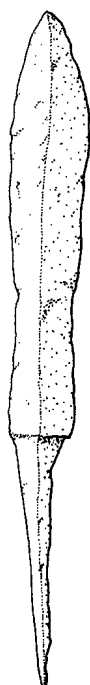

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LXVIII

2020

ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2020

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK

Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavný redaktor / General editor
Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady / Editorial board chairman
Matej Ruttkay

Redakčná rada / Editorial board
Václav Furmánek, Luděk Galuška, Milan Hanuliak, Joachim Henning, Ivan Cheben,
Pavel Kouřil, Elena Miroššayová, Michał Parczewski, Ján Rajtár, Alexander Ruttkay,
Claudia Theune-Vogt, Ladislav Veliačik

Technické redaktorky / Technical editors
Miriam Nemergutová, Zuzana Staneková

Počítačové spracovanie / Layout
Beáta Jančíková

Vychádza dvakrát ročne. Príspevky sú indexované a evidované v databázach WoS, Scopus, ERIH PLUS a CEJSH. Bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydateľských práv nesmie byť žiadna časť tejto publikácie reprodukováaná alebo rozširovaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky vrátane fotokópií, nahrávania, prípadne iným použitím informačného systému vrátane webových stránok.

Published twice a year. Articles are indexed and covered in WoS, Scopus, ERIH PLUS, and CEJSH databases. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / Authors are responsible for their contributions.

<http://archeol.sav.sk/index.php/sk/slovenska-archeologia/>
<http://archeol.sav.sk/index.php/en/publications/the-slovenska-archeologia-journal-2/>

Rozširuje / Distribution
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra
e-mail: nraukniz@savba.sk

Tlač / Printed by
VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

© Archeologický ústav SAV, Nitra 2020

ISSN 1335-0102 (print)
ISSN 2585-9145 (online)

Dátum vydania december 2020

Evidenčné číslo MK SR 3404/09

IČO 00 166 723

OBSAH

Yuri E. Demidenko – Béla Rácz – Adrián Nemergut

Proto-Aurignacian Unique Site Cluster in Europe.

Logistic Settlement Pattern with a Base Camp and a Series of Supply Chain

Loci at Raw Material Outcrops in Transcarpathia (Ukraine) 193

Unikátny sídelný areál proto-aurignacienu v Európe.

Logistický koncept základného tábora a jeho podpory dodávateľským reťazcom

primárnych zdrojov surovín v Zakarpatskej Ukrajine 217

Jaroslav Peška – Miroslav Králík

Periodizace epišňového příkarpatského kulturního komplexu na Moravě a ve Slezsku 219

Internal Periodization of the Epicorded Carpathian Cultural Complex in Moravia and Silesia 251

Victor Sava

The Late Bronze Age Pottery in the South-Eastern Carpathian Basin 253

Mladšia doba bronzová v juhovýchodnej časti Karpatskej kotliny 295

Liana Oța

Sarmatian Burials with Roman Imports from Wallachia 297

Sarmatské hroby s rímskymi importmi z Valašska 332

Michal Holeščák – Andrea Slaná

Stredoveký hrádok v Divinke a Divine 335

Medieval Stronghold in Divinka and Divina 350

Elisabeth Nowotny

Ungetaufte und Unwürdige?

Mittelalterliche Bestattungen bei der Kirche auf der Unteren Holzwiese von Thunau, Niederösterreich 353

Nepokrstené a nehodné?

Stredoveké hroby pri kostole na Untere Holzwiese v Thunau, Dolné Rakúsko 377

Spomienka

Bogusław Gediga

Moje roky so slovenskou archeológiou 379

Recenzia

Aleksandra Pankiewicz: Pottery at the Borderland. Southern influences in Silesia and Lesser Poland in the 9th and 10th century

(Ivona Vlkolinská) 387

PROTO-AURIGNACIAN UNIQUE SITE CLUSTER IN EUROPE

Logistic Settlement Pattern with a Base Camp and a Series of Supply Chain Loci at Raw Material Outcrops in Transcarpathia (Ukraine)*

YURI E. DEMIDENKO – BÉLA RÁCZ – ADRIÁN NEMERGUT

*The article is dedicated to the good memory of Ladislav 'Laci' Bánesz (1932–2000),
who always wanted to see really connected
Paleolithic records of Eastern Slovakia and the Ukrainian Transcarpathia.*

In the article a group of Berehove and Muzhievo surface find spots situated near in situ Proto-Aurignacian Berehove I site in Transcarpathia (Ukraine) is discussed. The conducted study allow us to take a new look at these loci and their UP lithics. Instead of the before viewed as a group of Middle Aurignacian real sites, the considering actually Proto-Aurignacian loci are now understood as representing a series of various supply chain loci with raw material outcrops, workshops, a site-workshop, and special camps for now Berehove I base camp. All these functionally varying loci and the site situated at raw material outcrops at Berehove Volcanic Shallow Mountain Area do represent a logistic settlement pattern. Accordingly, it is the first case for European Proto-Aurignacian when a complex settlement pattern with a base camp and sites-satellites is recognized for a closely located cluster of loci. Now recognized Proto-Aurignacian site of Tibava in Eastern Slovakia most probably also belongs to Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian site complex.

Keywords: Central Europe, Transcarpathia and Eastern Slovakia, Proto-Aurignacian, raw material outcrops, site cluster, logistic settlement pattern.

INTRODUCTION

Proto-Aurignacian industry type, which term was proposed by G. Laplace (e.g. 1966, 217–229; 1970) and much later re-introduced again by French colleagues (e.g. Bon 2002; Bordes 2002; Teyssandier 2007; also known among some other names as Périgordian II, Aurignacien à lamelles, Aurignacian 0, Archaic/Primitive Aurignacian, Early Aurignacian of Krems-Dufour industry type – e.g. Bazile 1983; Delporte 1968; Demidenko 2000–2001; 2002; Peyrony 1933; 1936; Sonnevile-Bordes 1955a; 1955b; 1960), is industrially and chronologically the earliest and initial Aurignacian in Western Eurasia. Geochronologically, it is the only known now Aurignacian industry type in Europe that can be placed into the time period preceding Heinrich Event 4 (HE-4) and Campanian Ignimbrite (CI) eruption, ca. 46 000–40 000 cal BP, GI-12 – GI-9. Such the chronology certainly puts Proto-Aurignacian into European Initial Upper Paleolithic together with Bohunician/Early Emiran, Szeletian, Châtelperronian and Ulizzian. At the same time, there are some

data from Italy (Riparo Bombrini site in Liguria, North-Western Italy – Riel-Salvatore/Negrino 2018) indicating a possibility that some Proto-Aurignacian artifact bearing tradition humans (*Homo sapiens*) have been able to survive a harsh climate conditions of the HE-4 and CI eruption for a little while. Industrially, Proto-Aurignacian is distinct from other Aurignacian industry types by a clear blade and bladelet debitage character with either a continuous blade and then bladelet reduction within one and the same core reduction system (e.g. Bon 2002) or separate blade and blade/bladelet, and bladelet core reductions (e.g. Demidenko 2012a, 289, 290).

These technological features are connected to the several presence of blade, blade/bladelet cores and bladelet 'carinated' cores with, at the same time, some occurrence of wide-fronted carinated endscraper – cores, a few nosed/shouldered endscraper – cores and a near-absence of carinated burin-cores, explaining the availability of numerous on-axis and flat and/or slightly incurvate in profile Dufour sub-type bladelets/microblades with alternate and/or ventral retouch. Proto-Aurignacian

* The paper was supported by Project VEGA 2/0101/19.

sites are known throughout mainly southern territories in Europe – somewhat above 40° N latitude to around 46° N latitude, from the Iberian Peninsula in the west to North-Western Caucasus in the east (e.g. *Demidenko/Noiret* 2012, 343–352). Some mollusk shell ornaments and various but rather simple types of bone/antler points and awls additionally occur in Proto-Aurignacian assemblages. There is a basic agreement on eastern origin of the European Proto-Aurignacian within Levantine Ahmarian, although there is a variety of opinions on the concrete Ahmarian industry type related to the origin subject with one of the present article's authors preferences in favor of Levantine Aurignacian B/Ksar Akil Phase 4 type (*Demidenko* 2012b, 396–399; *Demidenko/Hauck* 2017). From the chronological point of view, new radiocarbon dates for Ahmarian at Manot Cave (Israel; *Alex et al.* 2017) do strongly support the 'industrial origin roots' of the European Proto-Aurignacian in the East Mediterranean Levant and not *vice versa* way as some colleagues tried to justify before using certainly too young dates for Ahmarian (e.g. *Kadowaki/Omori/Nishiaki* 2015).

All in all, the European Proto-Aurignacian industry type is characterized by a real wealth of numerous data. At the same time, Proto-Aurignacian site settlement pattern variability data are rather limited, being characterized by about exceptional presence of living sites with no known definite, for example, various killing–butchery sites and/or workshops supplementing living sites.

That is indeed one of the major hiatuses in our understanding of Proto-Aurignacian sites, their artifact variability and activities realized by their human groups there.

The present article aims to cover some of the missing settlement pattern data. For this purpose a set of Proto-Aurignacian materials known in Transcarpathia (Ukraine) will be presented to demonstrate a unique for Proto-Aurignacian in Europe a logistic settlement pattern with a base camp supplemented by a series of various loci at raw material outcrops.

TRANSCARPATHIA: A POLITICAL AND GEOGRAPHICAL SETTING OF THE STUDY REGION

Transcarpathian region is the westernmost part of Ukraine. This is a very peculiar Ukrainian region, being the only country's region located not in Eastern Europe as the rest of Ukraine, but in Central Europe. Also, Transcarpathia has one of the known geographical centers of the European Continent, recognized yet in 1887 near Rakhiv

town. The region politically belonged to Hungary since early 10th c. when Hungarian tribes settled in the Carpathian Basin of Central Europe. During Hungarian times and later on of the Austro-Hungarian Monarchy, Transcarpathian region was a part of North-Eastern Hungary, comprising parts of its four committees. Geographically, it was also a part of Upper Tisza River region. After the First World War and the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy, Transcarpathia became a part of Czechoslovakia as 'Podkarpatská Rus' Autonomous Land region, in 1920–1939. During the Second World War Transcarpathia was again a part of Hungary. Finally, since 1944 the region became part of Ukraine, Soviet Union. Precisely, the name 'Transcarpathia' only originated during first Soviet years in the 1940s due to the geographical position of the region behind the Carpathian Mountains for the position of capital of Soviet Union, Moscow. Since 1991 Transcarpathia is a part of Ukraine, the newly independent state after the disintegration of the USSR.

Such the political history and geographical Central European position of Transcarpathia certainly caused a long-lasting 'multi-cultural' character of many life sides in the region, including scientific investigations that are important for understanding of Paleolithic research too.

Regarding brief geomorphological data, Transcarpathia is located in south-western slopes and foothills of the Eastern Carpathian (Ukrainian Carpathian) Mountains, occupying north-eastern 'corner' of the Carpathian Basin (Fig. 1). It is actually a transitional zone between the Pannonia/Middle Danube Plain and the Eastern Carpathian Mountain Main Range. Also, geologically, Transcarpathia is a chain of intermountain basins of a piedmont deflection and a ridge of various volcanic formations. The most notable features in these so-called Volcanic Carpathians in Transcarpathia were Vihorlat-Gutin Volcanic Range and Berehove Volcanic Shallow Mountain Area. The latter Transcarpathian hilly area will be in the center of the present article's Proto-Aurignacian study and discussion.

TRANSCARPATHIA AND BEREHOVE I PROTO-AURIGNACIAN SITE RESEARCH HISTORY

First Stone Age artifact discoveries in Transcarpathia, at that time in Hungary, were realized yet by a local Hungarian lawyer and district attorney Tivadar Lehoczky (1830–1915), "the true founder of Podkarpatska Rus Prehistory" (*Skutil* 1938, 128). Lehoczky's museum in Munkács/Mukacheve town

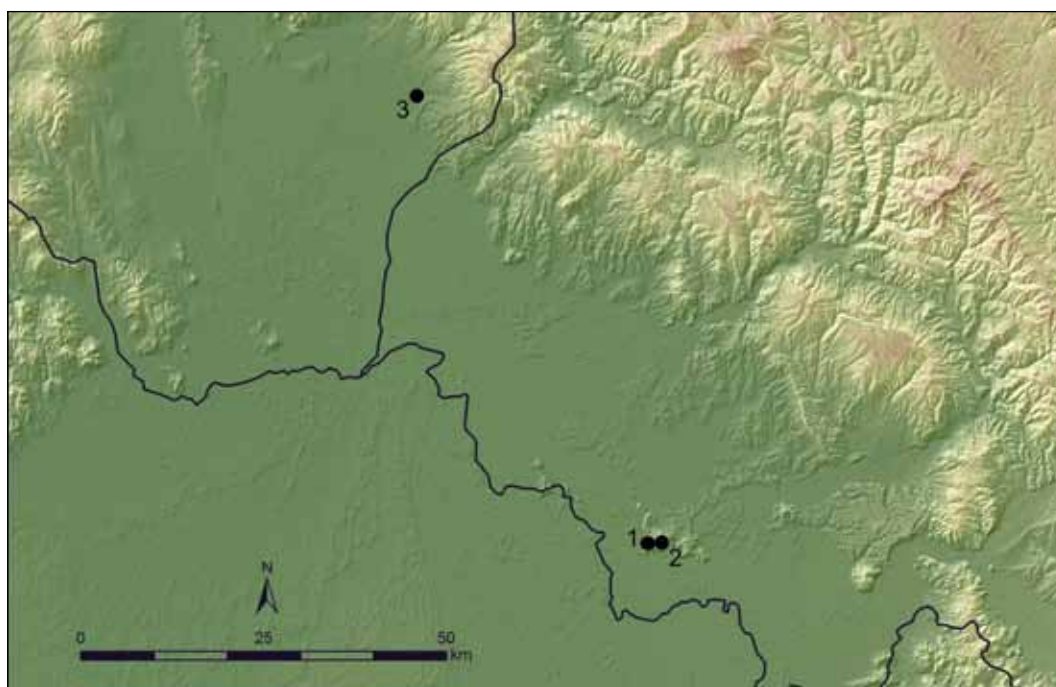

Fig. 1. Location of sites. 1 – Berehove; 2 – Muzhievo; 3 – Tibava.

was the largest private archaeological collection in the Austro-Hungarian Monarchy in the beginning of 20th c. having various archaeological finds from at least Neolithic up to Middle Ages.

However, Paleolithic and particularly Upper Paleolithic (UP) lithic artifacts within the Lehoczy's collection were only properly identified then in 1935 by a Czech archaeologist from Brno Jozef Skutil (1904–1965) for some surface finds from Pálhegy/Pavlova hora near Mukacheve and also for some other lithics collected by a Rusin worker A. Monda in the vicinity of Beregszász/Berehove town and then passed to Lehoczy. It is important to note here that 75 years old retired lawyer Lehoczy collected then recognized first Paleolithic artifacts in Transcarpathia at Pavlova hora in 1906–1908 and that was exactly the time in 1906 when Ottokár Kadić (1876–1957) started first Paleolithic excavations in Hungary at famous now Szeleta Cave. Accordingly, Pavlova hora UP finds in Transcarpathia also mark the beginning of first Paleolithic research in Hungary.

Moreover, Skutil identified “first ‘*in situ*’ Paleolithic site in Podkarpatska Rus” in 1935. That was in a rocky quarry at Kishegy/Mala hora loci near Berehove where A. Monda collected lithics before. Skutil visited the quarry with Berehove gymnasium Hungarian teacher, geologist and amateur archaeologist V. Jantsky, recognized an *in situ* UP layer within Pleistocene sediments there and described the Kishegy lithic artifacts as a rather primitive Aurignacian,

also intriguingly noting the presence of some large-sized (ca. 10 cm long and 5–8 cm wide) items similar to ‘hand-axe’/*pěštní klín* tool type (Skutil 1938, 133). However, any excavations were not realized then at the site in the 1930s.

The Skutil Paleolithic research was rather limited in Transcarpathia in the 1930s. He moved here for Paleolithic research in the time when Transcarpathia as Podkarpatska Rus was a part of Czechoslovakia. He had been aiming to study Paleolithic *terra incognita* in the east of the country, Paleolithic in Slovakia and Podkarpatska Rus, when some good Paleolithic database had already been established in Czech part of the country. Identifying then several Middle and Upper Paleolithic sites in Slovakia, he understandably concentrated his investigations namely in Slovakia, whereas his work in Podkarpatska Rus was therefore indeed limited for only recognition of some Paleolithic ‘signs’ and research potential then for this easternmost region in Czechoslovakia.

1969 was the crucial year for Paleolithic research in Soviet Ukrainian Transcarpathia. That year ‘Transcarpathian Paleolithic Expedition’ was organized in Kyiv by Vladislav N. Gladilin (1935–2015) for a purposeful search of Lower and Middle Paleolithic sites in the region. At the same time, as the only *in situ* known site in the region was the UP Mala hora, it has been decided that a part of the expedition members under direction of Stanislav V. Smirnov will excavate the UP site

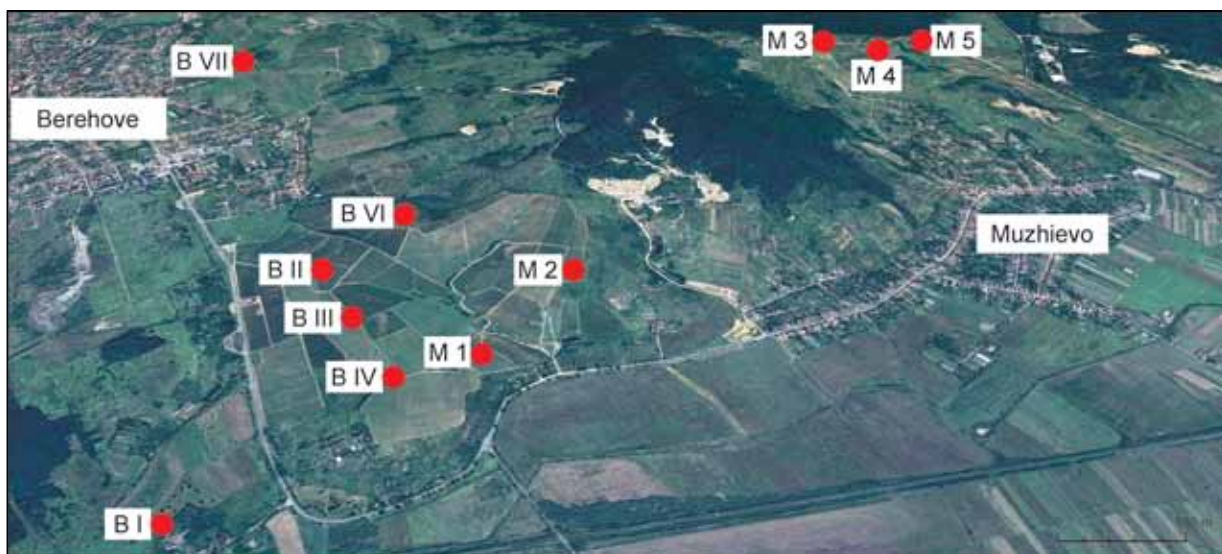

Fig. 2. Berehove shallow mountain area with marked Berehove town and Muzhievo village, Berehove I site (B I), Berehove II–IV, VI, VII (B II–IV, VI, VII) and Muzhievo 1–5 (M1–5) surface find spots.

near Berehove in addition to Gladilin's systematical surveys in various Transcarpathian areas. The site was systematically excavated in 1969 and 1971 for a total area in ca. 240 m². Smirnov, like Skutil before, has again attributed the site's lithic artifacts (a little less 1100 pieces in total but no fauna remains have been preserved within the site's sediments) to Aurignacian and namely stated they are "no less developed than late phase of Eastern Slovakian Aurignacian" (Smirnov 1974, 39). The related Slovakian Aurignacian sites were, first of all, Barca I and II, Seňa I, Tibava and Kechnec (see Báñez 1960; 1961; 1968). Thus, since that time the site was usually called 'Beregove I', using english transliteration of Russian Berehove town name (Beregovo), and there were only done then stratigraphy profile cleanings for geological observations in the 1970s–1990s, after the Gladilin's discovery of Korolevo site in 1974 and all subsequent longstanding field investigations at that multi-component Lower Paleolithic through Early UP site complex (Gladilin 1989).

Nevertheless, starting from the early 1970s, in addition to the stratified site of Berehove I, a series of surface find spots with no preserved *in situ* archaeological layers (Berehove II–VI, Muzhievo I) with similar to Berehove I site Aurignacian lithics (Smirnov 1973; Tkachenko 1989; 2003) were found close to the site at various elevations of western and southern slopes/slope terraces at Berehove shallow mountain area located in between Berehove town and Muzhievo village, covered by numerous vineyards of local vine-making 'Chizay' and 'Côtmar' companies now (Fig. 2). As a result of all the 1960–1990s Berehove area Aurignacian

investigations, lithic artifacts of Berehove I site and the nearby surface loci were considered by V. I. Tkachenko (Kyiv) as belonging to 'Beregovo Aurignacian culture' related to Middle Aurignacian in Central Europe (Tkachenko 1989; 2003).

New field studies at Berehove I site were only again realized by V. I. Usik (Kyiv) in 2006–2007. A need for more site research was obvious due to uncertainties of both site geochronology and industrial status of the recovered lithic artifacts. While the Smirnov's early 1970s Berehove I lithic descriptions were underlying some clear Aurignacian types (e.g. Smirnov 1974, fig. 1: 3, 4), the later Tkachenko's work, using Gladilin's lithic classification elaborated namely for Lower and Middle Paleolithic artifacts (Gladilin 1976), was actually hiding Aurignacian types, why the site's Aurignacian industrial affinity was not really clear then.

Now it is really hard to exaggerate the importance of the realized 2000s Berehove I investigations. Firstly for the site Usik applied wet sieving of artifact bearing sediments during excavations of ca. 8 m². As a result, he recovered several Dufour bladelets and microblades of Dufour sub-type bearing mostly alternate and ventral retouch among the sieved micro-debitage items. Usik also was able to refit some lithics connecting artifacts from 1969, 1975, 1990 and 2006–2007 excavation blocks and profile cleanings, proving it was one and the same archaeological layer throughout all the site's excavated areas. Analyzing all recovered Berehove I artifacts (numbering now 13 820 pieces after 1969–2007 works), he also convincingly showed that the site's Aurignacian assemblage belongs not

to Middle Aurignacian but to Proto-Aurignacian (Usik 2008).

Some additional excavations with more found lithics and valuable geological observations were additionally done by Usik in collaboration with Ph. Nigst, P. Haesaerts and N. P. Gerasimenko in 2010 and 2012 for another ca. 20 m² area at Berehove I. From the geochronological point of view, it was established Last Glacial Interpleniglacial position for the UP layer at the site. Also, a few more details were added to the lithic artifact data features. For example, of a special interest are observations that there was *“bladelet/microblade production from specific cores, including double-platform cores and cores with narrow working surface”* and *“the bladelet/microblade reduction was separated from unidirectional blade production”* (Usik et al. 2014, 228). However, the 2010 and 2012 excavation data were only published in two very short articles yet (Usik et al. 2013; 2014). Accordingly, it is hoped to see soon really detailed publications on the new Berehove I studies, although published the 2006–2007 excavation data are still enough detail, understandable and usable.

Used raw material types and lithic artifact techno-typological features for the Berehove I Proto-Aurignacian site can be detected and summarized by us now using the entire site's published data.

Basic raw material types (see below some petrography data for now correct rock names) were local metasomatically transformed tuffs, tuffites and rhyolites added by some pieces on flint, silicified sandstone, siliceous argillite, obsidian and hyalodacite.

Lithic primary treatment processes have been based upon reduction of not numerous at all various cores and endscraper-cores. On-site blade and bladelet reduction is traced through the presence of just some and mainly exhausted single- and double-platform volumetric and semi-volumetric cores, and refitted by Usik blocks of blades and bladelet (Fig. 3), although crested pieces and core tablets (Fig. 3: 1, 2) number only a few pieces. More clearly seen so typical for Proto-Aurignacian so-called bladelet 'carinated' reduction that is well visible on the presence of such reduction objects: some bladelet semi-volumetric cores on nodules, including even bidirectional ones (Fig. 4: 1); carinated (Fig. 4: 2) and thick nosed/shouldered (Fig. 4: 3–5) endscraper-core types where the latter 'narrower' pieces prevail over the former 'wider' specimens. Also, a single found carinated burin-core well corresponds to a near-absence of such carinated bladelet/microblade reduction object type in Proto-Aurignacian. Finally, some specific and namely bladelet wedge-shaped pre-cores and cores occur (Fig. 5: 1–4). The seemingly prevailing and variab-

le on-site bladelet and microblade reductions are still added by a good series of 'imported' to the site Dufour sub-type retouched microliths. The latter microliths were made on still Transcarpathian but not local for the Berehove shallow mountain area black colored siliceous argillite which redeposited pebbles also could be found by Proto-Aurignacian humans in Tisza River alluvium.

Lithic secondary treatment processes can be tracked on the predominance of the above-mentioned Dufour sub-type microliths (Fig. 4: 6–14), the occurrence of some simple endscrapers on both flakes and blades, and simple (non-multifaceted) angle and on truncation burins numerically outnumbering the endscrapers; a few truncated blades and several retouched blades (Fig. 5: 5–7) with no, however, among them of some specimens bearing Aurignacian retouch as was before proposed by Usik (e.g. Fig. 5: 6). Accordingly, by types, the Berehove I tool set can be regarded as representing a typical Proto-Aurignacian tool-kit.

NEW STUDY APPROACHES FOR SURFACE FIND SPOTS NEAR BEREHOVE I *IN SITU* PROTO-AURIGNACIAN SITE

Raw material type studies: lithic petrography and outcrop data

Alongside with the recent renewed excavations at Berehove I site, one of us (B.R.) also concentrated on new systematic surveys of a series of surface loci near the stratified site since 2007 in order to gain more understanding of rocky types used by UP humans there. This study was initially realized during a PhD. research (Rácz 2013a; 2013b) and since then it still goes on (e.g. Rácz/Szakmány/Biró 2016). Namely, the conducted in the PhD petrography study did allow recognition of true raw material types for the known Paleolithic sites in Transcarpathia as, for example, happened to Korolevo site complex 'andesite' that turned out to be in reality a 'hyalodacite'. The previous Paleolithic artifacts on 'quartzite' and 'slate' also became the ones on 'siliceous sandstone' and 'siliceous argillite', respectively. The same 'petrography transformation' happened for Berehove shallow mountain area where local main raw material types were rocks of volcanic origin which have undergone metasomatic processes why these are metasomatically transformed (siliceous, opalised) tuffs, tuffites and rhyolites, instead of the previously and till now non-correctly determined by 'simple archaeologist eyes' as falsely identified flint, chert, siliceous sandstone, silicified tuff, chalcedony and opal.

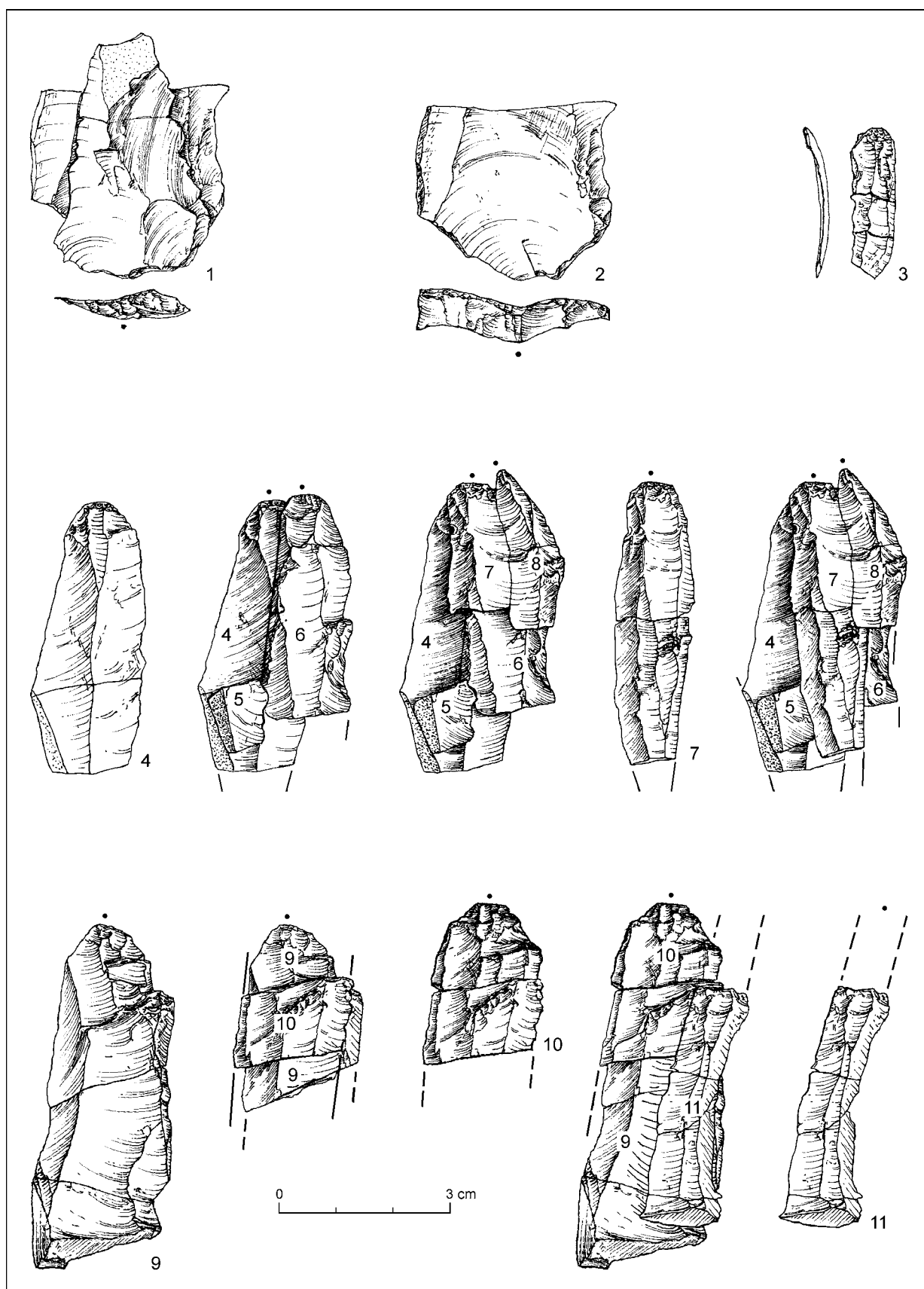

Fig. 3. Berehove I site. 1, 2 – refit of 2 core tablets; 3–11 – conjoin and refits of blades and bladelets (according *Usik 2008*, fig. 5).

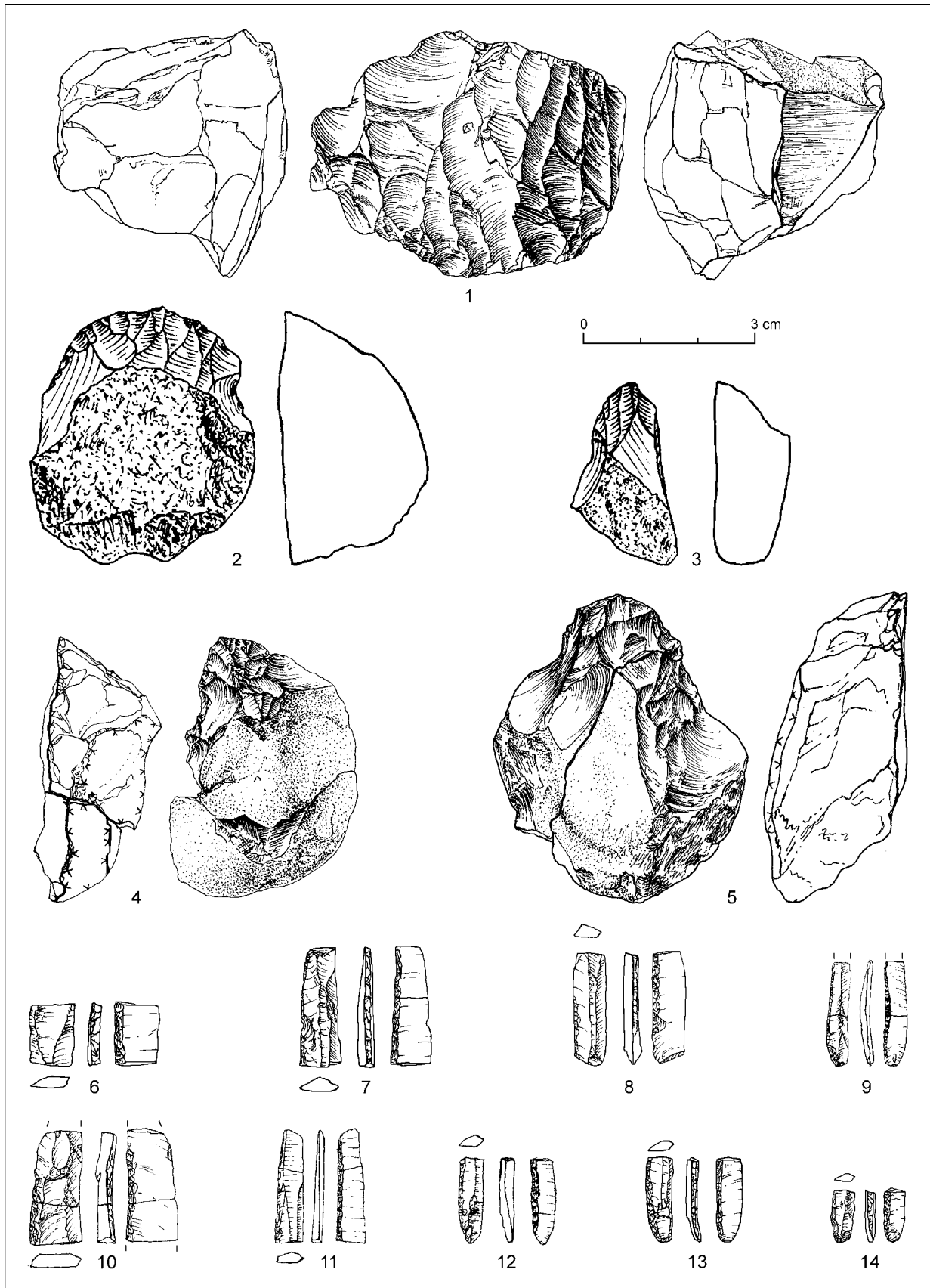

Fig. 4. Berehove I site. 1 – bladelet ‘carinated’ double-platform core; 2 – carinated endscraper – core; 3–5 – thick nosed/shouldered endscraper – cores; 6–14 – Dufour sub-type microliths (according *Usik 2008*).

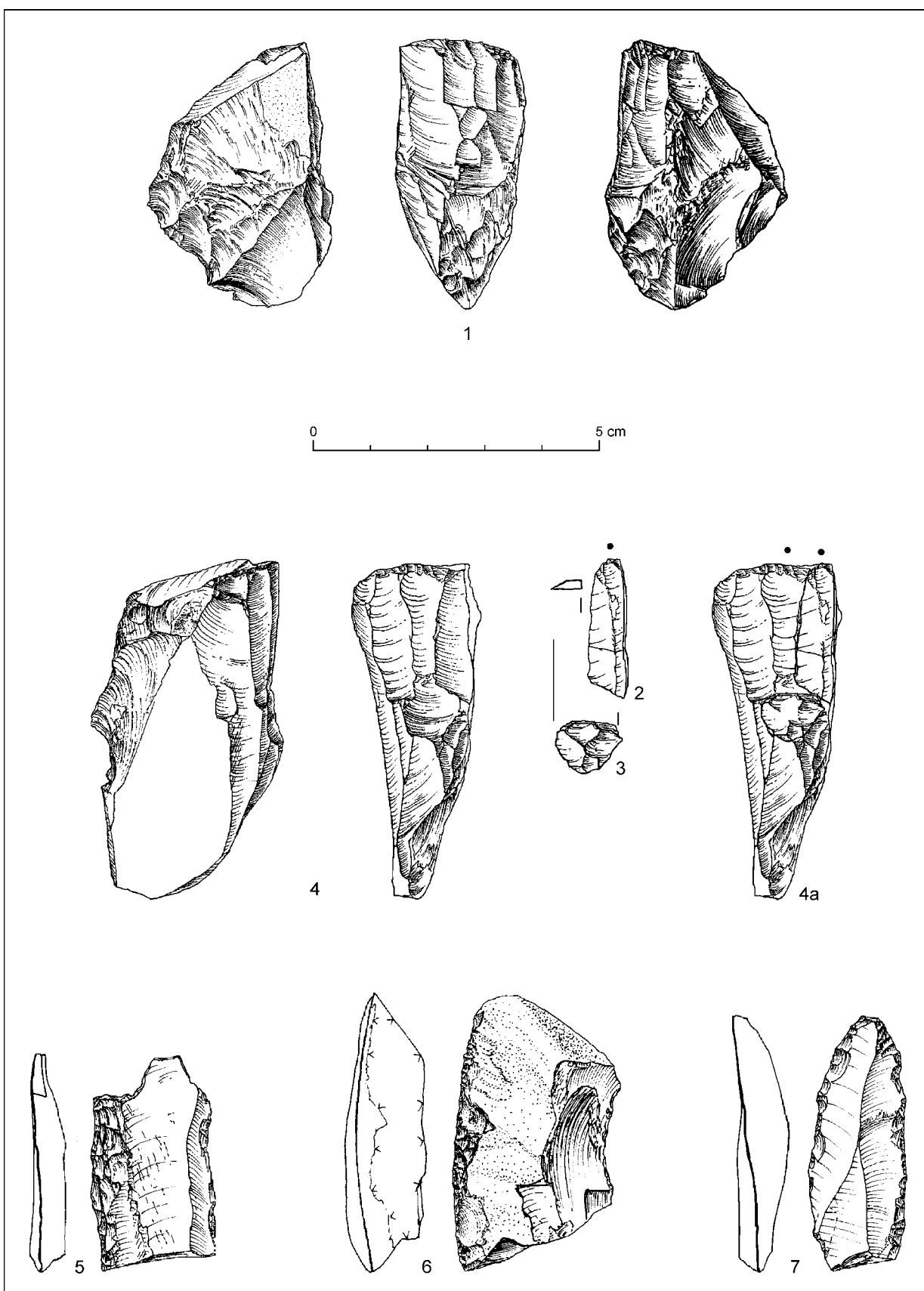

Fig. 5. Berehove I site. 1 – bladelet single-platform unidirectional wedge-shaped core; 2–4 – bladelet single-platform unidirectional wedge-shaped core and refitted to it bladelets; 5–7 – retouched blades (according *Usik 2008*).

Going to some location, outcrop and petrography details, Berehove shallow mountain area and its local raw material types can be summarized as follows. Berehove shallow mountain area has been formed as a result of Late Tertiary volcanism events. Its composing rocks do relate to Lower Sarmatian Dorobratovo Formation. All the Berehove and Muzhievo site and surface find spots are located on the western and southern fringes of the shallow mountain area. The area rises to the west and south ca. 300 m above the wide Tisza River valley lowland with now flowing there small Vérke River. The primary raw material is local volcanic origin acidic rock with metasomatal alteration, having enough good qualities for its reduction by Paleolithic humans. These rocks can be easily collected in great quantity on various spots of the area. They are of conchoidal fracture, highly varied in color and texture. Rhyolite tuffs belong to the above-noted Dorobratovo Formation. Lava rocks are noted close to the surface find spots but they cannot be identified on the surface in the form of outcrops, mainly due to viticulture extended over the hills changing the natural environment. Pieces of the raw material, ranging in shape and size from a few cm to 20–30 cm blocks, angular and plane pieces, can be found in the immediate vicinity of the UP loci as debris. In spite of the macro- and microscopically traced differences for various raw material types, they all belong to the same series of silicified or alunitised tuff or silicified lava rock and may originate from the same outcrop.

Thus, all the discovered Berehove and Muzhievo UP loci are in one way or another situated at raw material outcrops. Their UP human visitors have been understandably using mostly the local tuffs, tuffites and rhyolites, actually ‘sitting’ right at these rocks. As a result, now it would be reasonably suggesting that at least some of the loci were possibly not real living sites but workshops. The latter possibility was never assumed before when all the loci have been always considering being sites, while the 2000s Usik research was only concentrated on the *in situ* Berehove I site with no paying any attention to the surface find spots’ lithic assemblages.

Accordingly, taking into consideration both new Berehove I lithic data and information on the Berehove shallow mountain area’s raw material types and outcrops, a novel look at the Berehove and Muzhievo UP surface find spots and their lithic finds is undertaken below.

Berehove and Muzhievo surface find spots and their lithic artifact data

In the 1970s–1990s there were found in total seven surface loci with UP lithic finds near Bere-

hove I *in situ* site, Berehove II–VI and Muzhievo I (Tkachenko 2003). Some of them (e.g. Berehove II) had been characterized by numerous finds, almost 2000 pieces, while other loci with just a few finds (e.g. Berehove IV) were of uncertain UP industrial attribution. Conformably, some loci were attributed to ‘Beregovo Middle Aurignacian culture’ (Berehove II, V, Muzhievo I), whereas the rest of the surface find spots with not many lithic artifacts and a single occurrence in each assemblage of a bifacial leaf point (Berehove III, IV, VI) were thought to be possibly representing an industry “with some Szeletian component flavor” (Tkachenko 2003, 21).

This century surveys for exploring Berehove shallow mountain area raw material types have brought to light not only new understanding of the real rock types but also have led to finding of both more artifacts at some already known UP loci and a few more newly discovered loci. The latter find spots have been named Muzhievo 2–5 and Berehove VII. Moreover, all Berehove shallow mountain area loci with UP finds, including Berehove I site, have been precisely topographically located using GPS. Using the GPS data, it has been built up a map with all UP Berehove and Muzhievo site and find spot locations (Fig. 2). The only exception is Berehove V, which position is not possible recognizing in a terrain yet. Here it is also important to underline this century’s lithic material collecting method at the new and previously known loci. As it was done by one of us (B.R.), the geologist-petrographer having no real good knowledge in Paleolithic artifact precise recognition among also present natural rocks with no human treatment traces, there was actually a collecting process of ‘everything lithic’ occurring at these loci. It resulted in a specific character of the newly collected assemblages with both natural and human-modified lithics, while the previously 1970s–1990s collected lithic assemblages were gathered by professional Paleolithic archaeologists why containing just real artifacts. During the new lithic assemblage analysis such the ‘geologist way’ received collections have been understood as being more actually informative in comparison to the previous ones, having additional some direct information on raw material outcrops. One more notion deserves a special attention and it is an industrial/epochal homogeneity of the Berehove/Muzhievo lithic collections, remembering very often archaeologically mixed character of collected on a surface artifacts. The particular Berehove shallow mountain area artifact collections happen to be really striking in this regard. All analyzed this century’s collections do contain only UP and namely Proto-Aurignacian artifacts with additionally some Late Neolithic–Bronze Age and then Middle Ages

lithic and pottery pieces, which was not difficult to separate from the UP items. Thus, concerning the Paleolithic time period, the collected and studied assemblages are really homogeneous, allowing us their use for some variable studies.

Our studies have been particularly restricted to this century's materials from the following surface find spots: Berehove II, VI and VII, and Muzhievo 1–5. Briefly, lithic finds of all the loci can be summarized as follows.

Muzhievo 4–5 loci do represent real raw material outcrops with a few and still only questionable artifacts that cannot, however, be identified as absolutely real debitage pieces being perhaps again natural tuff, tuffit and rhyolite particles. These two raw material outcrops with also Muzhievo 3 loci are also notable by the highest elevations for the known loci at Berehove shallow mountain area: Muzhievo 4, at 245 m a.s.l. and 133 m above Tisza River valley; Muzhievo 5, at 200 m a.s.l. and 88 m above Tisza River valley.

Muzhievo 3 loci (at 255 m a.s.l. and 143 m above Tisza River valley) is characterized by less than 5% of all gathered lithics that can be recognized as lithic artifacts. Other much more numerous lithic specimens are unworked raw material pieces. At the same time, the artifacts, just connected to some limited core reduction processes, are of only UP character and possibly of Proto-Aurignacian industrial affinity. Although debitage pieces are again of dubious character, there are definitely recognized two pre-cores, one blade/bladelet single-platform orthogonal core, one core fragment, two burin-cores. These finds testify only some sporadic and occasional visits of Proto-Aurignacian humans of the locality that was again a raw material outcrop.

In total, the three Muzhievo loci are just raw material outcrops and only one of them, Muzhievo 3, evidences very limited (just testing?) core reduction processes performed by Proto-Aurignacian humans there. Probably, it can be explained by the highest elevations of the outcrops and also the farthest their positions in relation to Tisza River valley, whereas other known Muzhievo and Berehove loci are located topographically lower and closer to the river valley. At the same time, no found tools at Muzhievo 3–5 once again indicate very limited raw material exploitation actions at the loci.

Muzhievo 2 locality's (at 174 m a.s.l. and 62 m above Tisza River valley) lithic samples are composed of two assemblages. One assemblage was systematically collected in 2007–2012 by one of us (B.R.), while another assemblage is result of a survey at the loci in 2004 by Josyp B. Kobal', the

known Prehistory archaeologist from Uzhgorod, being at that time a lecturer in Berehove at Transcarpathian Hungarian Institute. The 2007–2012 UP assemblage (18 pieces) contains a hard hammer on siliceous sandstone pebble, six pre-cores, two specific wedge-shaped initial blade and blade/bladelet pre-cores, four core fragments and five flakes. Other finds numbering 193 items (91.5%) are just unworked raw material pieces. The 2004 UP assemblage (33 pieces), although Late Neolithic–Bronze Age lithic and pottery pieces do dominate for the entire collection gathered by Kobal', represents one specific wedge-shaped pre-core, one blade single-platform unidirectional narrow-flaked core, four blade/bladelet single platform unidirectional cores and two of them are narrow-flaked ones, one core fragment, one complete core tablet on a flake and two fragmented core trimming elements, one blade and 22 flakes. As the 2004 collection was gathered by a professional archaeologist, there are only 12 unworked raw material items there.

The above-represented lithic data allow us making the following considerations. The Muzhievo 2 locality again represents a raw material outcrop sporadically visited by not just possibly Proto-Aurignacian people, like Muzhievo 3–5 loci, but Proto-Aurignacians definitely have been there due to the indicative presence of both wedge-shaped pre-cores and blade and blade/bladelet single-platform unidirectional narrow-flaked cores (flaked wedge-shaped pre-cores then), representing the already well-known core reduction method at Berehove I *in situ* site. At the same time, the absence of any tools again says about only some exclusive core preparations and reductions there, showing initial workshop characteristics.

Muzhievo 1 loci (at 141 m a.s.l. and 29 m above Tisza River valley) and its UP assemblage, aside of eight unworked raw material pieces, does represent an appearance of 130 lithic specimens. By artifact categories, they are as follows:

- core reduction objects – 20;
- core maintenance products – 10;
- debitage – 60;
- tools – 3;
- debris – 37.

Each of the five categories is separately described below.

Core reduction objects – 20.

These are one tested raw material piece, ten pre-cores and nine cores.

Of the pre-cores, three specimens (1 complete and 2 fragmented – Fig. 6: 1–3) are specific wedge-shaped items, six pieces are just 'initial cores' and

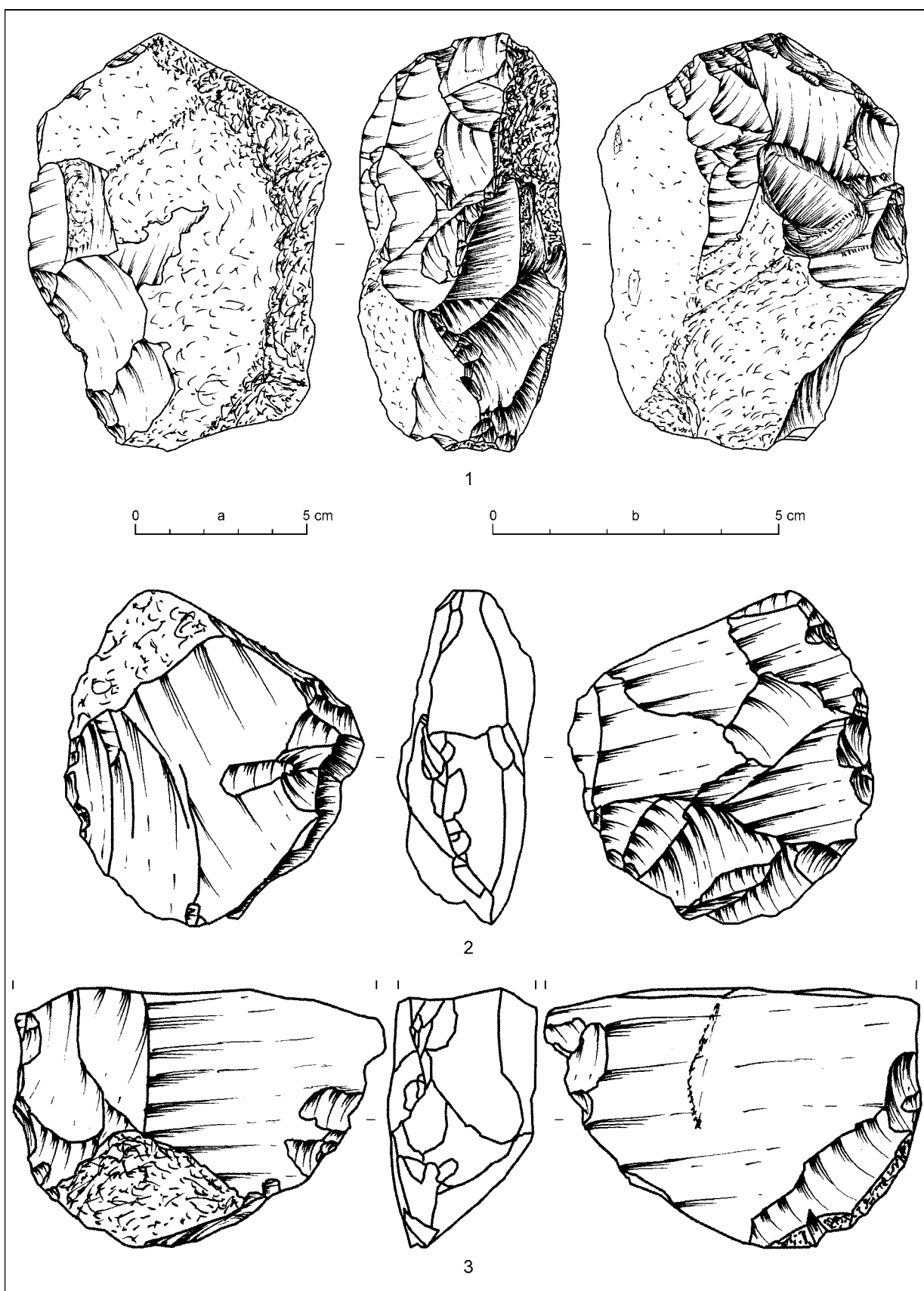

Fig. 6. Muzhievo I workshop. Wedge-shaped pre-cores. Scale: a – 1; b – 2, 3.

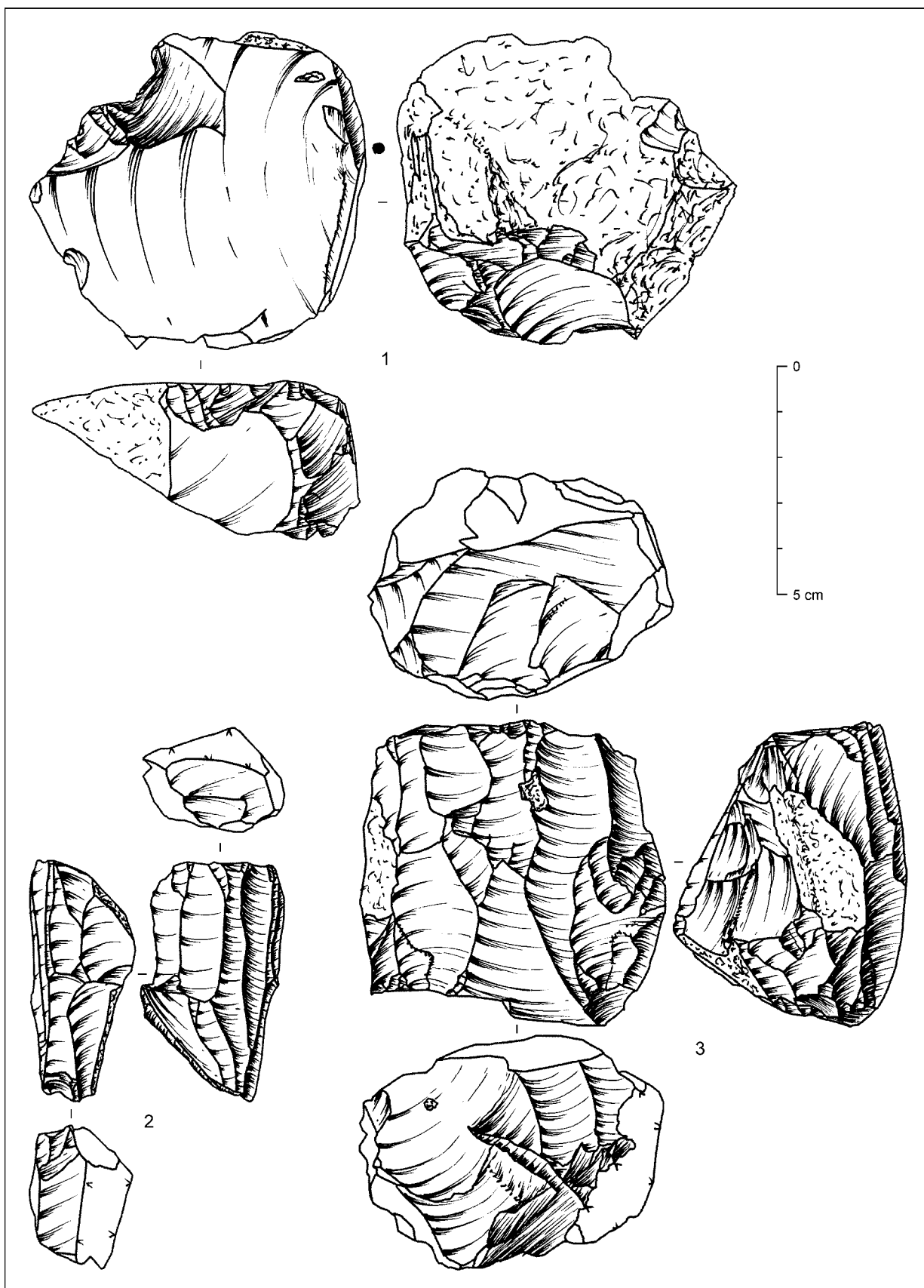

Fig. 7. Muzhievo I workshop. 1 – technological preform of a carinated endscraper – core; 2, 3 – blade/bladelet double-platform bidirectional cores.

the last piece is a peculiar item on a thick flake being a technological preform of a carinated endscraper – core (Fig. 7: 1).

Nine cores are one flake/blade single-platform core of an initial reduction phase, three blade/bladelet double-platform bidirectional cores (Fig. 7: 2, 3), one flake/bladelet double-platform bidirectional core, and four core fragments. Of interest are the four bidirectional cores that are, however, not with true bidirectional flaking demonstrating instead exploiting one striking platform after another for the cores reductions being, therefore, technologically, so-called ‘double single platform cores with just one flaking surface’. Such technological peculiarities indicate some intensity of these cores’ reduction processes.

The core-like pieces are technologically connected to ten core maintenance products/CMP (4 core tablets on flakes, 2 fragmented core trimming elements, 3 crested flakes, 1 crested blade). It is worth noting that two core tablets could be related to a wide-fronted carinated endscraper – core reduction, although the absence of any lateral/fronto-lateral carinated endscraper – core maintenance flakes evidences no intensity of carinated piece reduction at the loci. Accordingly, there are data for suggesting some initial preparation (specific preform formations on thick flakes) and then some reduction of carinated endscraper-cores at Muzhievo 1 ending with some possible ‘export’ of the already reduced to some extent such endscraper – cores somewhere else. At the same time, the absence of secondary crested pieces indeed demonstrates no systematic blade core reductions at the loci why it is also possible that many pre-cores and cores were taken to other localities.

60debitage specimens are represented by a single bladelet, 12 blades (3 with some cortex), 47 flakes (including 5 primary and 15 partially-cortical items). The single and moreover fragmented bladelet hardly found on a large-scale plowing surface of a vineyard allows us, in addition to bladelet reduction core-like piece data, to say about some definite bladelet reduction at the loci. Blades mainly evidence only initial blade and blade/bladelet core reduction. Numerous flakes served for core-like piece preparation. Two present ‘Janus/Kombewa’ flakes also point out a use of a hard hammer technique during initial core flaking. Two still Transcarpathian but not local for Berehove shallow mountain area flakes on silicified sandstone and siliceous argillite (such non-local for the area raw material types were not recognized for Muzhievo 2–5 localities) add an additional raw material ‘tone’ for the discussing Muzhievo 1 UP assemblage.

The only three found tools are just retouched pieces, flakes with a marginal and/or irregular retouch. Accordingly, the tool data indicate either a very limited (*ad hoc*) tool use or no tool appearance for the loci at all, taking into consideration a possibility that the three items could be just damaged pieces during their redeposition.

Finally, the recognized 37 debris items are composed of five chips and 32 uncharacteristic (too fragmented)debitage pieces.

One more additional thing deserves to be mentioned about the Muzhievo 1 this century collection is the absence of any burnt lithic artifacts that can be associated with UP occupation(s) of the loci. It is also the true for all the above-discussed Muzhievo 2–5 loci.

Summarizing the Muzhievo 1 UP lithics, we can make the following conclusions. This locality represents not just rare human visits with very restricted lithic treatment actions on mainly rock testing as at it was already observed for Muzhievo 2 and especially Muzhievo 3–5 but it really demonstrates primary flaking data coming from a real workshop. There are seen several both prepared wedge-shaped pre-cores and some initial reduction cores, and associated with them CMP, blades and flakes; some intensively flaked blade/bladelet and flake/bladelet bidirectional cores; some indications on carinated endscraper – core separate bladelet/microblade reduction. Also, the near-absence of tools and any burnt lithics once again confirm a workshop character for the discussing locality. It is also worth noting the Muzhievo 1 lower topographical position in comparison to the elevations of Muzhievo 2–5 loci. Finally, the only found eight unworked raw material pieces at Muzhievo 1 deserve some attention. Comparing their quantity to the UP lithic artifacts (130 items), it is seen the presence of just 5.8% of the unworked items for the entire collection in 138 specimens that is different from the respective data known for Muzhievo 2–5 localities.

As a result of all the listed data and considerations, it is possible to suppose that the particular Muzhievo 1 loci was not strictly speaking a raw material outcrop place but has been rather serving as a workshop where some already tested raw material pieces and prepared pre-cores have been brought from localities like Muzhievo 2–5 for further preparation and reduction. Moreover, all the available data also allowing a suggestion on an ‘export’ from Muzhievo 1 then of some wedge-shaped pre-cores, only initially flaked blade cores, several blades and bladelets themselves due to the intensive reduction of some blade/bladelet bidirectional cores, as well as of some carinated endscraper – cores and their preforms.

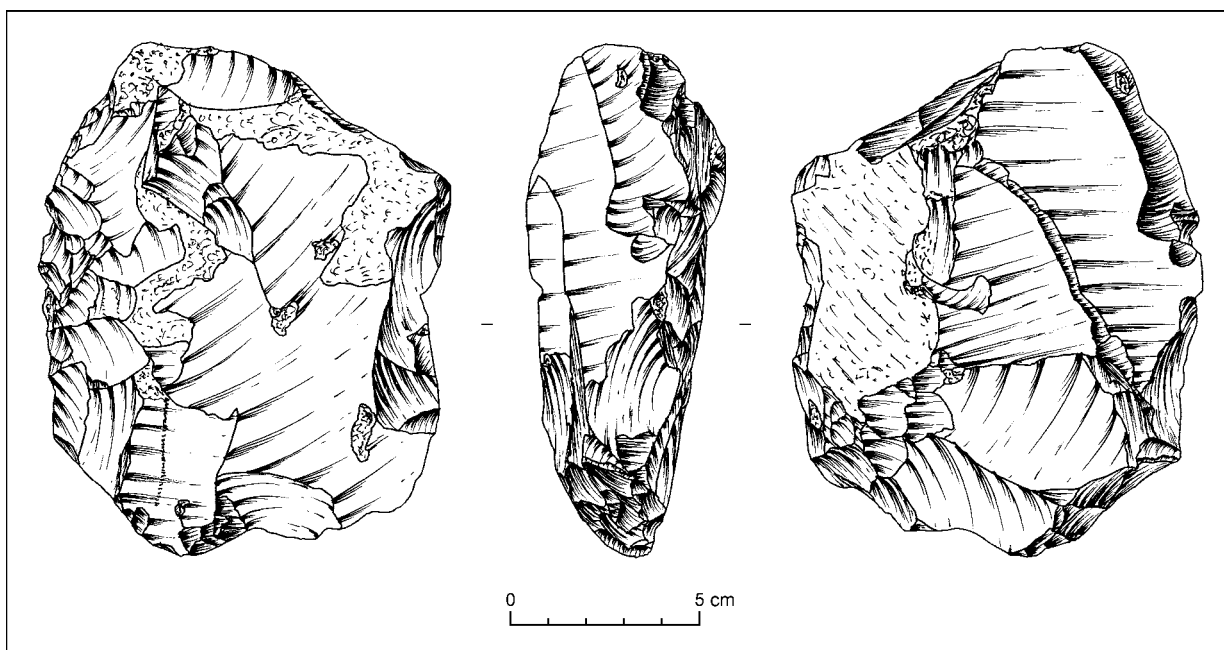

Fig. 8. Berehove II site-workshop. Wedge-shaped pre-core.

Berehove II loci (at 174 m a.s.l. and 62 m above Tisza River valley) demonstrates for this century collection the occurrence of 222 UP lithic finds and 33 unworked raw material pieces. The artifacts can be listed in such the order below:

- core reduction objects – 33;
- core maintenance products – 19;
- debitage – 94;
- tools – 13;
- waste from production and rejuvenation of tools – 1;
- debris – 62.

Pieces of the six artifact categories are analyzed as follows.

Core reduction objects (33) are composed of six tested raw material pieces, six pre-cores and 21 cores.

The pre-cores are represented by one initially flaked specimen, four specific wedge-shaped items (Fig. 8: 1; 9: 1, 2) and one technological preform of a carinated endscraper – core (Fig. 10: 1).

Cores are technologically and morphologically variable. There are recognized four flake cores: two of them being radial ovoid ones (Fig. 10: 2, 3) when also one piece is on siliceous argillite (Fig. 10: 3), and two other flake specimens are multi-platform cubical ones with one of them on hyalodacite; two blade double-platform bidirectional cores being still on an initial reduction stage; one blade/bladelet single-platform core; eight bladelet cores of the following types: one double-platform orthogonal, one multi-platform cubical, one truncated-faceted-like

piece on a flake; one thick nosed endscraper-core; four bladelet fragmented cores; and, finally, six core fragments. Thus, the Berehove II core variability is similar to the respective Muzhievo 1 data, although it is really worth noting some newly appeared types like flake cores, bladelet truncated-faceted-like and thick nosed endscraper cores, as well as really more intensive character of the bladelet cores.

19 CMP are subdivided into the following type pieces: three core tablets on flakes; three fragmented core trimming elements; two crested and namely re-crested flakes; seven crested blades (6 initial and 1 re-crested items); one initial crested bladelets; three lateral/fronto-lateral carinated endscraper – core maintenance flakes. They allow us to say on a peculiar initial reduction of blade and blade/bladelet cores at the site through the presence of both initial and re-crested pieces, although the absence of secondary crested pieces demonstrates no deep crest preparation on pre-cores, why removing a crested piece then did not leave any crested treatment lower negatives on cores' flaking surfaces; the fact of presence of lateral/fronto-lateral carinated endscraper – core maintenance flakes, which are very characteristic technological elements for flaking surface rejuvenation of carinated endscraper – cores, evidences some on-site intensive carinated piece reduction; like in Muzhievo 1, the absence of core tablets on blades and bladelets indicates no carinated burin-core reduction.

94 debitage item set is composed of 28 blades (1 primary, 5 partially-cortical and 22 non-cortical

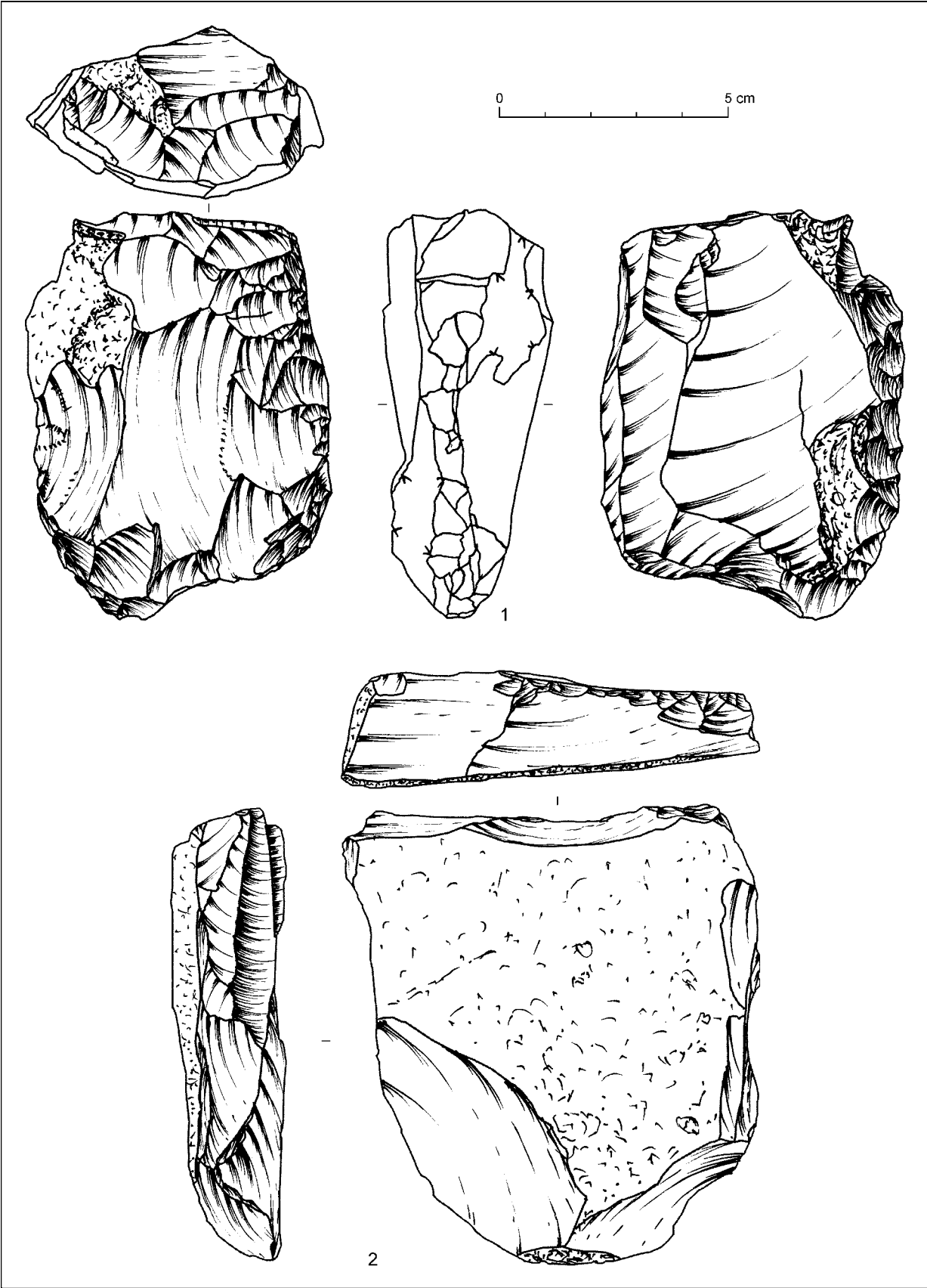

Fig. 9. Berehove II site-workshop. Wedge-shaped pre-cores.

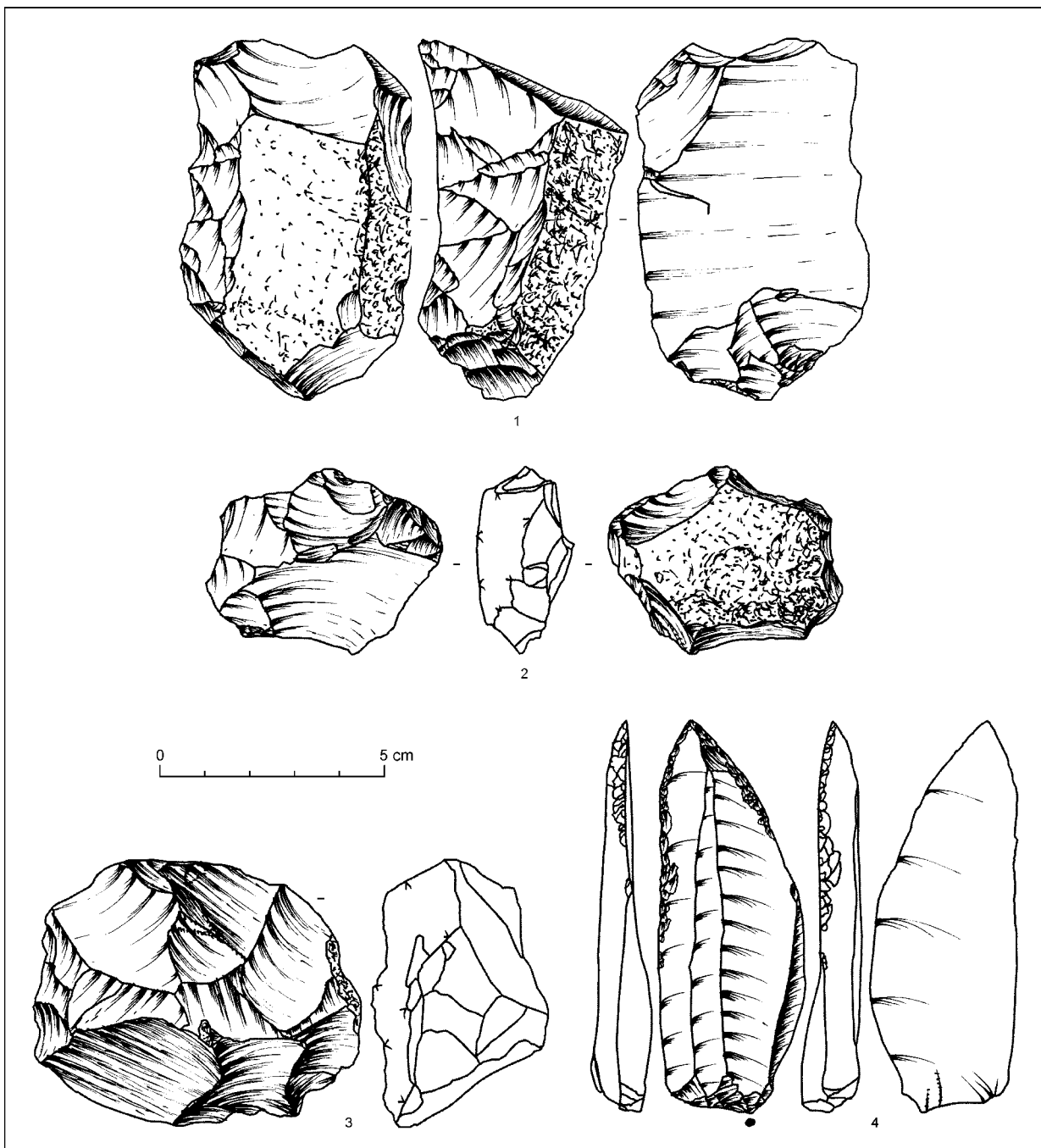

Fig. 10. Berehove II site-workshop. 1 – technological preform of a carinated endscraper-core; 2, 3 – flake radial ovoid cores; 4 – pointed blade.

items), five bladelets (1 partially-cortical and 4 non-cortical ones), 61 flakes (12 primary, 26 partially-cortical and 23 non-cortical specimens). Shortly, the debitage data permit us such the considerations. The flake data indicate the most cases of their removal during a decortification and initial preparation of core surfaces. Like in Muzhievo 1, a single recognized 'Janus/Kombewa' flake witness a hard hammer use during core preparation processes.

Blades, mostly detached by a soft hammer, indicate a rather intensive 'target' blade and even more often blade/bladelet primary reduction actions. The few bladelets (butts of 3 complete and 2 proximal parts show a soft hammer application technique), which presence is valuable in themselves, still, most likely, indicate their detachment from blade/bladelet cores, while a thick nosed endscraper-core and lateral/fronto-lateral carinated endscraper – core mainte-

nance flakes have to be technologically associated with microblades that are, unfortunately, objectively missing in the discussing surface collection.

13 recognized tools are the following classes and types: two endscrapers (a simple one on a non-cortical fragmented uncharacteristic debitage piece and an ogival one on a non-cortical complete flake); two true burins with very narrow burin spall removal negatives (an angle one on a non-cortical flake fragment and a dihedral one on a non-cortical fragmented uncharacteristic debitage piece); one pointed blade (a non-cortical complete blade with a soft hammer flaked butt, 8.4 cm long, 3.2 cm wide and 0.9 cm thick), which distal part was convergently treated by a scalar and semi-steep bilateral dorsal retouch from ca. middle length of the of the blade's lateral edges why the tool can also be classified as a terminal point (Fig. 10: 4); four retouched blades (non-cortical 2 complete and 2 distal parts where one complete item is an initial crested piece) bearing various modifications of scalar dorsal retouch; four non-cortical retouched pieces (1 complete flake, 1 complete blade and 2 fragmented blades) with a marginal and/or irregular retouch.

The single waste from production and rejuvenation of tools is a primary burin spall with a crest detached from a burin on truncation.

The above-described tool set, not forgetting objective reasons for *Dufour lamelles* absence, well corresponds to Berehove I Proto-Aurignacian tools.

62 debris items are three chips, 51 uncharacteristic (too fragmented) debitage pieces and eight heavily burnt pieces.

Summing up the above-represented Berehove II lithic artifact set discovered this century, there are seen some clear differences between the discussing assemblage and all the Muzhievo 1–5 loci lithics. Berehove II can be considered as a one more locality where Proto-Aurignacian humans have been bringing some already tested raw material pieces, prepared pre-cores, especially including the wedge-shaped ones, and only initially flaked blade and blade/bladelet cores from so-called 'primary workshops' like Muzhievo 1 and 2. The brought lithic pieces were more intensively primarily treated then at Berehove II for both preparing more pre-cores and initial cores, and getting several 'target products', blades and bladelets. Accordingly, some of the pre-cores, cores and debitage pieces have been already processed at Berehove II, including some tool preparation and probably on-site use and even rejuvenation, not forgetting here the found burin spall. At the same time, the traced not really deep reduction of some cores might also indicate an 'export' of such sort reduction objects somewhere else. Also, the oc-

currence of a series of definite flake cores at Berehove II allows us to suggest the on-site 'targeted' primary production of thick flakes used then at the locality as debitage blanks for carinated and shouldered/nosed endscraper-core preparation/re-preparation and some reduction as both a thick nosed endscraper-core and lateral/fronto-lateral carinated endscraper – core maintenance flakes witness. However, the presence of four flake cores and a single thick nosed endscraper – core in the considering assemblage again permits us one more 'export supposition' on thick flakes transfer to other loci for a carinated reduction there. Finally, the presence of the heavily burnt eight lithics on local raw materials still indicates a fireplace/hearth functioning at Berehove II loci and this is not a workshop feature at all, although 33 unworked raw material pieces (12.9% of all collected this century lithics at the loci) do not allow us to forget that Proto-Aurignacian humans have been again 'sitting' at a raw material outcrop place.

Thus, by its lithic artifacts, Berehove II loci, still combining some of the Muzhievo workshop features, do also demonstrate some living site data. Such the Berehove II lithic data settlement feature combination leaves us no other solution than to consider the particular locality a site-workshop, probably representing a sort of transshipment camp between workshops and a base camp. Adding here the loci's elevation data (174 m a.s.l. and 62 m above Tisza River valley), it is also seen that Berehove II is comparable to Muzhievo 1 and 2 workshops, being, however, closer to Tisza River valley by its location. Here it is interesting to note that topographically, Muzhievo and Berehove loci are situated at two different slopes of the Berehove shallow mountain area, with Muzhievo loci at southern slopes and Berehove loci at western slopes.

There are, however, two more localities, which lithics do not fit into the above-represented UP/Proto-Aurignacian variability and loci use.

Berehove VI and VII are these surface find spots. While Berehove VI (at 170 m a.s.l. and 58 m above Tisza River valley) loci was found yet in 1984 by Tkachenko, Berehove VII spot (at 140 m a.s.l. and 28 m above Tisza River valley) was recently discovered in 2019 by one of us (B.R). Being located at different elevations of the shallow mountain area western slopes, the two loci are characterized by strikingly similar artifacts. First of all, the found this century lithic assemblages are not numerous (less than 100 lithics for each collection) and archaeologically clearly heterogeneous, representing pieces starting from UP Proto-Aurignacian to Late Neolithic–Bronze Age and up to Middle

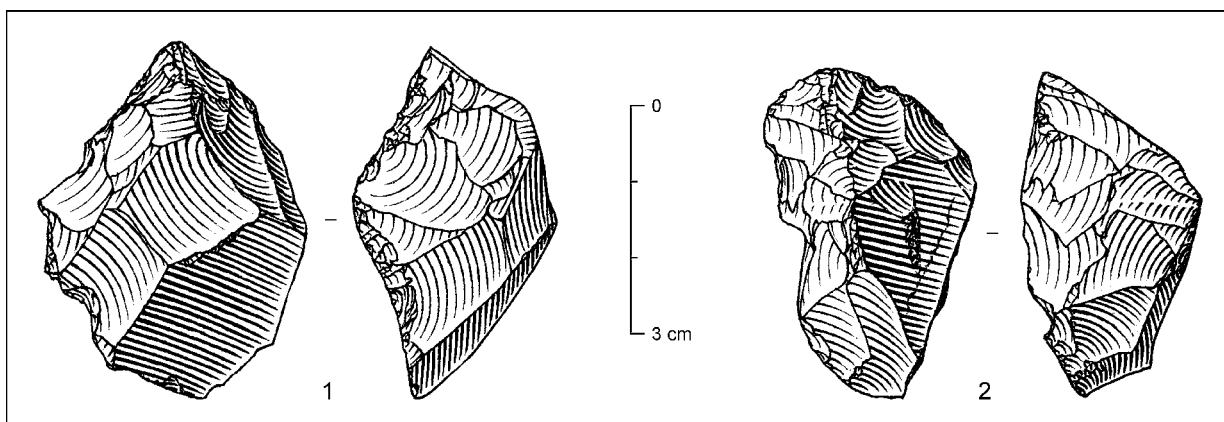

Fig. 11. Berehove VII special camp. Thick shouldered endscraper-cores.

Ages and Modern Times. Second, the selected then Proto-Aurignacian pieces are again similar. Both collections do not evidence any systematic 'regular' pre-core preparation/core reduction processes with no core-like pieces at Berehove VI and the presence of a single flake/blade multi-platform core at Berehove VII. At the same time, there are series of tools *sensu stricto* and carinated pieces at the both loci. Berehove VI is characterized by the occurrence of a simple endscraper on a complete primary flake, a double burin (dihedral symmetrical and on concave truncation combination), a retouched blade with a bilateral dorsal partial scalar retouch, and, finally a wide-fronted carinated endscraper – core with several lamellar removal negatives on a complete non-cortical thick flake. Berehove VII features the presence of three simple endscrapers on partially retouched blade fragments, a retouched blade with a lateral dorsal partial scalar retouch, and, two thick shouldered endscraper-cores with several lamellar removal negatives on tuff/rhyolite thick natural fragments (Fig. 11: 1, 2).

Thus, although the two localities are traditionally situated for the Berehove/Muzhievo loci at raw material outcrops (the presence of different unworked raw material pieces testifies it), the collected Proto-Aurignacian artifacts indicate no workshop features for both Berehove VI and VII at all. Instead, it is seen the availability of some real tools (endscrapers, burins, retouched blades) and a couple carinated pieces. Such lithic artifact structures can be only be associated with human activities at some special ephemeral camps where Proto-Aurignacian people have been realizing some particular tasks, different from activities at a base camp, site-workshop and/or workshop.

Now, having a good set of data for a series of loci at Berehove shallow mountain area with raw mate-

rial outcrop, workshop, site-workshop and special camp characteristics, it is necessary to come back to the only yet known *in situ* Proto-Aurignacian site in the area, and try to put it into the complex lithic exploitation system used by Early UP humans at the discussing large-sized outcrop area in Transcarpathia.

Berehove I site in the context of the Berehove and Muzhievo raw material outcrops, workshops, site-workshops and special camps

The following data do differentiate Berehove I from all the above-represented Berehove and Muzhievo locis.

By primary flaking methods, the differences are as follows:

- Berehove I has more cores than pre-cores, as also does Berehove II site-workshop, whereas Muzhievo 3 raw material outcrop and Muzhievo 1–2 workshops contain more pre-cores.
- Berehove I still has wedge-shaped items but only a few such pre-cores and, at the same time, several bladelet wedge-shaped cores, while the workshops and the site-workshop have mainly of such type pre-cores, some blade and blade/bladelet wedge-shaped cores (only known yet at Muzhievo 2) and no one true bladelet wedge-shaped core.
- Regarding carinated reduction technology that is only represented at all the discussing localities by carinated endscraper – cores *sensu lato* (both wide-fronted carinated *sensu stricto* and thick nosed/shouldered endscraper – cores) and no carinated burin-core technology, which is a feature of Late/Evolved Aurignacian, Berehove I definitely has more occurring 'narrow

variety' of the type (thick nosed/shouldered endscraper-cores), while when the carinated pieces occur at the workshops and the site-workshop, there are more common the 'wider variety' of the type, and the known special camps have either only 'wider' (Berehove VI) or only 'narrow' (Berehove VII) such reduction items.

- At the same time, Berehove II site-workshop is the only locality with flake cores and the core type is even represented by a series of pieces there.
- Berehove I site, Berehove II site-workshop and Muzhievo 1 workshop have several and various bidirectional cores being, however, not true bidirectional but *"double single-platform cores with just one flaking surface"*.

By tool category and type occurrences, the localities are in such the situation:

- Berehove I site does demonstrate about the entire Proto-Aurignacian tool set with several simple (flat) endscrapers, simple (non-multifaceted) burins with no dihedral type pieces and finding of burins on truncation and angle ones, a good number of well-retouched blades with no, however, items bearing true invasive stepped Early Aurignacian/Aurignacian I-like retouch, and, of course, numerous Dufour *lamelles* basically having alternate and ventral retouch. Aside of the objective reasons on the absence of Dufour *lamelles* within the Berehove and Muzhievo surface find spots, these localities have real and the above-enumerated Berehove I-like tools only for the Berehove site-workshop and special camps, being absent at pure workshops and raw material outcrops, not taking into account here burin-cores and retouched pieces.

By raw material types, Berehove I site significantly differs from all other localities:

- Berehove I, aside of the understandably much prevailing artifacts on local metasomatically transformed tuffs, tuffites and rhyolites, is also characterized by several pieces on still Transcarpathian but not local for the Berehove shallow mountain area silicified sandstone, siliceous argillite, obsidian and hyalodacite, as well as Western Ukrainian flint.
- All the rest Berehove and Muzhievo localities are, however, known by an absolute dominance of the local tuffs, tuffites and rhyolites with only, if ever, single occurrences of the non-local Transcarpathian raw material types. Herewith the found Late Neolithic–Bronze Age artifacts at Berehove II and Muzhievo 1–2 localities are

mainly on the above-listed non-local Transcarpathian and Western Ukrainian raw materials. Accordingly, Proto-Aurignacian humans staying at Berehove I site have been involved into a regional Transcarpathian and even possible outside Transcarpathia network on receiving/exchanging of various raw materials, whereas all other known Proto-Aurignacian Berehove and Muzhievo localities were indeed based on only local raw material type exploitation.

By elevation data and topography position, Berehove I site is also distinct:

- It is at 130 m a.s.l. and 18 m above Tisza River valley. These elevation data put Berehove I at the lowest topography position among all the Berehove and Muzhievo loci, permitting the site's human visitors a closest access to Tisza River bed and its surrounding valley with good hunting possibilities on various ungulate herds coming to the river for water drinking. Moreover, the site is located at a low and namely lean terrace within the Berehove shallow mountain area that lithologically promoted a good sediment accumulation there, why the Proto-Aurignacian layer is covered by ca. 2–2.5 m thick sequence of loams and paleosoils from the now modern surface why it well preserved *in situ* to date. The Proto-Aurignacian layer is separated from the site's Tertiary base with tuffs, tuffites and rhyolites by more than 2 m thick another loam and paleosol deposit sequence, too. Accordingly, although the site is also located at a raw material outcrop, Proto-Aurignacian humans definitely had problems in getting raw materials at the spot that was already well-covered by Quaternary sediments. Finally, the site is located at a lower ridge area between western (with Berehove loci) and southern (with Muzhievo loci) slopes of the shallow mountain area, allowing the site's human visitors an easy access to the two slope areas' variable lithic sources.

All in all, all the above-represented distinct data for Berehove I site indeed make the site of a specific character within all the Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian raw material outcrops, workshops and special camps. The most plausible suggestion here is to consider Berehove I site being a base camp with all the following basic and easy accessible vital resources for Proto-Aurignacian human groups nearby: the Tisza River with its water supply and ungulate herds for hunting and all the Berehove shallow mountain area slopes with its different raw material outcrops. Accordingly,

the analyzed in the article lithic materials from the Berehove and Muzhievo surface find spots do actually represent a series of various supply chain loci ('site-satellites') for the Berehove I base camp. The loci are particularly considered as follows: raw material outcrops with weak traces of some testing lithic pieces there notably located at highest topographic elevation marks (Muzhievo 3–5), workshops (Muzhievo 1–2), a site-workshop (Berehove II), and special camps (Berehove VI–VII). Actually, it is a good example of logistic/foraging/radiating mobility system (e.g. *Binford 1980; Marks/Freidel 1977*). Studying it now and then with some more details indeed 'sprinkles with living water' the rather static with no yet defined site function variability for Proto-Aurignacian techno-complex in Europe.

The Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian raw material exploitation pattern worked in this logistic mobility system in the following basic way.

Bifacial wedge-shaped pre-cores have been preparing at workshops, like Muzhievo 1–2 and were transported then to both site-workshops, like Berehove II, and Berehove I base camp, although some of the pre-cores were a little flaked at site-workshops resulting in the appearance of initially reduced blade and blade/bladelet wedge shaped cores with a narrow-flaked flaking surface where a crested blade and a couple blades or blades/bladelets have been detached. The latter Berehove II initially reduced blade and blade/bladelet wedge shaped cores were most likely also brought to the base camp. At the same time, aside of a few bifacial wedge-shaped pre-cores, Berehove I base camp features the only presence of bladelet wedge-shaped cores, the core type never noted at the workshops and site-workshop. It actually demonstrates the well-known for Proto-Aurignacian continuous blade and bladelet reduction for one and the same cores but here it is traced for the specific wedge-shaped cores starting from the pre-core technological stage. The several presence of bifacial wedge-shaped pre-cores and then blade, blade/bladelet and bladelet wedge-shaped cores at Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian, which is an unusual technological trait for European Proto-Aurignacian assemblages, is explained by various sized and shape flakes, angular and rather flat natural fragments of local metasomatically transformed tuffs, tuffites and rhyolites, why it was technologically necessary to well prepare, actually make (sic!), pre-cores for then systematical core reduction and the wedge-shaped core technology the best fitted

to the available and easily accessible raw material types at the considering localities.

Carinated endscraper – cores *sensu lato* (wide-fronted carinated endscraper – cores and narrow thick nosed/shouldered endscraper – cores), as was above-shown, also variably occur at the Berehove and Muzhievo loci. Most probably, the prevalence of the 'narrow' endscraper-core type at the base camp should be understood through both reduction in size brought to the base camp wide-fronted carinated endscraper – cores into then more narrow thick nosed/shouldered endscraper – cores and a better reduction control of namely thick nosed/shouldered endscraper – cores during a long and continuous their primary flaking.

The appearance of several flake cores, technologically aiming thick flake production, at only Berehove II site-workshop once again supports flaking of blanks for carinated endscraper – cores *sensu lato* at just workshop-like sites. On the other hand, the absence of flake cores at Berehove I indicate systematical and intensive bladelet/micro-blade reduction of the carinated endscraper – cores *sensu lato* about exclusively at the base camp on the brought there already detached at the site-workshop thick flakes.

Bladelet carinated cores *sensu stricto* (on non-flake, natural lithic piece-blanks) are again similarly present at only Berehove I site and some of them are even double-platform bidirectional ones. Similar bidirectional cores but for blade and blade/bladelet reductions are known for both Berehove I site and the site-workshop – primary workshops. The unusual presence of bidirectional cores at the Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian loci are again, like in the case with wedge-shaped pre-cores and cores, connected to peculiarities of raw material reduction objects when items with good flaking qualities were indeed intensively flaked in a bidirectional-looking, but in reality double single-platform reduction manner.

The rather few number of blade and blade/bladelet cores at Berehove I does not correspond to the quantity of blades and blade-tool blanks at the base camp why it is also suggested that a part of blades and tools were brought from the site-workshop and workshops to the base camp.

Finally, Berehove VI and VII special camps, being probably some task-oriented loci, having no systematic pre-core preparation and core reduction processes but with carinated pieces and tools *sensu stricto*, make the Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian loci settlement pattern of real and complex logistic/foraging/radiating character.

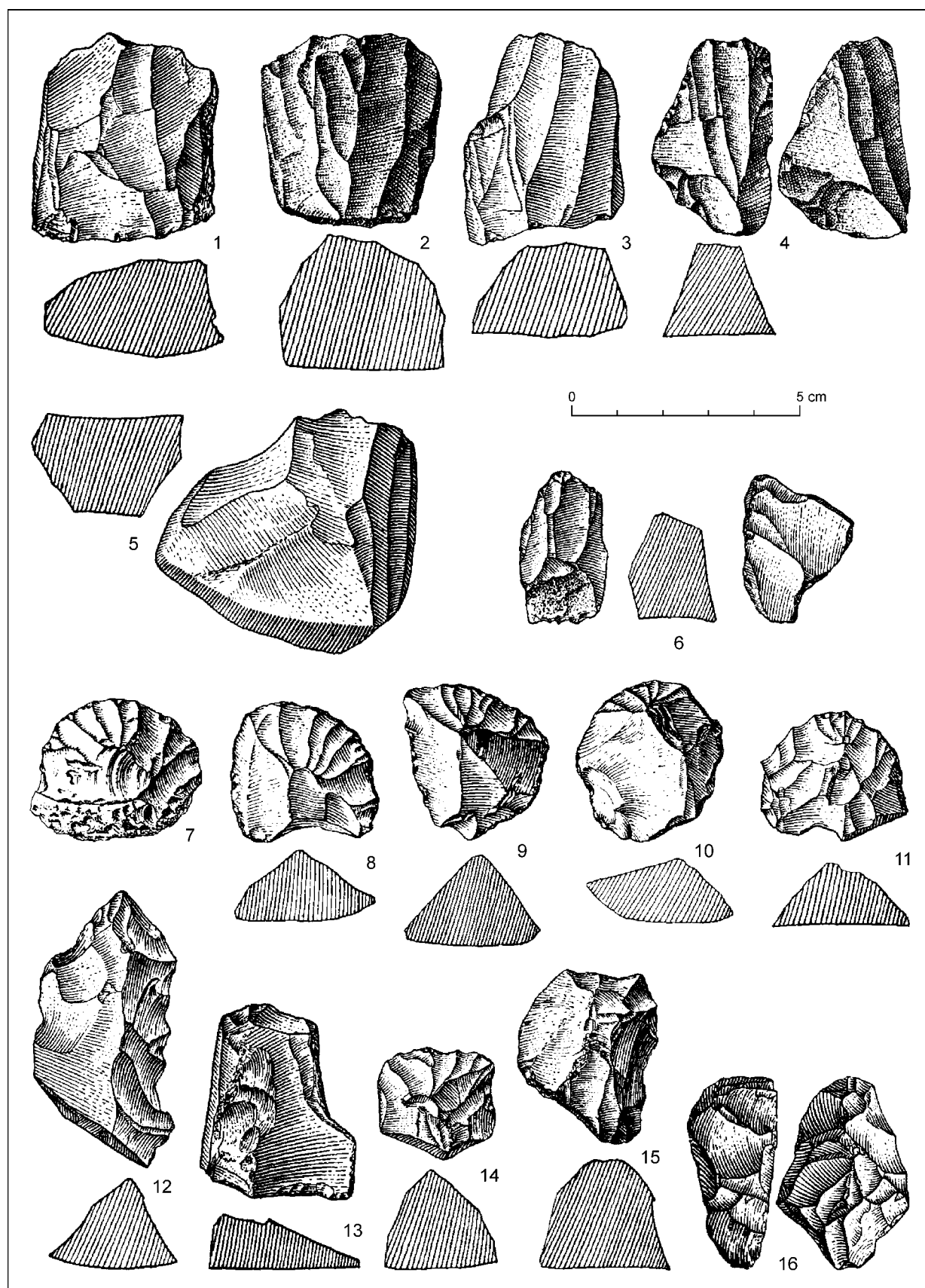

Fig. 12. Tibava site. 1-6 – bladelet 'carinated' cores; 7-16 – carinated and thick nosed/shouldered endscraper-cores (according Báñez 1960).

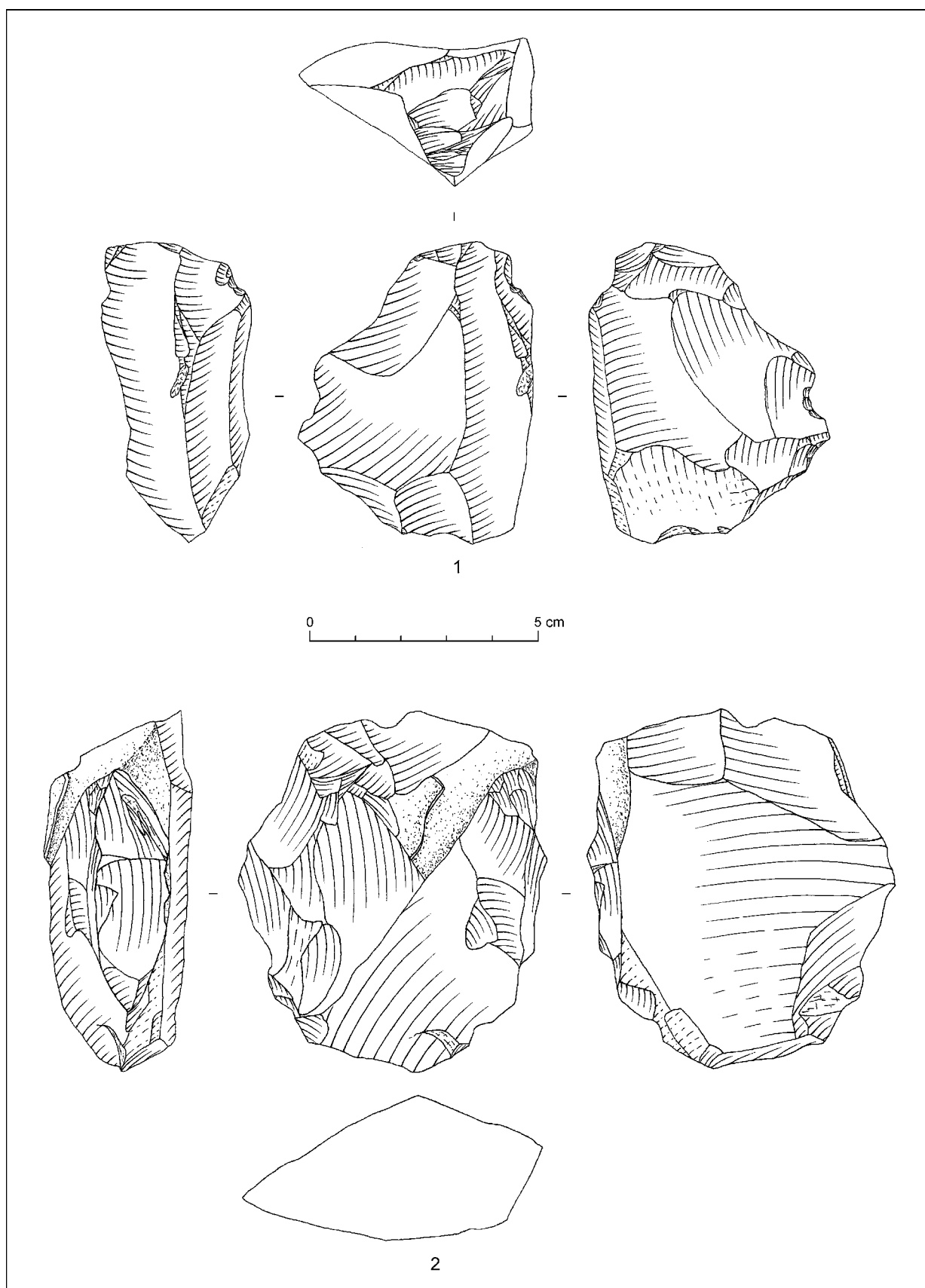

Fig. 13. Tibava site. 1 – blade single-platform unidirectional wedge-shaped core; 2 – wedge-shaped pre-core.

BEREHOVE AND MUZHIEVO PROTO-AURIGNACIAN BEYOND THE UKRAINIAN TRANSCARPATHIAN REGION

The long lasting comparisons of the Berehove I assemblage with lithics from a series of Aurignacian sites in Eastern Slovakia did force us to look again at the Slovakian respective data. While now some of the sites can be considered as being either with very much likely heterogeneous character of finds, like Barca I and II (Late Aurignacian and Gravettian), or of certain Late Aurignacian chronology, like Seňa I (*Chu 2018*), the only yet site and its lithic artifacts that looks similar to Berehove I is Tibava (*Bánesz 1960*). Our first ‘similarity impression’ based on the 1960 article reading was also then reinforced by checking actual lithics in Nitra in October of 2019.

Now the following techno-typological data of Tibava lithic artifact collection with ca. 800 items (no fauna preserved at the site) can be clearly distinguished that well correspond to the respective Berehove I lithic characteristics:

- bladelet character of the assemblage, although microliths (retouched bladelets and microblades – *Bánesz 1960*, fig. 12: 1–4) are poorly represented by very few specimens due to 1956 understandably gross excavation techniques;
- particular blade and bladelet core reductions seen through the availability of such cores and debitage pieces (*Bánesz 1960*, fig. 11–13);
- the several occurrence of well-retouched but no Early Aurignacian/Aurignacian I-like blades (*Bánesz 1960*, fig. 12: 10–13; 15);
- the presence of both bladelet ‘carinated’ cores (Fig. 12: 1–6) and carinated and thick nosed/shouldered endscraper-cores (Fig. 12: 7–16) but no carinated burin-cores;
- finally, the availability of defined by us in the assemblage of wedge-shaped bifacial pre-cores (Fig. 13: 2) and cores (Fig. 13: 1).

The above-enumerated industrial data are also added by some more data connecting the Ukrainian Transcarpathian and Eastern Slovakian sites. First, by raw material types, the most dominant rock type is brownish silicified sandstone (ca. 37%) of Transcarpathian origin. Here it can be also added that some artifacts were also produced on some other Transcarpathian rocks: black siliceous argillite, radiolarite, unguarite, and even possibly Berehove

metasomatically transformed tuffs, tuffites and rhyolites. Second, Tibava site, like Berehove I, is located at low elevation (at 123 m a.s.l. and 7–8 m above the nearby Breznický stream) at a lean terrace of ‘Za Cintorinom’ Hill. Here it is worth noting that Tibava site elevation marks are the lowest ones for all the known yet Aurignacian sites in Eastern Slovakia. Third, Tibava site is the nearest Slovak site to Berehove I site with only ca. 65 km straight distance between them.

All in all, now it seems reasonable not only to continue studies on the Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian logistically organized settlement pattern with the base camp and a series of various supply chain loci in Transcarpathia but also to investigate it in the neighboring regions, potentially recognizing a larger-scale Proto-Aurignacian network with some sites in both Ukrainian Transcarpathia and Eastern Slovakia, as well as maybe in North-Eastern Hungary, too.

SHORT CONCLUDING REMARKS

Our results on the new study of Berehove and Muzhievo surface find spots in Ukrainian Transcarpathia allow us to take a new look at these loci and their UP lithics. Instead of the before viewed as a group of Middle Aurignacian real living but destroyed sites, the considering actually Proto-Aurignacian loci are now understood as representing a series of various supply chain loci (‘site-satellites’) with raw material outcrops (Muzhievo 3–5), workshops (Muzhievo 1–2), a site-workshop (Berehove II), and special camps (Berehove VI–VII) for the Berehove I base camp. All these functionally varying loci and the site situated at raw material outcrops at Berehove Volcanic Shallow Mountain Area do represent a special settlement pattern of logistic/foraging/radiating mobility system. Accordingly, it is the first case for European Proto-Aurignacian when a complex settlement pattern with a base camp and sites-satellites is recognized for a closely located cluster of loci. Now recognized Proto-Aurignacian site of Tibava in Eastern Slovakia most probably belongs to Berehove and Muzhievo Proto-Aurignacian site complex, too. It opens a gate for more studies of a Proto-Aurignacian network not only in Transcarpathia (Ukraine) but also in the neighboring areas in Slovakia and possibly Hungary.

LITERATURE

- Alex et al. 2017 – B. Alex/O. Barzilai/I. HersHKovitz/O. Marder/F. Berna/V. Caracuta/T. Abulafia/L. Davis/M. Goder-Goldberger/R. Lavi/E. Mintz/ L. Regev/D. Bar-Yosef Mayer/J.-M. Tejero/R. Yeshurun/A. Ayalon/M. Bar-Matthews/G. Yasur/A. Frumkin/B. Lattimer/M. G. Hans/E. Boaretto: Radiocarbon chronology of Manot Cave, Israel and Upper Paleolithic dispersals. *Science Advances* 3/11, e1701450.
- Bánész 1960 – L. Bánész: Die Problematik der paläolithischen Besiedlung in Tibava. *Slovenská archeológia* 8, 1960, 5–58.
- Bánész 1961 – L. Bánész: Prehľad paleolitu východného Slovenska. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 33–48.
- Bánész 1968 – L. Bánész: *Barca bei Košice – Paläolithische Fundstelle*. Archaeologica Slovaca. Fontes 8. Bratislava 1968.
- Bazile 1983 – F. Bazile: Aurignacien et Périgordien en Languedoc oriental. In: M. Otte (ed.): *Aurignacien et Gravettien en Europe, fasc. I*. ERAUL 13. Liège 1983, 27–49.
- Binford 1980 – L. R. Binford: Willow smoke and dogs tails: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation. *American Antiquity* 45, 1980, 4–20.
- Bon 2002 – F. Bon: *L'Aurignacien entre Mer et Océan. Réflexion sur l'unité des phases anciennes de l'Aurignacien dans le sud de la France*. Mémoire de la Société Préhistorique Française 29. Paris 2002.
- Bordes 2002 – J.-G. Bordes: *Les interstratifications Châtelperronien/Aurignacien du Roc-de-Combe et du Piage (Lot, France). Analyse taphonomique des industries lithiques; implications archéologiques*. PhD. Thesis. University of Bordeaux I. Bordeaux 2002. Unpublished.
- Chu 2018 – W. Chu: The Danube Corridor hypothesis and the Carpathian Basin: geological, environmental and archaeological approaches to characterizing Aurignacian dynamics. *Journal of World Prehistory* 31, 2018, 117–178.
- Delporte 1968 – H. Delporte: L'Abri du Facteur à Tursac (Dordogne) I. Étude générale. *Gallia Préhistoire* 11, 1968, 1–112.
- Demidenko 2000–2001 – Yu. E. Demidenko: The European Early Aurignacian of Krems-Dufour type industries: a view from Eastern Europe. *European Prehistory* 16–17, 2000–2001, 147–162.
- Demidenko 2002 – Yu. E. Demidenko: Naves Syuren' I (Krym). Industriialno-khronologicheskaya kolonka pamyatnika i oriniakskiy kompleksy. *Arkheologicheskoye zapiski* 2, 2002, 29–67.
- Demidenko 2012a – Yu. E. Demidenko: Inter-Unit and Inter-Level comparisons of assemblages from the 1990s Units H, G and F. In: Yu. E. Demidenko/M. Otte/P. Noiret (eds.): *Siuren I rockshelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea*. ERAUL 129. Liège 2012, 287–303.
- Demidenko 2012b – Yu. E. Demidenko: Concluding considerations. In: Yu. E. Demidenko/M. Otte/P. Noiret (eds.): *Siuren I rockshelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea*. ERAUL 129. Liège 2012, 389–401.
- Demidenko/Hauck 2017 – Yu. E. Demidenko/Th. C. Hauck: Yabrud II rock-shelter archaeological sequence (Syria) and possible Proto-Aurignacian origin in the Levant. In: D. Wojtczak/M. Al Najjar/R. Jagher/H. Elsuede/F. Wegmueller/M. Otte (eds.): *Vocation Préhistoire. Hommage à Jean-Marie Le Tensorer*. ERAUL 148. Liège 2017, 87–98.
- Demidenko/Noiret 2012 – Yu. E. Demidenko/P. Noiret: The Siuren I Aurignacian of Krems-Dufour type industries in the context of the European Aurignacian. In: Yu. E. Demidenko/M. Otte/P. Noiret (eds.): *Siuren I rock-shelter. From Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-Paleolithic in Crimea*. ERAUL 129. Liège 2012, 343–357.
- Gladilin 1976 – V. N. Gladilin: *Problemy rannego paleolita Vostochnoy Evropy*. Kiev 1976.
- Gladilin 1989 – V. N. Gladilin: The Korolevo Palaeolithic site: research methods, stratigraphy. *Anthropologie (Brno)* 27/2–3, 1989, 93–103.
- Kadowaki/Omori/Nishiaki 2015 – S. Kadowaki/T. Omori/Y. Nishiaki: Variability in Early Ahmarian lithic technology and its implications for the model of a Levantine origin of the Protoaurignacian. *Journal of Human Evolution* 82, 2015, 67–87.
- Laplace 1966 – G. Laplace: *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques*. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, École française de Rome. Suppléments 4. Paris 1966.
- Laplace 1970 – G. Laplace: L'industrie de Krems-Hundssteig et le problème de l'origine des complexes aurignaciens. In: K. Gripp/R. Schüttrumpf/H. Schwabedissen (eds.): *Frühe Menschheit und Umwelt II*. Köln – Wien 1970, 242–297.
- Marks/Freidel 1977 – A. E. Marks/D. Freidel: Prehistoric settlement patterns in the Avdat/Aqev area. In: A. E. Marks (ed.): *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel*. Vol. II. Department of Anthropology. Southern Methodist University. Dallas 1977, 131–158.
- Peyrony 1933 – D. Peyrony: Les industries 'aurignaciennes' dans le bassin de la Vézère. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 30, 1933, 543–559.
- Peyrony 1936 – D. Peyrony: Le Périgordien et l'Aurignacien (nouvelles observations). *Bulletin de la Société préhistorique de France* 33, 1936, 616–619.
- Rácz 2013a – B. Rácz: *Kárpátaljai őskőkori kőeszközök és lehetséges nyersanyagok archeometriai vizsgálati eredményei*. PhD. Thesis. Eötvös Loránd University. Budapest 2013. Unpublished.
- Rácz 2013b – B. Rácz: Main raw materials of the Palaeolithic in Transcarpathian Ukraine: geological and petrographical overview. In: Z. Mester (ed.): *The lithic raw material sources and interregional human contacts in the Northern Carpathian regions*. Kraków – Budapest 2013, 131–136.
- Rácz/Szákmany/Biró 2016 – B. Rácz/G. Szákmany/K. T. Biró: Contribution to the cognizance of raw materials and raw material regions of the Transcarpathian Palaeolithic. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67, 2016, 209–229.
- Riel-Salvatore/Negrino 2018 – J. Riel-Salvatore/F. Negrino: Human adaptations to climatic change in Liguria across the Middle-Upper Paleolithic transition. *Journal of Quaternary Science* 33/3, 2018, 313–322.
- Skutil 1938 – J. Skutil: *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*. Turčiansky Sv. Martin 1938.
- Smirnov 1973 – S. V. Smirnov: Kremiansky komplex oriniakskoho mistseznakhodzhennya Berehove II v Zakarpatti. *Arkheolohiya* 8, 1973, 59–67.
- Smirnov 1974 – S. V. Smirnov: Piznopaleolitychna stoyanka Berehove I na Zakarpatti. *Arkheolohiya* 13, 1974, 32–41.

- Sonneville-Bordes 1955a – D. de. Sonneville-Bordes: La question du Périgordien II. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 52, 1955, 187–203.
- Sonneville-Bordes 1955b – D. de. Sonneville-Bordes: La grotte de Chanlat et la question du Périgordien II. *L'Anthropologie* 59, 1955, 357–360.
- Sonneville-Bordes 1960 – D. de. Sonneville-Bordes: *Le Paléolithique supérieur en Périgord* 1–2. Bordeaux 1960.
- Teyssandier 2007 – N. Teyssandier: *En route vers l'Ouest. Les débuts de l'Aurignacien en Europe*. BAR International Series 1638. Oxford 2007.
- Tkachenko 1989 – V. I. Tkachenko: The Beregovo group of Upper Palaeolithic sites in Transcarpathia. *Anthropologie (Brno)* 27/2–3, 1989, 213–222.
- Tkachenko 2003 – V. I. Tkachenko: *Pizniy paleolit Zakarpattya (pamyatky oriniakskoi tradytsiyi)*. Kiev 2003.
- Usik 2008 – V. I. Usik: Verkhniy paleolit Zakarpattia: khronologiya i kulturnaya prynadlezhnost oriniaka Beregovu I. *Materialy i doslidzhennya z arkeolohiyi Prykarpattia i Volyni* 12, 2008, 49–67.
- Usik et al. 2013 – V. I. Usik/L. V. Koulakovska/Ph. Nigst/P. Haesaerts: Doslidzhennya paleolitu Zakarpattia. In: D. N. Kozak (red.): *Arkeolohichni doslidzhennya v Ukraini* 2012. Kyiv – Lutsk 2013, 173, 174.
- Usik et al. 2014 – V. Usik/Ph. Nigst/P. Haesaerts/N. Gerasimenko/L. Koulakovska/B. Rácz/B. Kromer/J.-J. Hublin: New data on the Early Upper Paleolithic of Western Ukraine: chronology, environment and human behavior at the Aurignacian site of Beregovo I. In: *The origins of Upper Palaeolithic in Eurasia*. Abstract Book. XVII. World UISPP Congress 2014. Burgos, 1–7 September. Abstract Book. Burgos 2014, 227, 228.

Manuscript accepted 9. 9. 2020

Translated by authors

doc. Yuri E. Demidenko, PhD.
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College
of Higher Education
Kossuth square 6
UA – 902 02 Berehove

Institute of Archaeology NASU
Geroyiv Stalingrada av. 12
UA – 042 10 Kyiv
yu.e.demidenko@gmail.com

Dr. Béla Rácz, PhD.
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College
of Higher Education
Kossuth square 6
UA – 902 02 Berehove
adarats@gmail.com

Mgr. Adrián Nemergut, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
adrian.nemergut@savba.sk

Unikátny sídelný areál proto-aurignacienu v Európe

Logistický koncept základného tábora a jeho podpory dodávateľským reťazcom primárnych zdrojov surovín v Zakarpatskej Ukrajine

Yuri E. Demidenko – Béla Rácz – Adrián Nemergut

SÚHRN

Prvé objavy paleolitických lokalít v Zakarpatskej oblasti na Ukrajine boli uskutočnené ešte koncom 19. stor. miestnym maďarským právnikom a okresným prokurátorom T. Lehoczkym. Kamenné artefakty z jeho zbierky zaradil do staršej doby kamennej, presnejšie do mladého paleolitu až J. Skutil (1938) v roku 1935. Išlo predovšetkým o nálezy

z okolia Mukačeva a Berehova. V tom istom roku J. Skutil (1938) identifikoval aj prvú *in situ* paleolitickú lokalitu Mala hora pri Berehove a zaradil ju do tzv. primitívneho aurignacienu. Prvý systematický výskum sa na tejto lokalite (odvtedy nazývanej bádateľmi píšucimi po rusky ako Beregovo I) realizoval pod vedením S. V. Smirnova

v rokoch 1969 a 1971. Súbor štiepanej kamennej industrie z výskumu zaradil, rovnako ako J. Skutil, do aurignacienu, avšak s poznámkou, že nie je menej rozvinutý ako neskorá fáza východoslovenského aurignacienu (Šmirnov 1974, 39). Začiatkom 70. rokov boli povrchovým prieskumom rozpoznané ďalšie lokality (Berehove II–VI, Muzhievo I) s kolekciami kamennej industrie podobnými ako z Berehova I (Šmirnov 1973; Tkachenko 1989; 2003). Všetky boli V. I. Tkachenkom (1989; 2003) zaradené do strednej fázy stredo-európskeho aurignacienu. Mimoriadne dôležité výsledky získal počas revízieho výskumu V. I. Usik v rokoch 2006 a 2007. Prostredníctvom preplavovania sedimentov získal niekoľko čepeľok typu Dufour, spoločne s variantom mikročepeli Dufour so striedavou a spodnou (ventrálnou) retušou. Podarilo sa mu spätne zložiť úlomky artefaktov z výskumov z rokov 1969, 1975, 1990 spolu s úlomkami z jeho výskumu, čím dokázal, že nálezy pochádzajú z jednej a tej istej vrstvy. Po analýze všetkých doteraz získaných kamenných artefaktov z lokality (celkovo 13 820 ks) skonštatoval, že neprislúchajú strednej fáze aurignacienu, ale proto-aurignacienu (Usik 2008). Z hľadiska využívania surovín štiepanej kamennej industrie je v predmetnom regióne prínosný systematický prieskum primárnych zdrojov, ktorému sa od roku 2007 venuje B. Rác (2013a; 2013b; Rác/Szabó/Biró 2016). Zistil, že objavené lokality v Berehove a Muzhiyeve sa nachádzajú na odkrych surovín, ktoré zároveň využívali a ďalej distribuovali.

Osobitnú pozornosť si uvedené kolekcie vyslúžili z toho dôvodu, že ide o homogénne zbierky, s výnimkou mladších prímies z neskorého neolitu, doby bronzovej a stredoveku, čo umožňuje ich využitie pri rôznych štúdiách v regionálnom kontexte. Pri porovnaní všetkých súborov medzi sebou sa Berehove I výrazne líši od ostatných z Berehova a Muzhiyeva. Z hľadiska technológie ťažby štiepanej industrie sa odlišujú:

- v Berehove I bolo identifikovaných viac jadier z pokročilej fázy ťažby, rovnako ako v Berehove II, oproti rôznym predjadrovým formám a jadram z počiatočnej fázy, vyskytujúcich sa najmä v Muzhiyeve 1–3;
- kolekcia z Berehova I obsahuje v porovnaní s ostatnými prevažne ihlanovité jadrá;
- čo sa týka techniky karenoidnej ťažby reprezentovanej na všetkých lokalitách karenoidnými škrabadlami – jadrami *sensu lato* a absenciou karenoidných rydiel – jadier (typických pre neskorý/vyvinutý aurignacien) sa v Berehove I objavuje užšia variabilita týchto typov.

V súvislosti s výskytom kategórií a typov nástrojov sa líšia:

- Berehove I obsahuje celý rad nástrojov prislúchajúcich proto-aurignacienu s jednoduchými (plochými) škrabadlami, jednoduchými rydlami, s absenciou klinových typov a nálezmi hranových rydiel. Ďalej sú zastúpené hojným počtom retušovaných čepeľí, avšak s absenciou invazívnej stupňovitej retuše (typickej pre včasný aurignacien/aurignacien I) a samozrejme čepeľkami a mikročepeľami typu Dufour, zväčša upravenými striedavou a spodnou (ventrálnou) retušou, ktoré na povrchových lokalitách v regióne, naopak, prítomné nie sú.

Pri surovinovom spektre je možné pozorovať tieto rozdiely:

- v Berehove I sa okrem prevládajúcich lokálnych surovín, ktoré reprezentujú miestne metamorfované tufy, tufy a ryolity, vyskytujú aj suroviny zo vzdialenejších primárnych zdrojov ako silicifikovaný pieskovec, silicifikovaný argilit, obsidián, hyalodacit a západoukrajinský silicit;
- na zvyšných lokalitách v Berehove a Muzhiyeve absolútne dominovali miestne metamorfované tufy, tufy a ryolity, len výnimočne sa objavili importované suroviny.

V rámci nadmorských výšok a topografickej polohy je situácia nasledovná:

- Berehove I leží v nadmorskej výške 130 m a zároveň 18 m nad údolím rieky Tisa. Ide tak o najnižšie položenú lokalitu proto-aurignacienu v študovanej oblasti s najbližším prístupom k údoliu Tisy. Tá mohla zohrávať dôležitú úlohu v rámci loveckej stratégie, keď stáda lovnej zveri prichádzali k rieke za pitnou vodou.

Uvedené odlišnosti poukazujú na špecifický charakter Berehova I, v kontraste s ostatnými lokalitami. Na základe súčasných dát ho možno interpretovať ako základný tábor (*base camp*) so všetkými základnými, ľahko dostupnými zdrojmi nevyhnutnými pre život, ako boli prístup k vodnému zdroju, lovnej zveri a surovinám na výrobu kamennej industrie. Ostatné lokality predstavujú ťažobné polia, dielne a špeciálne tábory, ktorých úlohou bolo zásobovať základný tábor v Berehove I.

Pri porovnaní zakarpatských kolekcii s kolekciami z východného Slovenska sa na industriu z Berehova I nápadne podobá jedine súbor z Tibavy (Bánesz 1960). V kolekci (približne 800 ks) bolo rozpoznávaných viacero identických znakov. Jednou z hlavných črt bol čepeľovitý charakter industrie so slabou zastúpenými mikrolitmi, čo iste súvisí s metodikou výskumu realizovaného ešte v roku 1956. Ďalšou je podobnosť čepeľovej a čepeľkovej ťažby rozpoznanej na jadrách a debitáži, prítomnosť typických retušovaných čepeľí, karenoidných škrabadlami – jadier, absencia karenoidných rydiel – jadier a v neposlednom rade zastúpenie klinových jadier (obr. 13). O kontaktoch medzi východným Slovenskom a západnou Ukrajinou svedčí aj využívanie najmä silicifikovaného pieskovca, zrejme západoukrajinského pôvodu, ojedinele aj silicifikovaného argilitu, rádiolaritu či metamorfovaných tufov, tufytov a ryolitov v Tibave. Topografické údaje s nadmorskou výškou 123 m a prevýšením nad neďalekým Breznickým potokom 7–8 m vymedzujú Tibavu ako najnižšie položenú lokalitu aurignacienu na východnom Slovensku, s údajmi podobnými s Berehovom I. Navyše, nálezisko v Tibave sa od Berehova I nachádza vzdušnou čiarou iba 65 km. Uvedené skutočnosti otvárajú množstvo ďalších otázok a perspektívy výskumu tejto problematiky v uvedených regiónoch Zakarpatskej Ukrajiny, východného Slovenska, ako aj potrebu preskúmať ďalší susedný región, severo-východné Maďarsko.

PERIODIZACE EPIŠŇUROVÉHO PŘIKARPTSKÉHO KULTURNÍHO KOMPLEXU NA MORAVĚ A VE SLEZSKU

J A R O S L A V P E Š K A – M I R O S L A V K R Á L Í K

Studii autoři věnují prof. Jozefovi Bátorovi k jeho 70. narozeninám.

Internal Periodization of the Epi-corded Carpathian Cultural Complex in Moravia and Silesia. The article summarises the previous research on the Epi-corded Carpathian Cultural Complex (ECCC) in Moravia and Silesia, particularly with respect to the currently used terminology and internal periodisation. Apart from typo-chronology also some methods of multidimensional statistics of several hundred grave complexes were used, whose results are mutually compared and correlated with a small series of absolute dates. Despite some inaccuracies or discrepancies, the earlier published postulates about the internal development of material culture of the ECCC were proved correct. The only representative of this development in East Moravia and in the southern part of Upper Silesia is the Nitra/Mierzanowice Culture (the formerly used Chłopice-Veselé Group/Culture represents 2 chronologically different stages). The culture is newly divided into 5 phases: Proto-Nitra Culture, Early Nitra Culture, Old, Classical and Post-classical Nitra Culture with clear characteristics of all phases, selected examples of typical representatives and distinction of 6 burial horizons in the cemetery of Holešov. Due to similarity of material, the Epi-corded finds north of the Moravian Gate and in Silesia are suggested to be classified as Mierzanowice Culture, and the finds south of the Moravian Gate and in SW Slovakia should be classified as Nitra Culture.

Keywords: Early Bronze Age, Epi-corded Carpathian Cultural Complex, Nitra Culture, Mierzanowice Culture, typo-chronology, multidimensional statistics, terminology, internal periodization.

ÚVOD A DĚJINY VÝZKUMU

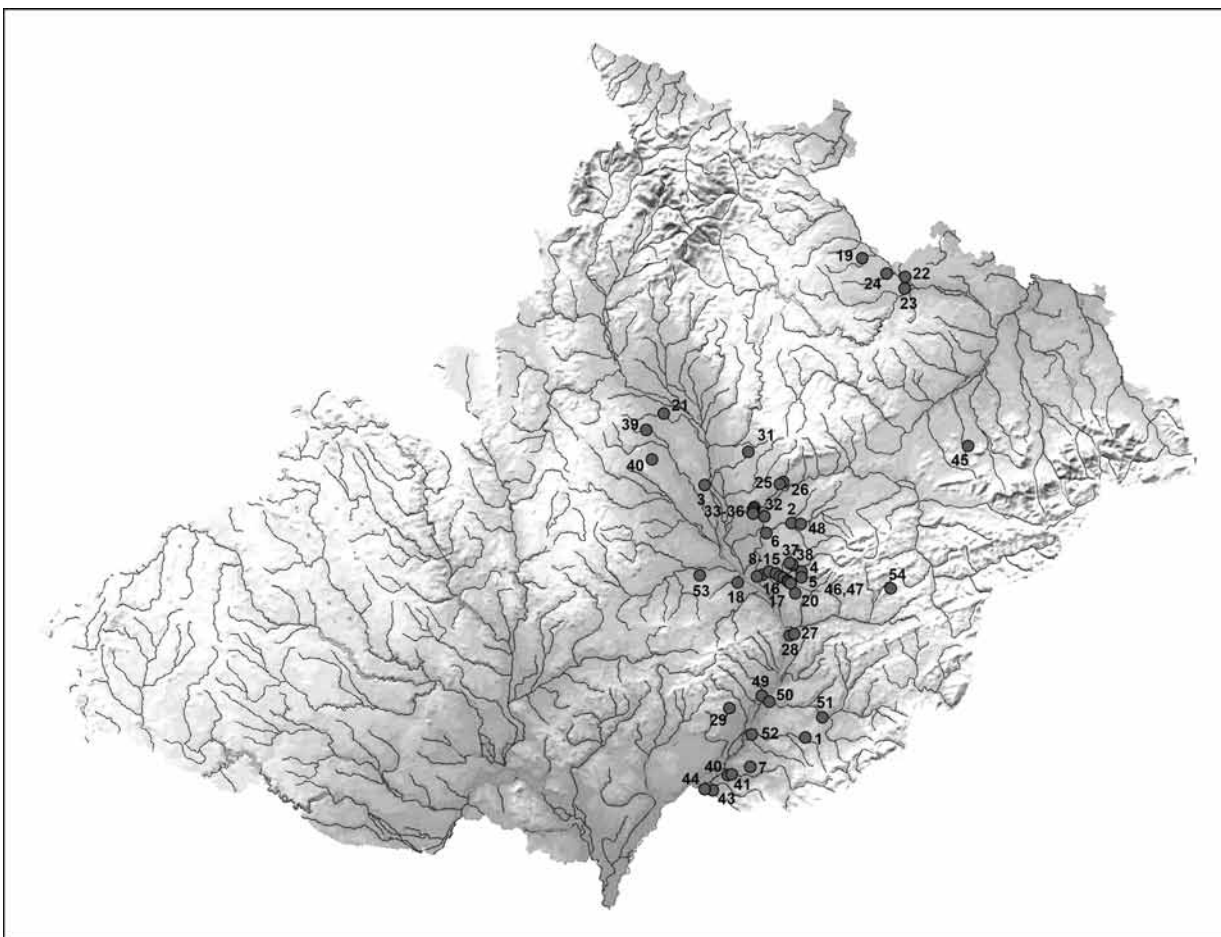
Přestože první nálezy zařaditelné do epišňurového přikarpatského kulturního komplexu (EPKK) jsou z východní Moravy známy již z konce 19. a z počátku a první poloviny 20. stol. (hrob ze Strážnice-Za drahama – *Dvorský* 1914, 485–487, obr. 116; *Palliardi* 1893, 138; Příkaz – *Ondráček* 1963, 405, 406, obr. 130; *Wankel* 1889; Drahlova – *Kovářová* 1928; *Ondráček* 1963, 406; Sudoměřice – *Maška* 1907; pohřebiště Uherské Hradiště-Sady – *Horsák* 1941; pohřebiště Ostrožská Nová Ves – *Hrubý* 1948; *Tihelka* 1953, 302, obr. 28; *Hrubý a j.* 1956; *Menoušková/Fikrle* 2019), s výjimkou výzkumu pohřebiště v Holešově v letech 1950, 1964–1970 (*Ondráček* 1963, 407–409; 1972; *Ondráček/Šebela* 1985; *Struhala* 1951) neprobíhal archeologický výzkum o této entitě starší doby bronzové nijak systematicky, a proto lze konstatovat platnou tezi, že naše poznatky o EPKK jsou ve srovnání s Malopolskem nebo jihozápadním Slovenskem stále velice mezerovité. Změna nastává s realizací velkoplošných záchranných výzkumů poslední doby a odkryvem jak menších (Kroměříž, Hulín 1, Slatinice), tak velkých (Hulín 3, Hroznová Lhota) kostrových pohřebišť, ale především rovinných sídlišť (*Berkovec/Peška* 2005b; *Kadrow/Peška* 1999; *Kadrow/Peška/Vitula* 2000; *Peška* 2012; *Šmíd* 2012).

Na moravskoslezském pomezí (Opavsko) se díky záchranné archeologii v poslední době počet

epišňurových lokalit postupně navyšuje (Opava-Kylešovice, Opava-Kateřinky, Opava-Vávrovice, Holasovice-Loděnice), většina materiálu je však dosud nezpracovaná a nepublikovaná (cf. *Šebela* 2014). Naše nekropole jak po stránce prostorové, tak i chronologické plynule navazují na epišňurová (mierzanovická) pohřebiště na polské straně Horního Slezska (Kornice, Dzielnica, Racibórz).

PRAMENNÁ BÁZE, ROZSAH A STRUKTURA OSÍDLENÍ

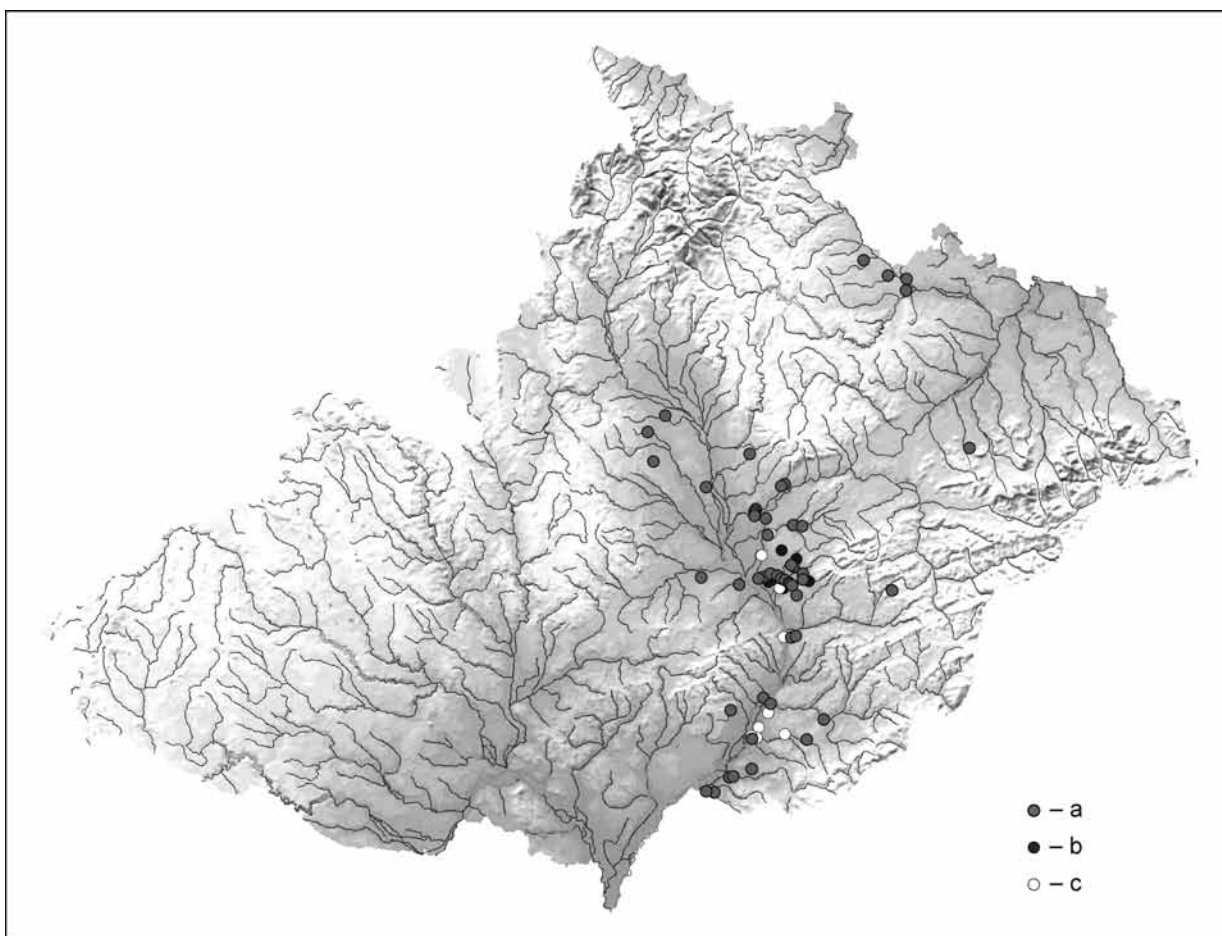
Převahu pramenné základny EPKK tvoří tradičně velká (Holešov, Hulín 3, Hroznová Lhota) nebo menší (Mískovice, Hulín 1, Kroměříž-U sv. Františka, Uherské Hradiště-Sady, Sudoměřice I, Slatinice, Polešovice, Opava-Vávrovice, Opava-Kateřinky, Opava-Kylešovice) skupinová kostrová pohřebiště. K dispozici jsou i jednotlivé hroby (Dolní Němčí, Sudoměřice II). Velice důležitou skutečností se stal objev epišňurových sídlišť s desítkami běžných zahloubených jam, hliníků a dalších objektů, jen velmi málo odlišná od jiných pravěkých oikumen (Práslavice, Přerov-Předmostí-Dluhonice, Hulín 1, 2, 4, Holešov-Na větráku). Společným jmenovatelem je jim dosavadní absence půdorysů nadzemních staveb, u nichž předpokládáme srubové konstrukce (Osek nad Bečvou 1 – *Peška/Tajer* 2014; 2015a). K nim přistupuje řada ojedinělých, resp.

Obr. 1. Mapa osídlení nitranskou kulturou na území Moravy a Slezska. 1 – Dolní Němčí-dům (p. č. 506); 2 – Domaželice-bez lokace; 3 – Drahlav-zahrada p. Babiánka; 4 – Holešov I-Zdražilovsko; 5 – Holešov II-Větrák, Na větráku; 6 – Horní Moštěnice-Příčky; 7 – Hroznová Lhota-Přední čtvrtky od Žabince; 8 – Hulín I-Stančíkova skála, Za potůčkem; 9 – Hulín II-Přídanky; 10 – Hulín III-Višňovce; 11 – Hulín IV-Nivky; 12 – Hulín V (Hulín 1)-U Isidorka; 13 – Hulín VI (Hulín 2)-U Isidorka; 14 – Hulín VII (Hulín 3)-U potůčku; 15 – Hulín VIII (Hulín 4)-Vrbičné; 16 – Hulín-Pravčice 1-U obrázku; 17 – Količín 1-Kopaniny (Šeblinek?); 18 – Kroměříž-Újezd u sv. Františka; 19 – Loděnice (Holasovice-Loděnice); 20 – Míškovice-Křemenná; 21 – Náklo-Příkazy-Hráč, Vaňkova cihelna, cihelna; 22 – Opava-Kateřinky-Na Hoštických lukách; 23 – Opava-Kylešovice-Na stanech; 24 – Opava-Vávrovice-Krásné pole; 25 – Osek nad Bečvou 1-Horní Újezdy; 26 – Osek nad Bečvou 2-Nademlýň; 27 – Otrokovice-Kvítkovice-Chmelín; 28 – Otrokovice-Kvítkovice-Nábřeží; 29 – Polešovice-Nivky; 30 – Pravčice 1-Nivky; 31 – Přáslavice-Díly pod dědinou; 32 – Přerov; 33 – Přerov-Předmost 7-Malé Předmostí; 34 – Přerov-Předmostí-hliník Hanáckých cihelen; 35 – Přerov-Předmostí 8-Hejnice; 36 – Přerov-Předmostí/Dluhonice-Díly a Dolní Újezd; 37 – Rymice I; 38 – Rymice II-Blaní, Dolní Blaní (p. č. 290); 39 – Senice na Hané-obec; 40 – Slatinice-Trávníky; 41 – Strážnice; 42 – Strážnice-Za drahama; 43 – Sudoměřice I; 44 – Sudoměřice II-pískovna; 45 – Štramberk-Kotouč-Čertova díra; 46 – Třebětice I-Padělky (č. p. 363); 47 – Třebětice II-Koleno; 48 – Turovice-Díly za vodou; 49 – Uherské Hradiště-řeka Morava pod sokolským domem; 50 – Uherské Hradiště-Sady (Derfle)-Kotvice (p. č. 500/1); 51 – Uherský Brod-Kyčkov; 52 – Uherský Ostroh; 53 – Vitčice; 54 – Všemina.

povrchových nálezů keramiky s typickou šňurovou výzdobou, broušené industrie, příp. dalších předmětů, signalizující existenci hrobů/pohřebišť (celé nádoby, sekeromlaty) nebo sídlišť (větší hrncovité nádoby etc.). Největší pohřebiště v Holešově bylo zveřejněno svého času formou katalogu (Ondráček/Šebela 1985) a dílčí studií zabývajících se pravidelností pohřebního ritu za pomoci faktorové analýzy (Šmejda 2003). Další velká nekropole (Hulín 3) se stala předmětem diplomové práce

(Schimerová 2014) a zatím druhé největší pohřebiště z Hroznové Lhoty (115 hrobů) bylo dosud přibliženo jen dílčí studií kamenných projektilů (Kaňáková/Šmerda/Nosek 2016). S výjimkou dílčích příspěvků se zveřejněním materiálu z jednotlivých nalezišť nebo mikroregionů (Berkovec/Peška 2005b; Kadrow/Peška 1999; Kadrow/Peška/Vitula 2000; Menoušková/Fikrle 2019; Peška 2012; 2013; 2016; Peška a d. 2005; Peška/Šebela 1992; Peška/Tajer 2014; 2015a; 2015b; Šebela a d. 1990), včetně shrnutí problematiky

Obr. 2. Mapa osídlení nitranskou kulturou, s neverifikovanými lokalitami podle Kolbinger 2012 (Hulín-Ve vysokém trní, Hulín-Višňovce, Kunovice, Ludslavice, Martinice, Němčice, Pravčice-Křtěnce a Klíny, Roštín 2 lokality) a neklasifikované z únětické kultury (Horní Moštěnice, Chrástany, Kunovice, Kunovice-Hluk, Napajedla, Ostrožská Nová Ves, Ostrožské Předměstí, Uherský Brod, Žalkovice). Legenda: a – nitranská kultura; b – neverifikované lokality; c – únětická kultura.

sídlišť (Peška/Tajer 2015a; 2015b), kulturních vlivů a kontaktů (Peška 2013), souborné zhodnocení EPKK na Moravě a ve Slezsku, včetně vyjasnění terminologie, vnitřní periodizace nebo relativní a absolutní chronologie entity dosud postrádáme.

Posuzujeme-li EPKK (dřívější skupina/kultura Chloupice-Veselé a nitranská kultura) jako kompaktní jednotku, evidujeme dnes na Moravě (a v příslušné části Slezska) 54 lokalit (obr. 1). Více než polovinu (53,7 %) představují kostrová pohřebiště nebo jednotlivé hroby, 13 poloh (24,07 %) lze označit za sídliště a stejné hodnoty (24,07 %) dosahují povrchové sběry nebo ojedinělé nálezy typické keramiky. V minoritě (shodně 1,85 %) jsou solitérní nálezy měděné industrie (vrbový list z Vitčie) a broušené industrie (sekeromlat ze Všeminy), u kterých je však (bez typických atributů) velice obtížné stanovit kulturní příslušnost. Epišňůrové předměty z povrchových sběrů D. Kolbingera bude nutno ještě verifikovat (Kolbinger 2012) jak po

stránce alokace, tak také chronologického zařazení. Ze zatímního pohledu se zdá, že asi devět lokalit by mohlo být „nových“ (obr. 2).

Kromě výše uvedeného je z území na východ od řeky Moravy evidována celá řada nálezů a nalezišť (většinou hrobů: Žalkovice, Horní Moštěnice, Napajedla, Kunovice, Kunovice-Hluk, Ostrožská Nová Ves, Ostrožské Předměstí, Uherský Brod, Chrástany 1 a další) řazených tradičně pod únětickou kulturu (cf. Peška 1983; 1989; Stuchlík 2000; 2001; Tihelka 1953, 288 nn.), i když na základě výbavy (s výjimkou keramiky) by vlastně měly náležet rovněž do epišňůrové oikumeny. U chronologicky starších (BA1) tak mimochodem nastolují otázku přítomnosti „čisté“ únětické kultury (ÚK) v tomto prostoru, zvláště s ohledem na odkryvy nitranských sídlišť. Pravdou však zůstává, že na východní Moravě se objevují jak sídliště se smíšeným nitransko-únětickým materiálem (Osek nad Bečvou 1), tak i lokality ze staršího období únětické kultury s nálezy čisté

únětickými, kde jakákoliv přítomnost epišňurového elementu chybí (Kunovice-Abrahámová, Knížecí cihelna, Napajedla, Ostrožské Předměstí, Uherský Brod-Šaňáková cihelna). Kulturní příslušnost je lépe diagnostikovatelná u hrobů, přitom určitá míra vzájemných vazeb obou komponent (pohřebiště a sídliště) by k dispozici byla (nálezy obou kultur na stejném katastru, ne-li ze stejných poloh). Je tak zřejmé, že se touto otázkou bude zapotřebí ještě zabývat.

Model tehdejší struktury osídlení si lze dobře představit například na katastru Hulína, kde je dosavadní badatelskou činností (intenzivní mnohaleté povrchové prospekce D. Kolbingera a výzkumy Archeologického centra Olomouc od roku 2004: *Berkovec/Peška 2005a; 2006; Kolbinger 2012; Tajer 2009*) zachycená hustá síť (dosud 7 poloh) epišňurových nalezišť (*Peška 2016; Peška/Tajer 2015a*). Teoretickým transferem podoby osídlení na zbytek, resp. přijatelné části východní Moravy a Slezska získáme charakter sídelní struktury EPKK a její intenzity. Pokud bychom akceptovali přiřazení všech „nových“ poloh D. Kolbingera a také přehodnocení kulturní příslušnosti staroúnětických pohřebišť (viz výše), stoupl by počet epišňurových lokalit na číslo 72 (obr. 2) s ještě výraznějším podílem pohřební komponenty. Těsná návaznost osídlení obou kulturních jednotek v Pomoraví je zřejmá, stejně jako slabší pruh epišňurového osídlení podél pravého břehu řeky Moravy (*Peška/Tajer 2015a*, obr. 3), ačkoliv přesnou hraniční čáru sídelní oikumeny stanovit nelze, osídlení se patrně v poklidném duchu prolínalo.

HISTORIE VÝZKUMU A TERMINOLOGIE

Epišňurový příkarpatský kulturní komplex jako okruh především již starobronzových kultur Mierzanowice – Nitra – Košfany byl vyčleněn J. Machnikem (1967) na širším území severně a jižně Karpat. Tomu předcházela (i terminologická) geneze skupiny, později kultury Chłopice-Veselé (*Machnik 1960, 55; 1963, 67; 1977*), vyčleněné z pozdně šňurových skupin, avšak nejdříve spojované se šňurovou keramikou typu Złota (*Buchvaldek 1963*). V téže době na základě nálezů ze sídliště v malopolských Chłopicích a z pohřebiště ve Veselém vyčlenil J. Machnik skupinu Chłopice-Veselé a na Slovensku tutéž skupinu památek označil A. Točík (1963) jako typ Veselé. Zlomovým bodem byla publikace výzkumu pohřebiště ve Veselém (*Budinský-Krička 1965*), kde autor správně poukázal na podobnost s nálezy ze západní Ukrajiny, které I. K. Svešnikov (1974, 80–117) označil za kulturu Gorodk-Zdovbicja. Později byla

skupina Chłopice-Veselé uznána za kulturu (*Machnik 1977, 29*) a stala se základem EPKK.

Na počátku devadesátých let 20. stol. polští vědci na základě stratigrafie a radiouhlíkových dat z lokality Iwanowice-Babia Góra prokázali, že se v případě kultury Chłopice-Veselé jedná vlastně o dva časové horizonty, a vyčlenili starší protomierzanovický (materiál typu Chłopice) a mladší časně mierzanovický horizont (materiál typu Veselé; *Kadrow/Machnikowie 1992, 90–93*), což bylo přijato pouze částí badatelů (cf. *Bátora 2000; Kadrow/Peška 1999; Kadrow/Peška/Vitula 2000*) s tím, že v rámci EPKK ji například J. Bátora (2000, 517) považuje za protonitranskou fázi nitranské kultury a na východním Slovensku za protokošťanskou fázi košťanské kultury a *de facto* s pojmem kultura Chłopice-Veselé pracuje zmíněný autor dodnes, zahrnující pod tento termín počáteční fáze velkých pohřebišť na JZ Slovensku (naposled *Bátora 2018, 71 n.*). Z. Benkovský-Pivovarová (1999) na základě vymapování hrnků zdobených otisky šňůry vyčleňuje bezejmennou skupinu EPKK na východní Moravě a na západním Slovensku, která je od nitranské kultury v Ponitří odlišná, později navrhuje označení moravsko-západoslovenská skupina nitranské kultury (*Benkovský-Pivovarová/Chropovský 2015, 116*). Ačkoliv si uvědomujeme jisté regionální rozdíly epišňurového materiálu, rostoucí přímo úměrně se vzdáleností od „krystalizačního jádra“ kultury, vydělování regionálních skupin nepovažujeme za vhodné, neboť se tímto způsobem projevuje celá řada kulturních jednotek. V rámci nitranské kultury existuje více shodných rysů než rozdílů a ve srovnání například s únětickou kulturou na Slovensku, Moravě, v Čechách, Polsku nebo Německu bychom v ní našli daleko více a větších odlišností než ve vlastní nitranské kultuře. Tam, kde je to jen trochu možné a smysluplné, zkusme zachovávat v označování kultur terminologickou jednotu.

Nitranská kultura byla vyčleněna na základě koncentrace pohřebišť v údolí řeky Nitry A. Točíkem (1956, 24–46), kvalitativní skok v poznání entity znamenala jeho studie z roku 1963, kde autor používá pojmu nitranská skupina (*Točík 1963*). V téže době publikuje několik moravských nálezů J. Ondráček (1963) a používá pro ně označení nálezy mierzanovicko-nitranského typu, později epišňurové památky označuje za skupinu, a to i při hodnocení největšího pohřebiště v Holešově a syntézy v rámci Pravěkých dějin Moravy (*Ondráček 1972; 1993; Ondráček/Šebela 1985*). Terminologická nejednotnost je na Slovensku ustálena v době vydání Slovenska v době bronzové, kde se autoři definitivně přiklání k označení nitranská kultura (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 51–53*). Nejasnosti, týkající se však vnitřního uspořádání mierzanovic-

ké kultury v Malopolsku, se podařilo definitivně rozptýlit v monografickém vyhodnocení (*Kadrow/Machnik 1997*), kde se autoři přiklonili ke čtyřfázovému členění kultury (proto-, časně-, klasická a pozdní mierzanovická kultura). V zasetí starší terminologie zůstávají i někteří moravští badatelé (*Stuchlík 2014, 40, 41*).

Dosavadní členění EPKK

Terminologická nejednotnost, různé náhledy a názory na pozici obou výrazných složek, tvořících pevnou součást celého epišňůrového komplexu, ale hlavně na Moravě absence jasně definované vnitřní periodizace tohoto okruhu památek nás vede k pokusu o její stanovení. Všichni specialisté se shodují v tom, že základním kamenem epišňůrového komplexu jsou nálezy dříve označované jako typ/skupina/kultura Chłopice-Veselé, které však, jak prokázali polští kolegové, nevykazují totožnou chronologickou pozici, a proto je nutno od tohoto spojení ustoupit. Označení pojmu „epišňůrový“ (nález, hrob, sídliště etc.) je příliš obecný a není z něj zřejmé, jak přesně staré kontexty jsou myšleny. Již dříve bylo nasnadě, že nálezy Chłopice-Veselé jsou vlastně jen nejstarším projevem onoho komplexu, a že je lze vnímat jako první fázi/fáze pozdější nitranské kultury (*Peška 1989, 197; Peška/Šebela 1992, 140*), podobně jako je tomu v případě platného členění mierzanovické kultury v Malopolsku nebo jako v případě vztahu protoúnětické a únětické kultury na Moravě (*Peška 2009*). S interní periodizací mierzanovické kultury, díky bohatým nálezům z malopolských nalezišť, větší problémy nemáme, zdá se být věrohodná a podle všeho bude aplikovatelná i na Horní Slezsko, včetně jeho jižní části (viz dále). A. Točík (1963) ve své studii k nitranské skupině tuto dělí na dva horizonty, z nichž ve starším dominuje industrie ve tvaru vrbového listu a v mladším drátěný šperk a triangulární dýky. Později (*Točík 1979, 12*) nitranskou kulturu člení na:

- starší – pohřebiště Ivanka pri Dunaji a začátky pohřbívání ve Výčapech-Opatovcích, Branči a Holešově, (na jiném místě označena jako proto-, resp. časně nitranská fáze: *Točík 1979, 26*);
- klasická – převážná část hrobů na jmenovaných pohřebištích, mladší fáze je přechodná s rysy III. a IV. stupně únětické kultury, končí Výčapy-Opatovce a začíná Velký Grob a Hurbanovo.

Na něj navázal J. Batora při vyhodnocování pohřebiště z Jelšovec (*Batora 2000, 517*) a rozdělil nitranskou kulturu na tři fáze (časná, klasická a pozdní – přechodná nitransko-únětická), které

ztotožňuje se třemi horizonty Reineckeho stupně BA1a–c. Jim předchází kultura Chłopice-Veselé, označená jako protonitanská, vyplňující stupeň A0. V pozdějších pracích považuje nejstarší horizont nitranských pohřebišť za vyznávání kultury Chłopice-Veselé s označením „horizont Chłopice-Veselé – Nitra“ (*Batora 2018, 51; Batora/Vladár 2015, 23*). Pokusy o členění nejstarších nitranských nálezů se objevily na Slovensku (*Lichardus/Vladár 1997*) a také nověji Z. Benkovsky-Pivovarová naznačuje chronologické rozdíly mezi nálezy, považující keramiku z Cífera-Páce a z Ivanka pri Dunaji za nejstarší na úrovni moravské EPKK I (*Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015, 13*). Naopak, J. Batora (2018, 75; *Batora/Vladár 2015, 23*) ve svých posledních pracích člení kulturu Chłopice-Veselé na starší (Veselé, Čataj) a mladší (Ivanka pri Dunaji a Cífer-Pác). Můžeme-li soudit na základě srovnání s malopolským materiálem, zařadili bychom materiál z JZ Slovenska skutečně už do časně fáze mierzanovické kultury ve smyslu malopolské chronologie. Jako vůbec nejstarší nález ještě na úrovni protomierzanovické se nám jeví keramika (hrnek tektonikou připomínající průvodní keramiku zvoncovitých pohárů a střep z výduti, obojí zdobené horizontálními a vertikálními násobnými liniemi otisků šňůry) z lokality Kúty II (*Benkovsky-Pivovarová/Chropovský 2015, tab. 51: C*), která však může souviset spíše s Moravou (ostatně jako celá oblast západně od Malých Karpat) než s vlastním JZ Slovenskem (Pováží, Ponitří). Na Slovensku jsou k dispozici stovky až tisíce hrobů nitranské kultury, které by bylo záhodno do budoucna podrobit statistické analýze pro možnost srovnání výsledků a konec konců i správnosti nově navrhované interní periodizace. Handicapem je dosud nepublikovaná nekropole Ludanice-Mýtná Nová Ves (kolem 500 hrobů) a na Moravě nevyhodnocení Holešova a nezveřejnění pohřebiště z Hroznové Lhoty (115 hrobů), řada tematických článků zveřejněna byla (viz výše) a například pohřebiště v Hulíně 3 (přes 100 hrobů) vykazovalo tak chudý inventář, že do statistických hodnocení nemůže vážněji zasáhnout.

Dosavadní pokusy o členění epišňůrového období na Moravě vycházely z dosud publikovaných hrobových celků (*Kadrow/Peška 1999, tab. 1; Peška/Šebela 1992, obr. 6*) a zejména paralel v mierzanovické kultuře, bez dat absolutní chronologie. Prokázat se podařilo existenci epišňůrového elementu již od nejstarších fází (proto- a časná mierzanovická) s pozdějším zahájením pohřbívání v Holešově (EPKK IIb). S výjimkou Holešova a nepublikovaného pohřebiště z Hroznové Lhoty jsou epišňůrové pohřby na Moravě i na moravskoslezském pomezí vesměs velice chudé, což snižuje vypovídací hodnotu kontextů.

Artefakty/pohřební horizont	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Kostěnné korálky						
Fajáns						
Perleť						
Dentalium						
Zvířecí žebra						
Kančí kel		— —	— — — —	— —		
Šipka						
Nátepní destička						
Spirálovitá trubička		— —	— — — —	— —		
Náramek s přeloženými konci						
Vrbový list hladký						
Vrbový list se žebrem						
Dvojitý drát						→
Dvojitý drát se smyčkou						→
Tyčinkovitý náramek			— — — —			
Profilovaný hrnek						

Obr. 3. Holešov-Zdražilovsko. Frekvence výskytu významných hrobových nálezů v jednotlivých pohřebních horizontech na pohřebišti nitranské kultury.

Podle J. Bátory (2000, 512–514) lze jednotlivé fáze nitranské kultury charakterizovat následovně:

- Časná fáze (navazuje na protonitranskou fázi = Chloupice-Veselé) keramika s otisky šňůry, lištami, vypíchaným ornamentem, misky se zataženým okrajem a esovitě profilované misky, industrie ve tvaru vrbového listu, ozdoby z dvojitého drátu bez zpětné smyčky, Noppenringy (?), drátěné nákrčníky, náramky se zahrocenými nebo přesahujícími se konci, šipky, nátepní destičky, kostěné trubice, korálky, kostěné jehlice s profilovanou hlavicí.
- Klasická fáze – (starší úsek a) vysoké hrnce a misky, šperk ve tvaru vrbového listu, roste počet dýk (i zdobené), nože, oboustranná šídla, kostěné jehlice s profilovanou a terčovitou hlavicí, kančí kly, kostěné korálky, kostěné rozdělovače, fajánsové korálky; (mladší úsek b) esovitě profilované hrnce a hrnky, vrbový list s výrazným středovým žebrem, jednoduchý a dvojitý drát se smyčkou i bez, kostěné jehlice s kyjovitou a lopatkovitou hlavicí, vrcholí kostěné korálky, rozdělovače, perleťové korálky, mušle.
- Pozdní fáze (nitransko-únětická) přežívání artefaktů nitranské a nástup nových z prostředí únětické kultury, nezdobené i zdobené jehlice s terčovitou hlavicí, plechové diadémy, spirálovité trubičky, dentalium, členěné fajánsové korálky, nátepní destičky (?), vrbový list se žebrem, dvojitý drát se zpětnou smyčkou, spirálovité náramky, drátěný nákrčník, plechové trubičky, kostěné korálky a rozdělovače.

POHŘEBNÍ HORIZONTY V HOLEŠOVĚ

Sledováním vzájemné korelace hrobové výbavy v Holešově jsme dospěli k některým dílčím zjištěním, byť většina hrobových přídatků má nevelký chronologický potenciál. J. Ondráček zde rozlišil tři časové úseky. Nejstarší koresponduje s dřívější skupinou/kulturou Chloupice-Veselé (nepříliš výrazný inventář: hrnky s otisky šňůry, kostěné válcovité korálky, ozdoby ve tvaru vrbového listu), střední pak představuje běžnou výbavu s kovovými dýkami, drátěným šperkem, jehlicemi, vlasovými ozdobami, korálky z různých surovin a keramikou z prostředí starší a předklasické únětické kultury. V nejmladším období se v hrobech objevují artefakty z klasické fáze únětické kultury na východním a jižním okraji nekropole (Ondráček 1972, 170, 171). Pohřbívání začíná dříve než v Jelšovcích, zhruba na úrovni nekropole ve Veselém (časná mierzanovická kultura) a končí na úrovni klasické únětické kultury. V tomto období jsme schopni stanovit celkem šest horizontů pohřbívání v Holešově (obr. 3), jako na jediné podrobněji hodnotitelné lokalitě na východní Moravě. Z předběžných pozorování vyplývá možnost vyčlenění nejstaršího horizontu (1) s lehce esovitě profilovanými hrnkami zdobenými svazky nebo řadami otisků šňůry, artefakty ve tvaru vrbového listu a kostěnými válcovitými korálky. Se zařazením ještě do tohoto nebo už následného horizontu (2) váháme u keramiky

zdobené horizontálními liniemi a svazky šňůry, avšak na tvarech typologicky neznámých (H 381: *Ondráček/Šebela* 1985, tab. 34: 13). Hroby s nátepními destičkami, šípkami nebo kančími kly, doprovázenými vrbovým listem hladkým i se žebrem, zvířecími žebry, štípanou industrií etc. mohou patřit stejně dobře do přechodného období mezi nejstarším a starším horizontem pohřbívání v Holešově (Bátorův horizont Chłopice-Veselé – Nitra), ale stejně tak starší nitranské kultuře (horizont 3). Pozorujeme v podstatě jen minimální rozdíl mezi výskytem předmětů ve tvaru vrbového listu hladkým a se žebrem, které často vystupují spolu (v Holešově jistý rozdíl patrný je, ve statistice prakticky nikoliv). Sledujeme poměrně brzký nástup drátěné industrie, včetně vlasových ozdob z dvojitého drátu se zpětnou smyčkou (objevující se opakovaně s hladkým vrbovým listem) a také výskyt korálků, resp. náhrdelníků s různými druhy korálků nelze od sebe spolehlivě časově oddělit (starší kostěné válcovité a fajánsové, mladší patrně perleťové a dentalium, obecně ale dost průběžné). Pokračující vývoj vrbového listu a nárůst drátěné industrie, ploché triangulární dýky, plechové trubičky a zahnuté plíšky, šípky, početná štípaná industrie, ale také nástroje z kostí a parohu (kladivo, motyka, sekeromlat), zvířecí žebra, společně se všemi druhy korálků a svěbytnou keramikou, to jsou milodary příznačné pro typické nitranské hroby (4. horizont). Do jejího nejmladšího (pozdního) stadia řadíme pohřby doprovázené výlučně drátěnými šperky, plechovou čelenkou, terčovitou jehlicí a předklasickou únětickou keramikou (horizont 5). Poslední (6) horizont ukládání hrobů v Holešově náleží již plně zformované klasické únětické kultuře, kde se zcela vytratila původní nitranská forma přídávků, pohřební ritus však zůstává epišňůrový a biologicky půjde s velkou pravděpodobností o tentýž lid.

ORDINACE INCIDENČNÍ MATICE A SROVNÁNÍ S ABSOLUTNÍMI DATY

Pro kvantifikaci a zobrazení naší koncepce jsme zvolili srovnání několika nezávislých metod mnohorozměrné statistiky jako je korespondenční analýza (CA), analýza hlavních komponent (PCA), analýza hlavních koordinát (PCO), seriace a korelace mezi provedenými ordinačními a seriačními analýzami. V neposlední řadě byl učiněn pokus korelace výsledků ordinačních analýz s dostupnými absolutními daty. Užíváme především statistické termíny používané v učebnici statistických metod editované J. Holčíkem a M. Komendou (2015),

postupy ovšem respektují původní metody a jejich implementaci v níže uvedených programech/balíčcích pro statistický program R.

CÍLE A POSTUP

Cílem bylo v mnohorozměrné struktuře dat – hrobových přídávků – najít směr, který nese chronologický význam a interpretovat jeho obsah. Vzhledem ke škále předmětů, které jsou v hrobech nalézány, od kultovně podmíněné standardizované hrobové výbavy s neznámými ideologickými konotacemi, až k osobním předmětům a oděvu, a vzhledem k různým sociálním nehomogenitám v datech (bohaté vs. chudé hroby, muži vs. ženy, mladší vs. starší věkové skupiny aj.) na straně jedné a relativně krátkému období v prehistorii na straně druhé, nebylo možné očekávat, že právě největší variabilita v datech ponese časový signál. Základní postup tedy spočíval v tom, že jsme provedli ordinační (popisnou, pořadací) analýzu dat hrobové výbavy, která rozdělila variabilitu v datech sestupně od největší po nejmenší komponentu podle jejich podílu vyčerpané variance, a následně jsme mezi vyššími komponentami z ordinačních metod hledali ty, které nejsilněji korelovaly s absolutními chronologickými daty (C^{14}), získanými pro malou podskupinu hrobových celků (celkem 23 absolutních dat; tabula 1). K výpočtům jsme použili rutiny dostupné v programu PAST (*Hammer/Harper/Ryan* 2001), programu R (*R Core Team* 2019) a v jeho doplňujících balíčcích (*Lê/Josse/Husson* 2008; *Wei/Simko* 2017; *Wickham* 2016).

POPIS ORDINAČNÍCH METOD ZPRACOVÁNÍ

Základem analýzy byla incidenční matice (přítomnost kódována jako 1, nepřítomnost jako 0) výskytu 59 předmětů (proměnných) nalezených ve 415 hrobech (případech, tj. řádcích matice), což představuje celkem 24 485 hodnot. Z nich ovšem pouze 875 obsahovalo hodnotu 1 (přítomnost), tj. 3,57 %, zbytek představují nepřítomnosti. Jde tedy o matici celkově přítomností řídkou, což může znamenat, že i některé malé rozdíly a výjimečné případy mohou mít relativně velký vliv na celkovou ordinaci. Odlišnosti případů tedy mohou být poměrně značné a pak nelze předpokládat, že se většinu variability podaří extrahovat do několika prvních komponent.

Vzhledem k povaze dat jsme zvolili několik ordinačních metod, které představují principiální

Tabela 1. Nitranská kultura na Moravě a ve Slezsku. Výběr absolutních dat sloužících k nezávislé verifikaci. OxCal program v.4.4.2.

Lokalita	Laboratoř	BP	1 sigma	2 sigma
Holesov Gr. 46	VERA 3369	3610 ±45	2028 BC (63,7 %) 1919 BC 1911 BC (4,6 %) 1901 BC	2135 BC (9,7 %) 2080 BC 2062 BC (83,4 %) 1878 BC 1841 BC (1,8 %) 1824 BC 1791 BC (0,7 %) 1782 BC
Holesov Gr. 78	VERA 3371	3555 ±35	1950 BC (54,0 %) 1878 BC 1841 BC (9,3 %) 1824 BC 1792 BC (5,0 %) 1781 BC	2021 BC (4,9 %) 1994 BC 1980 BC (63,3 %) 1866 BC 1851 BC (27,2 %) 1770 BC
Holesov Gr. 83	VERA-3372	3420 ±35	1764 BC (2,1 %) 1760 BC 1751 BC (54,5 %) 1668 BC 1656 BC (11,7 %) 1634 BC	1875 BC (9,3 %) 1843 BC 1820 BC (3,6 %) 1798 BC 1778 BC (82,6 %) 1620 BC
Holesov Gr. 84	VERA 3373	3625 ±45	2113 BC (4,6 %) 2100 BC 2036 BC (63,7 %) 1925 BC	2136 BC (95,4 %) 1884 BC
Holesov Gr. 91	VERA 3374	3650 ±50	2132 BC (19,8 %) 2086 BC 2048 BC (48,5 %) 1946 BC	2194 BC (2,2 %) 2176 BC 2144 BC (93,3 %) 1891 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 16	Poz-15057	3500 ±35	1884 BC (12,2 %) 1864 BC 1853 BC (56,1 %) 1768 BC	1924 BC (93,6 %) 1740 BC 1710 BC (1,8 %) 1699 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 56	KIA 34680	3560 ±30	1952 BC (61,9 %) 1879 BC 1839 BC (6,4 %) 1826 BC	2020 BC (4,7 %) 1996 BC 1980 BC (71,2 %) 1872 BC 1848 BC (11,5 %) 1812 BC 1806 BC (8,0 %) 1774 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 65	KIA 34681	3625 ±25	2026 BC (68,3 %) 1948 BC	2120 BC (4,8 %) 2096 BC 2039 BC (90,6 %) 1898 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 65a	KIA 34682	3675 ±30	2134 BC (37,0 %) 2080 BC 2061 BC (24,0 %) 2021 BC 1994 BC (7,2 %) 1981 BC	2141 BC (95,4 %) 1956 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 69	KIA 34683	3685 ±25	2134 BC (44,6 %) 2080 BC 2061 BC (23,7 %) 2030 BC	2192 BC (2,2 %) 2179 BC 2144 BC (86,4 %) 2014 BC 2000 BC (6,9 %) 1976 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 71	KIA 34684	3625 ±25	2026 BC (68,3 %) 1948 BC	2120 BC (4,8 %) 2096 BC 2039 BC (90,6 %) 1898 BC
Hulin 1-U Isidorka Gr. 76	KIA 34685	3585 ±25	2008 BC (1,9 %) 2004 BC 1968 BC (1,9 %) 1966 BC 1960 BC (64,4 %) 1892 BC	2026 BC (14,2 %) 1991 BC 1985 BC (80,3 %) 1881 BC 1836 BC (0,9 %) 1830 BC
Hulin 3-U potucku Gr. 4	Poz-14859	3640 ±35	2116 BC (8,1 %) 2099 BC 2037 BC (60,2 %) 1948 BC	2135 BC (19,4 %) 2080 BC 2061 BC (76,0 %) 1900 BC
Hulin 3-U potucku Gr. 48	Poz-14861	3620 ±35	2031 BC (68,3 %) 1931 BC	2130 BC (8,8 %) 2088 BC 2046 BC (86,6 %) 1886 BC
Hulin 3-U potucku Gr. 53	Poz-14921	3560 ±40	1960 BC (54,2 %) 1876 BC 1842 BC (8,8 %) 1823 BC 1794 BC (5,3 %) 1780 BC	2026 BC (8,1 %) 1990 BC 1986 BC (62,5 %) 1866 BC 1852 BC (24,8 %) 1769 BC
Hulin 3-U potucku Gr. 66	Poz-14862	3620 ±30	2027 BC (68,3 %) 1941 BC	2123 BC (5,6 %) 2094 BC 2040 BC (89,8 %) 1891 BC
Hulin 3-U potucku Gr. 73	Poz-14864	3490 ±35	1880 BC (11,5 %) 1862 BC 1856 BC (11,3 %) 1838 BC 1828 BC (40,9 %) 1766 BC 1759 BC (4,5 %) 1751 BC	1920 BC (0,9 %) 1910 BC 1902 BC (90,1 %) 1736 BC 1716 BC (4,4 %) 1694 BC
Opava-Vavrovice Gr. 17	Poz-75435	3690 ±30	2136 BC (43,5 %) 2074 BC 2068 BC (24,8 %) 2032 BC	2197 BC (5,7 %) 2170 BC 2147 BC (83,0 %) 2012 BC 2000 BC (6,7 %) 1974 BC
Opava-Vavrovice Gr. 18	Poz-85800	3540 ±30	1931 BC (41,4 %) 1876 BC 1843 BC (15,7 %) 1822 BC 1796 BC (11,2 %) 1778 BC	1958 BC (94,8 %) 1766 BC 1758 BC (0,6 %) 1751 BC
Osek nad Becvou 2 Gr. 1	Poz-74493	3515 ±35	1893 BC (15,7 %) 1867 BC 1850 BC (52,6 %) 1770 BC	1939 BC (95,4 %) 1743 BC
Osek nad Becvou 2 Gr. 1	Poz-74494	3575 ±35	2010 BC (3,9 %) 2002 BC 1972 BC (64,4 %) 1884 BC	2030 BC (84,7 %) 1873 BC 1846 BC (6,5 %) 1818 BC 1802 BC (4,3 %) 1776 BC

Tabela 1. Pokračování.

Lokalita	Laboratoř	BP	1 sigma	2 sigma
Prerov-Predmosti 7 Gr.10	DeA 18909	3762 ±32	2277 BC (12,1 %) 2254 BC 2207 BC (55,0 %) 2136 BC 2072 BC (1,2 %) 2070 BC	2288 BC (81,1 %) 2126 BC 2092 BC (14,3 %) 2041 BC
Prikazy Gr.	KIA 34744	3535 ±30	1926 BC (35,8 %) 1874 BC 1844 BC (18,2 %) 1820 BC 1798 BC (14,3 %) 1778 BC	1951 BC (94,5 %) 1764 BC 1758 BC (1,0 %) 1750 BC

alternativy, operují s daty odlišným způsobem, a jejichž výsledky jsme následně srovnali.

První z ordinačních metod byla korespondenční analýza (CA), běžně používaná i v archeologii pro kontingenční matice výskytů, v našem případě aplikovaná na matici incidenční (tj. počet pouze v rozsahu 0 a 1). Druhou ordinační metodou byla analýza hlavních komponent (PCA), která je navržena pro data kontinuálních proměnných, která ale někdy poskytuje relevantní výsledky i na kategoriálních číselně zadáných datech. Třetí ordinační metodou byla analýza hlavních koordinát (Principle Coordinates Analysis, PCO), kterou jsme aplikovali na matici podobnosti, vytvořenou na základě koeficientů podobnosti pro incidenční matice. V našem případě jsme z obvykle používaných koeficientů použili index podobnosti (*Raup/Crick* 1979) dostupný v programu PAST (*Hammer/Harper/Ryan* 2001), který permutačně určuje míru podobnosti mezi dvěma případy srovnáním s podobnostmi s 1000 náhodně vybraných případů z celého souboru (tj. jakoby s rozložením podobností s ostatními), hodnoty podobností byly zesíleny transformačním exponentem 2. Čtvrtou metodou byla pak seriace (*Brower/Kile* 1988) v programu PAST (*Hammer/Harper/Ryan* 2001) v neomezeném (*unconstrained*) nastavení, řadí případy i proměnné tak, aby se přítomnosti (hodnoty 1) co nejvíce držely podél hlavní diagonály. Jejím výsledkem je tedy jedno pořadí hrobů a jedno pořadí předmětů v nich.

Ve skóre jednotlivých komponent uvedených ordinačních metod a pořadí ze seriace jsme následně vybrali příslušné hodnoty pro oněch 23 hrobů s dostupnými absolutními daty a jejich ordinační/seriační hodnoty (skóre či pořadí) jsme pak korelovali se středními hodnotami jejich absolutních dat.

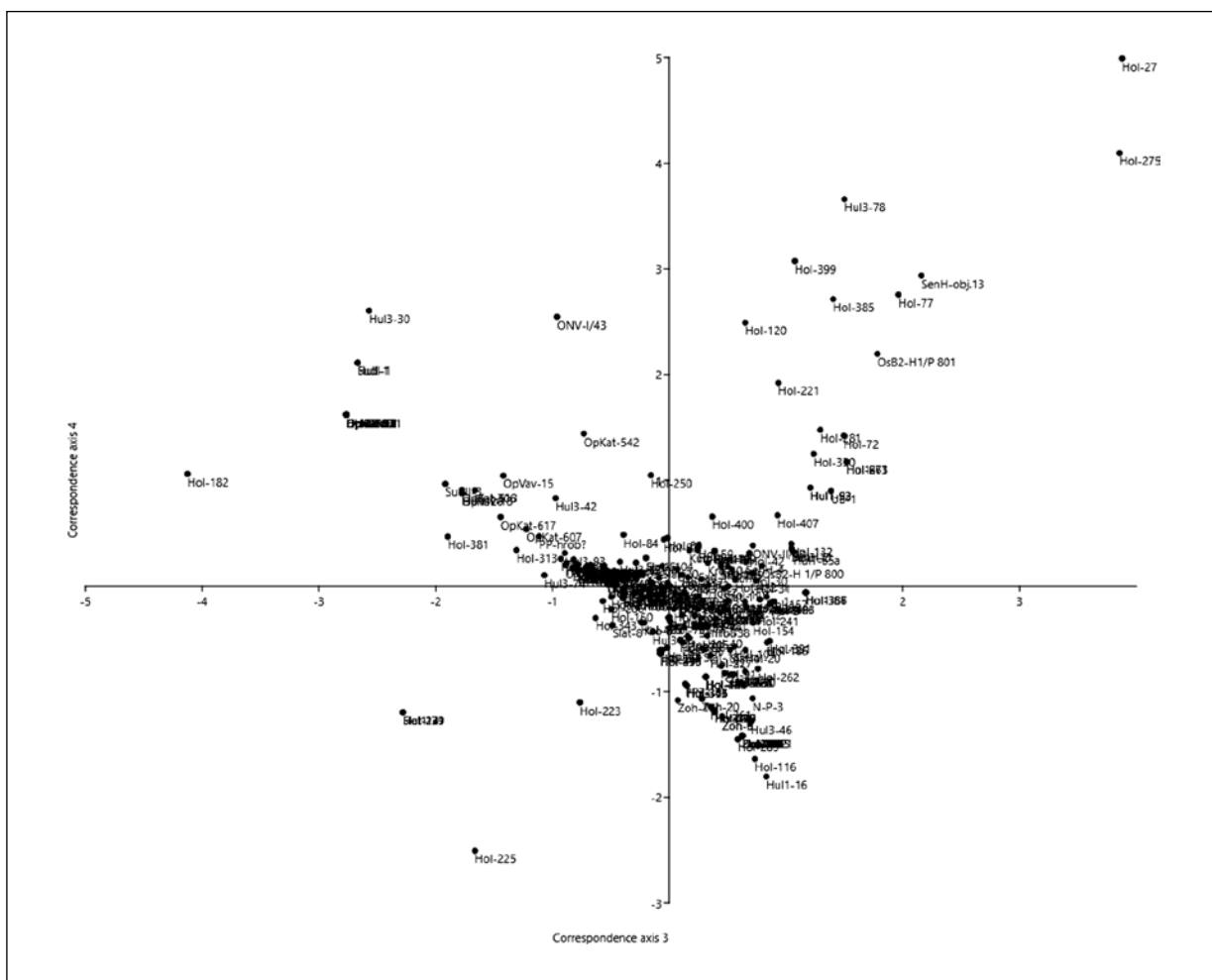
VÝSLEDKY

Korespondenční analýza

První korespondenční osa vyčerpala 4,5 % celkové variance a byla plně dána pouze odlehlostí jediného případu (Slat-2) od zbytku souboru. Podobně druhá korespondenční osa (vyčerpala 3,7 % varian-

ce) představuje výrazně nerovnoměrné rozložení případů dané odlehlostí několika hrobů od jádra ostatních (od nejvzdálenějšího: skupina se stejnou hodnotou Slat-14, Hul1-79, Hol-231 a Hol-279, a další Hol-305, Slat-8, Hol-275, Hul1-71, Hol-66, Hol-273). Hrobové celky spojuje přítomnost esovitých misek (bez ucha i s uchem) nitranské produkce a náhrdelníků složených ze spirálovitých trubiček, které se však, například v Holešově, vyskytují i v hrobech klasické fáze únětické kultury. H 275 z Holešova (rourkovitá jehlice, měděný soudkovitý korál, vlasová ozdoba z dvojitého drátu s násobnou smyčkou, spirálovitá trubička) je řazen právě do klasické ÚK, příslušnost ke skupině tak může být provázána právě přes onu spirálovitou trubičku.

Teprve třetí (3,28 % variance) a čtvrtá (3,23 % variance) korespondenční osa reprezentují relativně rovnoměrné a čitelné rozložení případů typického trojúhelníkovitého či podkovovitého tvaru mraku. Poměrně čitelné je vyčlenění nejmladších proměnných (koflík, osudí, rourkovitá jehlice, cyperská jehlice, Noppenring s násobnou smyčkou) na úrovni klasické ÚK s několika proměnnými (hrnky s otisky šňůry, hrncovitou mísou zdobenou šňůrou, kamenný sekeromlat) na druhé straně „podkovy“ spektra, které patří mezi nejstarší projevy EPKK, resp. NK. Blízko k nim má pomyslné druhé nejstarší seskupení nálezů v podobě nátepních destiček, šipek, dýky s výstupkem a broušená sekera. Do stejné (nebo podobné) skupiny nálezů patří hrnky protoúnětického charakteru, industrie ve tvaru vrbového listu a drátěné nákrčníky, stojící však nedaleko od reprezentantů spíše už mladšího vývojového stadia NK (plechový diadém, terčovitá jehlice, spirálovitý náramek, dvojité drát a dvojité drát se smyčkou). Podobně má svou jasnou pozici v blízkosti vyspělých únětických milodarů ostřeji profilovaná keramika (džbán, hrnky a již zmíněné spirálovité trubičky). Mrak uprostřed představuje jen obtížně rozlišitelný konglomerát proměnných patřící k průběžně se vyskytujícím milodarům v náplni NK s relativně dlouhou životností a nízkou chronologickou citlivostí. Za typické představitele můžeme považovat ozdoby z jednoduchého měděného drátu, zvířecí žebra, válcovité kostěné

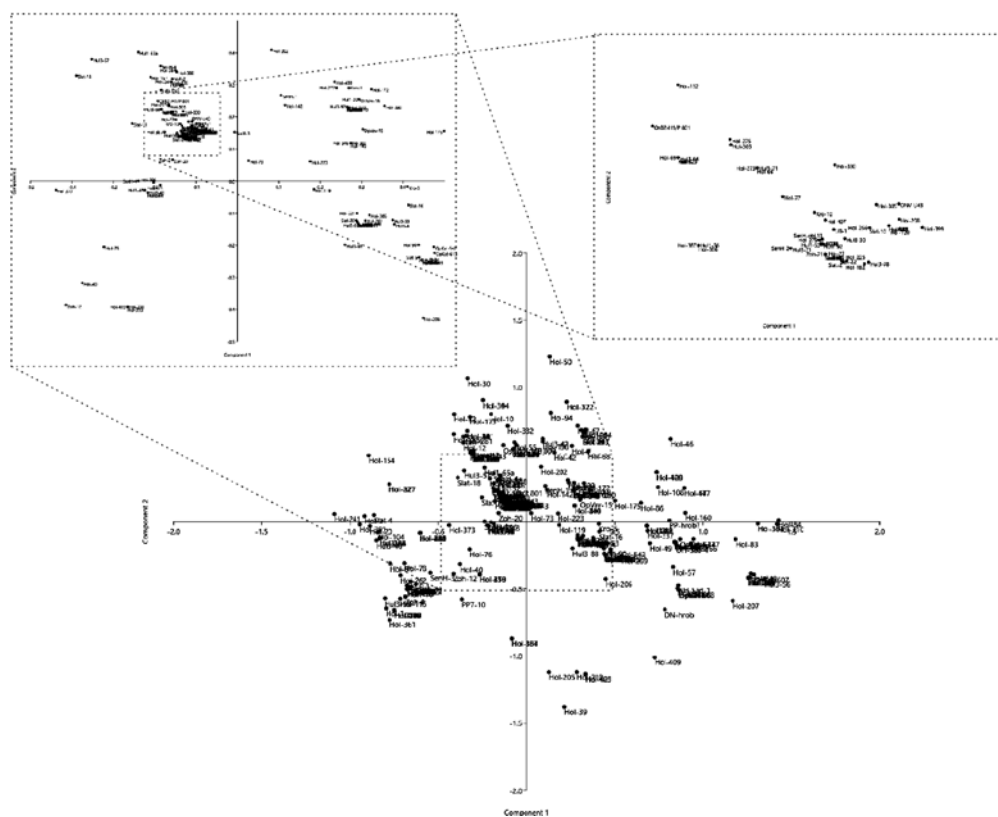
Obr. 5. Bodový graf skóre případů (hrobů) na korespondenčních osách 3 a 4 – výsledku korespondenční analýzy studované incidenční matice.

výsledek jako PCA, první dvě hlavní koordináty vyčerpaly 10,16 % a 6,49 % variance a stejně jako v předchozích metodách další pokles vyčerpané variance byl malý.

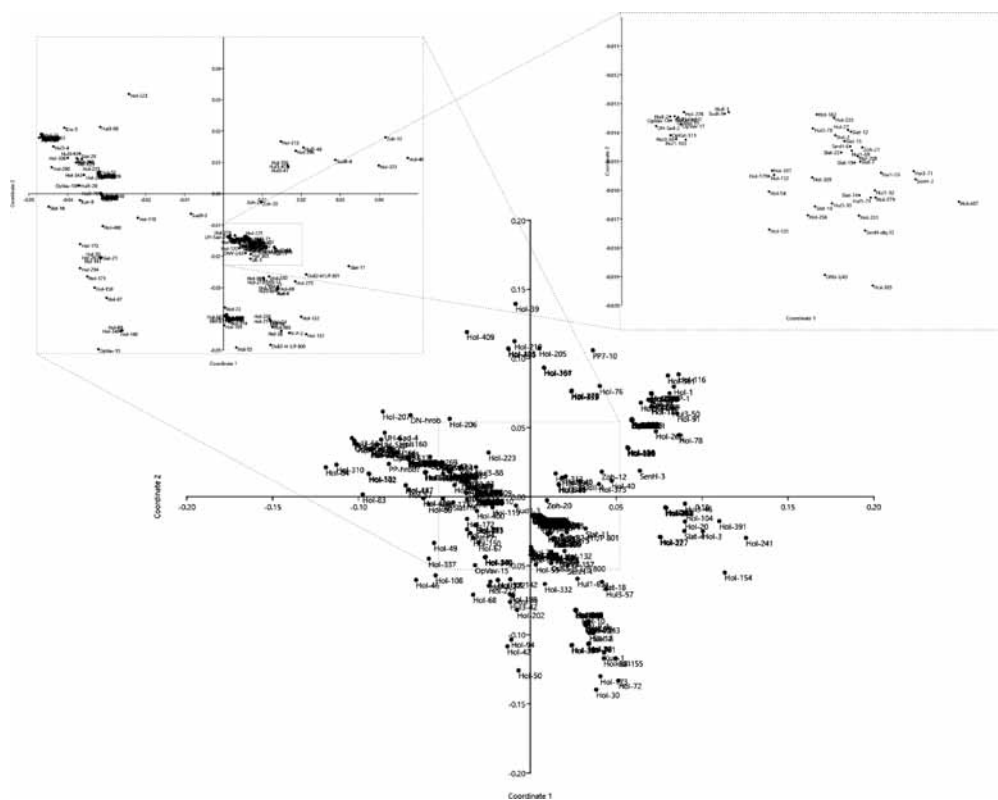
Seriace

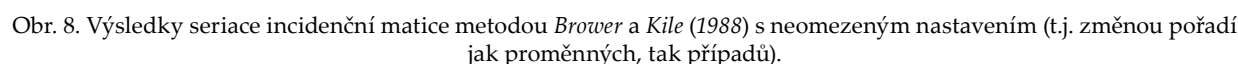
Seriace poskytla jednu řadu – relativní pořadí hrobů v závislosti na poloze jejich nálezů na hlavní diagonále (obr. 8) v závislosti na jejich společném výskytu. V průběhu této řady lze vysledovat asi tři skupiny kumulací milodarů. Podle jejich seřazení platí relativní chronologie zhruba zprava doleva. První je vymezena keramikou zdobenou otisky šňůry až vrbovým listem hladkým i se žebrem (zde v zásadě bez rozlišení) s úzkou návazností na nejširší skupinu artefaktů, kde vrbový list je vystřídán drátěným šperkem v posloupnosti: jednoduchý drát – dvojitý drát – dvojitý drát se

zpětnou smyčkou a dvojitý drát s násobnou zpětnou smyčkou (až v nejmladší skupině předmětů). Seriace jasně prokázala průběžnost řady milodarů (kostěné válcovité korálky, zvířecí žebra, štípanou industrii a úštěpy) a postuluje správnost pořadí starších fajánsových a mladších perleťových korálků. Nesprávná a nejasná je pozice esovitých hrnků zdobených otisky šňůry a kamenných sekeromlatů vlastně na okraji nejmladší skupiny artefaktů, neboť tato kombinace zcela jednoznačně vymezuje nejstarší protonitranskou fázi (viz dále) a náležela by zcela na pravý okraj seriálního spektra. Tak jako v případě jiných statistických metod se daří velice dobře vymezit zástupce nejmladších milodarů (díky pohřebišti v Holešově) časově již na úrovni klasické fáze ÚK (náleží sem podstatná část keramiky včetně koflíků, osudí, cyperská, rourkovitá a jehlice s hlavicí svinutou v očko, litý soudkovitý korál a již zmíněná vlasová ozdoba z dvojitého drátu s násobnou zpětnou smyčkou).

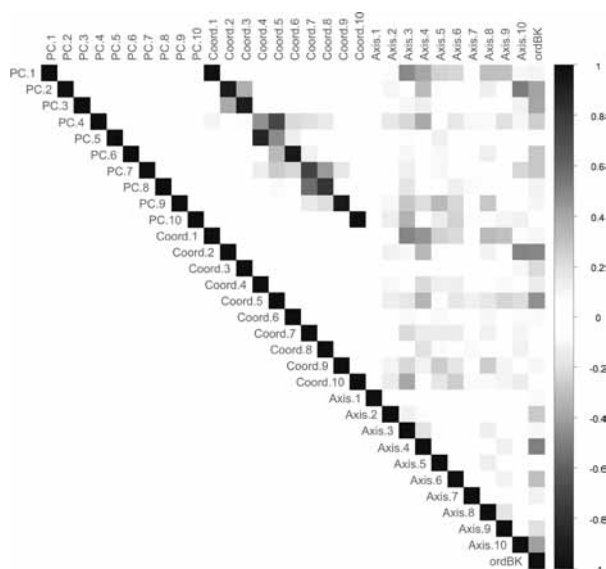
Obr. 6. Bodový graf skóre PC1 a PC2 analýzy hlavních komponent.

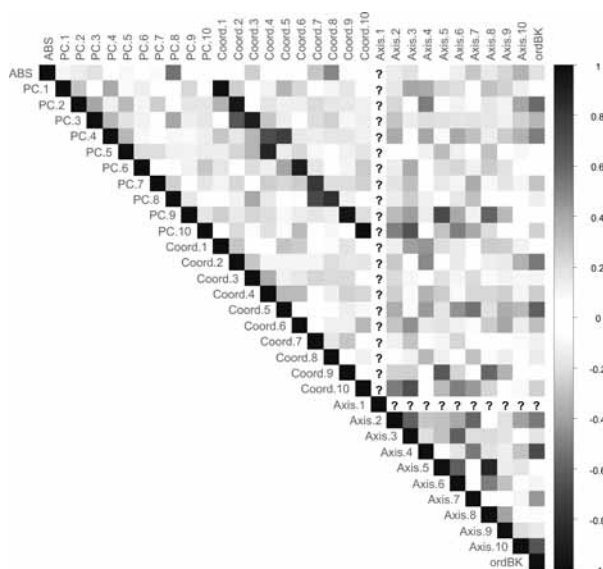

Obr. 8. Pokračování.

Obr. 8. Pokračování.

Obr. 9. Korelační matice, sumarizující barevně (smysl korelace) a intenzitou (míra korelace) souvislosti mezi získanými skóre (či pořadím) z ordinačních metod PCA (PC.1–PC.10), PCO (Coord.1–Coord.10), korespondenční analýzy (Axis.1–Axis.10) a seriace (ordBK) na celém souboru analyzovaných dat.

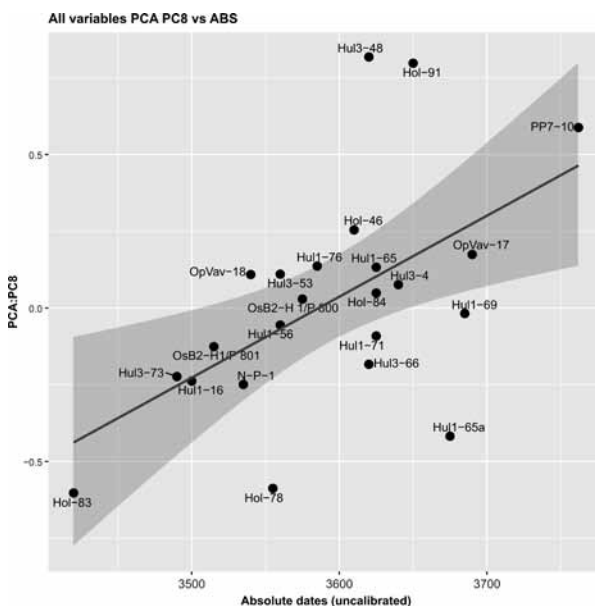
Obr. 10. Korelační matice (korelogram), sumarizující barevně (smysl korelace) a intenzitou (míra korelace) souvislosti mezi získanými skóre (či pořadím) z ordinačních metod PCA (PC.1–PC.10), PCO (Coord.1–Coord.10), korespondenční analýzy (Axis.1–Axis.10) a seriace (ordBK) s absolutními radiouhlíkovými daty (C^{14}) u výběru případů (graves) s dostupnými absolutními daty.

Vyčlenění bezuché esovité nádoby z H 2 ve Slatinkách, náležící k běžné nitranské produkci na samotný levý okraj pořadí, může být způsobeno jejím osamocněním (čili bez vazby na jakýkoliv jiný milodar). I přes jisté problémy lze konstatovat, že také seriace v zásadě potvrdila chronologické tendence kombinace hrobových přídavek a není v rozporu s našimi závěry.

Korelace ordinace s absolutními daty

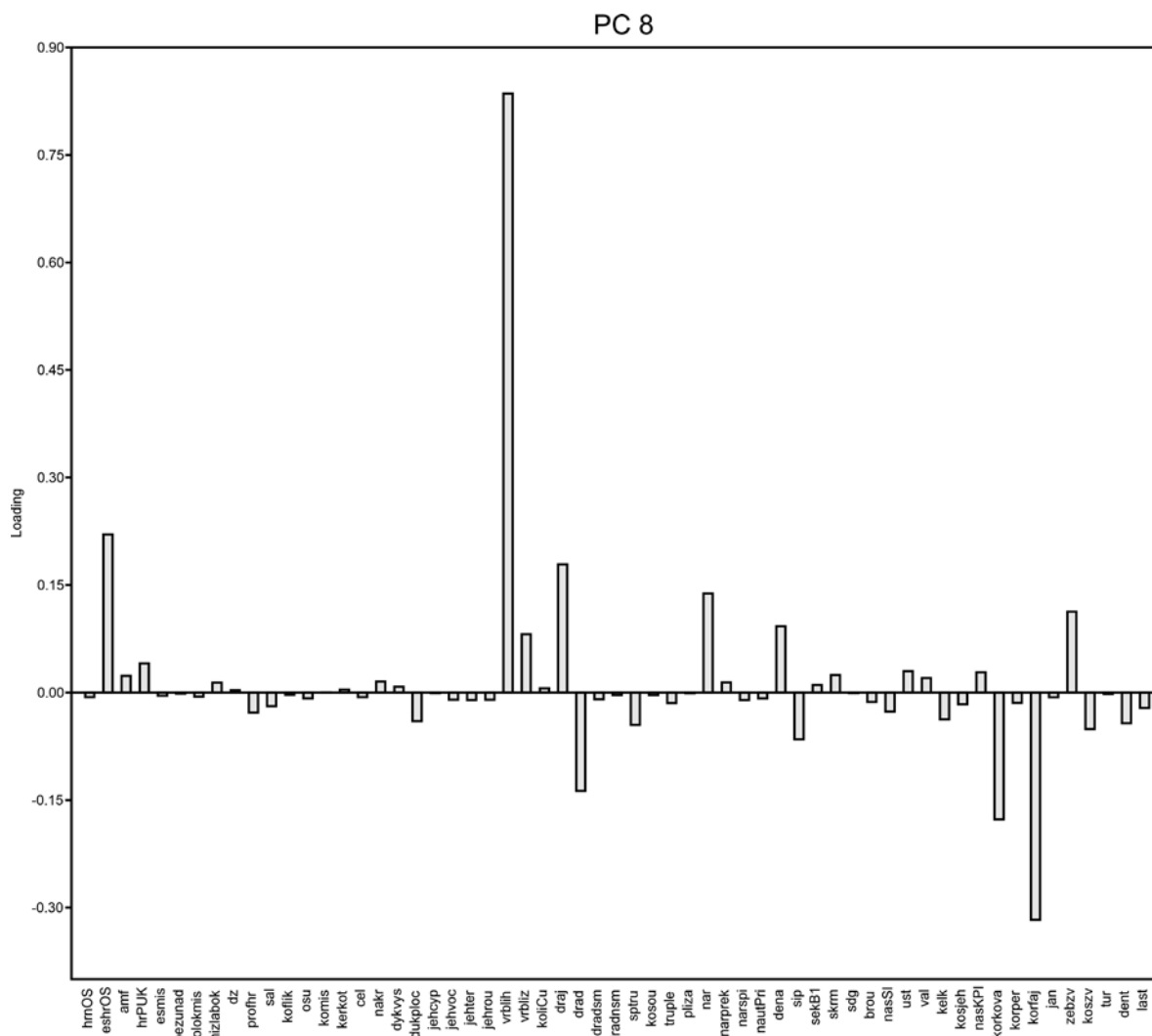
Korelační matice (obr. 9) ukazuje na plném souboru ($n = 415$) korelace mezi ordinačními komponentami všech použitých metod. Jednotlivé komponenty PCA spolu (z definice) vzájemně nekorelují, ale silně korelují s hlavními koordinátami PCO – prakticky až na mírné posuny (přehození některých dvojic) a změnu znaménka vyčerpala PCO z dat jiným algoritmem a zcela jinou metrikou velmi podobné, někdy až prakticky totožné komponenty. Korespondenční analýza pořadí varianci v datech zcela odlišným způsobem a výsledné osy s předchozími dvěma korelovaly jen slabě; nejsilněji osa 3 s PC1 a osa 10 s PC2. Seriace metodou *Brower/Kile* (1988) poskytuje ještě jinak odlišnou osu, která asi nejsilněji korelovala s osou 4 korespondenční analýzy.

Pokud jsme omezili případy korelační matice pouze na hroby s dostupnými absolutními daty

Obr. 11. Bodový graf závislosti skóre PC8 z PCA (na ose y) na hodnotě nekalibrovaných absolutních dat u výběru hrobů s dostupnými absolutními daty.

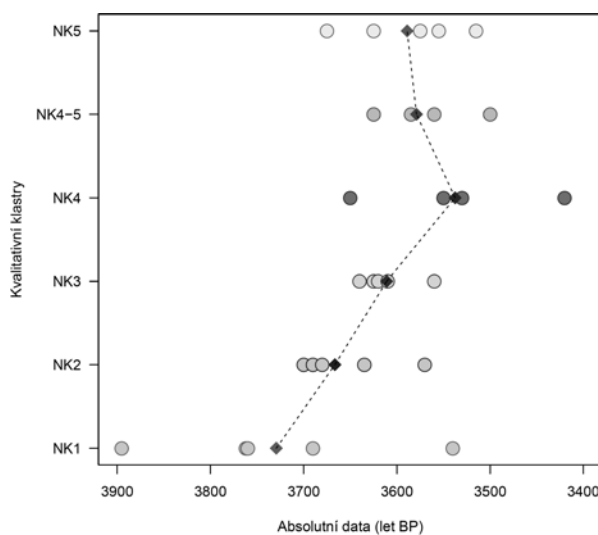
($n = 23$), vztah PCA komponent a PCO koordinát se příliš nezměnil (obr. 10). S absolutními daty výrazněji korelují pouze dvě komponenty, a to PC8 z PCA ($r = 0,55$) a Coord8 z PCO ($r = -0,48$). Jedná se tedy o středně silné korelace, naznačující, že rela-

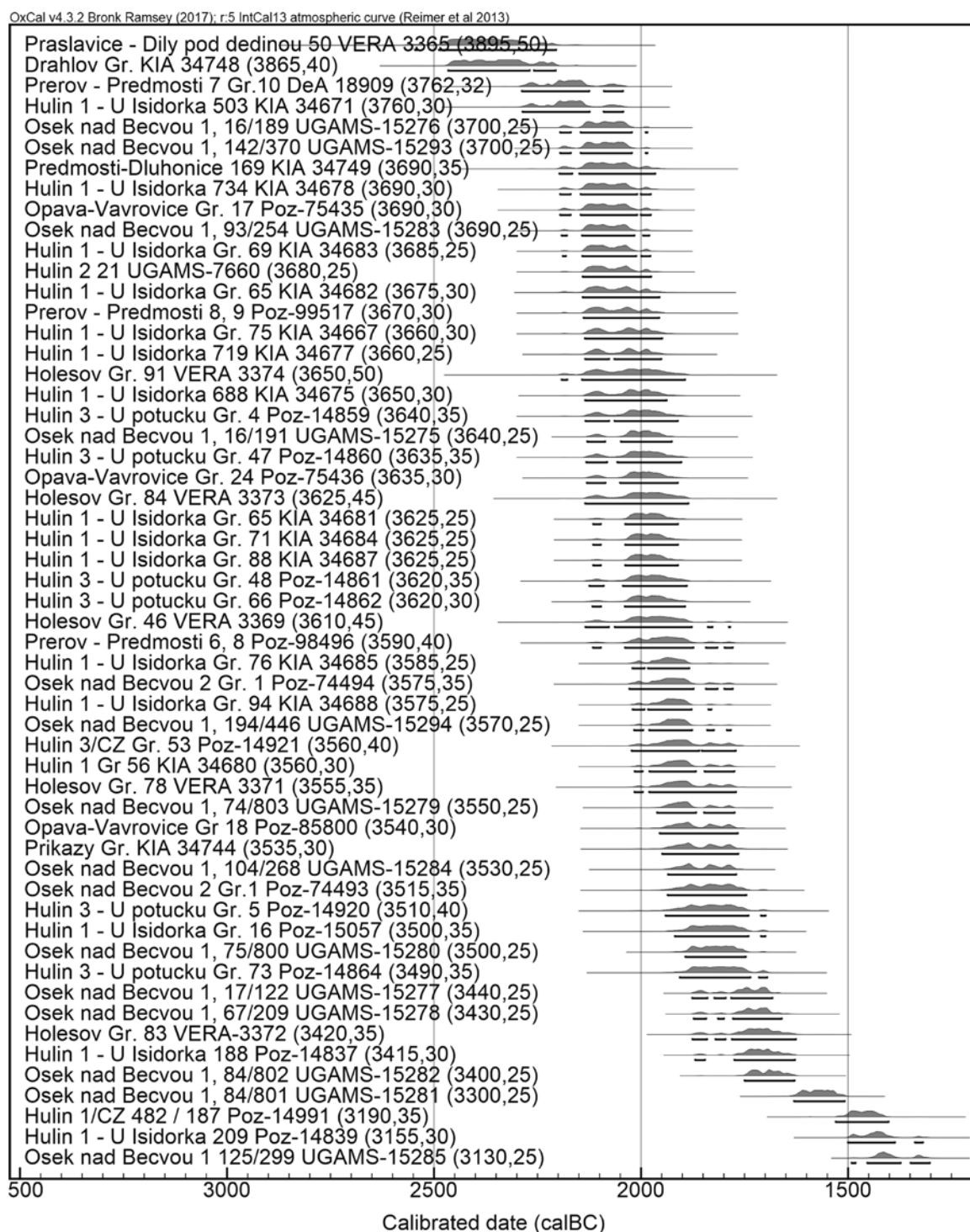
Obr. 12. Sloupkový graf zátěží proměnných na PC8 z PCA; pro srovnání s obr. 11 (osa y).

tivně velký podíl variance v těchto komponentách souvisí s variací v absolutních datech (obr. 11). Vzhledem k tomu, v PC8 korelovala silněji než Coord8 a navíc v plných datech obě komponenty byly prakticky totožné, zaměřili jsme se v interpretaci na PC8.

Kladné hodnoty komponenty PC8 (vysoká absolutní data, tzn. relativně starší hroby) jsou saturovány zejména zátěžemi původních proměnných: zvířecí žebra (zebzv), nátepní destičky (dena), náramky (nar), jednoduchý drát (draj), esovitě profilované hrnky s otisky šňůry (eshrOS), vrbový list hladký (vrblh), vrbový list se žebrem (vrbliz), zatímco její záporné hodnoty (nízká absolutní data, tzn. relativně mladší hroby) jsou saturovány především zátěžemi původních proměnných: fajánsové korálky (korfaj), kostěné válcovité korálky (korkova) a dvojitý drát (drad; obr. 12), což rámcově odpovídá našim jiným zjištěním, přesto, že část

Obr. 13. Kvalitativní klastry absolutních dat z hrobů NK s vyznačením mediánu.

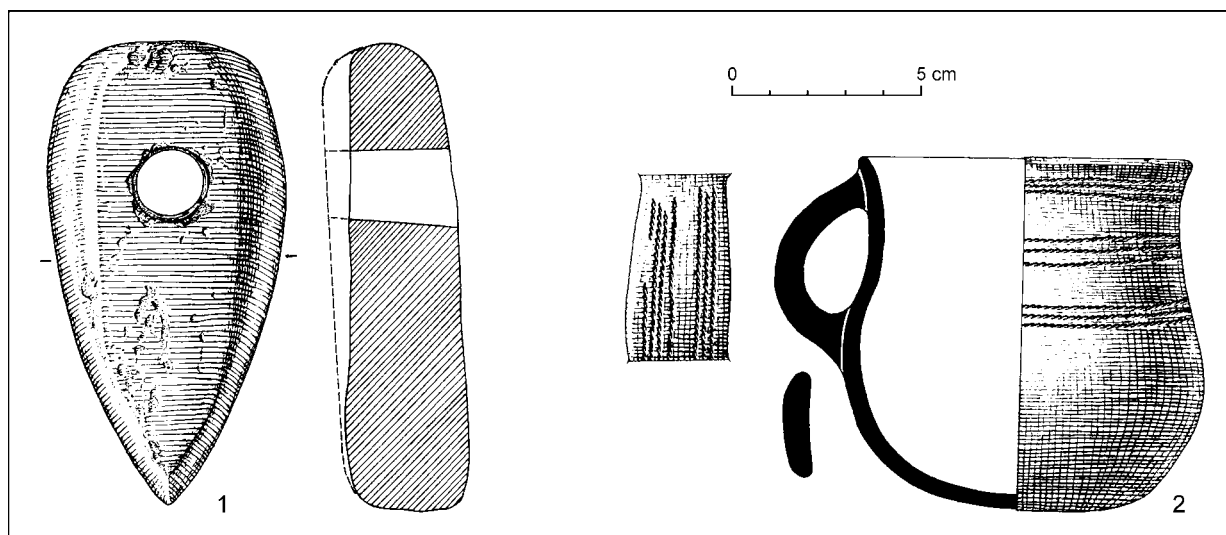
Obr. 14. Nitranská kultura na Moravě a ve Slezsku. Přehled kalibrovaných radiouhlíkových dat. Program OxCal v4.3.2.

proměnných je průběžná a vyskytuje se v hrobech po delší dobu.

Je třeba ovšem zdůraznit, že PC8 v provedené analýze je až osmá hlavní komponenta z hlediska množství vyčerpané variance (4,6 %), předchozí a podstatnější komponenty s absolutními daty koreluje mnohem slaběji nebo vůbec, a že tato část

variance tedy rozhodně není tím hlavním, v čem se mezi sebou analyzované případy liší. Vysvětlení si tedy žádalo také předešlých sedm komponent, na to však v této studii není prostor.

Srovnání externích, kvalitativně zkušeností definovaných časových skupinami v rámci nitranské kultury s daty absolutní chronologie ukazuje, že

Obr. 15. Hulín I. Hrobový inventář protonitranské fáze (NK1). Podle Peška/Šebela 1992, upraveno.

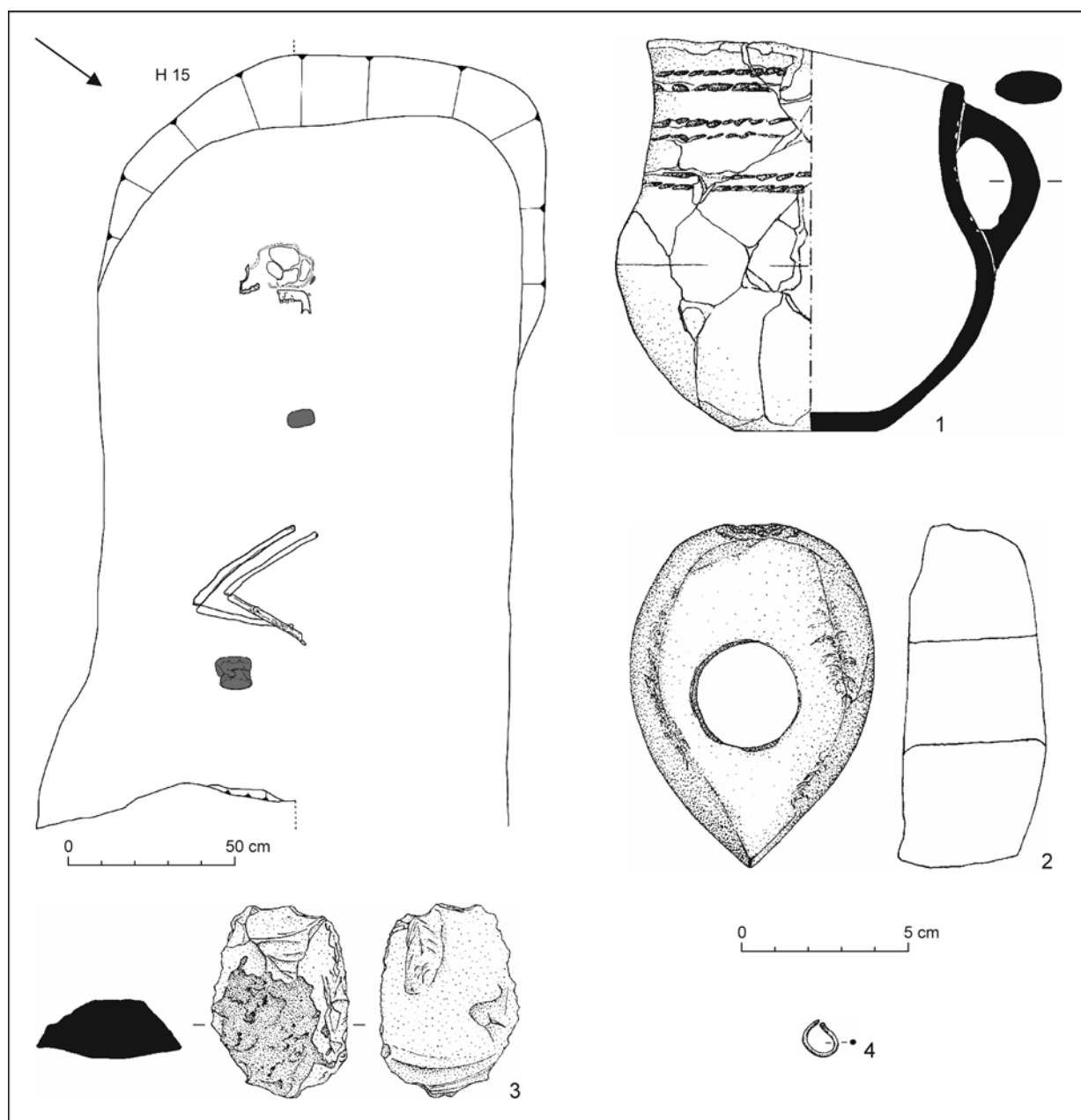
průměrné hodnoty nej- a staršího období NK až po klasickou fázi kultury (NK1–4) mají jasně postupnou tendenci s překryvem v okrajových částech sekvence. Problém je s vyvrcholením kultury (NK4–5 a NK5), které by mělo být podle absolutních dat dokonce v průměru o něco starší než klasická NK (obr. 13). Dostupná série dat z hrobových kontextů není velká ($n = 23$) a připustíme-li možnost chybnosti nebo nepřesnosti jisté části dat, můžeme vidět příčiny ne zcela uspokojivého výsledku korelace. Podobný problém jsme nuceni řešit také u celkového přehledu absolutních dat EPKK (obr. 14), kde jak počáteční, tak především koncová data nebudou asi ani do budoucna akceptovatelná.

NOVÁ TERMINOLOGIE A VNITŘNÍ PERIODIZACE

Jak bylo již naznačeno výše, panuje v odborné literatuře kolem epišňůrové etapy vývoje starší doby bronzové značná terminologická nejednotnost a nejasnosti s tím, že na Moravě v jižní části Horního Slezska navíc postrádáme jasnou interní periodizaci tohoto úseku. Důležitým bodem je akceptace neexistence chronologicky jednotné formace Chłopice-Veselé, která se rozpadá do dvou fází, byť byla již předtím vnímána jako počáteční období nitranské kultury (Peška 1989) a následně nové zhodnocení dosavadního členění celé periody Reineckeho stupně BA1. K tomu je nutno vyjasnit nebo poupravit dosud používanou terminologii. Například v případě nejstarších projevů únětické kultury na Moravě (i jinde) je nesprávně zaměňován coby synonymum pojem protoúnětická

a časně únětická kultura, přičemž oba pojmy mají i svou jasnou časovou diferenci (proto jako něco velmi těsně předcházejícího, časný – rané stadium entity). Přestože podobně jako v případě vztahu dřívější Chłopice-Veselé – Nitra se jedná u protoúnětické o nejstarší etapu únětické kultury, z důvodu hluboké tradice a hlavně možnosti vnitřního členění (cf. Peška 2009, 253 ad.) zachováváme tradiční označení protoúnětická kultura. Použít obdobný termín (nitransko-únětická fáze únětické kultury) pro označení závěru nitranské kultury, resp. nástupu únětické kultury v Karpatské kotlině se zcela odlišnou (materiálově i časově) náplní, nepovažujeme za vhodné, podobně jako jednu periodu se stejnou absolutní datací nahlížet jednou ze strany kultury předcházející a podruhé ze strany kultury následující, když se zjevně jedná o tutéž fázi s totožným inventářem. Zavádějícím synonymem je *de facto* i termín nitransko-únětická fáze (Bátora 2000, 514; 2018, 80, 89 n.; Bátora/Vladár 2015, 24 n.), navozující dojem, například ve srovnání věcně správné úněticko-maďarovské fáze, genetické vazby obou jednotek, která zde zjevně neplatí, neboť do Karpatské kotliny se únětická kultura dostává až plně zformovaná na počátku své klasické fáze.

Na základě dosavadního bádání a s ohledem na vývoj v okolních regionech předkládáme novou vnitřní periodizaci epišňůrového vývoje (BA1) na Moravě a na moravskoslezském pomezí se stručnou charakteristikou náplně. Přitom je potřeba znovu zdůraznit, že jednotlivá chronologická období (stupeň, fáze, horizont) nemají fixní hranice a jejich počáteční a konečná stadia se (nejspíše i absolutně chronologicky) prolínají.

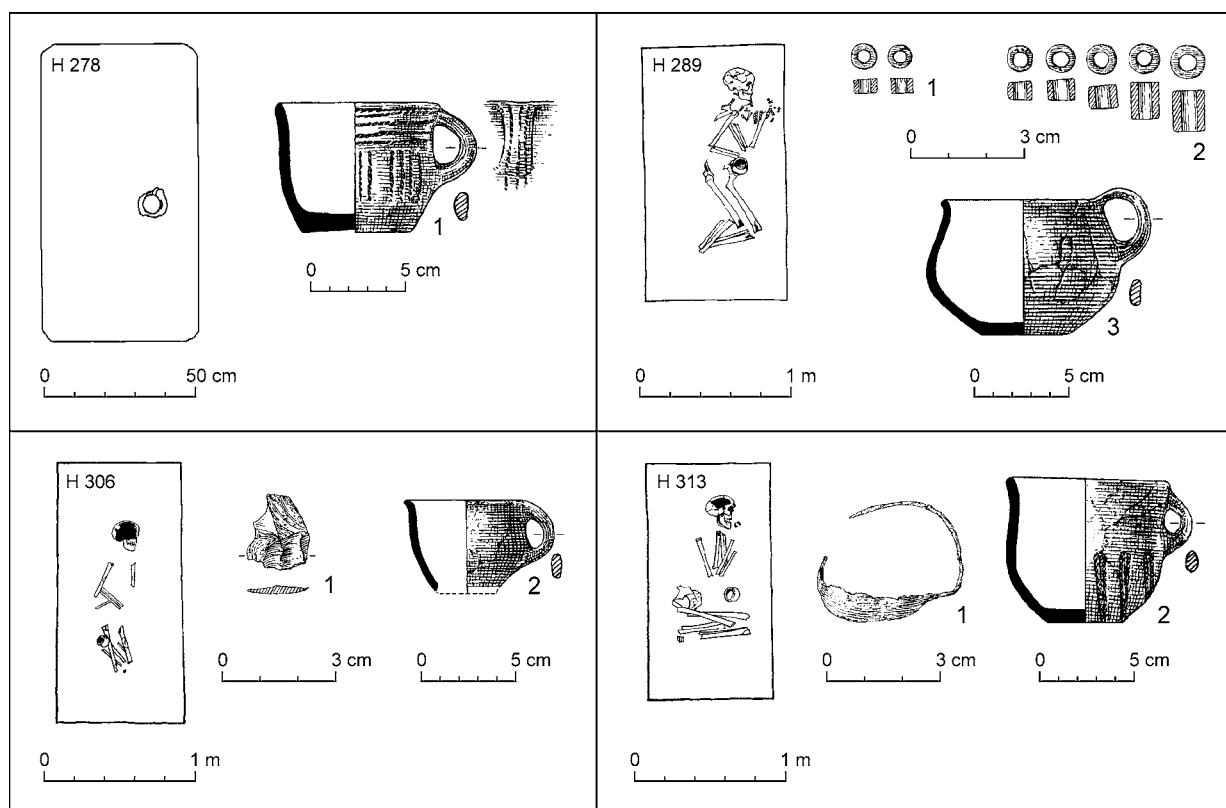
Obr. 16. Opava-Vávrovice-Krásná pole. Inventář H 15 protonitranské fáze (NK1).

Nová periodizace EPKK, resp. nitranské/mierzanovické kultury

Pro přehlednost uvádíme nejdříve návrh nové periodizace a následovně charakteristiku jednotlivých fází na základě inventáře hrobových celků (z důvodu nedostatku a nerovnoměrnosti rozložení absolutních dat – minimální zastoupení nejstarších fází – zatím upouštíme od stanovení jejich absolutně chronologických hodnot).

Za jediného zástupce EPKK na Moravě a ve Slezsku považujeme nitranskou/mierzanovickou kulturu, kterou navrhuje členit takto:

- protonitranská fáze (EPKK I, Přáslavice?, Hulín I, Uherský Ostroh, Opava-Vávrovice H 15, 17, 18; Přerov-Předmostí 7 H 10) časově na úrovni Chłopice (obr. 15; 16);
- časně nitranská fáze (EPKK IIa, IIb, Přáslavice, Sudoměřice I, Sudoměřice II, Opava-Vávrovice H 14, Opava-Kateřinky, nejstarší hroby v Holešově) časově na úrovni Veselé (obr. 17–19);
- starší nitranská fáze (EPKK III, 2. a 3. horizont v Holešově) konec PÚK ? a 2. fáze ÚK? (obr. 20–22);
- klasická nitranská fáze (4. horizont v Holešově, Příkazy, Hulín 1, Hulín 3) 2. fáze ÚK (obr. 23–25);

Obr. 17. Holešov-Zdražilovsko. Výběr nejstarších hrobů na pohřebišti – časně nitranská fáze (NK2). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

- poklasická nitranská fáze (5. horizont v Holešově, Osek nad Bečvou 2) 3. fáze předklasická ÚK (obr. 26–28).

Charakteristika jednotlivých fází

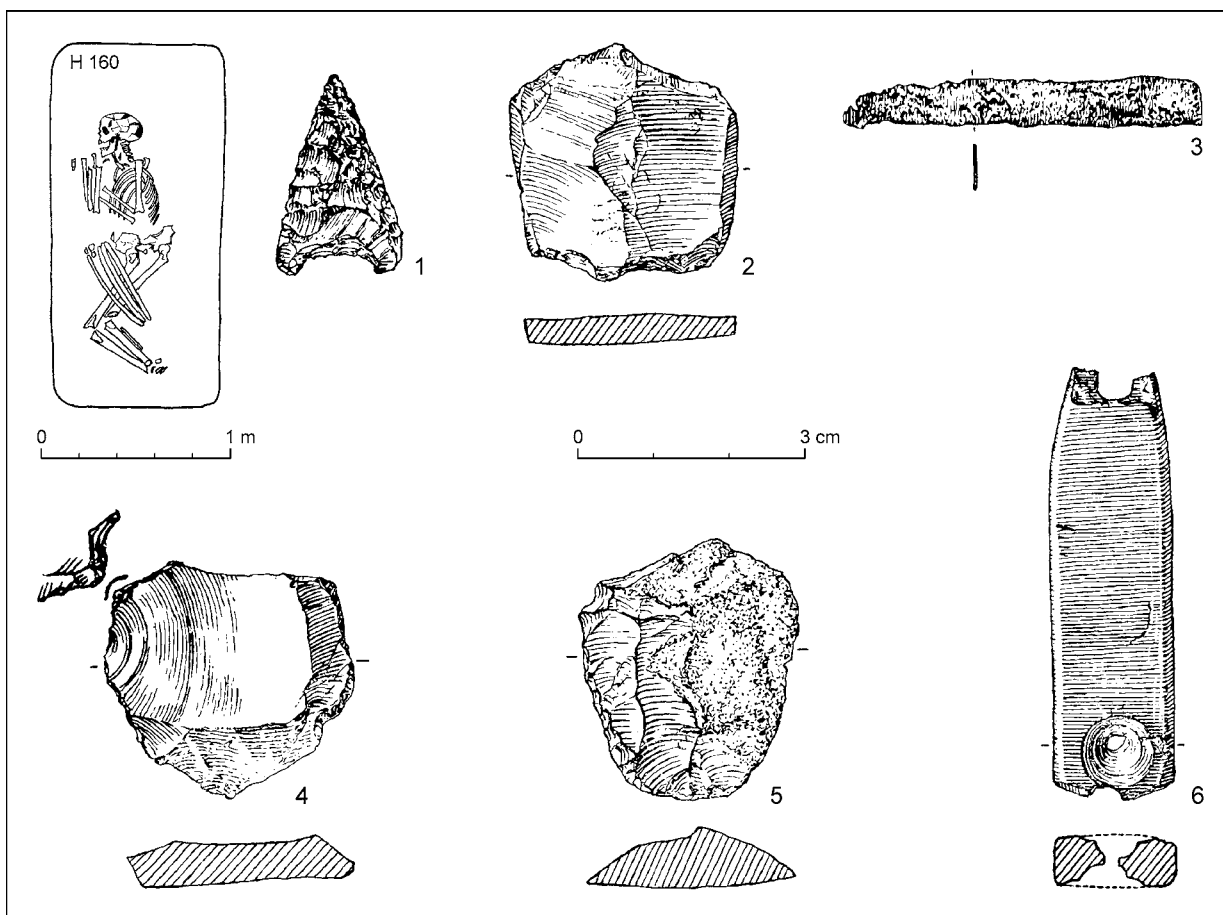
Protonitranská NK1 – keramika s převahou esovitých hrnků zdobená otisky šňůry ve formě horizontálních násobných linií (nejčastěji na hrdle a plecích), kamenné sekeromlaty připomínající šňůrové, šipky, nátepní destičky, kostěné válcovité korálky jako součást náhrdelníků, industrie ve tvaru vrbového listu (jen hladký?).

Časně nitranská NK2 – keramika (hrnky, polokulovité šálky) nezdobená i zdobená otisky šňůry (kombinace horizontálních a vertikálních pravidelně rozložených linií, smyčky, zakončení důlky, výzdoba celého těla, včetně ucha, plastické aplikace), protoúnětická keramika, šipky, nátepní destičky, štípaná industrie, kostěné válcovité korálky, vrbový list hladký i se žebrem, drátěný nákrčník, náramky. Často není možné obě fáze od sebe oddělit, což do jisté míry platí i pro následnou starší nitranskou kulturu. Jistý rozdíl mezi starším a mladším horizontem sice vnímáme (cf. EPKK IIa a IIb), avšak pro zjednodušení zahrnujeme vše pod tuto fázi.

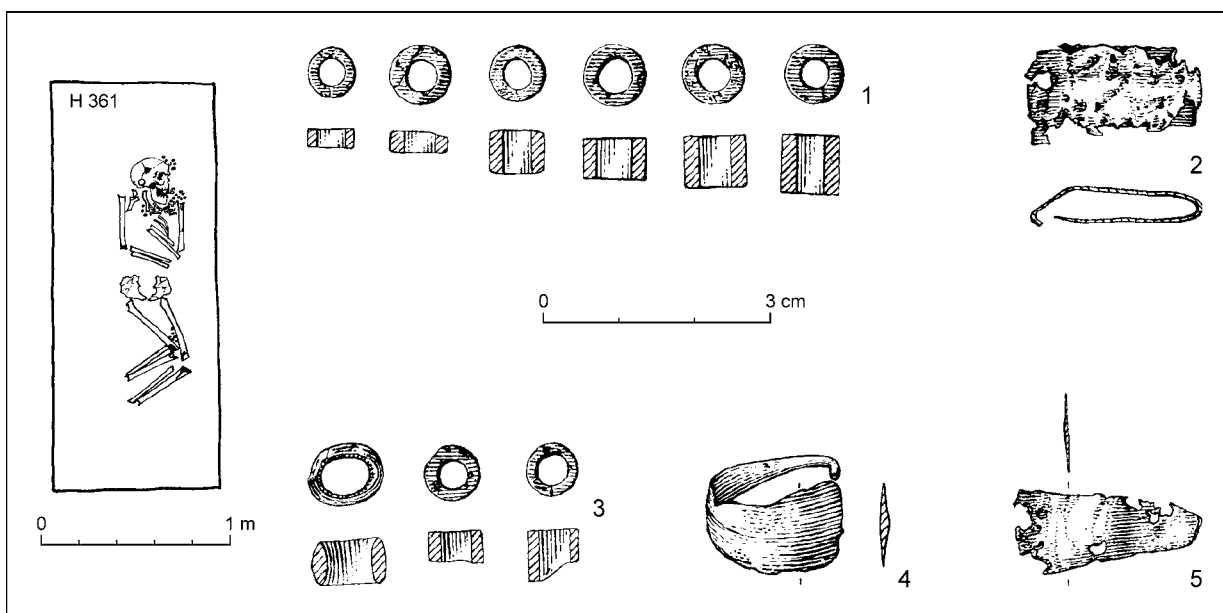
Starší nitranská NK3 – keramika zdobená otisky šňůry, avšak typologicky svébytná, vyspělá protoúnětická a starší únětická keramika, nátepní destičky, šipky, kančí kly, štípaná industrie, kostěné válcovité korálky, fajánsové korálky, vrbový list hladký a se žebrem, drátěné ozdoby z jednoduchého i dvojitého drátu, drátěný nákrčník, luncovitá náušnice typu Příkazy, dýka s výstupkem typu Holešov. Přestože část nálezů může stát přesně na pomezí časné a starší fáze, zařazujeme je do této fáze, přičemž nevylučujeme, že některé celky mohou být i starší. Zde se asi nejvíce projevují neostře hranice mezi jednotlivými úseky.

Klasická nitranská NK4 – typická nezdobená nitranská keramika (esovité misky, dvouuché nádoby), staroúnětická keramika, kostěné a fajánsové korálky, trubičky dentalia, kostěné a parohové nástroje (kladivo, motyka, sekeromlat), zvířecí žebra, vrchol štípané industrie, šipky, vrbový list hladký i se žebrem, jednoduchý drát, dvojitý drát i se zpětnou kličkou (Noppenring), náramky s přeloženými konci, plechové trubičky, plechové ozdoby zahnuté, spirálovité trubičky, ploché triangulární dýky.

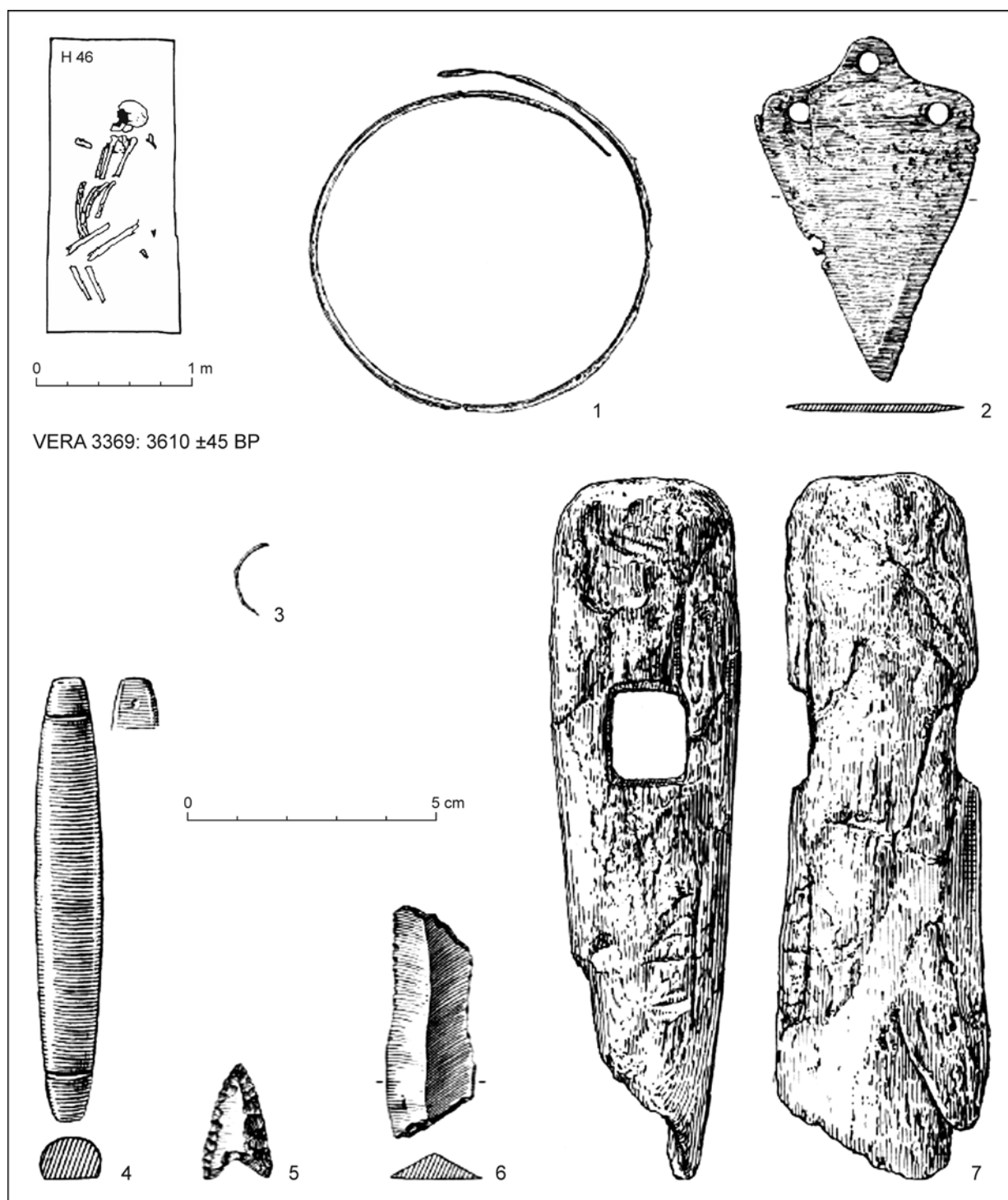
Poklasická nitranská NK5 – keramika vysloveně únětického rázu, předklasické formy (šálky, profilované až ostřeji profilované hrnky), kostěné, fajánsové a perleťové korálky, spirálovité trubičky,

Obr. 18. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 160 – časná až starší nitranská fáze (NK2-3). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

Obr. 19. Holešov. Zdražilovsko. Inventář H 361 – časná až starší nitranská fáze (NK2-3). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

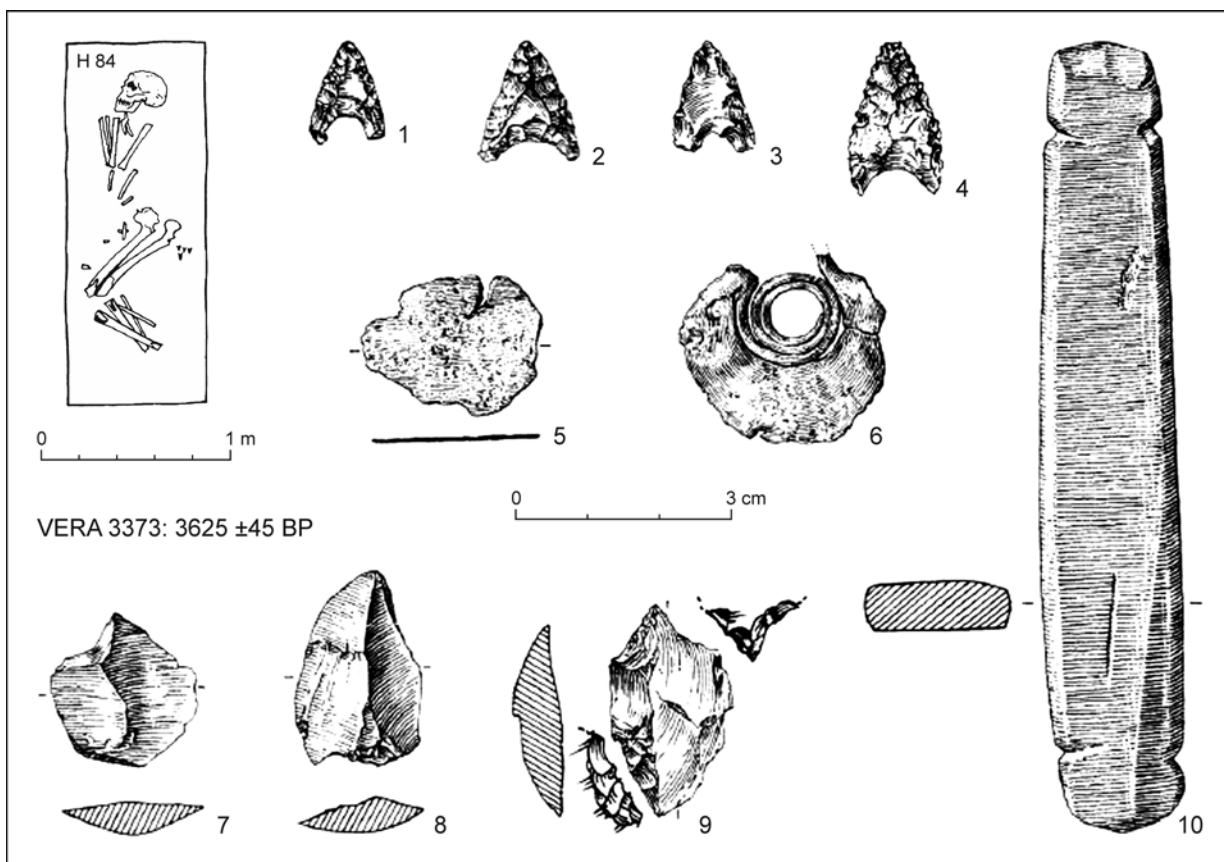

Obr. 20. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 46 – starší nitranská fáze (NK3). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

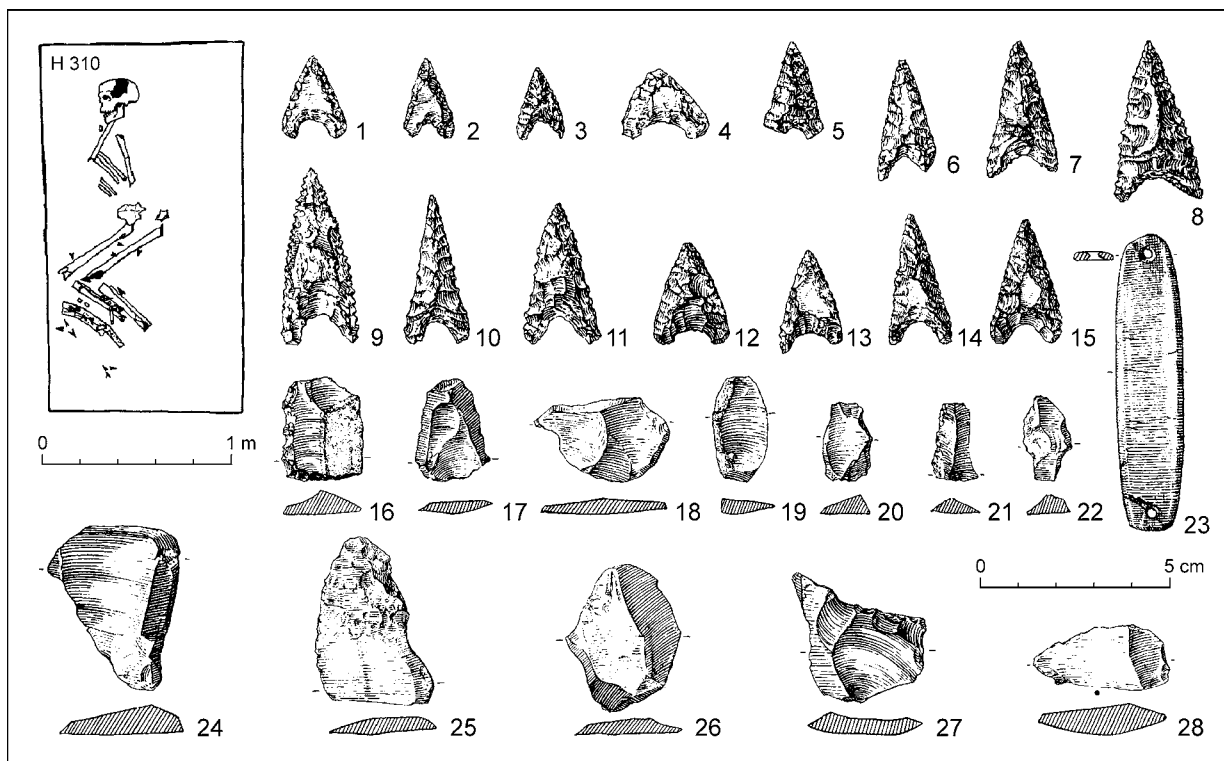
dentalium, zvířecí žebra, už jen drátěná industrie, často se zpětnou kličkou, náramky s přesahujícími se konci, spirálovité náramky plechová čelenka, terčovitá jehlice, jehlice s hlavicí svinutou v očko ploché dýky mladší (zdobené).

Uvědomujeme si patrně největší úskalí komparativních metod, kde nejméně „čitelné“ (stati-

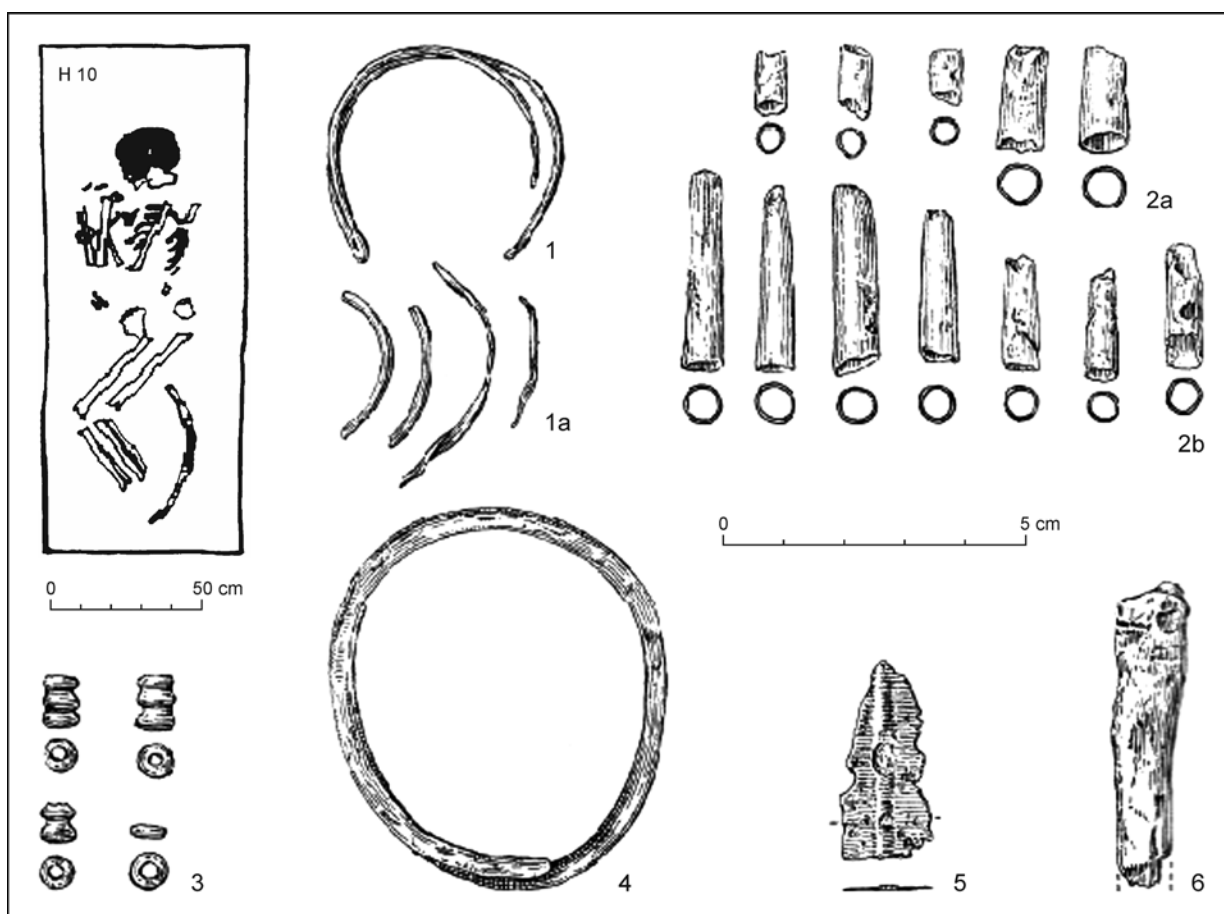
sticky) je vyčlenění obou mladších fází (klasická a poklasická NK4 a 5), které jsou však po typochronologické linii zcela zřejmé. V tomto případě jsme nuceni upřednostnit typologickou stránku věci. Na poklasickou fázi NK již mimo její vlastní rámec plynule navazuje klasická fáze únětické kultury (6. horizont pohřbívání v Holešově).

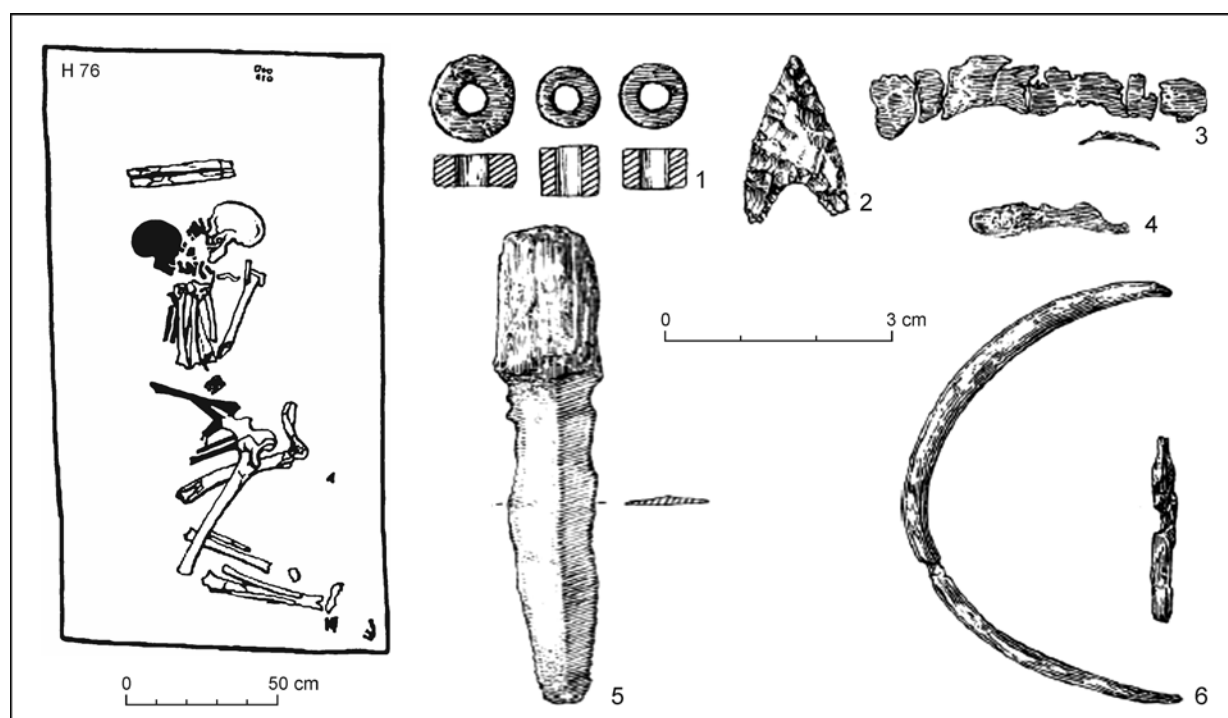
Obr. 21. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 84 – starší nitranská fáze (NK3). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

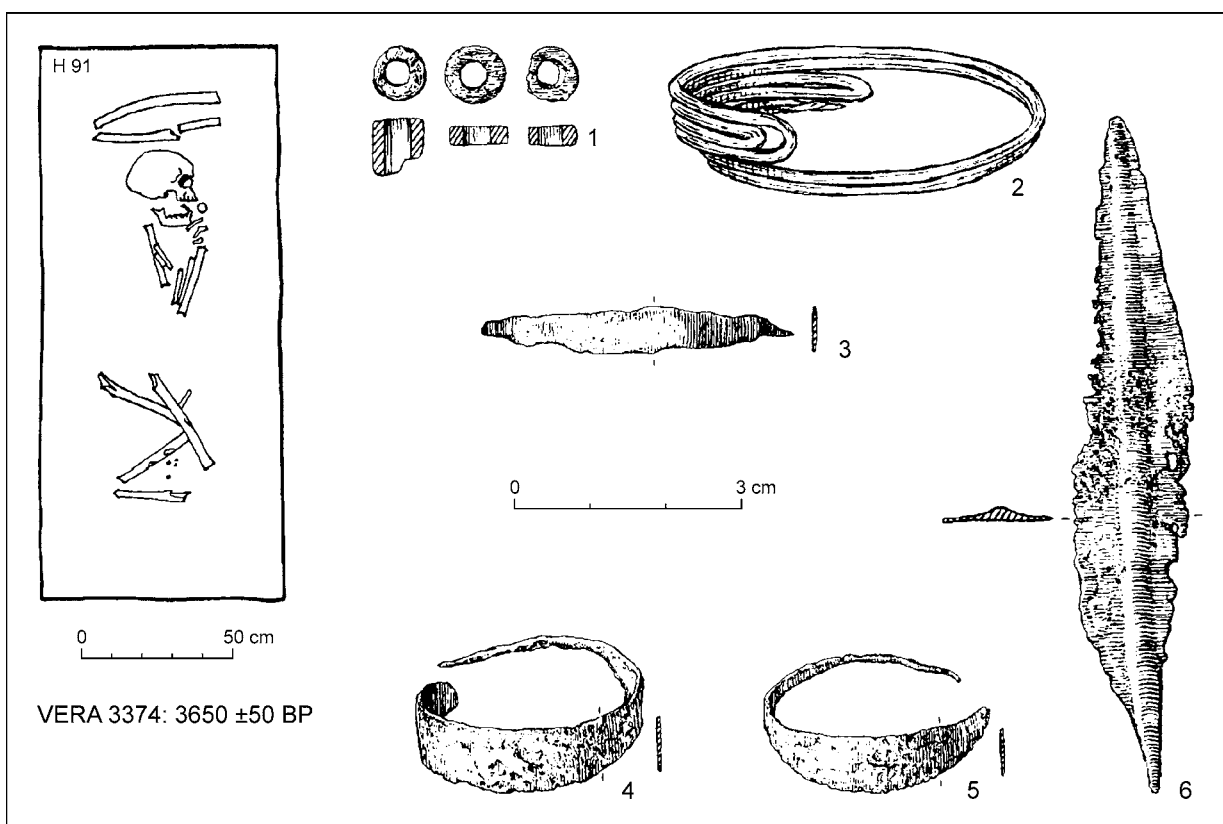
Obr. 22. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 310 – starší nitranská fáze (NK3). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

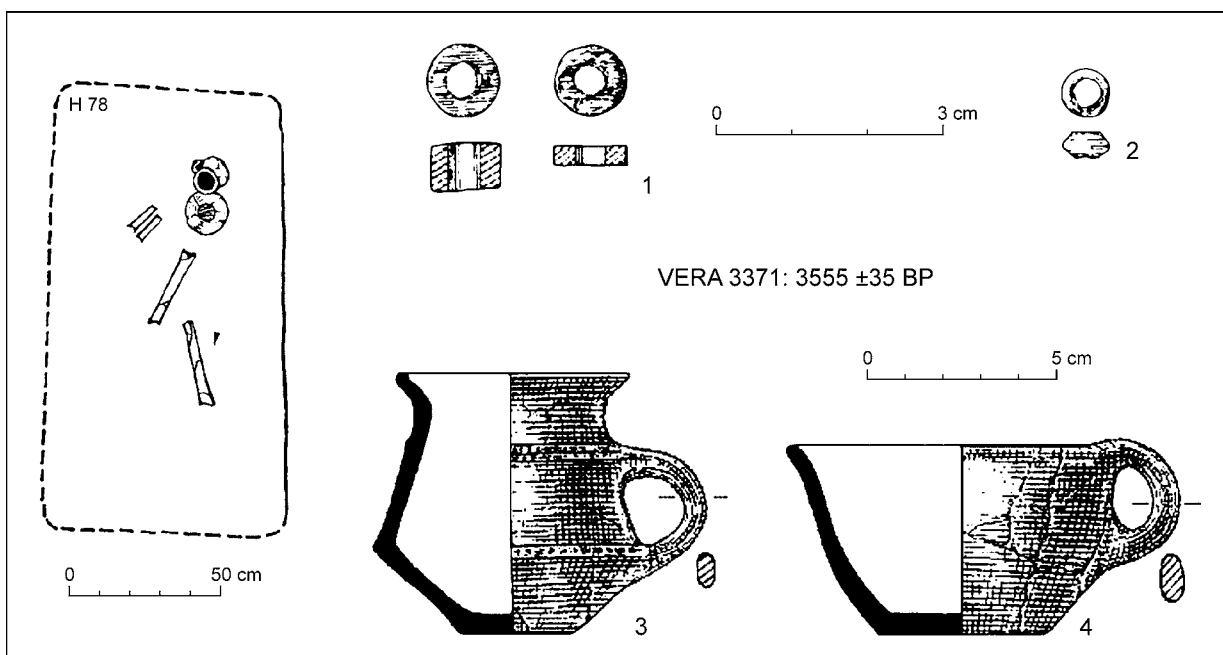
Obr. 23. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 10 – klasická nitranská fáze (NK4). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

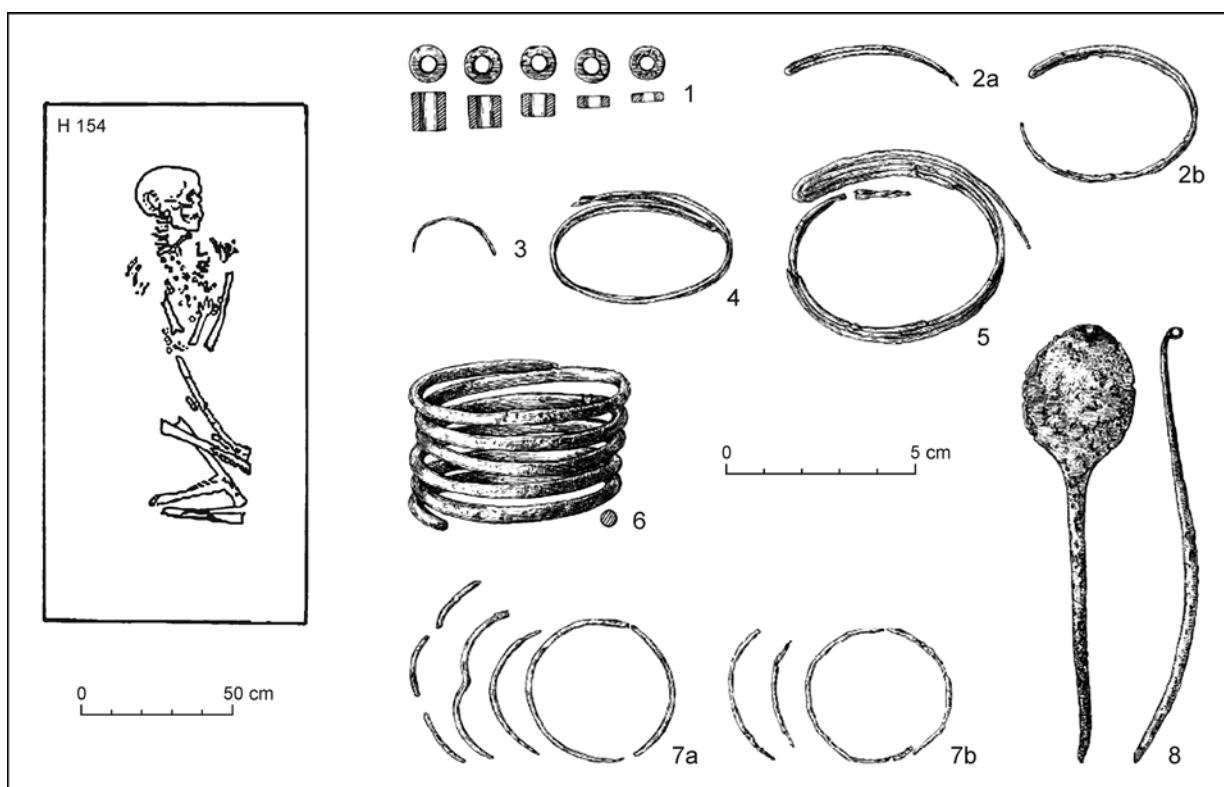
Obr. 24. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 76 – klasická nitranská fáze (NK4). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

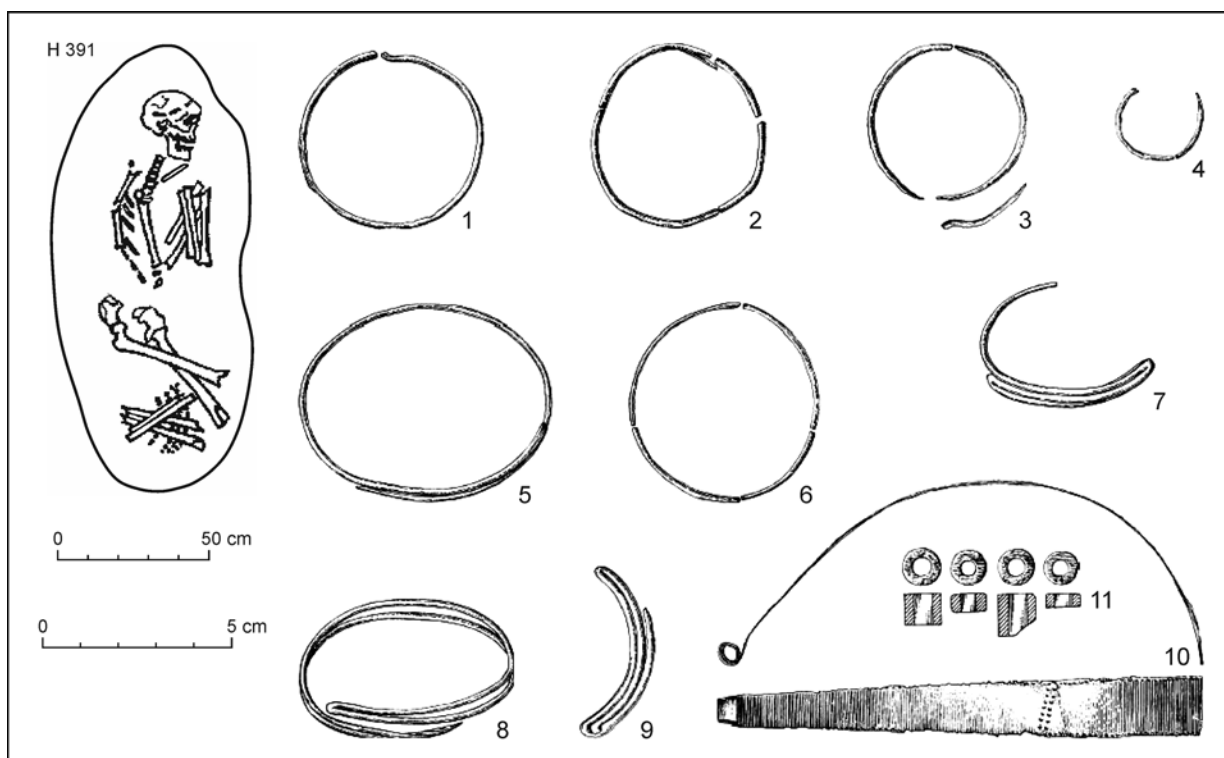
Obr. 25. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 91 – klasická nitranská fáze (NK4). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

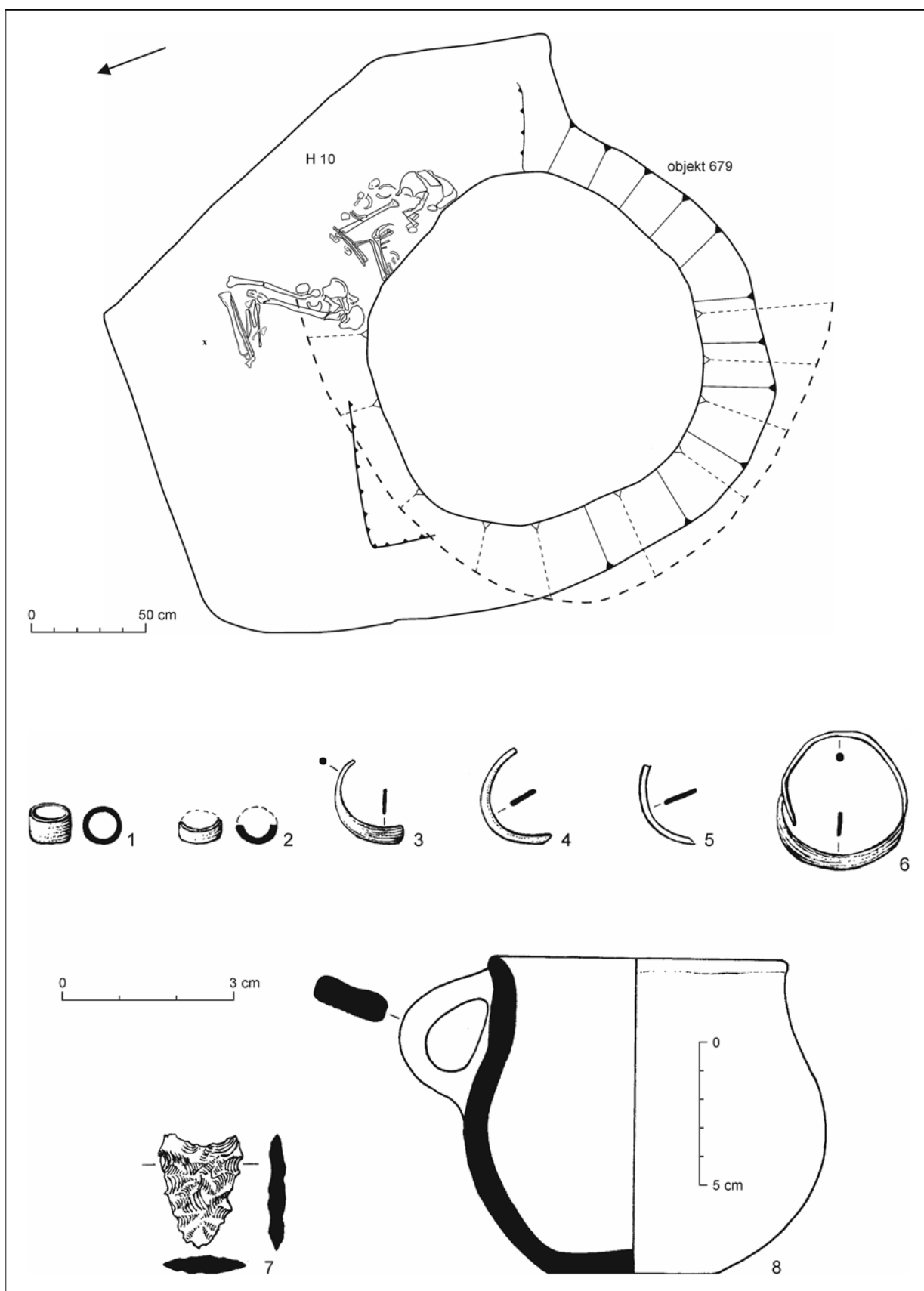
Obr. 26. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 78 – poklasická nitranská fáze (NK5). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

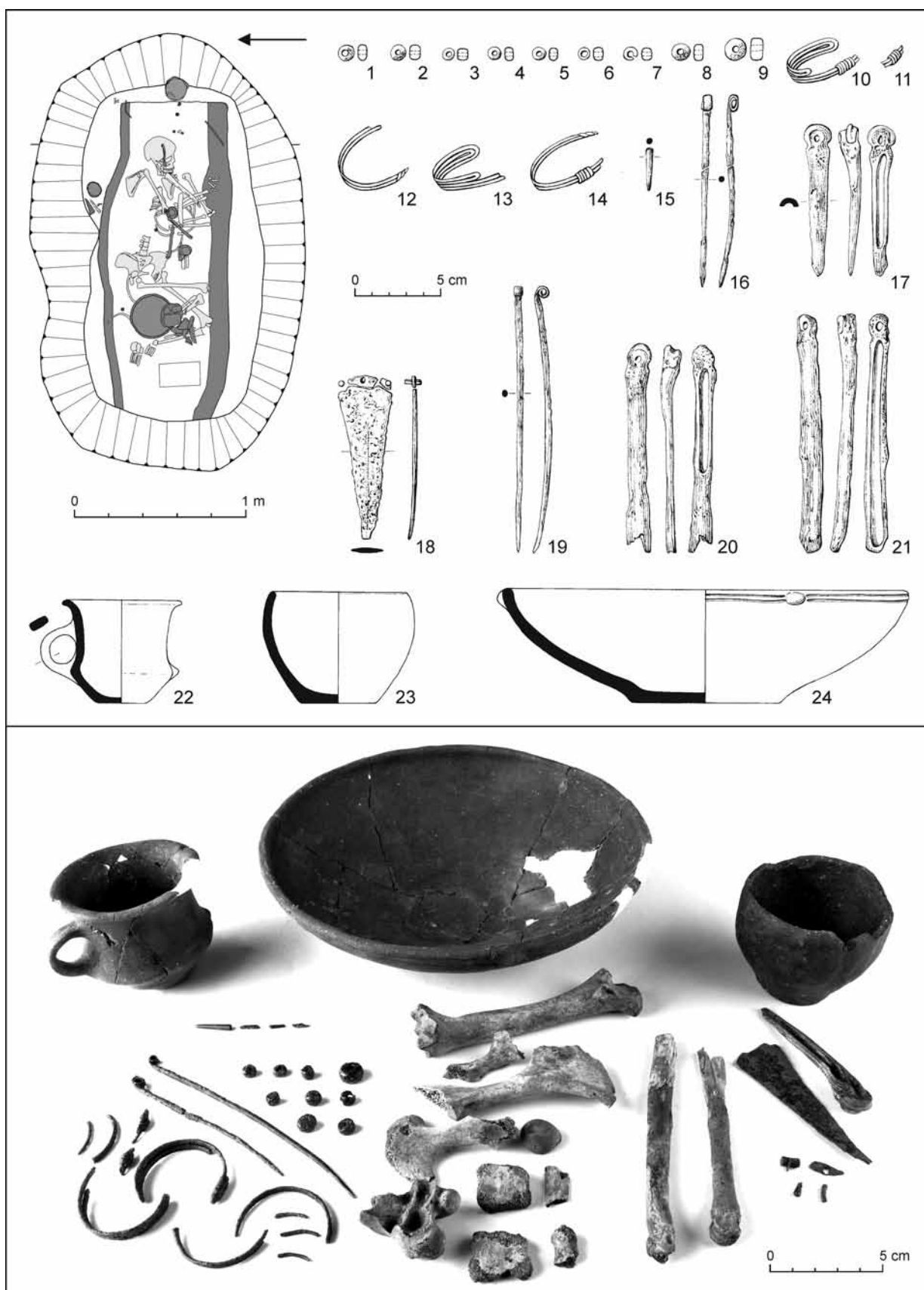
Obr. 27. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 154 – poklasická nitranská fáze (NK5). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

Obr. 28. Holešov-Zdražilovsko. Inventář H 391 – poklasická nitranská fáze (NK5). Podle Ondráček/Šebela 1985, upraveno.

Obr. 29. Přerov-Předmostí 7-Malé Předmostí H10. Inventář hrobu protonitranské fáze (NK1). Podle Peška/Hadrava/Šín 2019, upraveno.

Obr. 30. Osek nad Bečvou 2-Nademlýnice. Půdorys hrobové jámy s uložením kostry dospělé ženy a dvou dětí se veškerou výbavou. Podle *Peška/Tajer 2015b*, upraveno.

Vybrání reprezentanti jednotlivých fází

Novým přímým dokladem vzájemné synchronizace nitranské a (proto)únětické kultury se stal hrob mladého jedince (12–15 let) mužského pohlaví z Přerova-Předmostí 7 (Peška/HadravalaŠín 2019) s protoúnětickým hrnkem, tři prsteny a vlasovou ozdobou ve tvaru hladkého vrbového listu, dvojicí kostěných válcovitých korálků a hrotem šípů (obr. 29). Na základě vcelku starobylého hrnku (typ Trausdorf-Leithaprodersdorf 2) a vysokého absolutního data DeA-18909 3762 ± 32 BP, 2275 (9,7 %) 2255, 2209 (58,5 %) 2136 cal BC (1 σ) a 2288 (83,5 %) 2126, 2090 (11,9 %) 2044 cal BC (2 σ), patřící na Moravě k nejstarším, jsme nakloněni celek zařadit do protonitranské fáze.

Příkladem reprezentantem poklasické fáze vývoje je zajímavý následný hrob ženy a dvou malých dětí z Oseku nad Bečvou 2 (Peška/Tajer 2015b) s jasným epišňurovým pohřebním ritem, avšak již zcela „únětizovanou“ výbavou v čele s keramikou předklasické fáze ÚK, rozlomenou triangulární dýkou, dvojicí jehlic s hlavici svinutou v očko, jantarovými korálky, včetně takových shodných detailů jakými je ovinutí několika vlasových Noppenringů jednoduchým drátkem (obr. 30). Tento jev jsme v únětickém prostředí pozorovali zatím pouze u ozdob z hrobů předklasické fáze. Absolutní data (byť vůči stratigrafii v poněkud opačném modu), pohybující se po kalibraci v pásmu 1951–1868 BC, chronologickou pozici pohřbu potvrzují. Na základě stronciové analýzy také víme, že dospělá žena pocházela z oblasti severně Vysokých Tater, čili jižního či jihovýchodního Polska.

Dříve získaný (Štramberk-jeskyň Čertova díra), ale především nově objevený a postupně zveřejňovaný materiál EPKK severně od Moravské brány má mnoho společných rysů (např. typologie i technologie keramiky, broušené industrie etc.) a má blíže k mierzanovické kultuře v Malopolsku, ale především na Horním Slezsku než k vlastní nit-

ranské na Moravě a na Slovensku, takže navrhuje označovat epišňurové nálezy z tohoto regionu jako mierzanovické se stejným vnitřním členěním. Prokázat přímé propojení s materiálem z polské části Horního Slezska nebude patrně žádný problém. Nálezy a lokality z prostoru Moravské brány a na jih od ní, včetně JZ Slovenska, označovat jako nitranské s tím, že je zjevná vysoká míra podobnosti a společný genetický základ obou složek EPKK.

ZÁVĚR

Aplikujeme-li získaná absolutní data do námi navrženého schématu (část dat je zcela zjevně chybná), je výsledkem jisté seskupení dat (clustery), které se částečně (někde dost) překrývají, ale v zásadě mají tendenci růstu od relativně starších po mladší v rámci skupin, tj. jednotlivých fází (výjimkou jsou data z nejmladších fází, může se na tom podílet i jejich nedostatek či silná selekce), což by potvrdilo správnost postupu a našich závěrů. Jak už bylo naznačeno, jednotlivé fáze není možné vymezit ostrou hranicí nebo předělem a zřejmě bude nejen pro jednotlivé kultury, ale i časová období v jejich rámci platit minimálně částečné překrývání počátečních a koncových etap, jak je tomu i u jiných entit.

Kombinace několika na sobě nezávislých metod typochronologie a mnohorozměrné statistiky nepřinesla jednoznačné a nediskutovatelné výsledky (s tím souvisí nízká kvalita dat do statistik zanesených), ukázala nicméně na jisté společné znaky určitých jasných tendencí ve vývoji materiální kultury zkoumané entity, které se vzájemně doplňují, avšak nevylučují. Navrženou koncepci interního dělení nitranské, potaženo mierzanovické kultury na našem území považujeme za prokázanou a dobře zdůvodnitelnou. To však neznamená v budoucnu, v důsledku nových závažných nálezových kontextů a například hustší frekvence absolutních dat, její korekce, doplňování nebo zjemňování.

LITERATURA

- Bátora 2000 – J. Bátora: *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*. Teil 1, 2. Kiel 2000.
- Bátora 2018 – J. Bátora: *Slovensko v staršej dobe bronzovej*. Bratislava 2018.
- Bátora/Vladár 2015 – J. Bátora/J. Vladár: *Kultúry staršej doby bronzovej*. In: V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Nitra 2015, 21–41.
- Benkovský-Pivovarová 1999 – Z. Benkovský-Pivovarová: *Zum Begriff Nitra-Gruppe bzw. Kultur. Pravěk. Nová řada 8*, 1998, 141–150.
- Benkovský-Pivovarová/Chropovský 2015 – Z. Benkovský-Pivovarová/B. Chropovský: *Grabfunde der frühen und beginnenden mittleren Bronzezeit in der Westslowakei*. Nitra 2015.
- Berkovec/Peška 2005a – T. Berkovec/J. Peška: *Hulín (okr. Kroměříž). Přehled výzkumů 46*, 2004, 2005, 231.
- Berkovec/Peška 2005b – T. Berkovec/J. Peška: *Starobronzová sídliště a pohřebiště v Hulíně-U Isidorka*. In: M. Bém/J. Peška (ed.): *Ročenka 2004*. Olomouc 2005, 44–68.
- Berkovec/Peška 2006 – T. Berkovec/J. Peška: *Hulín (okr. Kroměříž). Přehled výzkumů 47*, 2006, 127, 128.

- Brower/Kile 1988 – J. C. Brower/K. M. Kile: Seriation of an original data matrix as applied to palaeoecology. *Lethaia* 21, 1988, 79–93.
- Budinský-Krička 1965 – V. Budinský-Krička: Pohřebisko s kultúrou neskoréj šnúrovej keramiky vo Veselom. *Slovenská archeológia* 13, 1965, 51–106.
- Buchvaldek 1963 – M. Buchvaldek: K tzv. „zlotskému“ typu na Moravě a jz. Slovensku. In: *Sborník II. Františku Vil-domcovi k pětadesátinám*. Brno, 1963, 34–38.
- Dvorský 1914 – K. Dvorský: Kostra („skrčka“) nalezená u Strážnice. In: *Vlastivěda moravská II. Místopis Moravy II. Hradištský kraj, Strážnický okres*. Brno 1914, 485–487.
- Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: *Slovensko v dobe bronzovej*. Bratislava 1991.
- Hammer/Harper/Ryan 2001 – Ø. Hammer/D. A. T. Harper/P. Ryan: PAST. Paleontological Statistics Software Package for Education and Data Analysis. *Palaeontologia Electronica* 4/1, 2001, 1–9.
- Holčík/Komenda 2015 – J. Holčík/M. Komenda (ed.): *Matematická biologie: e-learningová učebnice*. Brno 2015. Dostupno na: <https://portal.matematickabiologie.cz/>
- Horsák 1941 – A. Horsák: Výkopy v Kunovicích, Derfli, Míkovcích, Ostrožské Nové Vsi, Starém Městě. *Sborník velehradský* 12, 1941, 88–92.
- Hrubý 1948 – V. Hrubý: *Z pravěku středního Pomoraví. Stručný přehled nejstarších dějin a archeologických problémů Uh. Hradištska*. Vlastivědný sborník okresu uherskohradištského II. Uherské Hradiště 1948.
- Hrubý a j. 1956 – V. Hrubý/V. Hochmannová/F. Kalousek/J. Pavelčík: *Přehled nejvýznamnějších archeologických lokalit Gottwaldovského kraje*. Studie Krajského muzea v Gottwaldově a práce externích pracovníků 1. Gottwaldov 1956.
- Kadrow/Machnikowie 1992 – S. Kadrow/J.-A. Machnikowie: *Iwanowice, stanowisko Babia Góra II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*. Kraków 1992.
- Kadrow/Machnik 1997 – S. Kadrow/J. Machnik: *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*. Kraków 1997.
- Kadrow/Peška 1999 – S. Kadrow/J. Peška: Älteste frühbronzezeitliche Siedlungen in Mähren und der Anfang des Epischnurkeramischen karpätenländischen Kulturkreises. In: J. Bátor/J. Peška (Hrsg.): *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*. Nitra 1999, 33–40.
- Kadrow/Peška/Vitula 2000 – S. Kadrow/J. Peška/P. Vitula: Siedlung des Epischnurkeramischen karpätenländischen Kulturkreises in Přáslavice in Mähren. In: S. Kadrow (ed.): *A Turning of Ages. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on his 70th Anniversary*. Kraków 2000, 301–312.
- Kaňáková/Šmerda/Nosek 2016 – L. Kaňáková/J. Šmerda/V. Nosek: Analýza kamenných projektilů z pohřebiště starší doby bronzové Hroznová Lhota. *Traseologie a balistika. Archeologické rozhledy* 68, 2016, 163–201.
- Kolbinger 2012 – D. Kolbinger: 50 let mých povrchových výzkumů na východním Kroměřížsku. *Rejstřík záznamů o provedených výzkumech v letech 1960–2010*. Zprávy České Archeologické Společnosti. Supplementum 83. Praha 2012.
- Kovářová 1928 – L. Kovářová: Únětický nález v Drahlově. *Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci* 40, 1928, 145.
- Lê/Josse/Husson 2008 – S. Lê/J. Josse/F. Husson: FactoMineR: A Package for Multivariate Analysis. *Journal of Statistical Software* 25/1, 2008, 1–18.
DOI: <https://doi.org/10.18637/jss.v025.i01>
- Lichardus/Vladár 1997 – J. Lichardus/J. Vladár: Frühe und mittlere Bronzezeit in der Südwestslowakei. *Forschungsbeiträge von Anton Točík. Slovenská archeológia* 45, 1997, 221–352.
- Machnik 1960 – J. Machnik: Ze studiów nad kulturą keramiky sznurowej w Karpatach Polskich. *Acta Archaeologica Carpathica* 2, 1960, 55–86.
- Machnik 1963 – J. Machnik: Uwagi o związkach i chronologii niektórych znalezisk kultury ceramiki sznurowej w Karpatach. *Acta Archaeologica Carpathica* 4, 1963, 91–107.
- Machnik 1967 – J. Machnik: Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie Środkowej). In: W. Hensel (red.): *Materiały do prehistorii ziem Polskich* 3. Epoka brązu 1. Warszawa 1967.
- Machnik 1977 – J. Machnik: *Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen)*. Wrocław 1977.
- Maška 1907 – K. J. Maška: *Obrázky z pravěku moravského (Šolcova moravská čítanka)*. Telč 1907.
- Menoušková/Fikrl 2019 – D. Menoušková/M. Fikrl: Měděné artefakty z eneolitu a starší doby bronzové z Uherskohradištska. *Slovenská archeológia* 67, 2019, 1–18.
- Ondráček 1963 – J. Ondráček: Nálezy mierzanovicko-nitranského typu na Moravě. *Archeologické rozhledy* 15, 1963, 405–415.
- Ondráček 1972 – J. Ondráček: Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově. *Archeologické rozhledy* 24, 1972, 168–172, 233–235.
- Ondráček 1993 – J. Ondráček: Nitranská skupina. In: V. Podborský a kolektiv: *Pravěk dějiny Moravy*. Vlastivěda Moravská. Země a lid 3. Brno 1993, 258–262.
- Ondráček/Šebela 1985 – J. Ondráček/L. Šebela: *Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově (katalog nálezů)*. Studie Muzea Kroměřížska 85. Gottwaldov 1985.
- Palliardi 1893 – J. Palliardi: Hroby se skrčenými kostrami na Znojemsku. *Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci* 10, 1893, 129–142.
- Peška 1983 – J. Peška: *Oblast východní Moravy na konci eneolitu a ve starší době bronzové*. Diplomové práce. Bratislava 1983. Nепublikováno.
- Peška 1989 – J. Peška: *Die Anfänge der Bronzezeit in Ostmähren*. In: *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag – Liblice 20.–24. 10. 1986. Praehistorica XV. Praha 1989, 193–199.
- Peška a d. 2005 – J. Peška/T. Berkovec/M. Hložek/P. Krupa/T. Tpjek/E. Drozdová/Z. Koldínská/M. Králík/A. Selucká: Dosavadní výsledky mezioborové spolupráce na nálezech ze starší doby bronzové v Hulíně-U Isidorka. In: M. Bém/J. Peška (ed.): *Ročenka 2004*. Olomouc 2005, 68–93.
- Peška 2009 – J. Peška: *Protoúnětické pohřebiště z Pavlova*. Olomouc 2009.
- Peška 2012 – J. Peška: Frühbronzezeitliche Gräberfelder von Hulín in Ostmähren (Tschechische Republik). In: D. Bérenger/J. Bourgeois/M. Talon/S. Wirth (Hrsg.): *Gräberlandschaften der Bronzezeit. Paysages funéraires de l'âge du Bronze*. Internationales Kolloquium im LWL-Museum für Archäologie in Herne vom 15. bis 18. Oktober 2008. Bodentaltertümer Westfalens 51. Münster 2012, 487–498.
- Peška 2013 – J. Peška: Kultureinflüsse und Kontakte Ostmährens am Anfang der Bronzezeit. In: M. Bartelheim/J. Peška/J. Turek (ed.): *From Copper to Bronze. Cultural and*

- Social Transformations at the Turn of the 3rd/2nd Millennia B.C. in Central Europe. Gewidmet PhDr. Václav Moucha, CSc. anlässlich seines 80. Geburtstages.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 74. Langenweissbach 2013, 81–100.
- Peška 2016 – J. Peška: Ke struktuře epišňůrového osídlení v Hulíně a jeho okolí. In: M. Popelka/R. Šmidtová/P. Burgert/J. Jílek (ed.): ... *tenkrát na východě...* Sborník k 80. narozeninám Vítá Vokolka. Praehistorica 33/1–2. Praha 2016, 315–336.
DOI: <https://doi.org/10.14712/25707213.2017.26>
- Peška/Hadravský 2019 – J. Peška/V. Hadravský/L. Šín: Pozoruhodný hrobový celek z počátku doby bronzové na lokalitě Přerov-Předmostí 7, trať Malé Předmostí, okr. Přerov. In: M. Kršková/J. Peška (ed.): *Ročenka 2018*. Olomouc 2019, 109–130.
- Peška/Šebela 1992 – J. Peška/L. Šebela: Funde der Chłopice-Veselé-Gruppe in Mähren und ihre Stellung in der Endphase des Spätäneolithikums. In: *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*. Praehistorica XIX. Praha 1992, 131–141.
- Peška/Tajer 2014 – J. Peška/A. Tajer: Osek nad Bečvou 1 – epišňůrová osada ze starší doby bronzové v Moravské bráně. In: M. Bém/J. Peška (ed.): *Ročenka 2013*. Olomouc 2014, 134–159.
- Peška/Tajer 2015a – J. Peška/A. Tajer: Problematika epišňůrových sídlišť na Moravě – stav poznání. In: J. Batora/P. Tóth (ed.): *Ked' bronz vystriedal med'*. Zborník príspevkov z XXIII. medzinárodného sympozia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“, Levice 8.–11. októbra 2013. Archaeologica Slovaca Monographiae 18. Bratislava – Nitra 2015, 77–104.
- Peška/Tajer 2015b – J. Peška/A. Tajer: Starobronzový pohřeb z Oseku nad Bečvou 2 na východní Moravě. In: M. Bém/J. Peška (ed.): *Ročenka 2014*. Olomouc 2015, 67–99.
- Raup/Crick 1979 – D. M. Raup/R. E. Crick: Measurement of faunal similarity in paleontology. *Journal of Paleontology* 53, 1979, 1213–1227.
- R Core Team 2019 – R: *A Language and Environment for Statistical Computing*. Dostupno na: <https://www.R-project.org/>
- Schimerová 2014 – E. Schimerová: *Sídliště a pohřebiště nitranské kultury v Hulíně 3*. Diplomová práce. Filosofická fakulta Univerzity Komenského. Bratislava 2014. Nepublikováno.
- Struhala 1951 – B. Struhala: Pohřebiště ze starší doby bronzové u Holešova na Moravě, *Archeologické rozhledy* 3, 1951, 33, 34.
- Stuchlík 2000 – S. Stuchlík: Únětická kultura a epišňůrový kulturní okruh na Moravě. In: J. Rydzewski (red.): *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. Kraków 2000, 281–296.
- Stuchlík 2001 – S. Stuchlík: Die Besiedlung Ostmährens durch die Aunjetitzer Kultur und den epischurkeramischen Komplex zu Beginn der Bronzezeit. In: A. Lippert/M. Schultz/S. Shennana/M. Teschler-Nicola (ed.): *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und Frühbronzezeit in Mitteleuropa*. Internationale Workshop vom 9.–12. November 1995, Wien. Rahden/Westf. – Wien 2001, 221–230.
- Stuchlík 2014 – S. Stuchlík: Česko-polské kontakty a počátek doby bronzové. *Časopis Moravského muzea. Vědy společenské* 99, 2014, 37–50.
- Svešnikov 1974 – I. K. Svešnikov: *Istorija naselenija Perettkarpattja, Podillja i Volyni v kinci III – na počatku II tisjačolittja do našoj ery*. Kyjiv 1974.
- Šebela 2014 – L. Šebela: Cemetery in Opava-Kylešovice and the question of its chronology. In: J. Kopacz/A. Přichystal/L. Šebela (ed.): *Lithic chipped industry of the young Eneolithic in Moravia and Czech Silesia*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 46. Brno 2014, 152–166.
- Šebela a d. 1990 – L. Šebela/J. Peška/V. Janák/E. Grepl: K otázce epišňůrového kulturního komplexu na východní Moravě. *Archaeologia Juvenis* 1, 1990, 11–27.
- Šmejda 2003 – L. Šmejda: Hlavní osy variability pohřebního ritu na lokalitě z mladšího eneolitu a starší doby bronzové u Holešova, okr. Kroměříž. In: L. Šmejda/P. Vařeka (red.): *Sedmdesát neustupných let. Sborník k životnímu jubileu prof. E. Neustupného*. Plzeň 2003, 179–198.
- Šmíd 2012 – M. Šmíd: Sídliště ze starší doby bronzové v průmyslové zóně u Holešova. *Pravěk. Nová řada* 20, 2012, 15–38.
- Tajer 2009 – A. Tajer: Hulín (okr. Kroměříž). *Přehled výzkumů* 50, 2009, 286.
- Tihelka 1953 – K. Tihelka: Moravská únětická pohřebiště. *Památky archeologické* 44, 1953, 229–328.
- Točík 1956 – A. Točík: Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku. In: *Referáty Liblice 1955*. Liblice 1956, 24–46.
- Točík 1963 – A. Točík: Die Nitra Gruppe. *Archeologické rozhledy* 15, 1963, 716–774.
- Točík 1979 – A. Točík: *Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*. Materialia Archaeologica Slovaca 1. Nitra 1979.
- Wankel 1889 – J. Wankel: Náklo a Příkazy na Moravě. *Časopis Vlasteneckého musejního spolku v Olomouci* 6, 1889, 49–58, 97–105.
- Wei/Simko 2017 – T. Wei/V. Simko: R package “corrplot”: Visualization of a Correlation Matrix. Dostupno na: <https://github.com/taiyun/corrplot>
- Wickham 2016 – H. Wickham: *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. New York 2016. Dostupno na: <http://ggplot2.tidyverse.org>

Rukopis přijat 19. 10. 2020

Translated by Jana Kličová

doc. PhDr. Jaroslav Peška, PhD.
Archeologické centrum Olomouc
U Hradiska 42/6
CZ – 779 00 Olomouc
peška@ac-olomouc.cz

doc. RNDr. Miroslav Králík, PhD.
Ústav antropologie
Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita Brno
Kotlářská 267/2
CZ – 611 37 Brno
kralik@sci.muni.cz

Internal Periodization of the Epicorded Carpathian Cultural Complex in Moravia and Silesia

Jaroslav Peška – Miroslav Králík

SUMMARY

Epi-corded finds from the territory of East Moravia, discovered at the end of the 19th c. and in the beginning and first half of the 20th c. (Strážnice, Příkazy, Drahlov, Uherské Hradiště-Sady, Ostrožská Nová Ves), were not paid any systematic attention, maybe except the cemetery at Holešov. The network of sites, mostly comprising small or large inhumation cemeteries and less frequently flatland settlements, gradually grows up, also on the Moravian-Silesian border (Opava-Kylešovice, Opava-Kateřinky, Opava-Vávrovice). Today we already can take into consideration 72 sites (unverified sites of D. Kolbinger, reclassification from Únětice Culture), located within a narrow stripe of land on the right bank of the river Morava (Fig. 1; 2). The original concept of Epi-corded development with two components – Chłopice-Veselé and Nitra/Mierzanowice Culture – is today replaced with regard to material, stratigraphy and absolute chronology by the unified Nitra/Mierzanowice Culture, which is considered to represent the ECCC on the studied territory. On the basis of current knowledge of the typo-chronology of material culture (grave goods) and independent methods of multidimensional statistics (correspondence analysis, principal component analysis, principal coordinates analysis, correlation and seriation) we have identified several clear development tendencies (the oldest corded ware, willow-leaf industry, hunter-warrior equipment of male graves through to metal wire and sheet industry accompanied by Únětice pottery of old and pre-classical forms), which enable us to preliminarily distinguish 6 chronological horizons of the burials at Holešov (including the classical phase of Únětice Culture). In accordance with Lesser Poland (probably also valid for Upper Silesia), but in contrast to SW Slovakia (most recently *Bátora 2018*, 71 sq.), we suggest a new internal division of Nitra Culture into five phases with simple characteristics: Proto-Nitra Culture NC1 (S-profile mugs decorated with cord imprints in the form of

multiple horizontal lines, axe-hammers similar to those of Corded Ware Culture, wrist-guards, arrowheads, cylindrical bone beads, willow-leaf industry – plain?), Early Nitra Culture NC2 (undecorated and corded pottery: horizontal and vertical lines, loops, decoration of the whole surface inclusive of handles, relief appliqués, Proto-Únětice pottery, arrowheads, wrist-guards, bone beads, plain and ribbed willow-leaf industry, neck ring, bracelets), Old Nitra Culture NC3 (distinctive pottery, advanced Proto-Únětice and Early Únětice forms, wrist-guards, arrowheads, boar tusks, dagger of type Holešov, cylindrical beads, faience beads, plain and ribbed willow-leaf industry, ornaments from simple and double wire), Classical Nitra Culture NC4 (undecorated Nitra pottery, early Únětice forms, bone and faience beads, Dentalium shells, bone and antler tools, willow-leaf industry, ornaments from double wire with reversed loop, spiral rolls, wire industry, spiral arm rings, disc-headed pins, sheet-metal diadems, typologically younger daggers – ornamented), introducing selected representatives of several phases (Přerov-Předmostí 7 H 10 Proto-Nitra Culture, Osek nad Bečvou 2 and Štramberk-Čertova díra – Post-classical NC). Since the material from the territory north of the Moravian Gate is very similar to finds from Upper Silesia and Lesser Poland, we suggest to classify this material as Mierzanowice Culture, whereas the material from the territory south of the Moravian Gate to as far as SW Slovakia should be classified as Nitra Culture. When we apply a modest series of absolute dates ($n = 23$) to the suggested structure, we can observe some degree of their overlap with a growing tendency from older to younger within the distinguished phases. This development is disrupted by indications of certain regression in the later period (Classical and Post-classical NC), whose reasons cannot be completely clarified so far. The number of dates, however, is too small and the quality of results is not necessarily always guaranteed.

Fig. 1. Map of settlement by Nitra Culture in Moravia and Silesia.

Fig. 2. Map of settlement by Nitra culture, with unverified localities according *Kolbinger 2012* and unclassified from Únětice Culture. Legend: a – Nitra Culture; b – unverified sites; c – Únětice Culture.

Fig. 3. Holešov-Zdražilovsko. Frequency of occurrence of important grave goods in individual burial horizons at the burial ground of the Nitra culture.

Fig. 4. Scatterplot of scores of variables (grave goods) on correspondence axes 3 and 4 – results of Correspondence Analysis of the analyzed incidence matrix.

Fig. 5. Scatterplot of scores of cases (graves) on correspondence axes 3 and 4 – results of Correspondence Analysis of the analyzed incidence matrix.

Fig. 6. Scatterplot of scores of PC1 and PC2 of the Principal Component Analysis.

Fig. 7. Scatterplot of scores of PCo1 and PCo2 of the Principal Coordinates Analysis.

Fig. 8. Results of seriation of the incidence matrix by the method of *Brower and Kile (1988)* with unconstrained setting (i. e. changing the order of both in cases and variables).

Fig. 9. Correlation matrix (correlogram) summarizing in color (sense of correlation) and intensity (degree

of correlation) the relationship between the obtained scores (or order) from ordination methods PCA (PC.1–PC.10), PCO (Coord1–Coord10), Correspondence Analysis (Axis 1–Axis 10) and seriation (ordBK) on the whole set of the analyzed data.

- Fig. 10. Correlation matrix (correlogram) summarizing in color (sense of correlation) and intensity (degree of correlation) the relationship between the obtained scores (or order) from ordination methods PCA (PC.1–PC.10), PCO (Coord1–Coord10), Correspondence Analysis (Axis 1–Axis 10) and seriation (ordBK) with absolute radiocarbon (^{14}C) data for the subset of cases (graves) with available absolute data.
- Fig. 11. Scatter plot of PC8 scores from the PCA (on the y-axis) against the value of uncalibrated absolute data for a subset of graves with available absolute data.
- Fig. 12. Column plot of loadings of variables on PC8 from the PCA, for comparison with the Fig. 11 (y-axis).
- Fig. 13. Qualitative clusters of absolute data from Nitra Culture graves with median marking.
- Fig. 14. Nitra culture in Moravia and Silesia. Overview of calibrated radiocarbon data. OxCal program v.4.3.2.
- Fig. 15. Grave inventory of the Protonitra phase (NK1). After *Peška/Šebela 1992*, modified.
- Fig. 16. Opava-Vávrovce-Krásná pole. Inventory of grave 15 of the Protonitra phase (NK1).
- Fig. 17. Holešov-Zdražilovsko. Selection of the oldest graves in the cemetery – early phase of Nitra Culture (NK2). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 18. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 160 – early to older phase of Nitra Culture (NK2-3). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 19. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 361 – early to older phase of Nitra Culture (NK2-3). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 20. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 46 – older phase of Nitra Culture (NK3). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 21. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 84 – older phase of Nitra Culture (NK3). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 22. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 310 – older phase of Nitra Culture (NK3). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 23. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 10 – classical phase of Nitra Culture (NK3). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 24. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 76 – classical phase of Nitra Culture (NK4). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 25. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 91 – classical phase of Nitra Culture (NK4). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 26. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 78 – post-classical phase of Nitra Culture (NK5). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 27. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 154 – post-classical phase of Nitra Culture (NK5). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 28. Holešov-Zdražilovsko. Inventory of grave 391 – postclassical phase of Nitra Culture (NK5). After *Ondráček/Šebela 1985*, modified.
- Fig. 29. Přerov-Předmostí 7-Malé Předmostí Grave 10. Inventory of the grave of the Protonitra phase (NK1). After *Peška/Hadravský 2019*, modified.
- Fig. 30. Osek nad Bečvou 2-Nademylnice. Floor plan of a grave pit with the placement of the skeleton of an adult woman and two children with all equipment. After *Peška/Tajer 2015b*, modified.
- Tab. 1. Nitra Culture in Moravia and Silesia. Selection of calibrated absolute data for independent verification. OxCal program v.4.3.2.

THE LATE BRONZE AGE POTTERY IN THE SOUTH-EASTERN CARPATHIAN BASIN

VICTOR SAVA

After the abandonment of some of the Middle Bronze Age tell settlements, a series of developments and transformations lead to the construction of mega-forts in the Lower Mureş Region during the 15th c. BC, followed by their subsequent destruction/demise during the 13th c. BC. While most investigations in the aforementioned region have focused on the evolution of the most representative sites, a large number of artefacts, especially the pottery assemblage, have not yet been analysed in detail. The current paper aims to fill this gap by presenting a detailed analysis combining the available radiocarbon dates, the contexts from where these samples were taken, and the associated pottery finds. In this way we could establish time intervals expressed in absolute dates that frame the evolution of certain pottery shapes, decoration techniques and ornamental motifs. As a result of this analysis, it became clear that certain characteristics of the Middle Bronze Age pottery have been perpetuated during the Late Bronze Age. Another important observation was the widespread use of channelled pottery as early as the 16th c. BC within some communities from this region. On the other hand, other communities in the area make extensive use of incised decoration until the 14th c. BC. As a result, two different stylistic areas could be observed in the Lower Mureş Region. The results obtained in this paper underline the drawbacks of traditional relative chronologies based on the evolution of certain artefact types. Therefore, a chronological scheme based on major events taking place in the Lower Mureş Region, established following the analysis of a series of radiocarbon dates, is put forward in this paper.

Keywords: Late Bronze Age, Romania, Hungary, Lower Mureş, pottery, style, absolute chronology.

INTRODUCTION

Various chronological systems have been developed throughout time, systems that had to be subsequently refined as more absolute dates became available. Nowadays, our capacity to make chronological associations between artefacts, contexts, sites and events is strongly influenced by the number of existent radiocarbon dates. The aim of this paper is to establish absolute ranges for the Late Bronze Age pottery in a micro-region belonging to the broader inner Carpathian area: the Lower Mureş. This region lies in a contact area between the Romanian Western Carpathians and the Tisza floodplain, on the lower course of the Mureş River (Fig. 1). Major chronological markers in the region are the development of tell settlements throughout the Middle Bronze Age (MBA; ca. 2000–1600/1500 BC), sites that due to reasons still under debate were abandoned throughout the 16th c. BC, followed by the establishment, at the beginning of the Late Bronze Age (LBA; during the 15th c.), of mega-forts that extend over areas ranging from tens to hundreds and thousands of hectares.¹ Throughout the 13th c., the most representative mega-forts reached the end of their existence (Gogâltan 2017; Gogâltan/Sava 2019; Krause et al. 2019; Molloy et al. 2020; Sava/Gogâltan/Krause 2019; Szeverényi et al. 2017).

The importance of this micro-region is highlighted by the development during the last two decades of several research projects targeted at the investigation of MBA tells (such as Pecica-Şanţul Mare) and LBA mega-forts (Sântana-Cetatea Veche, Corneşti-Iarcuri, Grădişte Idoş and Csánadpalota-Földvár). Although certain aspects of the MBA and LBA, such as the internal trajectory of sites, their character and function, have been studied, there are few studies dealing with one of the most essential aspects of this period, namely the absolute dating of the pottery. The lack of a reliable chronology, especially for the LBA, has led to numerous confusions among specialists, while correlating the traditional relative chronologies to the newly available dates is becoming an increasingly difficult, if not impossible, task.

In order to overcome these shortcomings and provide explanations for the profound transformations taking place within Bronze Age society, a new model based on the correlation of absolute dates, the contexts from which they were taken, associated pottery and major events that can be identified in the archaeological record was developed. For the Lower Mureş Basin a database has been compiled that up to the present moment contains over 150 radiocarbon dates, most of them coming from newly

¹ For MBA and LBA, I have used Florin Gogâltan's relative chronological system summarized in Gogâltan 1999, 71–78; 2001; 2015; 2019.

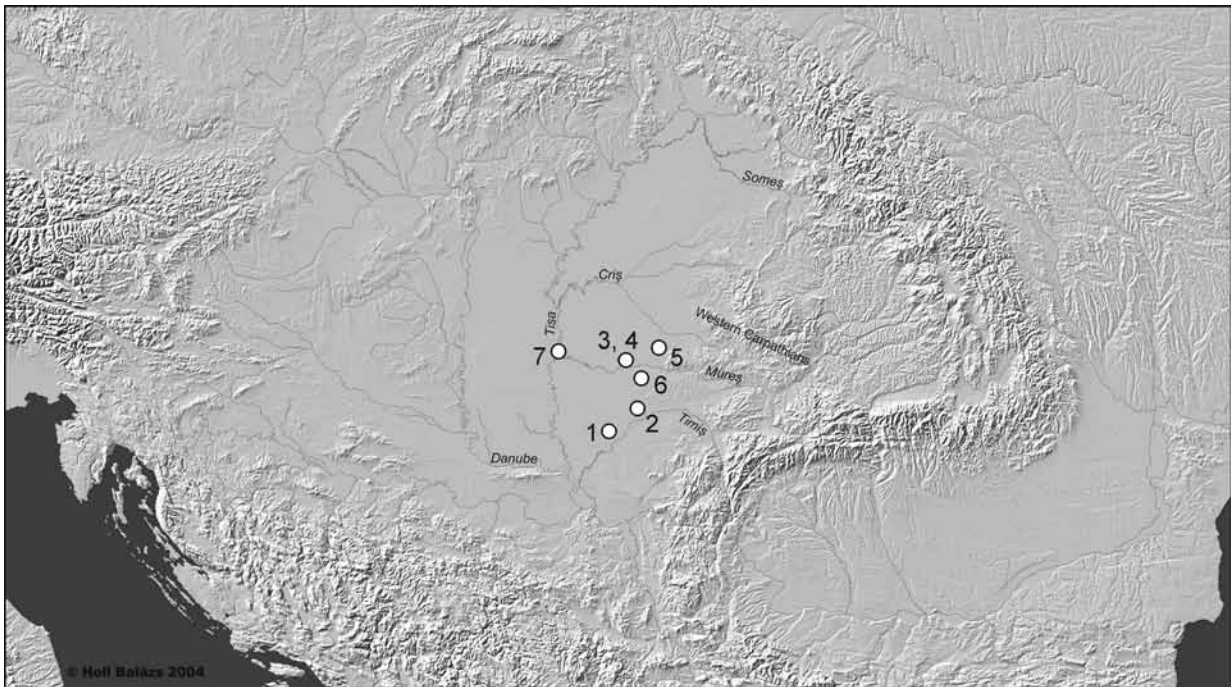

Fig. 1. Map of the Intra-Carpathian region with the sites where the analysed contexts were found. 1 – Foeni-Gomila Lupului; 2 – Giroc-Mescal; 3 – Pecica-Est; 4 – Pecica-Site 14; 5 – Sântana-Cetatea Veche; 6 – Șagu-Site A1_1; 7 – Tâpé. The map of the Intra-Carpathian region was realised by H. Balázs (<http://www.ace.hu/igcp442/maps.html>).

excavated LBA sites. However, as most of these sites are still under investigation, or the publication of the results is still in progress, only 39 dates come from published or known contexts with associated artefacts. Only 33 of these 39 contexts (coming from seven sites) have clear correlations between the radiocarbon dates, their contexts and the associated pottery. Most of these dates fall within an interval ranging from the 16th c. to the first half of 13th c. BC, which corresponds with the abandonment of the tell sites, the construction of mega-forts and the end of some of these latter sites.

As is the case with every archaeological phenomenon, the events that took place during the LBA in the Lower Mureș and their material expressions cannot be studied in a coherent manner in the absence of an overview of the main pottery styles distributed in the inner Carpathian region and surrounding areas. The next step is a discussion of the sites and contexts from which the AMS radiocarbon dates have been taken. The results obtained from the association of contexts, pottery and their respective dates will be individually discussed and illustrated. For the first time in the region under study, the typo-chronological analysis of the pottery will be combined with the study of the features where the pottery was uncovered and the absolute dating of each feature. The approach and interpretation of the data suggested here diverge from previous

views regarding LBA chronology, allowing at the same time for new answers to be given to a complex issue. The analysis also results in an unambiguous chronological scheme regarding the pottery evolution in this region, despite the considerable variety in pottery form and decoration between contemporary sites located in relative geographic proximity.

SETTING AND BACKGROUND

Late Bronze Age in the Lower Mureș

The gradual abandonment of tell settlements after ca. 1600 BC coincides with the appearance of new settlements and cemeteries that are assigned to the LBA (*Gogâltan 2015, 72, 73; Sava/Gogâltan 2019*). As proven by recent radiocarbon dates collected from some tells located in the Lower Körös Basin (*Duffy et al. 2019, tab. 3; fig. 4*), as well as from MBA cemeteries in the Lower Mureș Basin such as Ostojićevo-Stari Vinogradi (*O'Shea et al. 2019, fig. 3*), the evolution of certain MBA sites continues long after the majority of tells have been abandoned. At the same time, there are proofs that during 1550–1450 BC the European continent experienced a substantial population increase (*Capuzzo et al. 2018*) that most likely had a significant impact on the Lower Mureș. Based on the available evidence, it can be stated that the

abandonment of tell settlements and the emergence of new settlements should be seen as a continuation of certain MBA traditions mixed with a series of Central-European influences on the material culture of the region, as well as on the local burial customs (Sava/Gogâltan 2019; Sava/Ignat 2016, 195, 196). This evidence also points towards an internal evolution of local communities that integrate and internalize a series of transformations occurring at a macro-regional level. A similar phenomenon, internal evolution towards a higher socio-political complexity, has also been recently demonstrated to have taken place in other European regions (Cavazzuti *et al.* 2019). During this chronological phase – LBA I (ca. 1600/1550–1450 BC) we are witnessing a reorientation of the settlement network towards the foothills of the Apuseni Mountains, possibly due to the flow of raw materials from the mountain region to the low flatlands. Even though some settlements from this phase are fairly large, reaching up to 40 ha in size (for example, Pâncota-Site 16), there are no fortified settlements at this stage. It seems that in some settlements, such as Şagu-Site A1_1, intense metallurgical and agricultural activities were being conducted (Sava/Hurezan/Mărginean 2011, 50–55, 74; 2012). Although during this period bronze artefacts are widespread, finds from the biritual cemetery in Pecica-Site 14 stand as proof that large numbers of bronze artefacts were being accumulated in only a few graves (Ignat/Sava 2019, 14, 15, fig. 11). Furthermore, the process of increasing social stratification that had its modest debut during the MBA becomes more salient during this period, as evidenced by marked differences in grave offerings, with hereditary social inequality being attested in the cemetery from Pecica-Site 14 (Sava/Andreica 2013, 65). It appears that in the region here under study there are two main types of cemeteries: on the one hand, in the lowlands of the Banat plain we have cremation cemeteries typical for the Cruci-Belegiş area such as the ones at Livezile (Gogâltan 1998) and Cruci (Radu 1971; 1973), on the other hand, in the Mureş Valley biritual cemeteries are the norm, such as the ones at Pecica-Site 14 (Ignat/Sava 2019) and Tápé-Széntégláégető (Trogmayer 1975), where inhumation graves are predominant. Although the LBA I society continues certain MBA traditions, we can't help but notice that the new communities adapt to the new norms of the period. This entails the adoption of a new type of weapon, the sword, along with all the associated social connotations, such as the construction of a warrior identity (Sava/Ignat 2014, 18–29). The new social transformations taking place after the abandonment of the tell settlements, such as the widespread distribution of new occupations (warriors, metalworkers, etc.), heightened social

stratification, population increase, greater uniformity in material culture over large areas and possibly an increase in long-distance trade and exchange with ever more distant regions gradually led to the emergence of one of the most impressive societies in the prehistory of the Carpathian Basin: that of the mega-forts.

In the Lower Mureş, after the abandonment of tell settlements, around 1450 BC, complex fortification systems that in some instances enclose areas of hundreds or thousands of hectares were being built. These fortifications span the entire LBA II (ca. 1450–1250 BC). Some of the most representative mega-forts are Corneşti-Iarcuri (whose fortifications enclose an area of 1765 ha; Krause *et al.* 2019) and Sântana-Cetatea Veche, a site that stands out due to its rich assemblage, even if the fortified area covers only 130 ha (Gogâltan/Sava 2010; Gogâltan/Sava/Krause 2019). A main feature of these mega-forts is the presence of multiple defensive elements consisting of impressive earthen ramparts, palisades or even walls constructed on top of the earthen ramparts and one or two ditches up to 10 m wide and almost 3 m deep. Besides the two aforementioned mega-forts, the fortifications in Gradişte Idoş (Molloy *et al.* 2020) and Csánadpalota-Földvár (Szeverényi *et al.* 2017) should also be mentioned. The last two sites have a rather small central enclosure (up to 7 ha) surrounded by a network of ditches that enclose an area of up to 400 ha in size. Although less numerous than the MBA tells, mega-forts are also constructed in the floodplains, sometimes in the proximity of former tells (for example Sântana, Munar, Corneşti). Even though archaeological excavations at these immense sites have mostly focused on their fortification systems, the application of non-invasive investigations such as geophysical surveys and LIDAR scanning coupled with test trenches have allowed for the reconstruction of the settlement structure and inner layout of these mega-forts. By far the most impressive results have been obtained at Sântana-Cetatea Veche, where 29 buildings ranging in size from 50 to 1700 m² have been identified so far (Gogâltan/Sava/Krause 2019, 199, 200, fig. 7–10). Furthermore, gold, bronze, faience and glass artefacts uncovered at Sântana are indicative of intense craft activities being conducted at the site, doubled by the engagement of the mega-fort in long-distance trade and exchange networks. Dense networks of unfortified sites, some of them dating back to the LBA I, surround these mega-forts (Sava/Ignat 2016, fig. 16). While most settlements are scattered over areas ranging from 7/8 to 25 ha, there are also much smaller settlements such as the one from Şagu-Site 2 that covers an area of only 2.1 ha. Archaeological excavations undertaken in the region have revealed that on some of these settlements, such

as the one from Şagu-Site A1_1 intense craft activity (especially metalworking and pottery manufacture) were undertaken besides agriculture (Sava/Hurezan/Mărginean 2011, 50–63). A further example is the Szőreg C settlement that has yielded clear evidence of intense metalworking (Fischl 2000, fig. 20; 21; Mozsolics 1985, 196, 197, tab. 273; 274). Long and medium-distance trade and exchange coupled with a rich metallurgical and agricultural production have led to an unprecedented accumulation of wealth during the LBA II that finds its material expressions in the numerous gold and bronze hoards and single finds of the period (Boroffka/Luca 1995, 225, 226, fig. 1: 15; Dömötör 1897, 264; Dörner 1970, 460, fig. 14: 4; Gogâltan/Sava 2014; Kacsó 1993; 2015, 30, 31, fig. 4: 6–9; Kemenczei 1991; Mureşan/Caba 2007; Petrescu-Dîmboviţa 1977, 64, 102, 107, 119, 157, pl. 55: 1–11; 186: 17, 18; 187: 277: 14–16; 374: 8–10; Soroceanu 2012, 122, 123, note 46, taf. 45: 2; 46: 6, 8; 47: 2, 6). The funerary finds of this interval are represented by the second phase of the cemeteries from Pecica-Site 14 and Tápé (Trogmayer 1975),² alongside some isolated finds and smaller burial grounds (Foltiny 1957; Ignat/Sava 2019, 8; Nagy 2005). The burial mounds from Susani were probably erected around 1400 BC (Diaconescu et al. 2018b, 27), while pottery depositions of the type encountered at the mound from Susani-Grămurada lui Ticu (Stratan/Vulpe 1977, 46–53) are generally later than the actual period of use of these mounds as burial grounds.

The constant flow of copper and tin led to a widespread distribution and availability of bronze artefacts during LBA II. This is why the control of trade routes and the defence of redistribution centres were the main priorities of the period (Kristiansen/Suchowska-Ducke 2015, 369–373). In the context of a growing need of defending these immense mega-forts, protecting the trade routes or maintaining the status quo within society, the prestige and importance of professional warriors grew (Krause 2019a). This is expressed in the material record by a marked increase in the number of weapons (Gogâltan/Sava 2018; Sava/Ignat 2014). Archaeological investigations of the fortification system from Sântana have brought to light evidence suggesting the existence of multiple violent conflicts culminating in a final siege that ultimately led to the destruction of the fortifications towards the end of the 14th c. or the beginning of the 13th c. BC (Gogâltan/Sava/Krause 2019, 209, fig. 22–24; Sava/Gogâltan/Krause 2019, 170–174). A rather similar situation is encountered at Corneşti, where a succession of violent events could be documented beginning with the 15th c. BC that continue throughout the 14th c. BC and ultimately lead to the abandonment of

the first two fortification rings in the first half of the 13th c. BC (Lehmphul et al. 2019, 273–275, tab. 8).

As a result of the destruction of the mega-forts from Sântana and Corneşti and the abandonment of LBA I and II settlements, the Late Bronze Age society of the Lower Mureş underwent major transformations. So far, there are only isolated instances where continuity in settlement from the preceding phase could be documented. This is the case for example at Corneşti-Iarcuri, where there are some indications that the area of the fortification was used until the Early Iron Age (EIA); however, the intensity of use decreased dramatically compared to earlier periods, and there are breaks in the occupation of the site (Lehmphul et al. 2019, 275, 276, tab. 9); at Gradişte Idoş, following an intense use-period of the site during the LBA, the settlement was re-settled during the EIA after a break of almost two centuries (Molloy et al. 2020, 15–17, tab. 3). At the same time, during LBA III there is a significant decrease in the number of settlements and bronze hoards. This phase is insufficiently documented in the Lower Mureş especially due to the dearth of archaeological finds that could be assigned to this interval. However, beginning with the end of the 12th c. BC, new power centres emerge in Transylvania (Bălan 2013; Hansen 2019a; Uhnér et al. 2019; Vasiliev/Aldea/Ciugudean 1991).

Pottery styles of the Late Bronze Age

The relative chronology of the LBA in the inner Carpathian area has been divided into three or four distinct phases, depending on the scholars who devised the respective schemes (Ciugudean 2010, fig. 4; Gogâltan 2001, 196–199; 2019, 49–57; Kacsó 1990; Kemenczei 1984, 87–96; Marta 2009, 104; Popa/Totoianu 2010, 240–250, tab. 1; Przybyła 2009, 54–58; Sava/Gogâltan 2019; Sava/Ignat 2016, 192–196). Recent studies have tried to incorporate, more or less successfully, the new radiocarbon dates into the existing relative chronologies (Ciugudean/Quinn 2015; Ciugudean et al. 2019; Gogâltan 2019; Harding/Kavruk 2013). The newly available radiocarbon dates have also led to substantial revisions of the chronological framework of the LBA, resulting in some instances to the traditional chronology being pushed back up to 300 years (Fig. 2).

The gradual social and economic transformations that occurred after ca. 1600 BC, such as the end of tell settlements in western Romania (Gogâltan 2017, 36, 37), the development of new settlements and cemeteries, the gradual change of burial customs

² Another cemetery with a similar evolution to those from Tápé and Pecica-Site 14 is located in Velebit, in the immediate vicinity of our study region (Kapurán 2019).

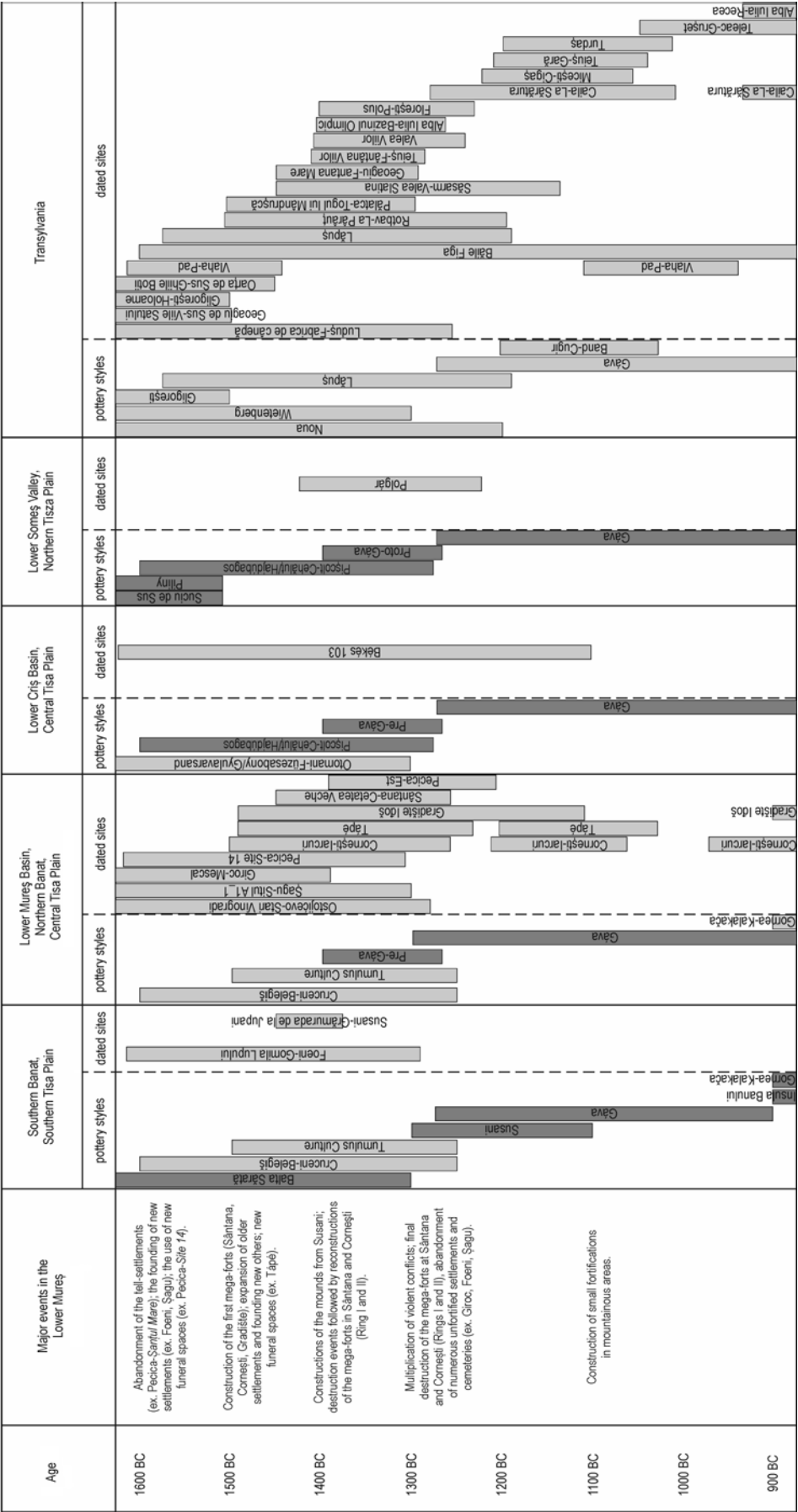

Fig. 2. Chronological scheme of the LBA from the Intra-Carpathian region and surrounding areas. In light gray – pottery styles and sites with absolute dates; in gray – pottery styles for which no (or only a few) absolute dates are available. Graphic by the author. The radiocarbon dates used for drawing this table were taken from the works referenced throughout this paper; additionally, the dates from the salt works at Băile Figa, Săsarim-Valea Slatina and Caila-La Sărătura published in *Harding/Kavruk 2013* were also used. The ranges illustrated represent the calibrated values (2σ) of the radiocarbon data, or as the case may be their sums.

(Motzoi-Chicideanu 2011, 561–672), the unprecedented developments in metallurgy (Petrescu-Dîmbovița 1977), and considerable innovations in agriculture (Filipović *et al.* 2020; Stika/Heiss 2013), are also reflected in the appearance of new pottery styles. The Cruceni-Belegiš I³ pottery style, which in certain aspects represents a continuation of some MBA pottery traditions, develops in Banat between 1600 and 1400 BC. Characteristic shapes are biconical pots, dishes and cups with high handles rising above the rim. The typical ornamental motifs consist of incised arches and garlands, displayed horizontally or in zigzagged lines, as well as horizontal and vertical rows of pseudo-cord decoration (Gumă 1993, 150–153; 1997, 55–57). Parallel to the evolution of Cruceni-Belegiš (or possibly slightly earlier) is the development of the so-called Balta Sărată pottery style, spreading from the piedmont of Banat all the way to Transylvania. Despite the fact that the complete pottery assemblage characteristic for the first phases of this style is hard to define, it seems that pots and certain types of dishes were among the typical pottery shapes, while the diagnostic decoration is represented by successive stitches and triangular impressions, and, more seldom, channeling – a decoration technique that becomes more frequent during the later phases (Gumă 1997, 49, 50). In north-west Romania (Crișana, the Someș plain and Sătmar lowlands), Slovakia and north-east Hungary, the Suci de Sus, Pișcolt-Cehăluț/Hajdúbajos and Piliny pottery styles that continue MBA ceramic traditions are encountered at this stage, with channelled decoration being frequently employed in all these groups (Furmánek 1977, 299–314; Furmánek/Veličik/Vladár 1991, 138–145; Kacsó 1990; Kemenczei 1984, 16–19; Marta 2009, 87–93; Marta *et al.* 2010, 65–69; Némethi 2009, 212, 213; Pop 2009, 14–24). In the central and southern Tisza Plain there are western influences from the Tumulus Culture circle (Sánta 2011, 521–523; 2017, 102, 103; Trogmayer 1975). In Transylvania the MBA pottery of Wietenberg type continues to be in use until ca. 1300 BC, even if after 1600 BC the Noua pottery style spreads in eastern Transylvania, in the foothills of the south-eastern Carpathians, in central and northern Moldavia as well as in the northern Moldavian Republic (Bălan/Quinn/Hodgins 2016, 86, 87; Boroffka 1994, 289, 290; Ciugudean/Quinn 2015; Quinn *et al.* 2020; Sava *E.* 2002,

216, 218–220). The cultural synthesis between late Wietenberg and Noua is known as “Gligorești” in the academic literature (Gogâltan/Popa 2016, 197, 198).

The rise of mega-forts in the Lower Mureș during the 15th c. (Gogâltan/Sava 2010; Gogâltan/Sava/Krause 2019; Krause *et al.* 2019; Lehmphul *et al.* 2019; Molloy *et al.* 2017; Sava/Gogâltan/Krause 2019; Szeverényi *et al.* 2017) is relatively parallel to the evolution of the Cruceni-Belegiš II phase. This pottery style is characterized by the continued use of the main pottery shapes of the previous phase, with a marked increase in the use of horizontal and vertical channellings or channellings displayed in a garland pattern. In Crișana and south-western Transylvania we encounter the Igrîța pottery style (Andrițoiu 1992, 69–72; Chidioșan/Emódi 1982; 1983). In the foothills of the Banat region, the final phases of the Balta Sărată group are encountered at this time, characterized by the adoption of new shapes such as biconical vessels, biconical dishes, and cups with high arched handles; although incised and stitched ornaments are still encountered, channelled decoration becomes more widespread (Gumă 1993, 163–166; 1997, 64). In the Sătmar and Carei plains (north-western Romania), the Suci de Sus and Pișcolt-Cehăluț/Hajdúbajos pottery styles continue their evolution, making extensive use of channelled decoration (Marta 2009, 38, 39; Némethi 2009, pl. 1; 2). Parallel to the rise of mega-forts on the Lower Mureș, the Lăpuș pottery style makes its appearance in the mountainous regions of north-western Romania (Kacsó 2001; 2011; Metzner-Nebelsick/Kacsó/Nebelsick 2010, 225). Where the Mureș flows into the Tisza and in the southern Tisza Plain the influence of the Tumulus Culture continues until probably the end of the 14th c. BC, or even the first part of the 13th c. BC, through the Tápé cemetery.⁴ At the same time, the pottery known as Pre-Gáva starts to spread in the central Tisza Plain and the Lower Körös Basin, while in the north-eastern Tisza Plain the Proto-Gáva group is encountered (Szabó 2017). Between 1300–1200 BC the first elements of the Gáva or Gáva-Holíhrady pottery style make their appearance in northern Romania, north-eastern Hungary, northern Moldavia and the Lower Mureș Basin (László 2019; Metzner-Nebelsick 2012, 67; Metzner-Nebelsick/Kacsó/Nebelsick 2010, 223). The defining characteristics

³ For a short research history regarding the Cruceni-Belegiš style see Gumă 1993, 150–157 and Stavilă 2012, 32, 33. The pottery here defined as Cruceni-Belegiš is known in Serbia as Belegiš, while its later phase is termed Belegiš-Gáva (see Tasić 1984; 2001), or just Gáva (Bukvić 2000).

⁴ Among the AMS radiocarbon dates published in O’Shea *et al.* 2019 there is also the sample UGAMS-30830 taken from the cremation grave 188 that offers a very late date 1209–1038 cal BC (2σ) – therefore the possibility that this cemetery was in use also during the 12th–11th centuries, even if most burials are dated to the 15th–14th centuries BC. A similar situation is encountered at Békés-Site 103 in the Lower Körös Basin, where the cemetery was in use for a long period of time, until the 11th c. BC (Duffy *et al.* 2019, fig. 4).

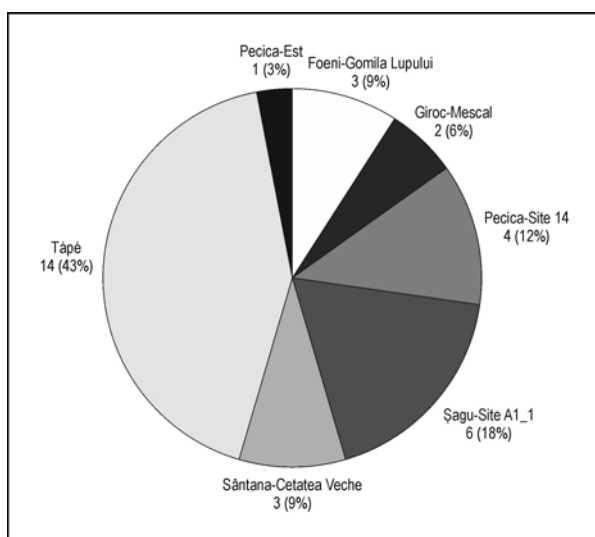

Fig. 3. Distribution of the number of contexts by site. Graphic by the author.

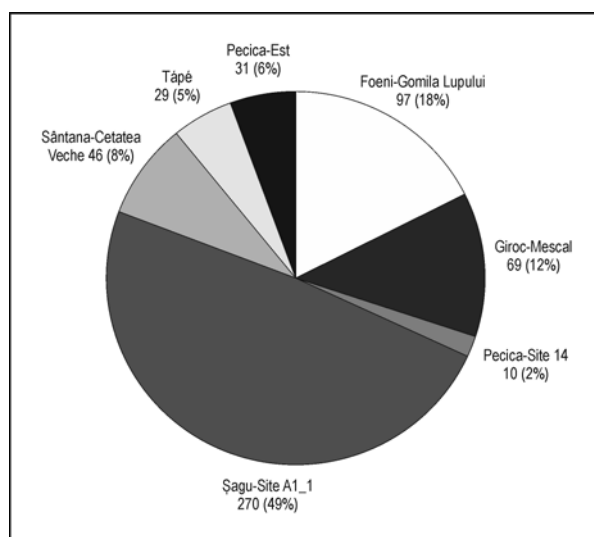

Fig. 4. Distribution of the number of pottery sherds by site. Graphic by the author.

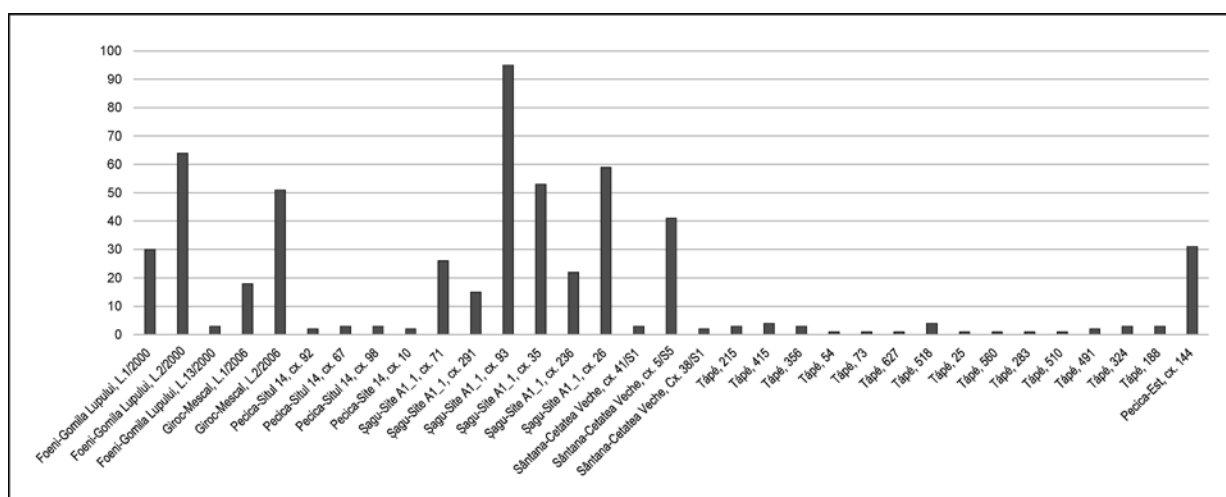

Fig. 5. Distribution of the number of pottery sherds by context and site. Graphic by the author.

of this style are an exponential increase in the use of channelled or fluted decoration and a new technique of firing pottery that leads to the vessels having shining black outer surfaces and red or brick-red inner surfaces. After 1100 BC this pottery style also spreads to Transylvania. East of the Carpathians this group is sometimes being referred to as the Chișinău-Corlăteni pottery style (Bader 2012; Ciugudean 2012; Kósa 2018; László 1994; Levițki 1994; Metzner-Nebelsick 2012; Pankau 2004; Szabó 2017). These are the dominating pottery styles in the aforementioned regions until 900–800 BC. It should be mentioned that during the time period between 1300 and 1100 BC, the Bobda-Susani pottery style is encountered in Banat (Diaconescu et al. 2018a, 131, 132; 2018b, 29, 30; Gumă 1993, 168–180; Stratan/

Vulpe 1977, 46–53), which for a while has a parallel evolution to the early Gáva pottery in the Lower Mureș and northern Tisza Plain. In Transylvania, during 1200–1050 BC we encounter the Cugir-Band group characterized by an increased use of combed decoration, Kammstrich (Ciugudean et al. 2019).

METHODS

In establishing an absolute chronology of the Lower Mureș micro-region, data coming from the radiocarbon dating of 33 features originating from seven sites has been compiled; in total, these features entailed 552 complete vessels and pottery sherds (Fig. 3–5). These finds were then organized

Tab. 1. List of the LBA radiocarbon dates from the Lower Mureş Basin.

No.	Site	Feature no.	Site type	Context type	Lab no.	Age C ¹⁴ [BP]	±	Calibration value 2σ	Mean	Material	References
1	Foeni-Gomila Lupului	L.13/2004	settlement	pit	Beta-256559	3300	40	cal BC 1684–1498	cal BC 1576	charcoal	Szentmiklosi 2009, 108, 222
2	Foeni-Gomila Lupului	L.2/2000	settlement	pit	Beta-256558	3170	50	cal BC 1533–1368	cal BC 1446	charcoal	Szentmiklosi 2009, 106, 107, 212
3	Foeni-Gomila Lupului	L.1/2000	settlement	pit	Beta-256557	3100	40	cal BC 1449–1260	cal BC 1354	charcoal	Szentmiklosi 2009, 106, 211
4	Giroc-Mescal	L.2/2006	settlement	pit	Beta-256562	3360	40	cal BC 1746–1531	cal BC 1653	charcoal	Szentmiklosi 2009, 109
5	Giroc-Mescal	L.1/2006	settlement	pit	Beta-256561	3180	40	cal BC 1530–1386	cal BC 1457	charcoal	Szentmiklosi 2009, 108, 109
6	Pecica-Est	cx. 144	settlement	pit	RoAMS 996.80	3038	28	cal BC 1396–1215	cal BC 1293	animal bone	unpublished
7	Pecica-Situl 14	cx. 92	cemetery	grave	DeA 5017	3279	38	cal BC 1642–1493	cal BC 1560	human bone	Sava/Ignat 2016, fig. 4, 6
8	Pecica-Situl 14	cx. 67	cemetery	grave	DeA 5019	3271	49	cal BC 1659–1439	cal BC 1553	human bone	Sava/Ignat 2016, fig. 4, 5
9	Pecica-Situl 14	cx. 98	cemetery	grave	DeA 5018	3185	38	cal BC 1531–1392	cal BC 1461	human bone	Sava/Ignat 2016, fig. 4, 6
10	Pecica-Situl 14	cx. 10	cemetery	grave	RoAMS 988.80	3104	28	cal BC 1431–1291	cal BC 1361	human bone	unpublished
11	Sântana-Cetatea Veche	cx. 38/S1	fortification	grave	MAMS 33948	3131	23	cal BC 1487–1306	cal BC 1411	animal bone	Sava/Gogăltan/Krause 2019, tab. 1; fig. 5
12	Sântana-Cetatea Veche	cx. 41/S1	cemetery	ditch	MAMS 33945	3118	23	cal BC 1438–1303	cal BC 1395	human bone	Sava/Gogăltan/Krause 2019, tab. 1; fig. 9
13	Sântana-Cetatea Veche	cx. 5/S5	fortification	grave	MAMS 37712	3081	19	cal BC 1410–1286	cal BC 1343	charcoal	Gogăltan/Sava/Krause 2019, tab. 1
14	Sântana-Cetatea Veche	cx. 5/S5	fortification	palisade debris	MAMS 37711	3055	20	cal BC 1397–1236	cal BC 1324	charcoal	Gogăltan/Sava/Krause 2019, tab. 1
15	Şagu-Site A1_1	cx. 71	settlement	pit	RoAMS 992.80	3312	26	cal BC 1660–1517	cal BC 1581	animal bone	unpublished
16	Şagu-Site A1_1	cx. 291	settlement	pit	RoAMS 995.80	3275	30	cal BC 1626–1497	cal BC 1557	animal bone	unpublished
17	Şagu-Site A1_1	cx. 93	settlement	pit	RoAMS 993.80	3204	28	cal BC 1526–1422	cal BC 1472	animal bone	unpublished
18	Şagu-Site A1_1	cx. 35	settlement	pit	RoAMS 991.80	3185	33	cal BC 1521–1406	cal BC 1461	animal bone	unpublished
19	Şagu-Site A1_1	cx. 236	settlement	pit	RoAMS 994.80	3177	29	cal BC 1505–1408	cal BC 1454	animal bone	unpublished
20	Şagu-Site A1_1	cx. 26	settlement	pit	RoAMS 990.80	3079	29	cal BC 1416–1265	cal BC 1342	animal bone	unpublished
21	Tápé	215	cemetery	grave	UGAMS 30831	3170	25	cal BC 1500–1410	cal BC 1447	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
22	Tápé	415	cemetery	grave	UGAMS 30834	3160	20	cal BC 1497–1406	cal BC 1436	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
23	Tápé	356	cemetery	grave	UGAMS 30833	3140	20	cal BC 1455–1319	cal BC 1420	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
24	Tápé	54	cemetery	grave	UGAMS 30829	3130	20	cal BC 1447–1309	cal BC 1411	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
25	Tápé	73	cemetery	grave	UGAMS 23656	3128	24	cal BC 1451–1303	cal BC 1407	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
26	Tápé	627	cemetery	grave	UGAMS 30840	3120	20	cal BC 1437–1304	cal BC 1400	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
27	Tápé	25	cemetery	grave	UGAMS 2655	3117	24	cal BC 1440–1301	cal BC 1393	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
28	Tápé	518	cemetery	grave	UGAMS 23659	3115	25	cal BC 1438–1299	cal BC 1390	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
29	Tápé	560	cemetery	grave	UGAMS 30839	3110	25	cal BC 1435–1297	cal BC 1381	cremated human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
30	Tápé	283	cemetery	grave	UGAMS 30832	3090	20	cal BC 1416–1291	cal BC 1345	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
31	Tápé	510	cemetery	grave	UGAMS 30838	3070	20	cal BC 1407–1276	cal BC 1341	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
32	Tápé	491	cemetery	grave	UGAMS 30836	3060	20	cal BC 1402–1262	cal BC 1337	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
33	Tápé	324	cemetery	grave	UGAMS 23657	3055	24	cal BC 1403–1258	cal BC 1322	human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3
34	Tápé	188	cemetery	grave	UGAMS 30830	2920	20	cal BC 1209–1038	cal BC 1113	cremated human bone	O'Shea et al. 2019, tab. 3

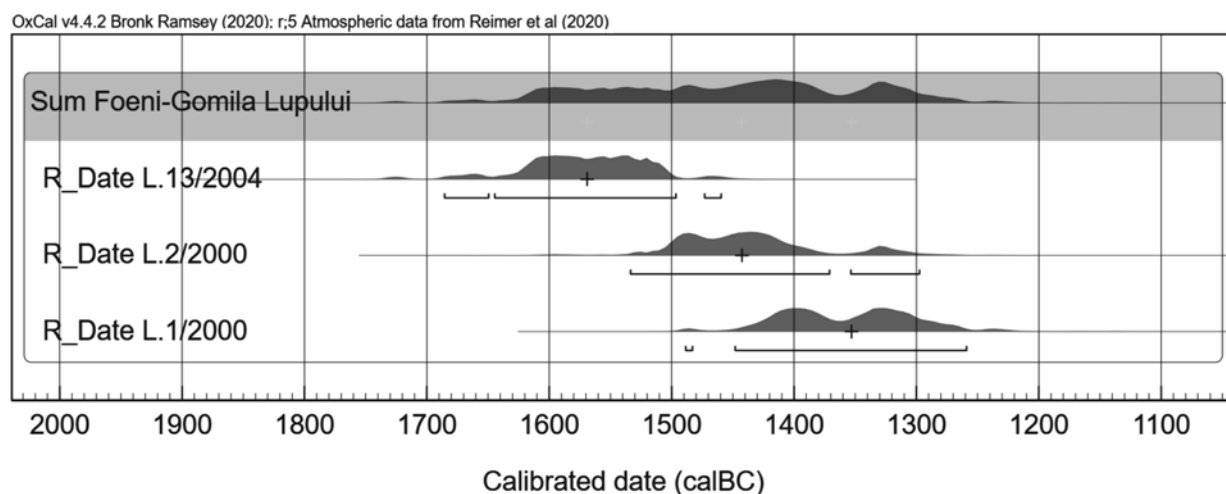

Fig. 6. The calibrated AMS dates from Foeni-Gomila Lupului. Graphic by the author.

in a database that contains fields for recording all the main morphological features of the pottery (shape and decoration) alongside technological properties (decoration techniques). This allowed for the construction of seven query criteria: 1. shapes; 2. decoration techniques; 3. association of decoration techniques; 4. association of shapes and decoration techniques; 5. ornamental motifs; 6. association of ornamental motifs; 7. association of shapes and ornamental motifs, all of them being displayed by site, context and absolute dating. This database was designed in order to be updated as soon as new absolute dated contexts are available. For each type and subtype resulted from querying the database using the aforementioned seven criteria, the associated AMS radiocarbon data were then calibrated, mention being made of their sums, and then displayed according to each context that contains the respective types and subtypes. In order to determine the use-period of each type and subtype, the 2σ calibrated values were taken into account. At the same time, each query criterion was displayed according to the chronological distribution of each type and subtype and according to their frequency within a limited time span (for example 1500–1400 BC) established through the mean interval of the 2σ calibrated value of each AMS date. In order to provide a proper overview of the correlation between pottery evolution and main events (abandonment of tell settlements, construction and destruction of mega-forts), the latter were marked in the tables depicting the chronological distribution of the pottery (Fig. 27; 29; 32; etc.).

The sites and the contexts

As a direct result of numerous research projects undertaken in the Lower Mureş during the last decades, a considerable number of radiocarbon dates is now available. Unfortunately, only a couple of these dates are associated with a clear find context and pottery assemblages. Therefore, only 34 radiocarbon dates coming from seven sites could be recorded in the database (Fig. 6–15; Tab. 1). Each of these sites will be described in the following paragraphs in alphabetical order, along with the find contexts from where the radiocarbon samples have been taken.

Foeni-Gomila Lupului

This site was investigated in 1994 by F. Gogăltan, who partially excavated the MBA settlement (Foeni-Gomila Lupului I). In the immediate vicinity of the MBA site, A. Szentmiklosi excavated four trenches and three smaller units during 2000 and 2004, thus discovering a LBA settlement (Foeni-Gomila Lupului II). Unfortunately, no complete report is available for any of these investigations; therefore, no comment can be made regarding the chronological relation between the two settlements. The excavation campaigns from 2000 and 2004 have led to the discovery of ca. 20–30 LBA features (Szentmiklosi 2009, 209–228). It seems that this settlement can be dated to the time period 1600–1300 BC (Fig. 6), although it is likely that the settlement was established during the MBA, as suggested by the excavation campaign from 1994. The radiocarbon

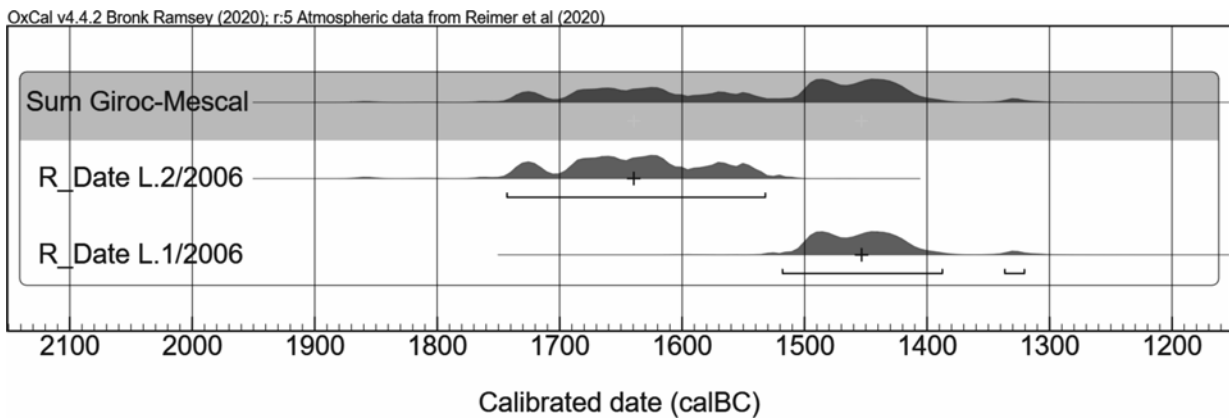

Fig. 7. The calibrated AMS dates from Giroc-Mescal. Graphic by the author.

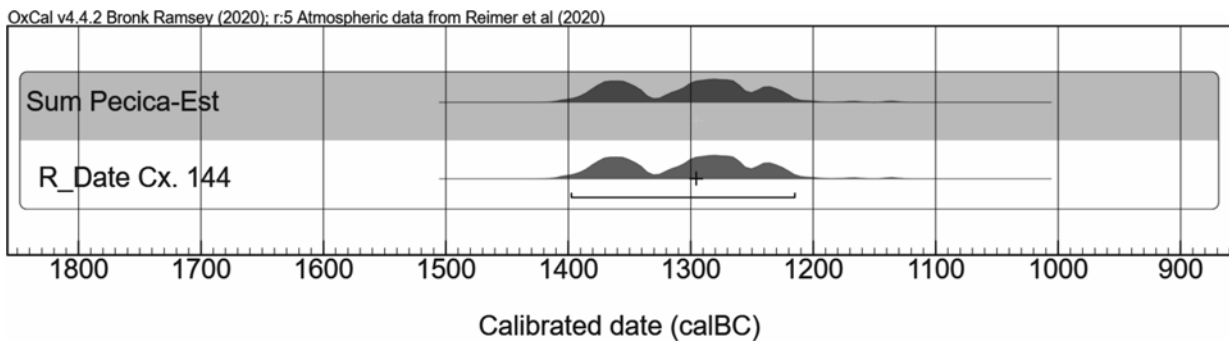

Fig. 8. The calibrated AMS dates from Pecica-Est. Graphic by the author.

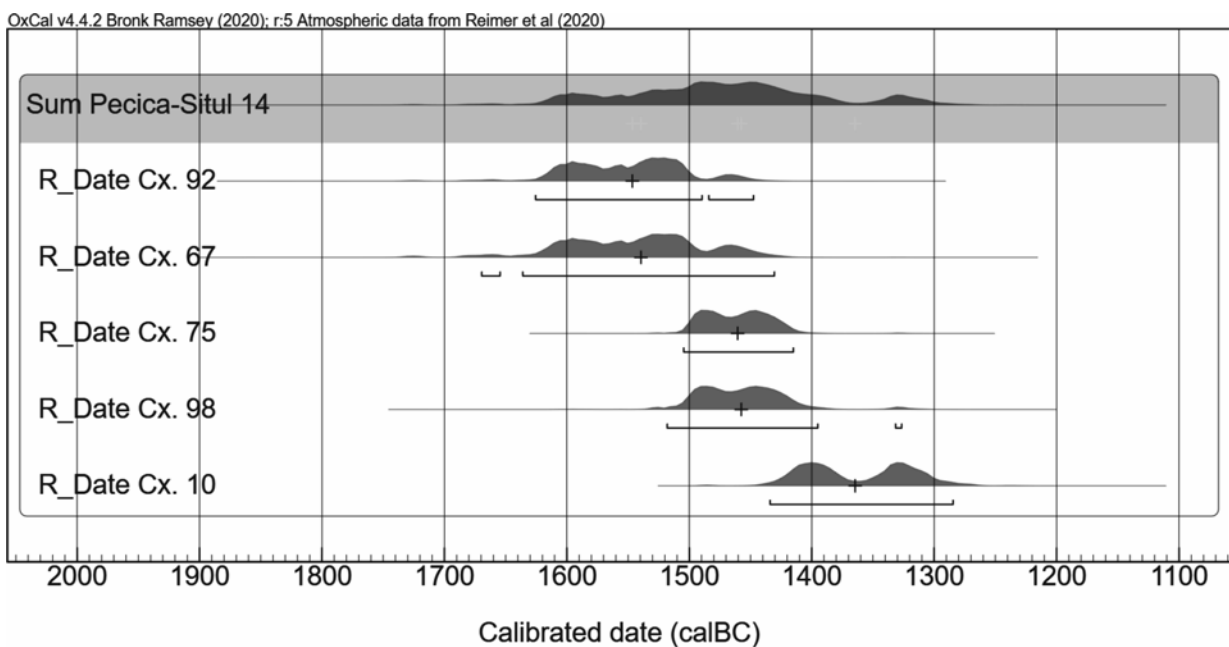

Fig. 9. The calibrated AMS dates from Pecica-Situl 14. Graphic by the author.

samples (Beta-256557, Beta-256558, and Beta-256559) were taken from large pits that contained a significant amount of pottery sherds, animal bones and daub fragments. Taking into account the fact that all radiocarbon dates from the three mentioned pits at this site are derived from charcoal, an old wood effect should be expected, slightly modifying the dates depicted in Fig. 6.

Giroc-Mescal

The first investigations undertaken at this settlement were conducted by F. Gogâltan during the 90s' (Gogâltan 1994; Gogâltan/Stavilă 2020), followed in 2006 by an excavation directed by F. Gogâltan and A. Szentmiklosi (Szentmiklosi 2009, 228–234). Given the limited extent of these investigations and the absence of detailed excavation reports, it can only be stated that the two features that were sampled (Beta-256561, Beta-256562) belong to a large time interval, between approximately 1700 and 1400 BC (Fig. 7). Both dates were derived from charcoal samples. The very early date of Beta-256562 (sampled from feature L. 2/2006) is most likely an indication of the old wood effect.

Pecica-East

This site was discovered in 2015, between 2015 and 2017 an area of 13,800 m² was excavated during several campaigns, leading to the discovery of numerous features dating to different periods (Sava/Mărginean/Ursuțiu 2017). Among these features there were three pits that contained LBA pottery. It should also be pointed out that the discoveries coming from the investigated area are close to the relatively contemporary settlements from Pecica-Site 15 (Marta et al. 2012) and Pecica-Forgaci. The radiocarbon date RoAMS 996.80 (Fig. 8) was taken from pit Cx. 144 that contained numerous pottery sherds and animal bones.

Pecica-Site 14

Investigations conducted over an area of 7762 m² have led to the discovery of 38 graves, out of which 24 were inhumation graves and 14 were cremation graves (Ignat/Sava 2019, 7, 8, fig. 3; 5; 6; 8; 10; Sava/Andreica 2013; Sava/Ignat 2014, 7–16, fig. 1–7; 2016, 185, 186, fig. 4–7). Grave goods in the inhumation graves consisted of bronze objects (weapons – daggers, axes and ornaments – bracelets, pins, ornamental disks), amber artefacts and pottery (the typical assemblage consisted of one pot and one or two cups). Children and adolescent graves were the most richly furnished in terms of number and

type of grave goods. The cremated remains along with few grave goods were placed in large urns; in almost all cases a cup or a dish had been placed either inside the urn or underneath it; some of the burials were also provided with bronze artefacts, mostly ornaments such as bracelets or different types of loops. The available data indicate that the inhumation graves can be dated between 1600 and 1300 BC (Fig. 9), but the cemetery could have a later phase composed of cremated burials. Although inhumation is the predominant burial rite at the site, cremation graves could be documented throughout the entire lifespan of the cemetery.

Up to the present moment five graves have been dated; the funerary assemblage of one of these graves consisted solely of bronze artefacts (Cx. 75) and therefore could not be included in the present analysis. The graves Cx. 67, Cx. 92 and Cx. 98 along with their grave goods have been described in detail in earlier publications (Sava/Ignat 2014, 7–16, fig. 1–7). Besides these burials, another inhumation grave (Cx. 10) whose funerary assemblage also consisted of two pottery vessels has been sampled (RoAMS 988.80).

Sântana-Cetatea Veche

The fortification from Sântana has been thoroughly investigated in the last years through excavations, geophysical surveys, LIDAR scanning, etc. (Gogâltan/Sava/Krause 2019; Krause et al., *in press*; Sava/Gogâltan/Krause 2019). The available data indicate that the mega-fort consisting of four fortification systems extending over an area of approximately 130 ha was erected during the 15th c. BC and was subsequently destroyed at the end of the 14th c. BC, or latest in the first part of the 13th c. BC (Fig. 10). By far the most impressive fortification system from Sântana is the third one that consists of a rampart made of earth, wood and stone having a width of almost 27 m and a height of 2.5 m on top of which a timber-and-daub wall was erected, and two large ditches. No less than 29 rather large structures have been identified through geophysical surveys, most of them located within the first enclosure. Several lines of evidence such as the destruction of the fortification systems, the numerous weapons found among the debris of enclosure III and the discovery of human skeletal remains within the fills of the ditches (some of them displaying evidence of trauma) indicate that latest in the first half of the 13th c. the fortification suffered a siege and was burned down.

Of special note is the abundance of gold and bronze artefacts at the site. At the same time, the discovery of glass and faience beads and graphite pottery points towards the orientation of the trade

OxCal v4.4.2 Bronk Ramsey (2020); r.5 Atmospheric data from Reimer et al (2020)

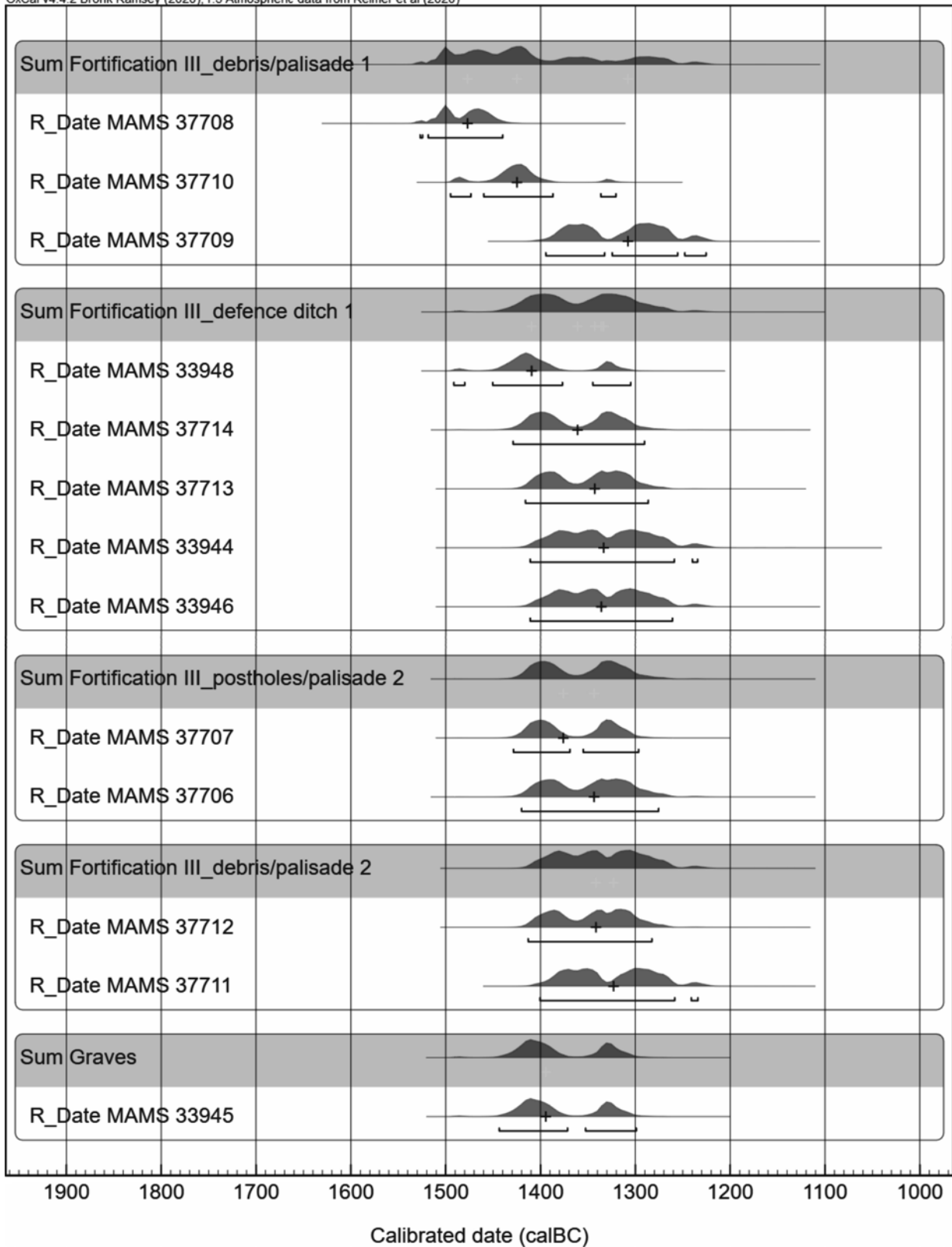

Fig. 10. The calibrated AMS dates from Sântana-Cetatea Veche. Graphic by the author.

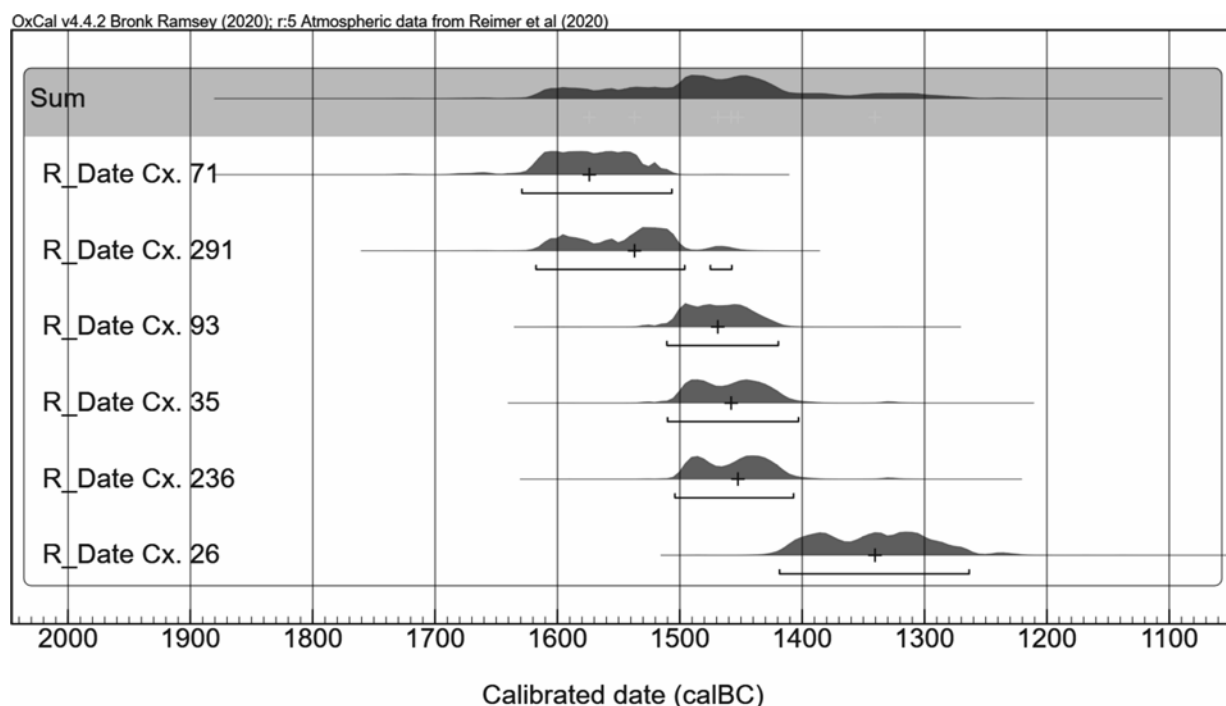

Fig. 11. The calibrated AMS dates from Şagu-Situl A1_1. Graphic by the author.

routes that secured the acquisition of raw materials and prestige goods. Of course, pottery is the most abundant category of finds at the site. Due to the site's characteristics, most of the resources were targeted towards investigating the fortification system. This is why for this study only the pottery that could be associated with secure contexts was analysed. Reference is being made here to the pottery uncovered within grave CX 41/S1 from where the sample MAMS-33945 was taken, and to the two vessels found in the fill of the ditch Cx. 38/S1 (sample MAMS-33948); both these features have been described in detail elsewhere (*Sava/Gogâltan/Krause 2019*, 164–170, fig. 5; 9). The pottery unearthed from the debris of the second palisade belonging to enclosure III (Cx 5/S5; samples MAMS-37711; MAMS-377120) has also been included in the database (*Gogâltan/Sava/Krause 2019*, 203–209, fig. 12–20; tab. 1). The dates for the second palisade belonging to enclosure III are similar to the absolute dates retrieved from the fill layers of ditch 1, a fact that indicates that a short amount of time elapsed between the construction of palisade 2, the filling of ditch 1 and the destruction of the fortification, all these event taking place during the 14th c. BC, or in the first decades of the 13th c. BC at the latest.

Şagu-Site A1_1

The settlement from Şagu-Site A1_1 stands out among the many LBA sites from the Lower Mureş.

The site is located in the high Vinga plain, at the foothills of the Carpathian Mountains. Although the settlement is known since the 1980s', extensive excavations were only undertaken in 2010 (*Sava/Hurezan/Mărginean 2011*). Surface surveys indicate that the site originally extended over an area of about 23 ha. Within the 28,800 m² excavated area a number of 306 LBA features have been identified. The available radiocarbon dates indicate that the settlement was established during the 16th c. BC and continued to be in use until the 14th c. BC, or first half of the 13th c. BC (Fig. 11). Although most of the uncovered artefacts are indicative of various domestic activities being undertaken at the site, there are also finds that point towards animal rearing, activities related to the secondary use of animal products (*Sava V. 2014*) as well as pottery production. Perhaps one of the most salient features of the settlement's economy is reflected by the abundance of metalworking debris at the site. Evidence of metalworking has been unearthed in several pits of various shapes and sizes located within the settlement (*Sava/Hurezan/Mărginean 2012*). Although evidence of metalworking has been uncovered from the earliest phases of occupation at the site, most of the metalworking debris dates to the 15th and 14th c. BC.

The radiocarbon dates have been taken from six features, which most likely cover the entire lifespan of the settlement. The inventory of these pits consisted of several artefacts and numerous pottery sherds.

OxCal v4.4.2 Bronk Ramsey (2020), r.5 Atmospheric data from Reimer et al (2020)

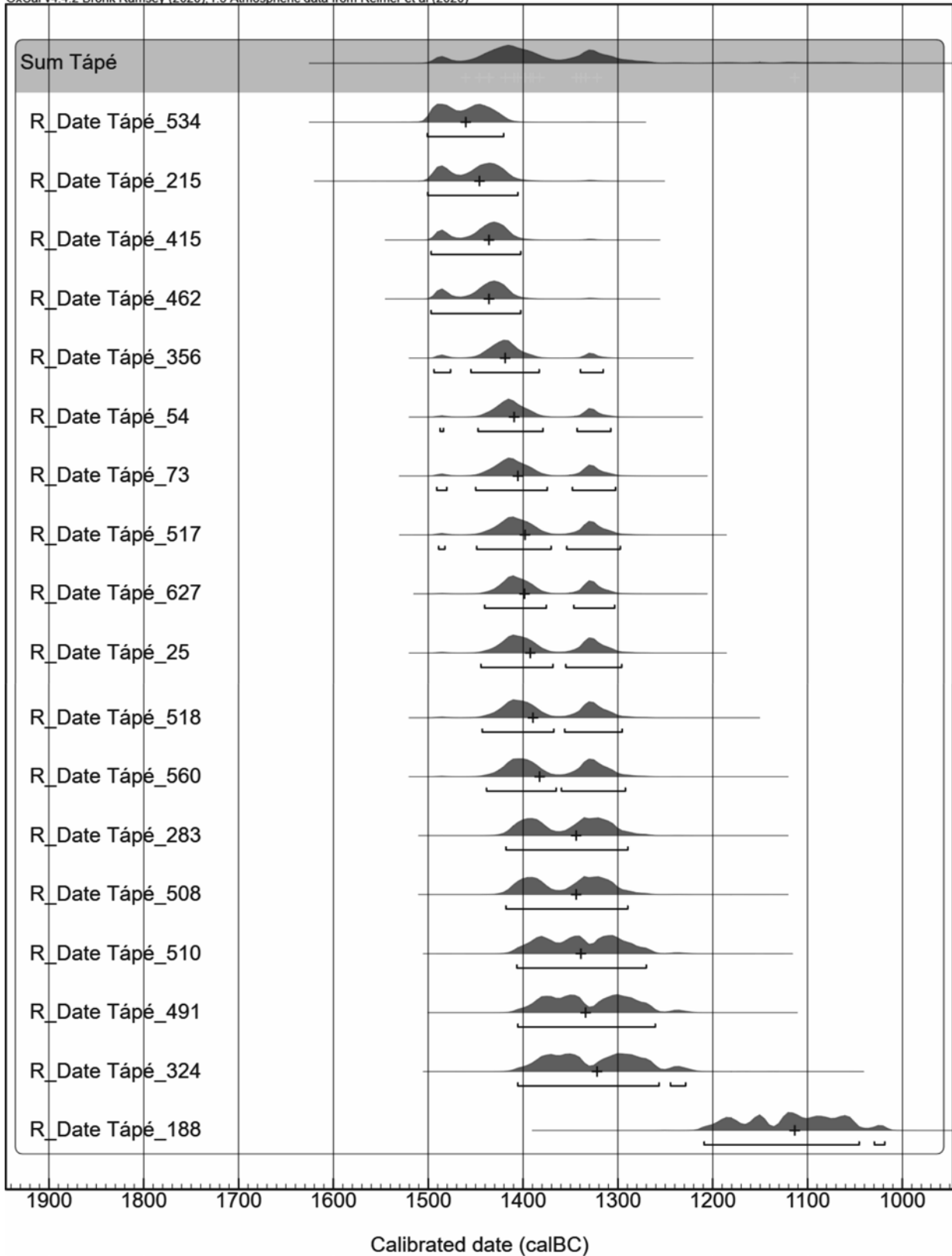

Fig. 12. The calibrated AMS dates from Tápe. Graphic by the author.

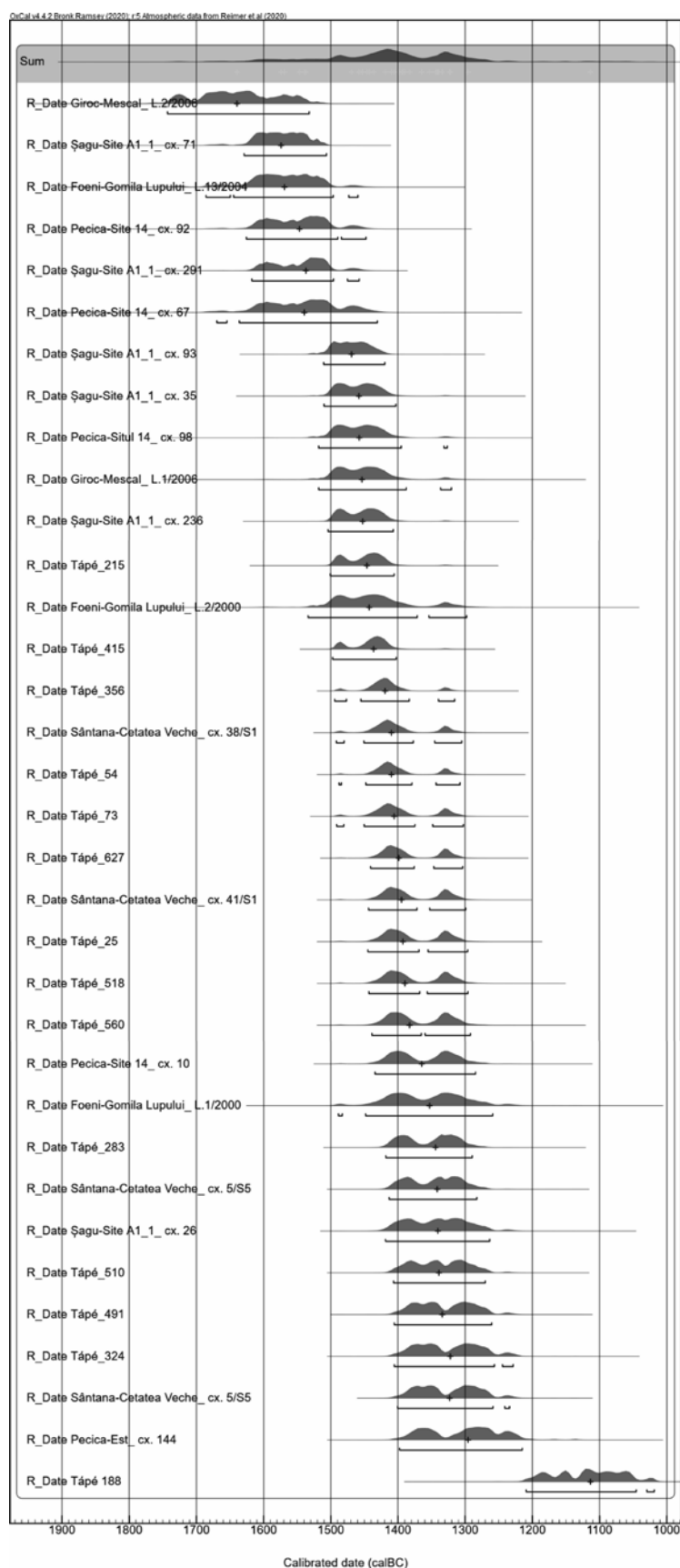

Fig. 13. The calibrated AMS dates coming from the analysed features.
Graphic by the author.

Tápé-Széntégláégető

Due to its considerable size and the fact that the results of the excavations undertaken here in the 1960s have been published in detail (*Trogmayer 1975*), this cemetery is undoubtedly a reference point for the LBA in the inner Carpathian region. Out of the 687 uncovered burials only a small percentage are cremation graves, while the rest are inhumation graves that continue a MBA tradition. The social characteristics resulting from the analysis of the combination of various grave goods have been already discussed in detail (*Blischke 2002*, 51–153); radiocarbon samples taken from 18 graves indicate that the cemetery was in use between approximately 1500 and 1250 BC (Fig. 12; *O'Shea et al. 2019*, fig. 5; tab. 3). It can be assumed that the cemetery was also used, albeit only infrequently, during the 12th and 11th centuries BC, as suggested by the date retrieved from grave 188.

RESULTS

According to the traditional relative chronology that for a long time was the only common denominator for all the different areas of the wider inner Carpathian region, the beginning of the LBA, or the appearance of the Cruceni-Belegiş I, Noua, Lăpuş, etc. pottery styles, was set around 1300 BC (*Ciugudean 2010*, fig. 4). After a decade of excavations in important LBA sites and the collection and publication of a considerable number of radiocarbon dates, the beginning of the LBA (as defined in most publications on the subject) is set much earlier (*Gogâltan 2019*, 48–51; *Sava/Gogâltan 2019*; *Sava/Ignat 2016*, 192–195). These opinions are confirmed by the new radiocarbon dates coming from the Lower Mureş that so far indicate that the LBA starts in this region in the 16th c. BC (Fig. 13–15). During LBA I, new settlements are being established in the region: Giroc-Mescal, Şagu-Site A1_1, Foeni-Gomila Lupului, for

a short period of time, the aforementioned sites are contemporary with the last phase of occupation on some MBA tells from the region such as Pecica-Şanţul Mare (Nicodemus/Motta/O'Shea 2015, tab. 1) and Klárafalva-Hajdova (O'Shea et al. 2019, fig. 8). All the aforementioned LBA settlements continue their existence during LBA II, when the mega-fort in Sântana-Cetatea Veche is constructed. The end of LBA II and the beginning of LBA III coincides with the destruction of the Sântana mega-fort, this time interval also being obtained after analysing the sum distribution of the calibrated dates and with the boundary end of the sequence depicted by the calibrated dates, with the exception of UGAMS 30830 (Tápé 188).

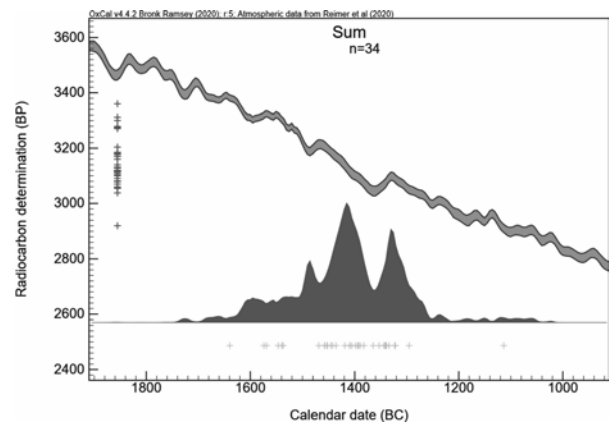

Fig. 14. The sum of the AMS dates coming from the analysed features. Graphic by the author.

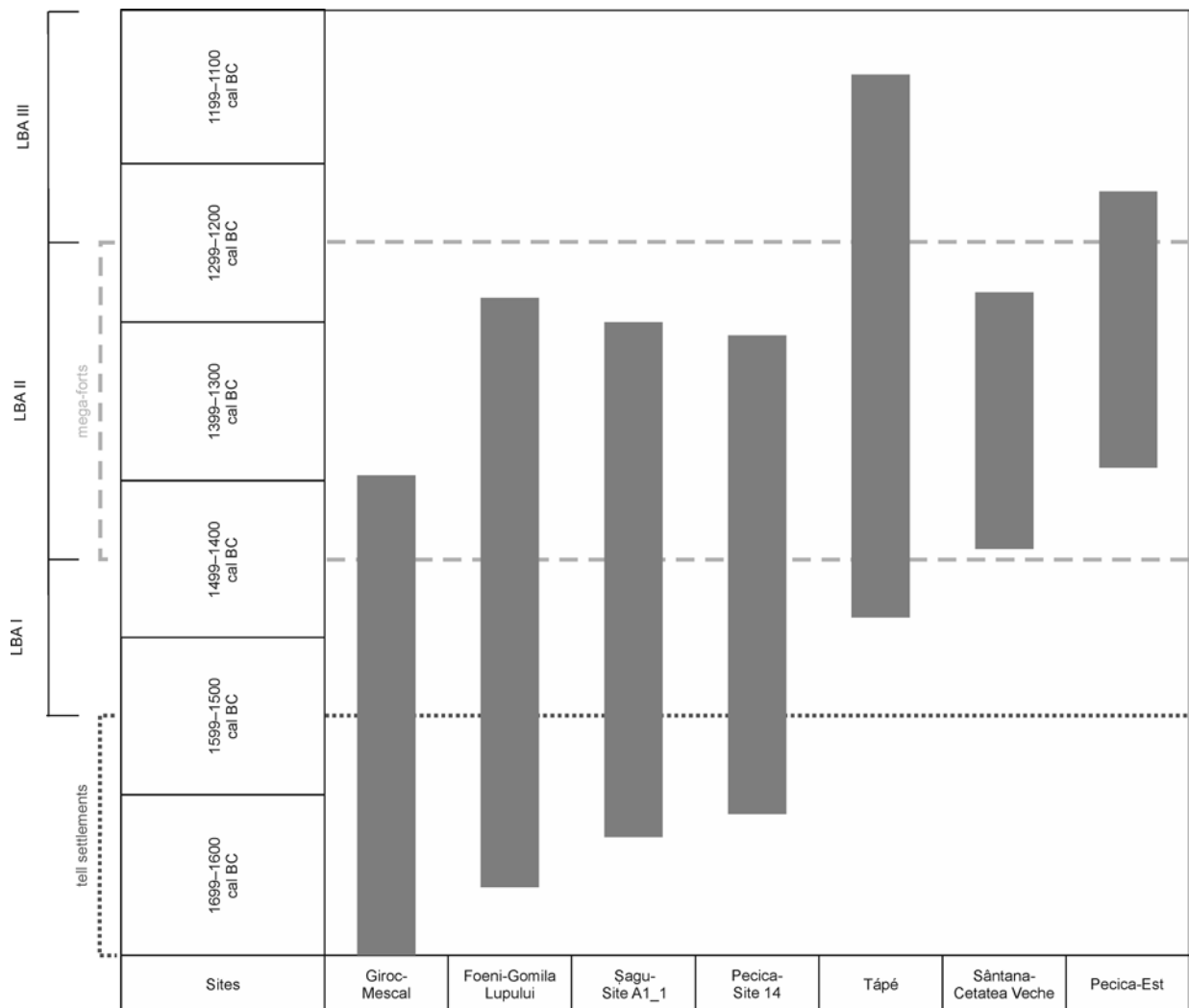

Fig. 15. Chronological evolution of the sites mentioned in the analysis. Graphic by the author.

Tab. 2. List of the pottery forms (Fig. 16).

Types	Subtypes
1. Dishes	1A. Dish with straight rim (of reduced size) 1B. Low dish with biconical body 1C. Dish with biconical body 1D. Dish with biconical body and a short neck 1E. Dish with lobed rim 1F. Biconical dish with small lobes on the rim 1G. Dish with straight rim (of a large size) 1H. Dish with inverted rim 1I. Dish in the shape of a truncated cone 1J. Large dish with S-shaped profile
2. Cups	2A. Cup with flared rim, short neck, low globular body and straight base 2B. Cup with globular belly and a handle reaching up to the rim 2C. Cup with a globular body, wide mouth and a handle rising slightly above the rim 2D. Small cup with a globular body, umbo-shaped base and a handle rising slightly above the rim 2E. Cup with slightly flaring rim, long and straight neck, narrow biconical belly and a straight base 2F. Cup with a straight rim, globular, slightly biconical body and foot 2G. Cup with a globular belly, ringed base and wide mouth
3. Pots	3A. Pot with constricted neck 3B. Pot with wide mouth and biconical body 3C. Pot with globular belly and slightly flaring rim
4. Biconical vessels	4A. Low biconical vessel with wide mouth and flaring rim 4B. Vessel with two small handles, tall and slender neck, biconical body and flat base 4C. Vessel with a straight mouth, tall neck, biconical body and flat base
5. Footed biconical vessels	–
6. Large biconical vessels with flaring rim, biconical body and flat base	–
7. Vessel with slightly flaring rim, short neck, long and slightly biconical body and flat base	–
8. Trays	–
9. Lids	–

Pottery shapes

The typological analysis of the pottery assemblage here under study has revealed that only for 25.36% of the sherds (140 items) could the original shape be reconstructed. A total of nine main shapes could be identified, which were further divided in 23 subtypes (Fig. 16; Tab. 2). By correlating the chronological distribution of the pottery shapes with the main historical events in the Lower Mureş (the abandonment of tell settlements, the construction of mega-forts, etc.) and the three phases of the

relative chronology (LBA I, II and III) we can gain an overview of the connection between these main events and the emergence or disappearance of certain pottery shapes (Fig. 17). While certain shapes such as some dishes (1A, 1F), pots (3C) or biconical vessels (4A) seem to be in use for only a limited amount of time, other shapes such as dishes 1D and 1E along with the large biconical vessels 6 were used for a long period of time. There are certain types and subtypes, such as dishes of the type 1B and 1C, cups belonging to the type 2A, biconical vessels of the types 4B and 4C or lids belonging to

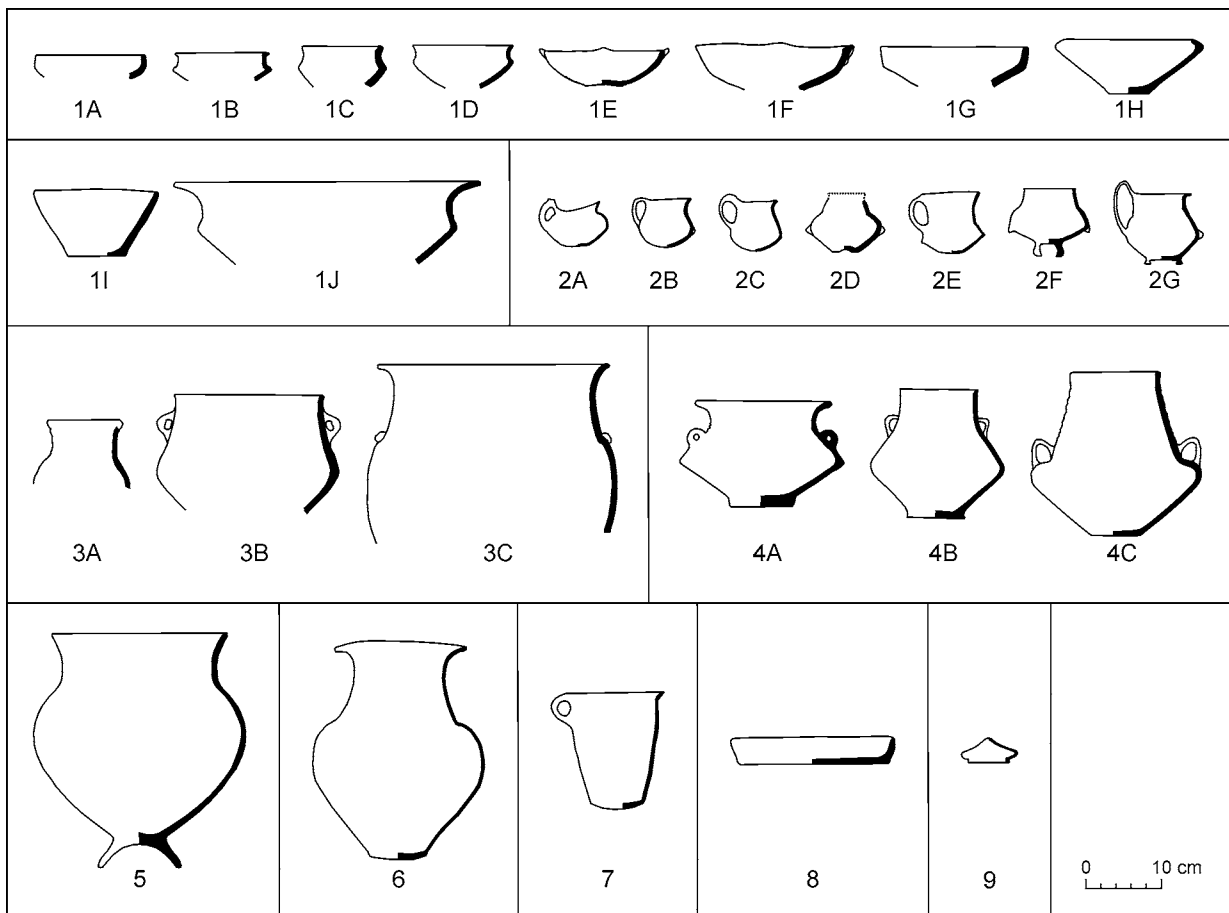

Fig. 16. Typological table of pottery shapes. Graphic by the author.

type 9 that can be correlated with the phase LBA II. Although the chronological distribution of certain types of vessels is very relevant for this discussion, much more important is the frequency in which these types and subtypes are found within specific time frames (Fig. 18). Thus, even if the subtype 1D seems to be in use for a very long period of time, it is most frequently encountered between 1500 and 1300 BC; the same is true for subtype 1E whose most frequent use is limited to the period between 1500 and 1400 BC. At the same time, shapes such as 1H or 6 have a constant frequency throughout their rather short interval of use that lies mostly between 1500 and 1300 BC. In certain instances, by combining the absolute chronology with the frequency of shapes, we can identify shapes that were specific to a certain time frame; for example, dishes of the 1E and 1G types, cups belonging to the type 2G and biconical vessels of the 4A type are shapes characteristic for the period between 1600 and 1400 BC, while the dishes belonging to the types 1E and 1I, the cups of the 2B type and the biconical vessels of type 4C are characteristic for the period 1500–1400 BC.

Pottery decoration techniques

Five main decoration techniques could be identified on the analysed pottery: incision (1), channelled decoration (2), pseudo-twisted cord (3), embossed decoration (4) and impression (5). Incised, channelled and embossed decorations are the most frequently used techniques, while impressions and pseudo-twisted cord decoration are seldom employed. Pseudo-twisted cord decoration can only be encountered on pottery coming from Giroc-Mescal and Foeni-Gomila Lupului. It is noteworthy that all five decoration techniques span the entire LBA I and II. Thus, better results can be obtained by combining the chronological distribution of decoration techniques with their use frequency (Fig. 19; 20). As a result, both general patterns in the development of decoration techniques and specific aspects of a certain limited chronological sequence could be identified. By correlating these findings with the main events from the region, it can be easily noticed that after 1400 BC (a time period that corresponds to the emergence and evolution

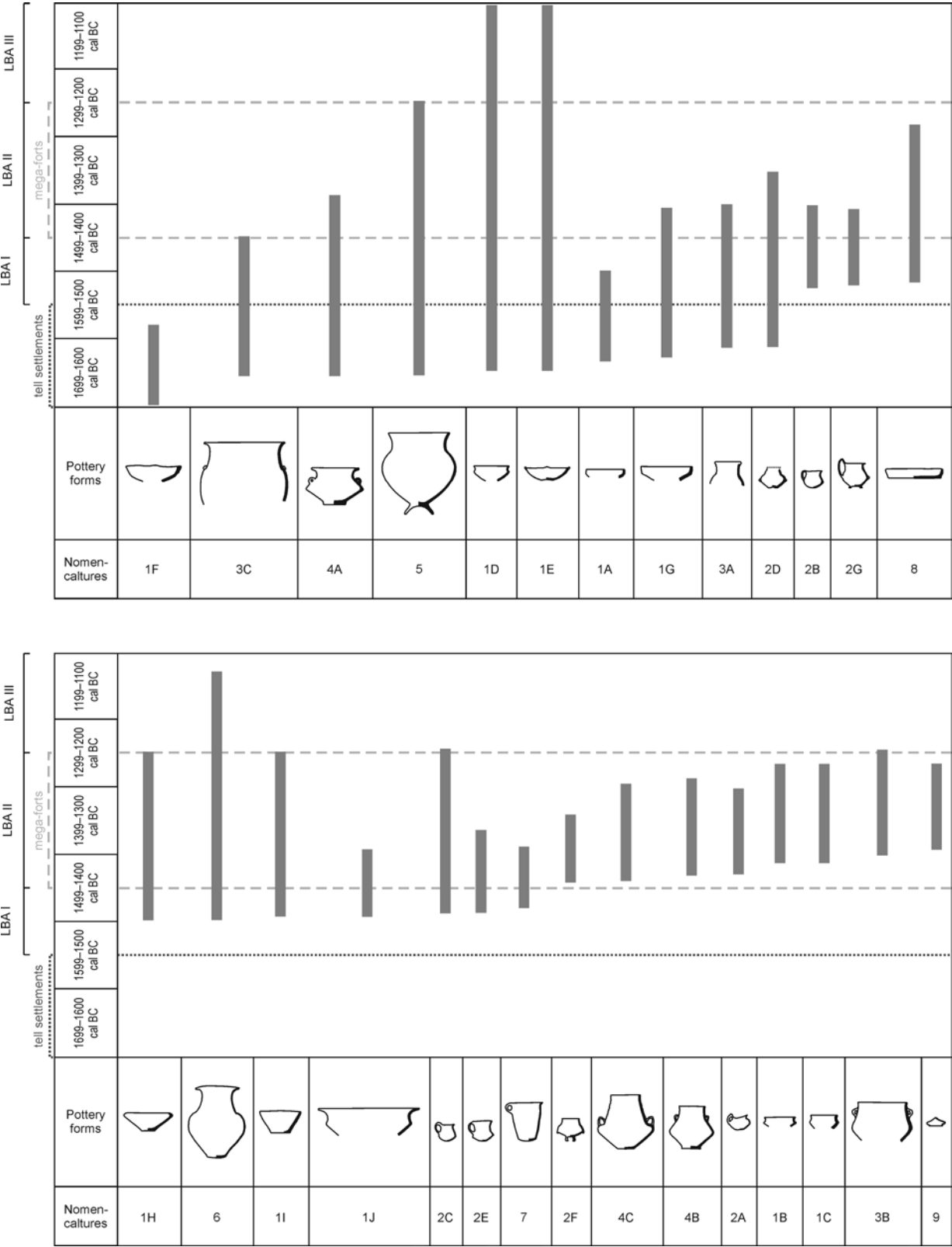

Fig. 17. Chronologic distribution of pottery shapes. Graphic by the author.

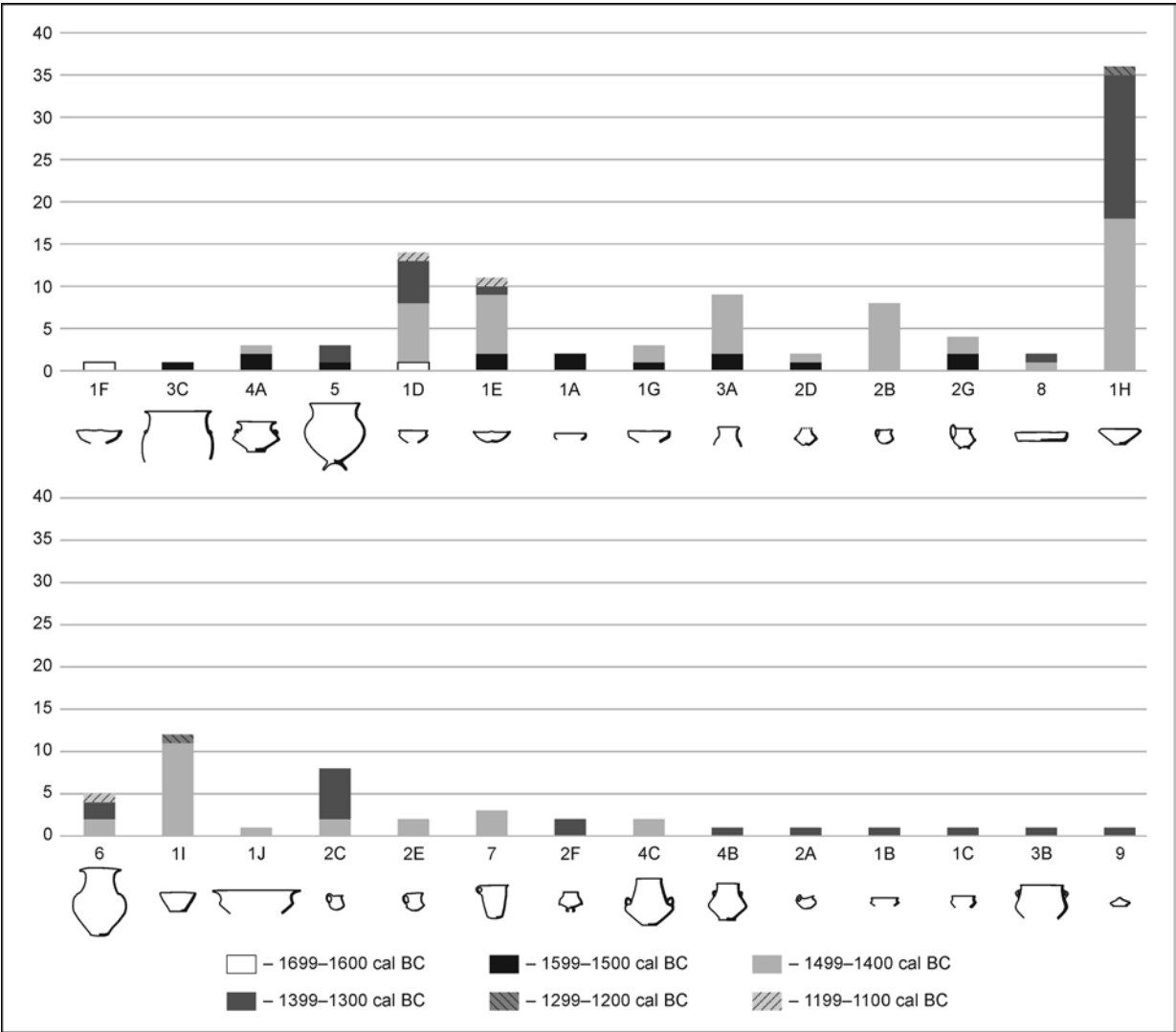

Fig. 18. Chronologic distribution of pottery shapes and their frequency. Graphic by the author.

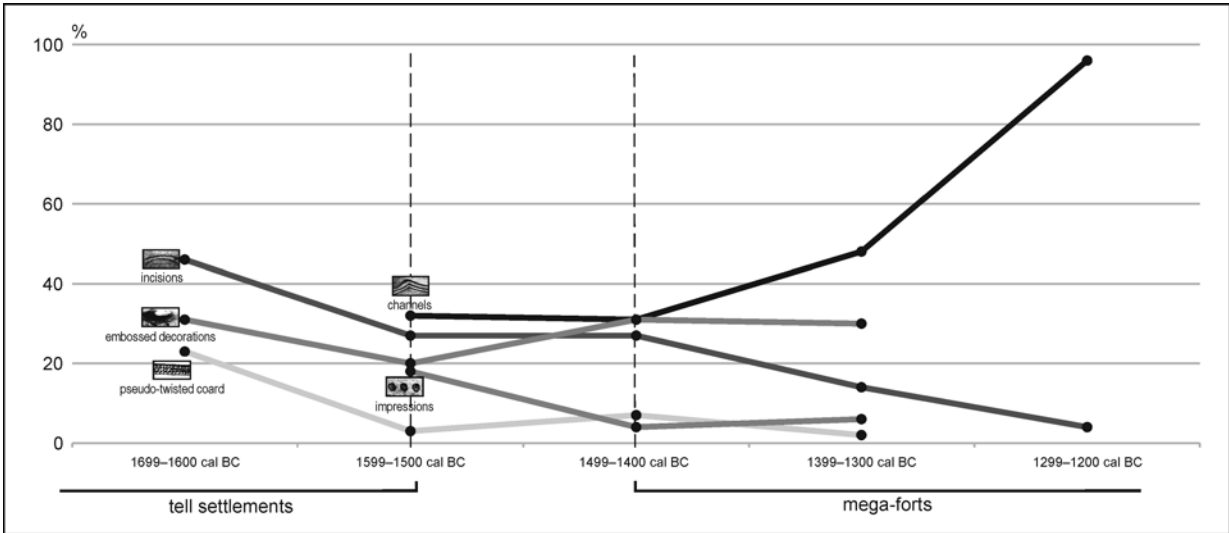

Fig. 19. Chronologic distribution and frequency of pottery decoration techniques. Graphic by the author.

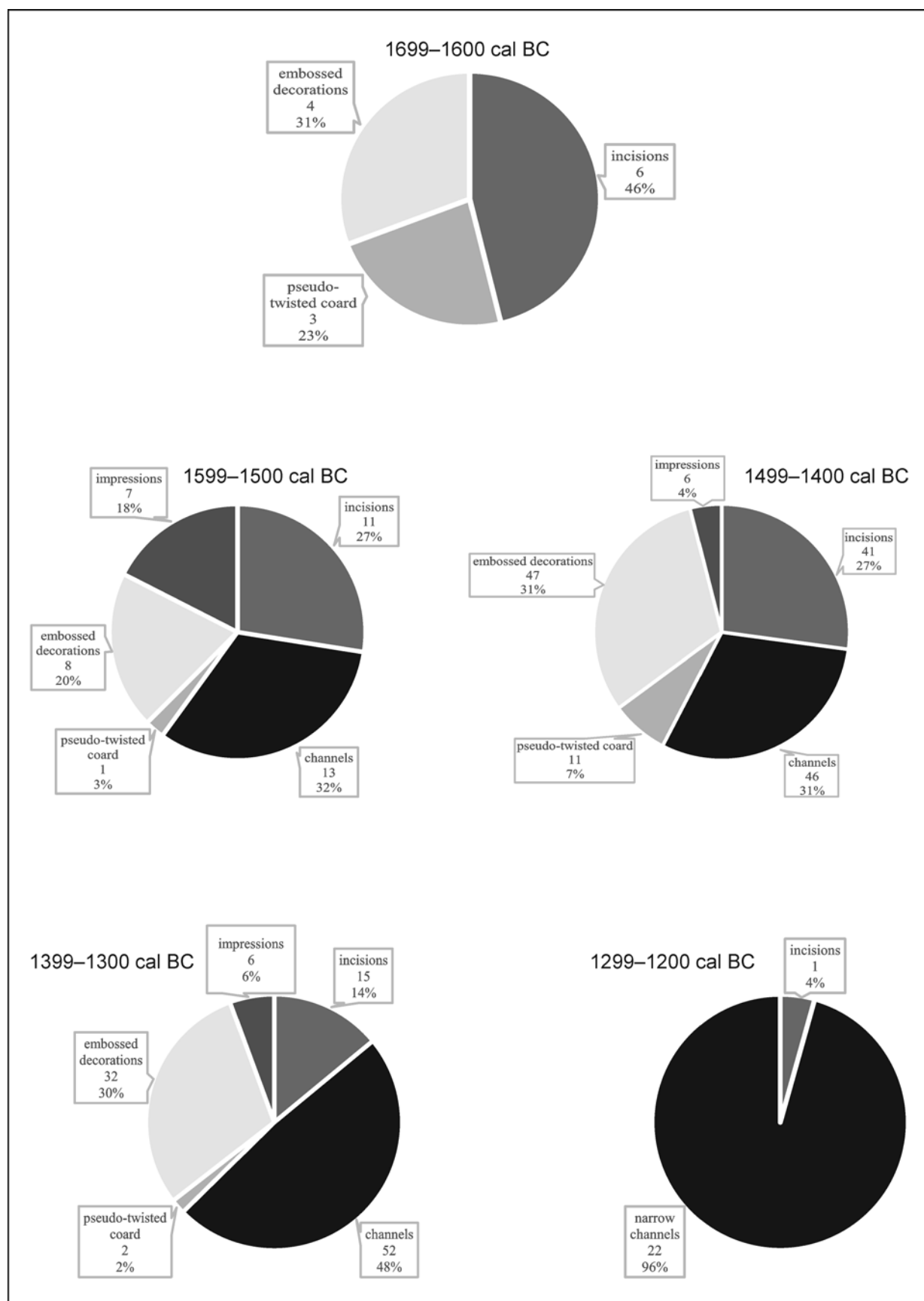

Fig. 20. Chronologic distribution and frequency of pottery decoration techniques over the centuries. Graphic by the author.

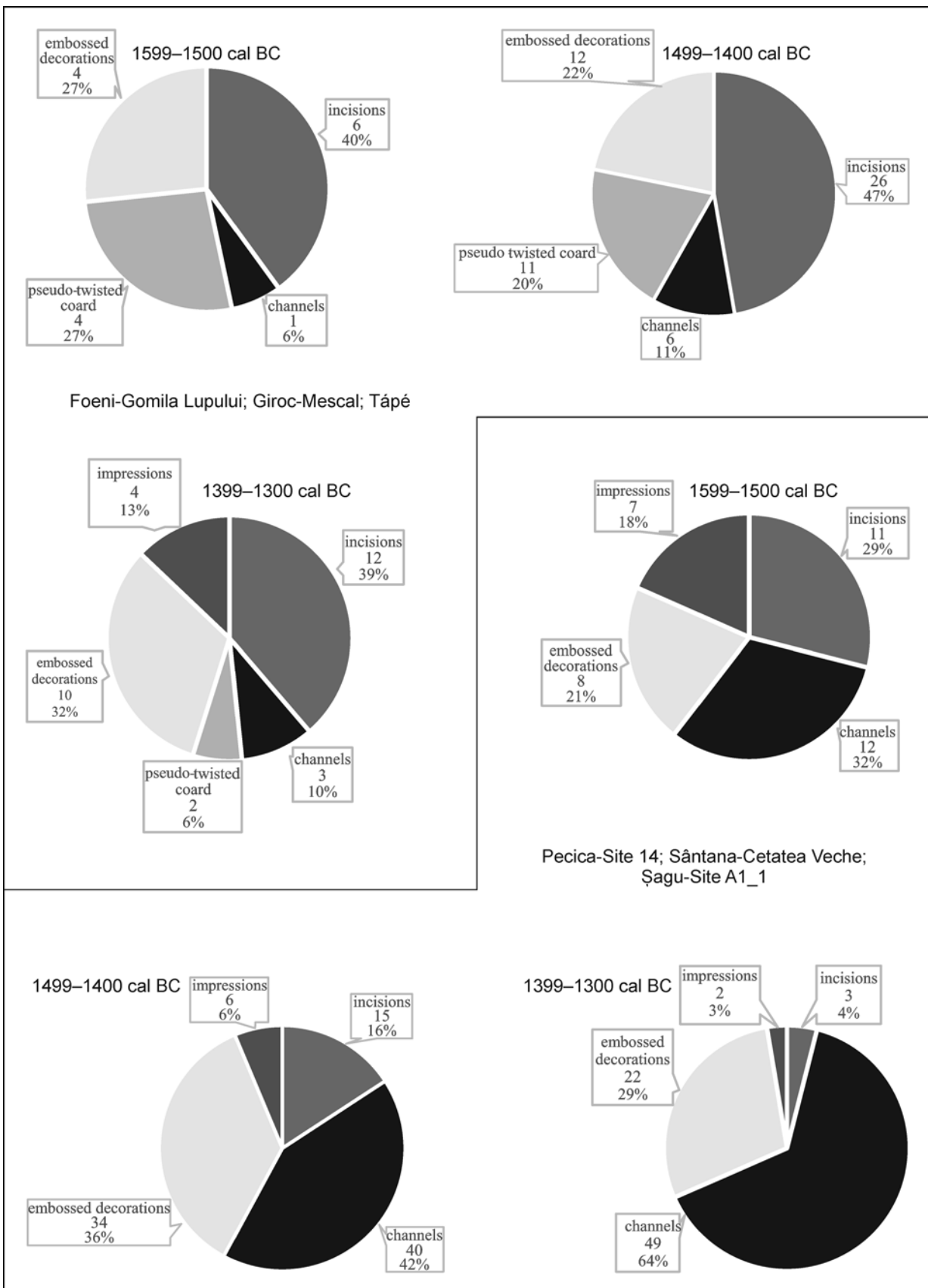

Fig. 21. Chronologic distribution and frequency of pottery decoration techniques over the centuries displayed according to the two groups of sites. Graphic by the author.

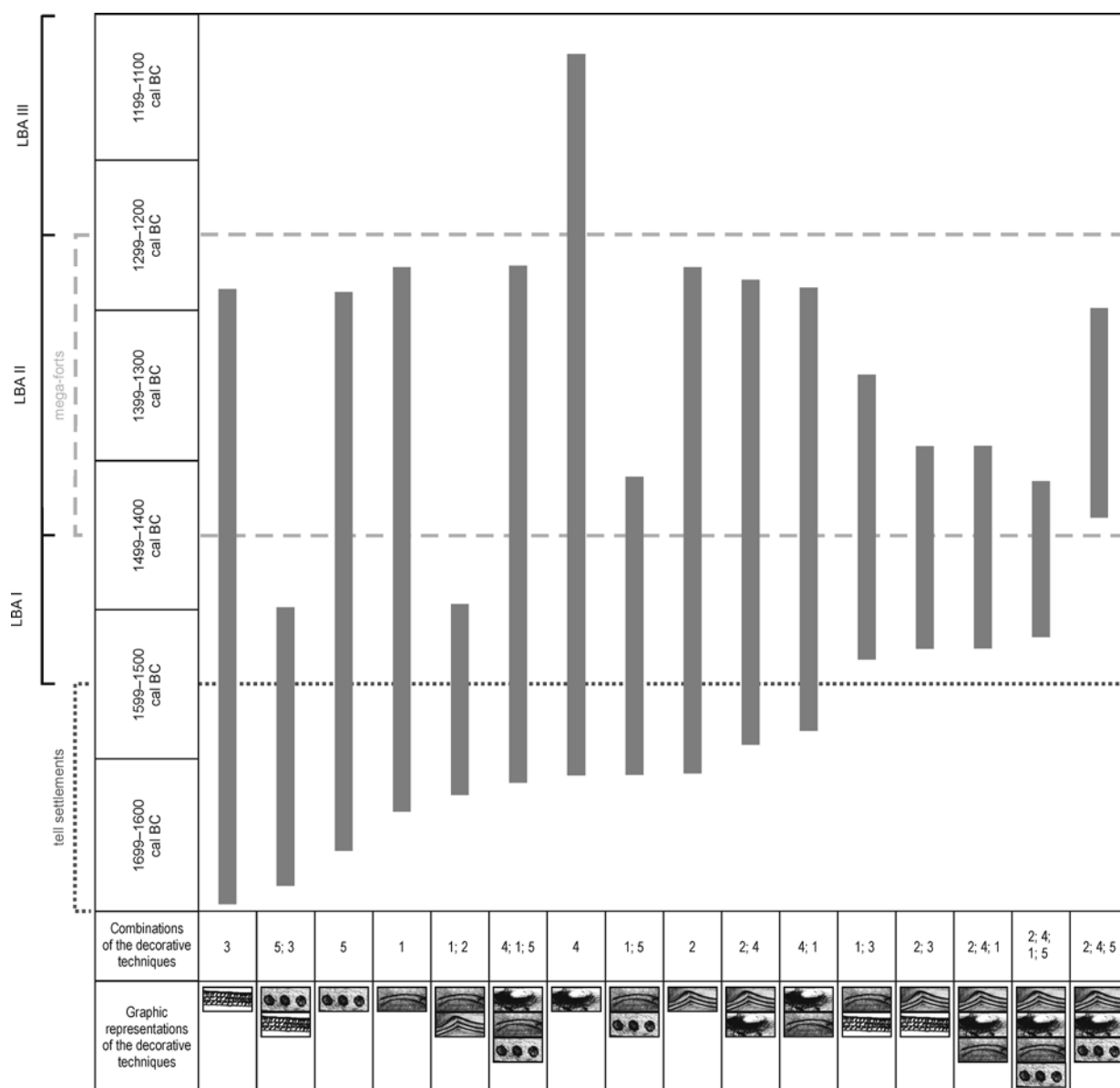

Fig. 22. Chronological distribution of the association of pottery decoration techniques. Graphic by the author.

of mega-forts), channelled decoration becomes the dominant decoration technique at the expense of incised decoration. Furthermore, the fact that there are more vessels with channelled decoration than vessels bearing incised decoration in most early contexts (approximately 1600–1400 BC) raises serious questions regarding the traditional relative chronology schemes that assign incised decoration an earlier date and channelled decoration a later date.

By sorting the decoration techniques according to archaeological sites and the three main time periods represented in our study, it can be noted that the sites cluster in two groups (Fig. 21). The first group entails the sites from Foeni-Gomila Lu-

pului, Giroc-Mescal and Tápé. Incised decoration is clearly prevalent among the analysed contexts from these three sites, while pseudo-cord decoration is only found at Foeni and Giroc; furthermore, channelled decoration is seldom on pottery belonging to this group. On the other hand, within the second group (that consists of the sites from Pecica-Site 14, Sântana-Cetatea Veche and Şagu-Site A1_1) channelled decoration is the predominant decoration technique as early as the time period 1600–1500 BC, while between 1400 and 1300 BC over 60% of the analysed pottery has channelled decoration. As a result of the undertaken analysis, two major preferences regarding pottery decoration techniques can be observed in the Lower Mureş. It seems that

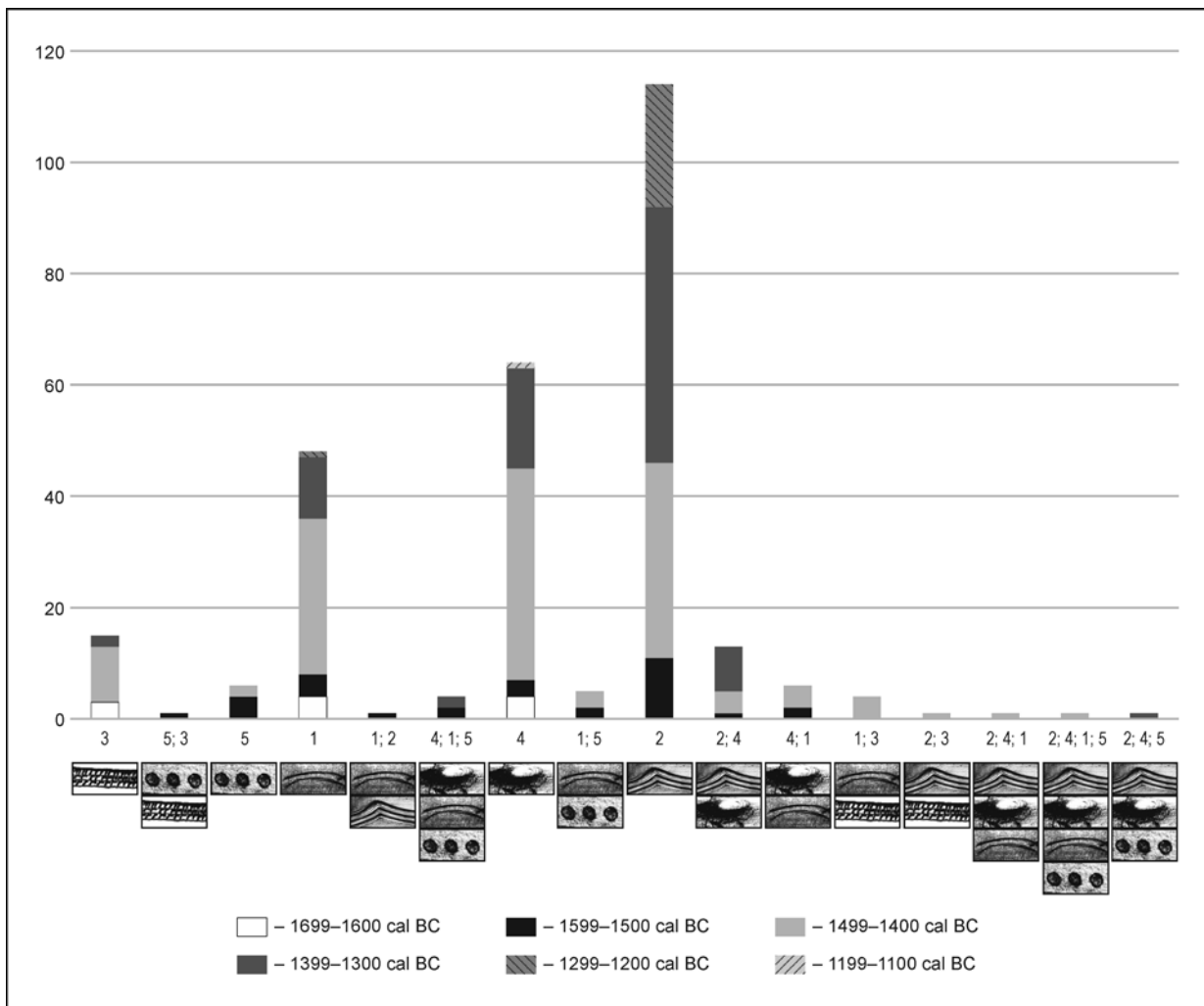

Fig. 23. Chronological distribution and frequency of the association of pottery decoration techniques. Graphic by the author.

certain sites such as Foeni, Giroc and Tápé continue MBA decoration traditions, while at other sites such as Pecica, Sântana and Şagu channelled decoration is being widely adopted as early as LBA I (Sava V., *in press*). In this context, recent opinions regarding the spread of channelled pottery from the northern Tisza region, north-western Romania and north-eastern Hungary (see for example Dietrich 2015, 166; Metzner-Nebelsick 2012, 65, 66, 72) should be called into question, or at the very least nuanced. The available data indicate that channelled pottery is prevalent after 1600 BC in some sites from the Lower Mureş Basin. This does not deny the importance of the northern Tisza region in the spread of the channelled pottery; however, in the absence of absolute dates coming from contexts with channelled pottery in that region, it is hard to make strong claims based on relative chronology alone.

All five decoration techniques appear in most of the contexts here under analysis. Although the

excessive fragmentation of the pottery should be taken into account when interpreting these results, there is a tendency towards not combining different decoration techniques (Fig. 22; 23). Incised decoration is most frequently combined with impressions, embossed decoration or pseudo-cord decoration, while channelled decoration is mostly combined with embossed decoration. There are very few pottery sherds on which channelled decoration is found alongside incised decoration; usually, the two decoration techniques are mutually exclusive. The chronological distribution of the decoration techniques points towards some general tendencies, such as a marked increase in the combination between channelled decoration and embossed decoration between 1600 and 1300 BC.

There are no clear patterns at the present moment regarding the combination of pottery shapes and decoration techniques (Fig. 24; 25). Most of

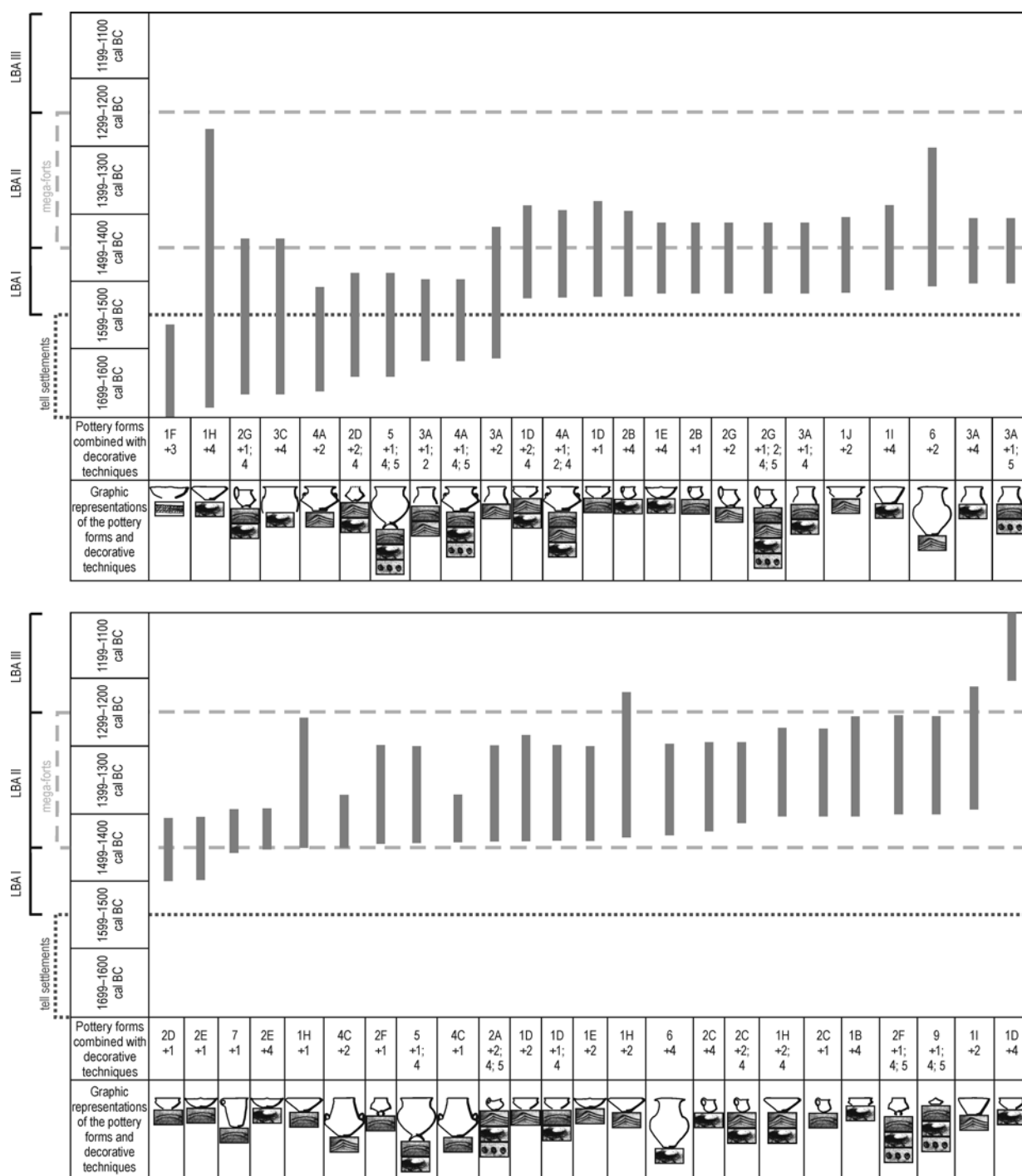

Fig. 24. Chronological distribution of the association of pottery decoration techniques according to pottery shapes.
Graphic by the author.

the examples can only be found in single entries, a fact that cannot lend the certainty of a plausible explanation. Nevertheless, there is a clear preference for embossed decoration on dishes with inverted rims (1H + 4), or for channelled decoration on large biconical vessels (6 + 2) and dishes with short neck and biconical body (1D + 2).

Ornamental motifs

For more than 52% of the pottery sherds registered in the database the ornamental motifs could be reconstructed. A total of 59 ornamental motifs could be identified, the majority of which were made by incision, followed by channelled

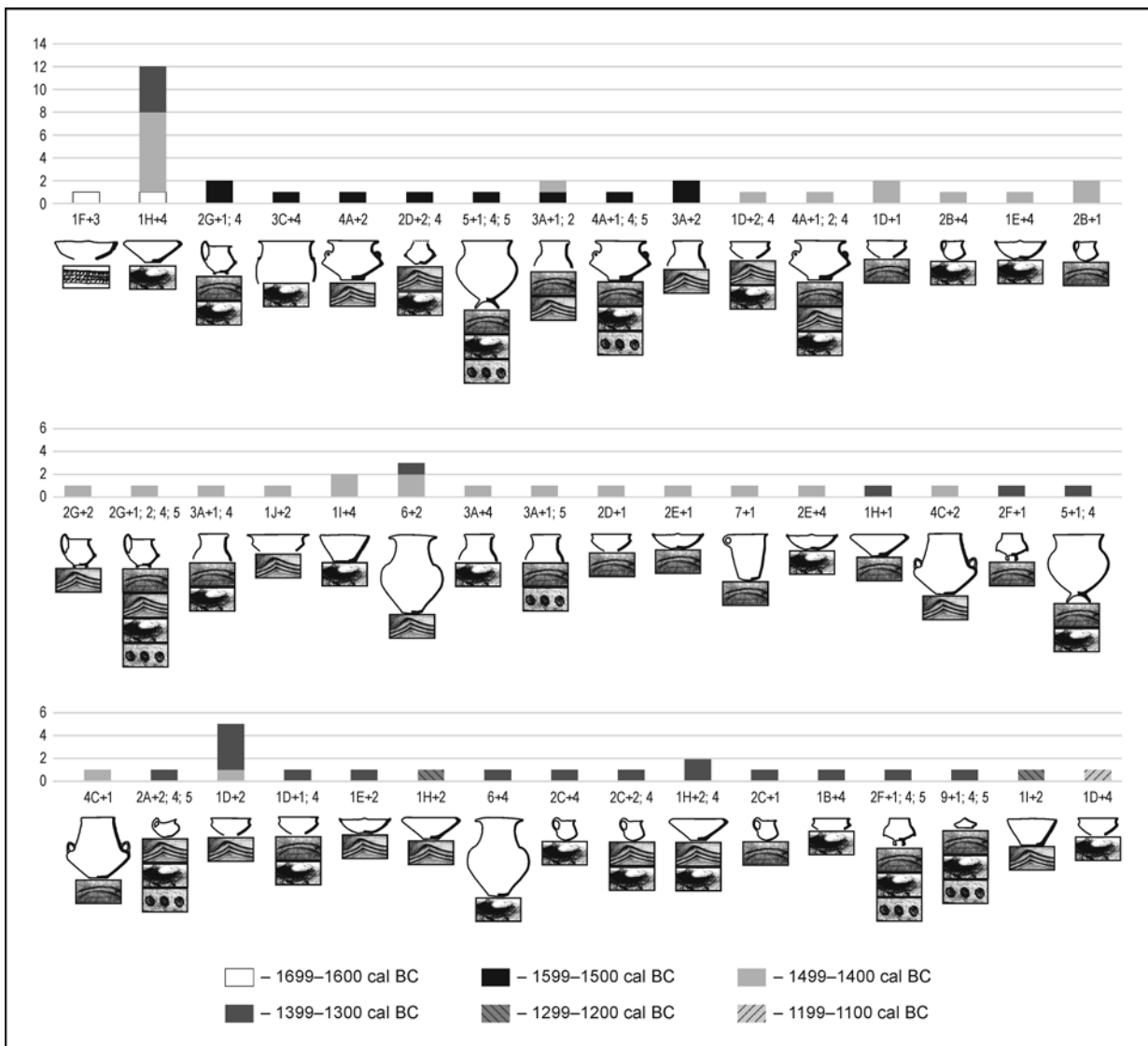

Fig. 25. Chronological distribution and frequency of the association of pottery decoration techniques according to pottery shapes. Graphic by the author.

decoration, embossed decoration, impression and pseudo-cord decoration (Fig. 26; Tab. 3).

It can be easily noticed (Fig. 27; 28) that incised ornamental motifs are among the earliest, and that they continue to be in use for a long period of time, being employed in parallel with motifs made by channelled decoration. One of the most long-living ornamental motifs is the conical knob (4.1). Although numerous motifs are being used simultaneously for a long period of time, some of them seem to be associated with shorter chronological sequences, as is the case for the incisions displayed in a star shape on the base of the vessels (1.13), the wide double incisions displayed in a triangle (1.16), the wide double incisions displayed in an upturned triangle (1.17), the row of triangular

incisions displayed on the inner rim (1.19) or the elongated and pointed knobs (4.3). The frequency of the motifs within different chronological sequences adds new information. For example, the rows of incised arches (1.12) and the rows of circular impressions (5.1) are mostly used between 1600 and 1500 BC; the rows of wide horizontal incisions (1.8), the wide horizontal channellings (2.11), the horizontal pseudo-corded lines (3.1), the vertical pseudo-corded lines (3.2) and the conical knobs (4.1), although being used for a longer period of time, are encountered predominantly between 1500 and 1400 BC; different types of channellings, such as the narrow horizontal ones (2.2), the narrow channellings displayed in a circle on the base of the vessel (2.3), the narrow channellings

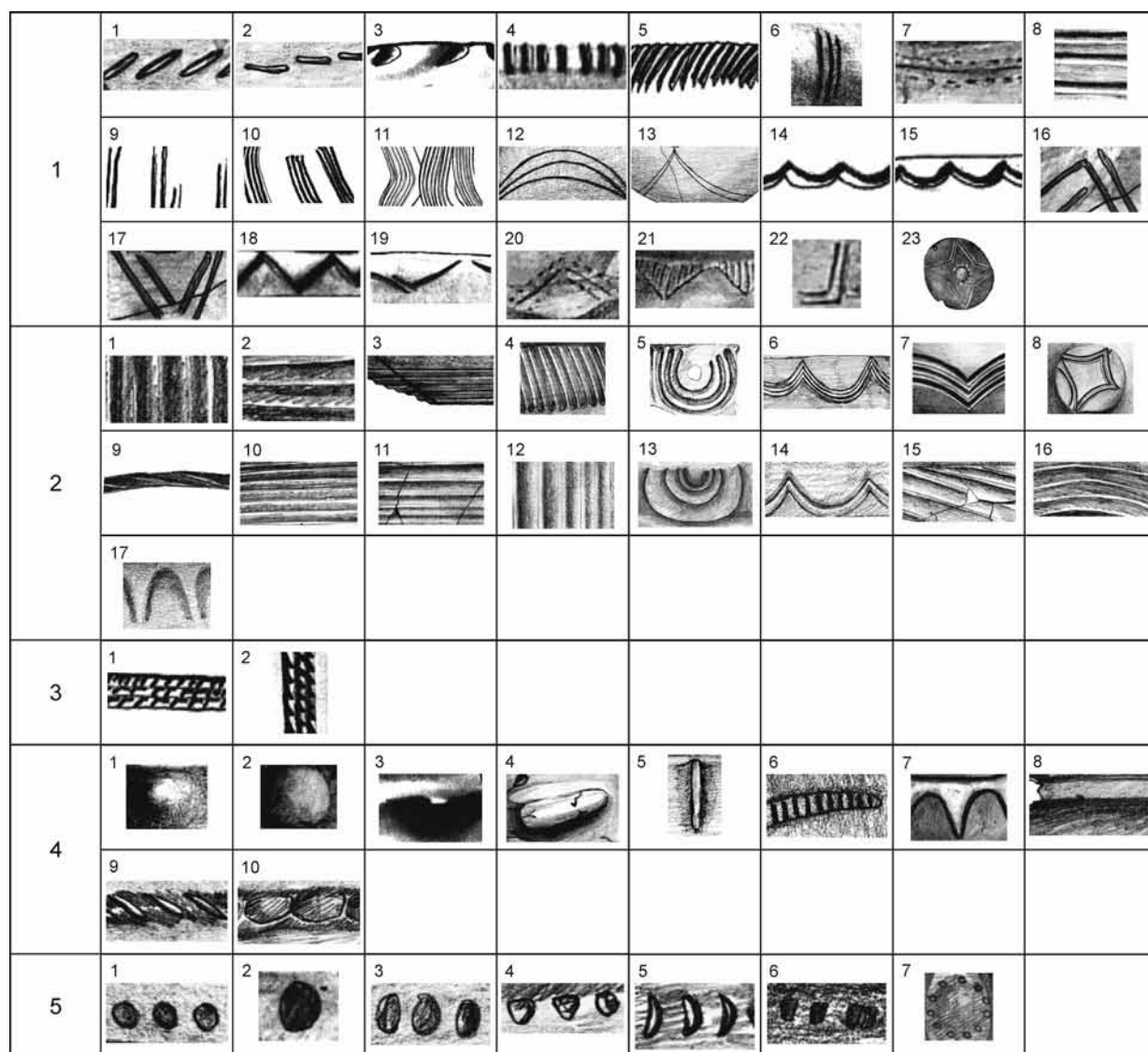

Fig. 26. Typological table of decorative motifs. Graphic by the author.

displayed semi-circularly (2.5), the wide vertical channellings (2.12), the wide channellings displayed semi-circularly (2.13) and the wide channellings displayed in a garland pattern (2.14) are characteristic for the period between 1400 and 1300 BC, while the narrow oblique channellings displayed on the rim (2.9), the narrow channellings displayed semi-circularly on the inner rim (2.10) and the wide channellings displayed in a circle on the rim (2.16) are encountered after 1300 BC.

The combination of different ornamental motifs offers more clues regarding certain preferences (Fig. 29; 30). The repertoire of these combinations is rather rich. An important point that should be outlined is the connection between the chronological evolution of the LBA and a decrease in the

complexity of pottery decoration. Thus, while between 1600 and 1500 BC the surface of the pottery vessels was decorated with numerous ornamental motifs, after 1400 BC there is a gradual reduction in the number of ornamental motifs being employed, leading to a considerable decrease in the combination of ornamental motifs after 1300 BC. As a rule, the vessels with channelled decoration display fewer motifs than the ones with incised decoration.

In most cases, the combination of ornamental motifs with pottery shapes is not conclusive due to the limited number of entries in the database (Fig. 31; 32). The only visible tendency is the frequent association of dishes with inverted rims with the conical knob ornament (1H + 4).

Tab. 3. List of the decorative techniques and motifs (Fig. 26).

Decoration techniques	Decorative motifs
1. Incisions	1.1. Row of short oblique incisions 1.2. Row of short horizontal incisions 1.3. Row of short oblique incisions (alveoli) displayed on the rim 1.4. Row of short vertical incisions displayed on the inner rim 1.5. Row of short oblique incisions displayed on the inner rim 1.6. Row of slightly concave incisions 1.7. Stripe made of a horizontal incision framed by small incisions 1.8. Rows of wide horizontal incisions Rows of incised arches 1.9. Rows of vertical incisions 1.10. Rows of incisions displayed in a semi-circular pattern 1.11. Rows of wavy incisions 1.12. Rows of incised arches 1.13. Incisions displayed in a star shape on the base of the vessel 1.14. Wide incisions displayed in a garland pattern 1.15. Wide incisions displayed in a garland pattern on the inner rim 1.16. Double wide incisions displayed in a triangle shape 1.17. Double wide incisions displayed in an upturned-triangle shape 1.18. Row of narrow incisions displayed in a triangle shape 1.19. Rows of triangular incisions displayed on the inner rim 1.20. Stripe made of a triangular incision framed by small impressions 1.21. Incised upturned triangles filled with vertical incisions 1.22. L-shaped incisions 1.23. Incisions displayed in a star shape
2. Channellings	2.1. Narrow vertical channellings 2.2. Narrow horizontal channellings 2.3. Narrow channellings displayed in a circle on the base of the vessels 2.4. Narrow oblique channelling 2.5. Narrow channellings displayed semi-circularly 2.6. Narrow channellings displayed in a garland pattern 2.7. Arches made of narrow channellings 2.8. Narrow channellings displayed in a star shape on the base of the vessel 2.9. Oblique narrow channellings 2.10. Narrow channellings displayed semi-circularly on the inner rim 2.11. Wide horizontal channellings 2.12. Wide vertical channellings 2.13. Wide channellings displayed semi-circularly 2.14. Wide channellings displayed in a garland pattern 2.15. Wide oblique channellings 2.16. Wide channellings displayed in a circle on the inner rim 2.17. Wide channellings displayed in arches
3. Pseudo-twisted cord	3.1. Horizontal pseudo-twisted cord lines 3.2. Vertical pseudo-twisted cord lines

Tab. 3. Continuation.

Decoration techniques	Decorative motifs
4. Embossed decorations	4.1. Conical knob 4.2. Circular knob 4.3. Elongated and pointed knob 4.4. Elongated rectangular knob 4.5. Vertical narrow rib 4.6. Indented rib 4.7. Embossed arches 4.8. Horizontal rib 4.9. Stripe made of indentations 4.10. Stripe made of alveoli
5. Impressions	5.1. Row of circular impressions 5.2. Circular impression 5.3. Row of oval impressions 5.4. Row of small impressions shaped like an upturned triangle 5.5. Row of crescent-shaped impressions 5.6. Row of rectangular impressions 5.7. Impressions displayed in a circle

DISCUSSION

In addition to identifying stylistic features characteristic for different chronological sequences expressed in absolute dates, in some cases it was also possible to follow the evolution of certain pottery shapes and certain combinations of ornamental motifs for a period spanning two centuries. A first example is the biconical vessel richly ornamented with various incised motifs, embossed decoration and channelled decoration uncovered in the settlement from Şagu-Site A1_1, cx. 291 a feature dated to the 16th c. BC. This vessel shape and the manner in which the ornaments are displayed are the prototypes for the specimen found in grave cx. 98 from the cemetery at Pecica-Site 14 (Fig. 33) dated to the 15th c. BC. Another example is that of the vessels uncovered in grave cx. 67 from Pecica-Site 14 and in feature cx. 93 from Şagu-Site A1_1 (Fig. 34). Although the same ornamental motifs are being preserved, in both cases the incised decoration is gradually replaced by channelled decoration.

Another important aspect in the context of discussing the emergence and development of LBA pottery is the visible continuation of a strong MBA tradition in pottery shapes, decoration techniques and ornamental motifs (Duffy *et al.* 2019, fig. 6; Sava/Gogâltan 2019, 227; Sava/Ignat 2016, 195). In a broader context, it can be stated that some MBA pottery

styles such as Otomani-Füzesabony or Wietenberg continue to be used until 1400–1300 BC, being contemporary with some LBA pottery styles. At the same time, some of the LBA pottery styles such as Cruceni-Belegiş, Pişcolt-Cehăluţ/Hajdúbagos, Noua, and Lăpuş continue many MBA pottery traditions, especially the use of incised decoration. After 1500 BC, channelled decoration becomes the predominant type of pottery decoration in western Romania and eastern Hungary, while large biconical vessels, dishes with inverted rims and cups with high handle rising above the rim become the standard pottery shapes for a vast area. The channelled decoration and the aforementioned pottery shapes are in fact elements of an MBA tradition that will be in use until late in the EIA.

There were two main pottery styles evolving during the MBA in the Lower Mureş: Mureş and Corneşti-Crvenka. The analysis of the excavations undertaken at Pecica-Şanţul Mare, the tell settlement where the most representative pottery assemblage of the Mureş style was uncovered (Soroceanu 1991, fig. 4; 10–15) indicated that certain MBA shapes, techniques and ornamental motifs were preserved in the LBA, reference being made here to cups of the 2D type, dishes belonging to types 1A and 1G, trays (8) and vessels of type 7; as for the decoration techniques, there is a clear tendency, especially in the upper layers from Pecica, towards an increased

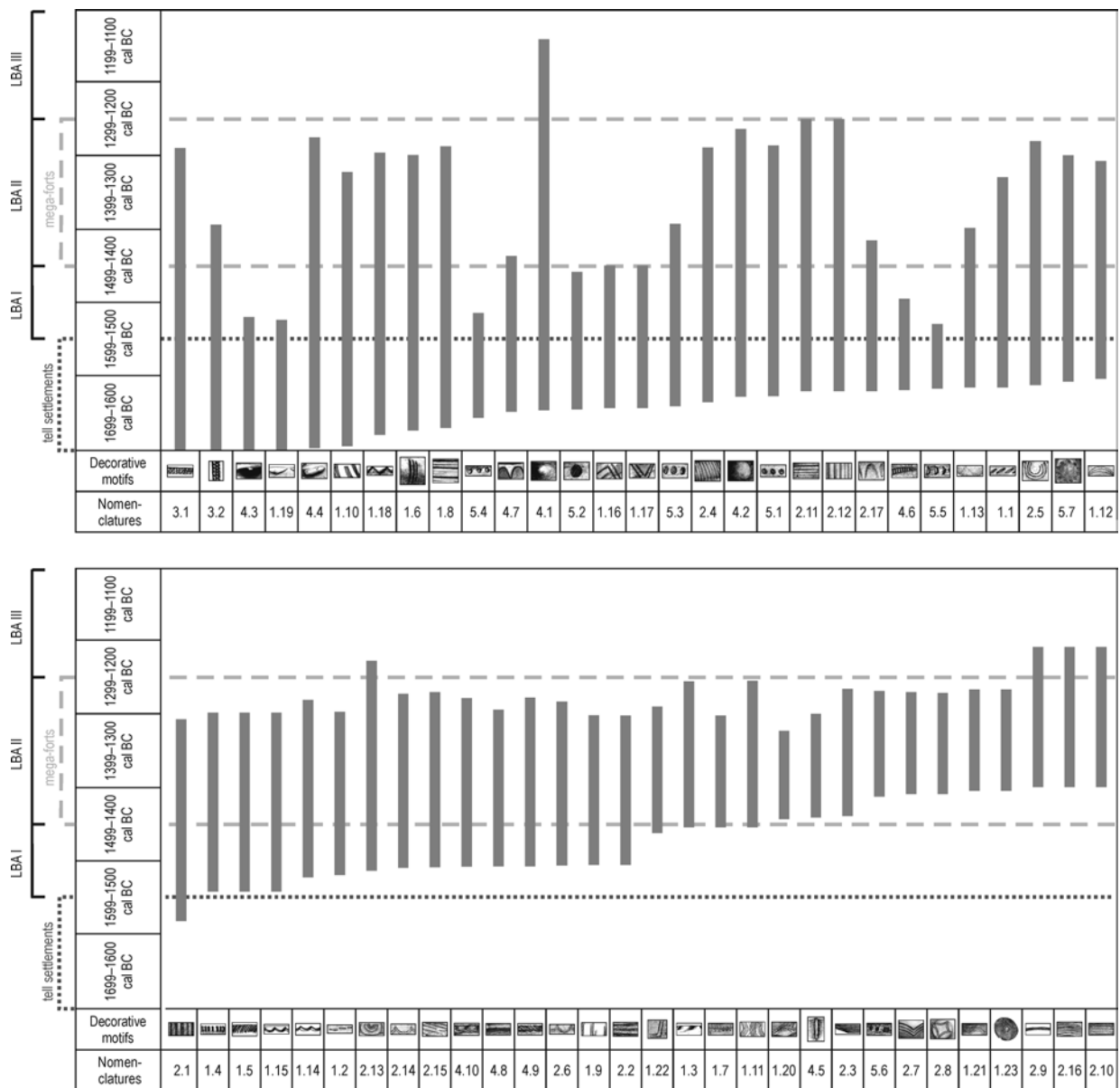

Fig. 27. Chronological distribution of decorative motifs. Graphic by the author.

use of channelled decoration; ornamental motifs that stem clearly from a MBA Mureş tradition are the narrow channellings displayed in a semi-circle (2.5), the circular knobs (4.2) and the impressions displayed in a circle (5.7). A similar phenomenon is encountered in other parts of western Romania, for example north of the Mureş River during the last phase of the Otomani-Füzesabony pottery style (Molnár 2014, 70–78, 85–92), or in the Sătmar plain in the contemporary Suciu de Sus I group (Pop 2009, 13–18). A more significant number of elements from the Corneşti-Crvenka pottery style (Gogâltan 2004; Gumă 1997, 43–47) are being continued during the LBA, such as cups belonging to type 2G, pots of the 3A type, dishes belonging to the 1E type or incised

ornaments such as the rows of slightly concave incisions (1/6), rows of incised arches (1.12), wide incisions displayed in a garland pattern (1.14), wide incisions displayed in a garland pattern on the inner rim (1.15), rows of narrow incisions displayed in the shape of a triangle (1.18) and rows of triangular incisions displayed on the inner rim (1.19). Besides some specific MBA traditions that are continued during the LBA, such as large inhumation cemeteries, the placement of the dead according to strict rules and deposition practices, there are also several shapes, decoration techniques and ornamental motifs that are in use during both the MBA and the LBA. All these facts indicate that the LBA in the Lower Mureş Basin is defined by several MBA traditions.

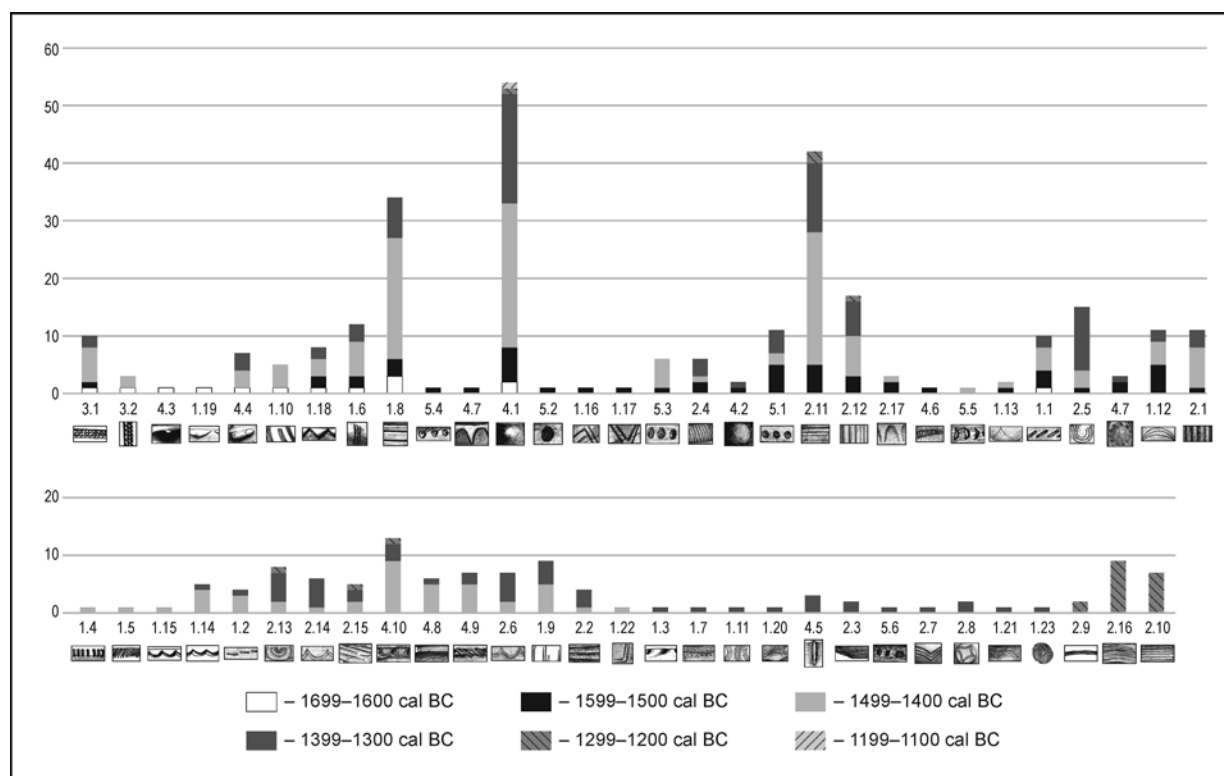

Fig. 28. Chronological distribution and frequency of decorative motifs. Graphic by the author.

At the same time, a continuation of some of the shapes, decoration techniques and ornamental motifs developed throughout LBA I and LBA II into LBA III (a chronological sequence equated with the use of Gáva pottery) can be observed. This is also reflected by the inclusion within the Gáva pottery repertoire of certain shapes such as dishes with inverted rims (1H), dishes in the shape of a truncated cone (1I) and large biconical vessels (6), along with numerous channelled decoration motifs such as narrow vertical channellings (2.1), narrow horizontal channellings (2.2), narrow channellings displayed in a garland pattern (2.6), wide channellings displayed in a garland pattern (2.14), wide oblique channellings (2.15), etc. (Kósa 2018, 14–29; László 1994, 65–87, 111–124; Leviţki 1994, 79–107; Pankau 2004, 51–83; Szabó 2017). It should be mentioned that during LBA III channelled decoration becomes the predominant decoration technique. Beginning with this phase and until the end of the LBA this fashion spreads throughout most of Romania, the Moldavian Republic, Slovakia, Hungary and Serbia. Even during the first phase of the EIA, until the 7th c. BC, channelled decoration continues to be the preferred pottery decoration technique (Ursuţiu 2002, 49). Parallel to the development of channelled decoration, we can also see a preference for certain shapes such as biconical

vessels (6), biconical dishes with inverted rims and cups with handles rising above the rim. Although channelled pottery from the inner Carpathian region is commonly, and erroneously, exclusively associated with the Gáva style, it should be noted that during the Gáva period we are only witnessing the peak of channelled decoration usage, this technique originating much earlier and continuing its evolution even after the disappearance of the Gáva pottery.

The pottery analysis undertaken in the paragraphs above has shown that delineating relative chronological sequences based on the typological evolution of pottery cannot be used as a substitute for radiocarbon dates. Furthermore, as more absolute dates become available, it becomes increasingly clear that existing typo-chronologies need to be substantially revised. The aim of this paper, besides establishing the absolute chronology of pottery coming from the contexts presented above, was to devise a relative chronological scheme that can be easily applied to the Lower Mureş region. By combining the contextual analysis with the absolute chronology and the typology of shapes and pottery decoration, it became clear that establishing relative chronological markers based on the evolution of specific artefacts is almost impossible. Instead, stressing out historic events of a general character

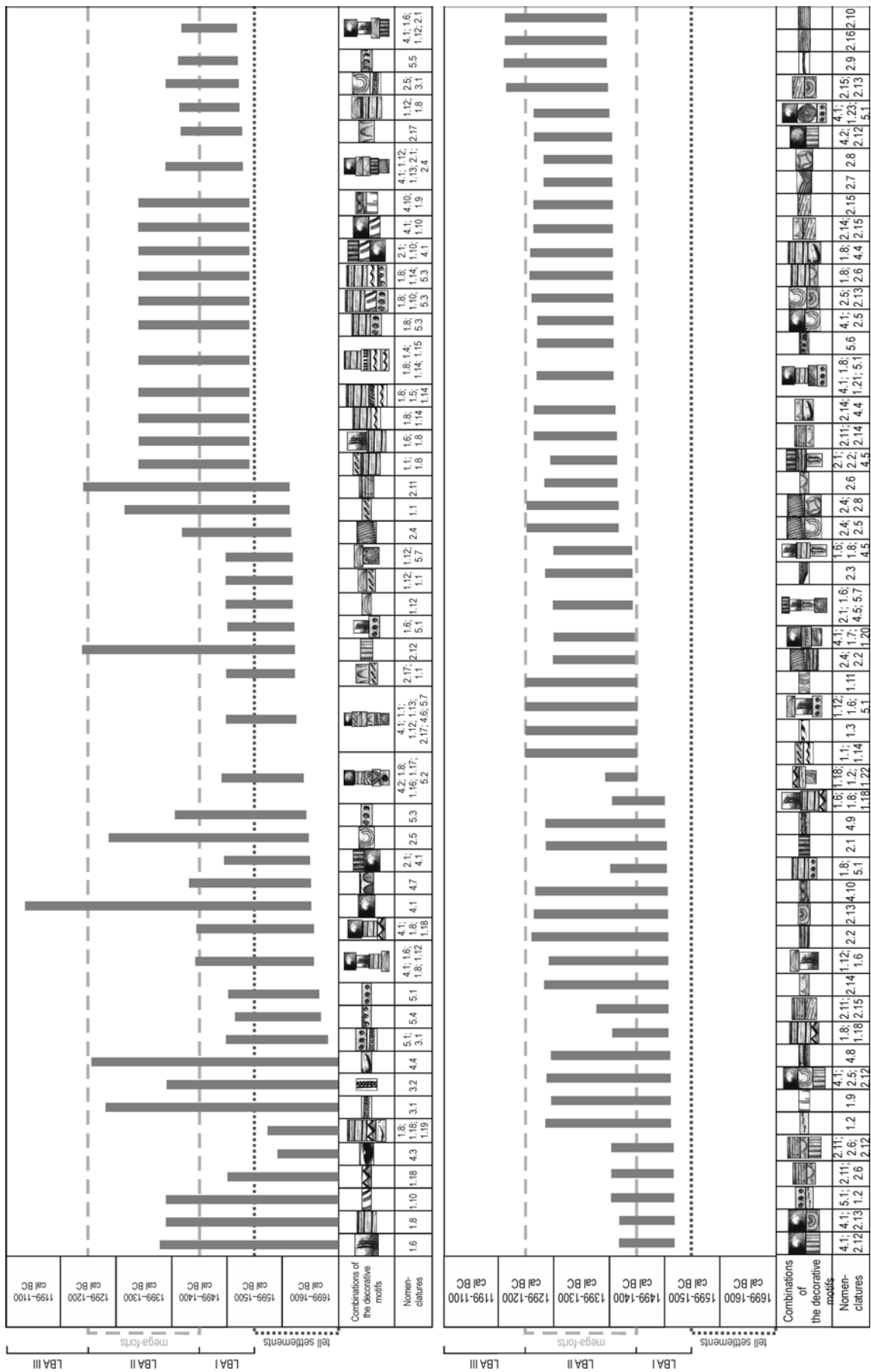
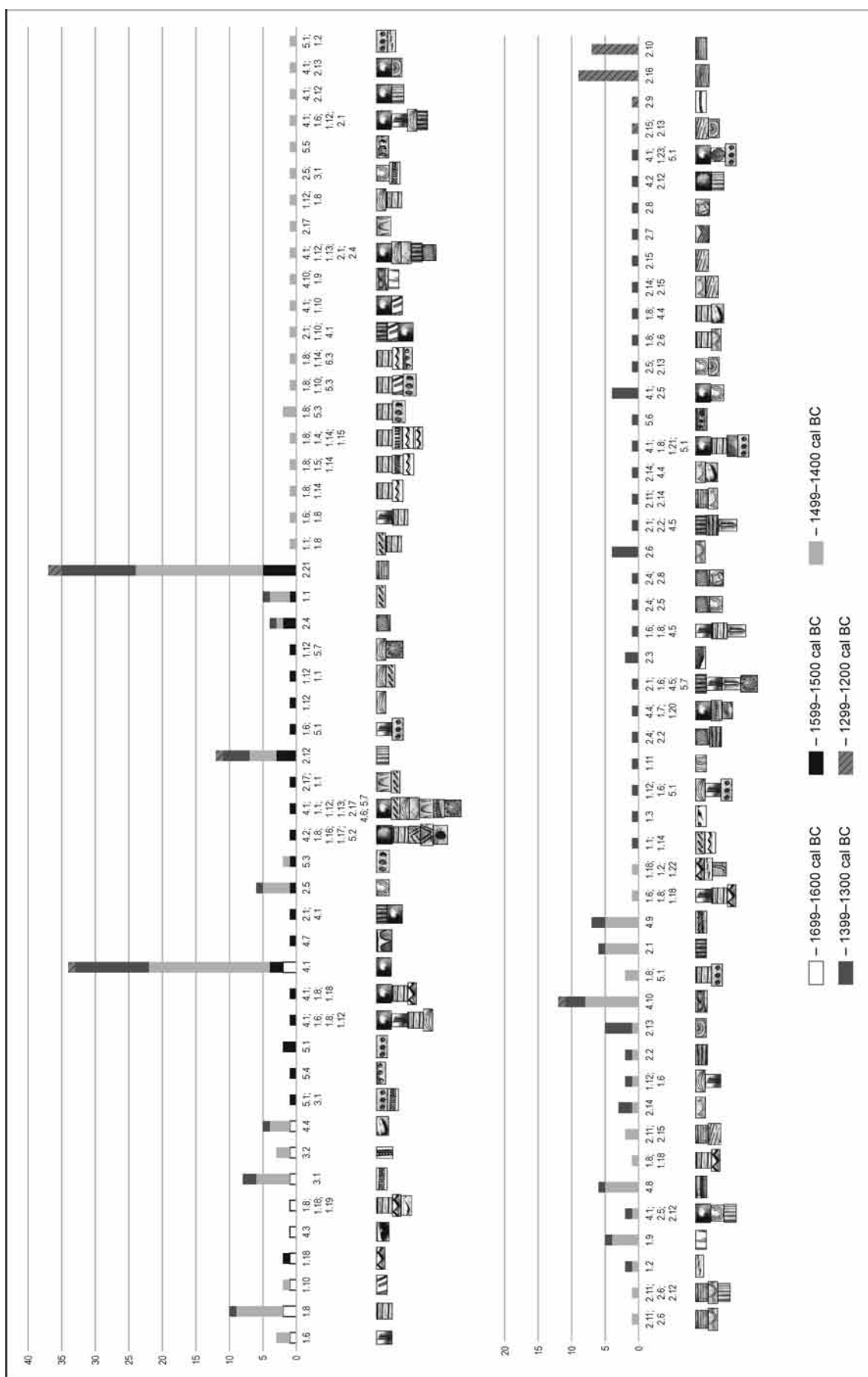

Fig. 29. Chronological distribution of the association of decorative motifs. Graphic by the author.

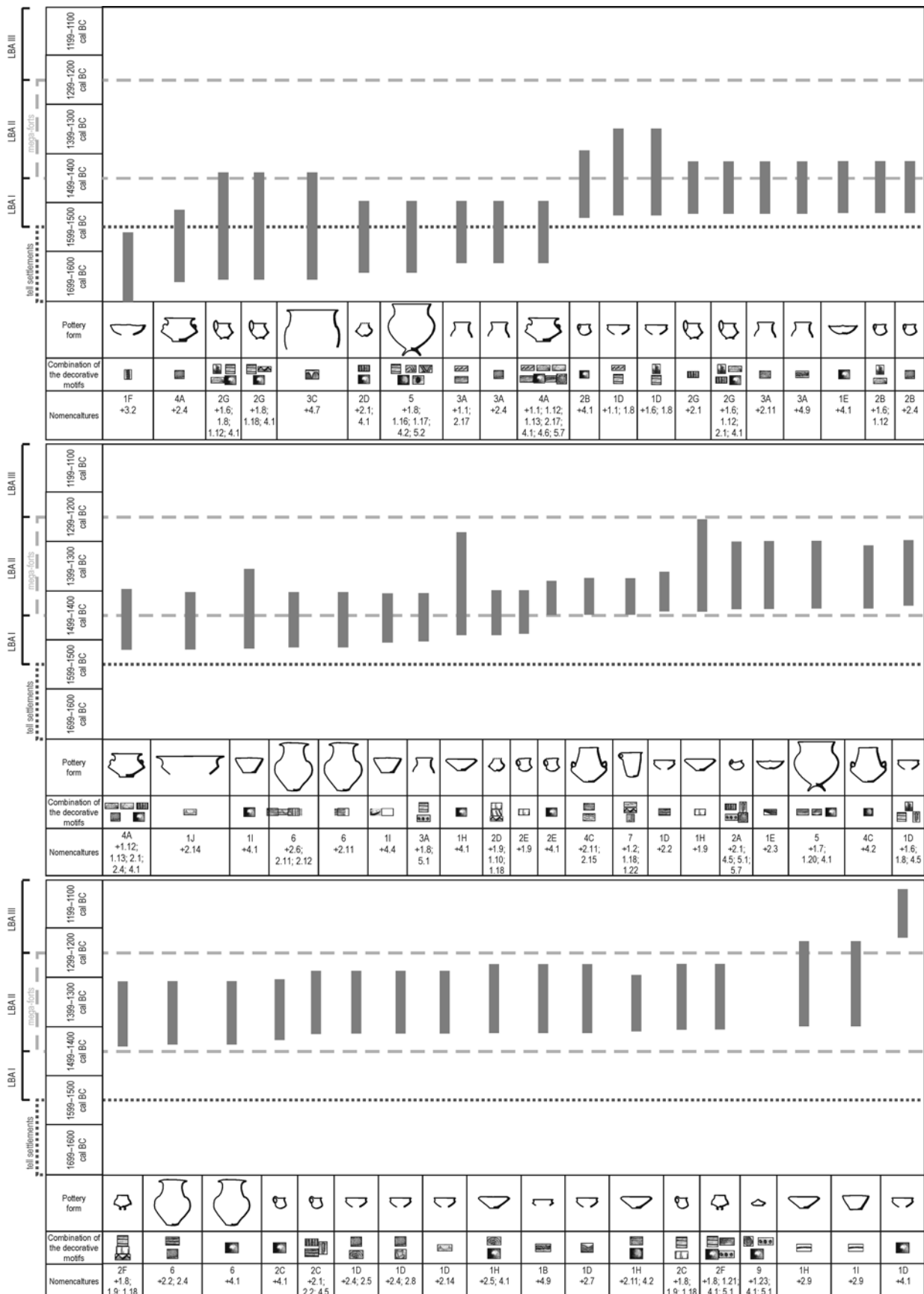
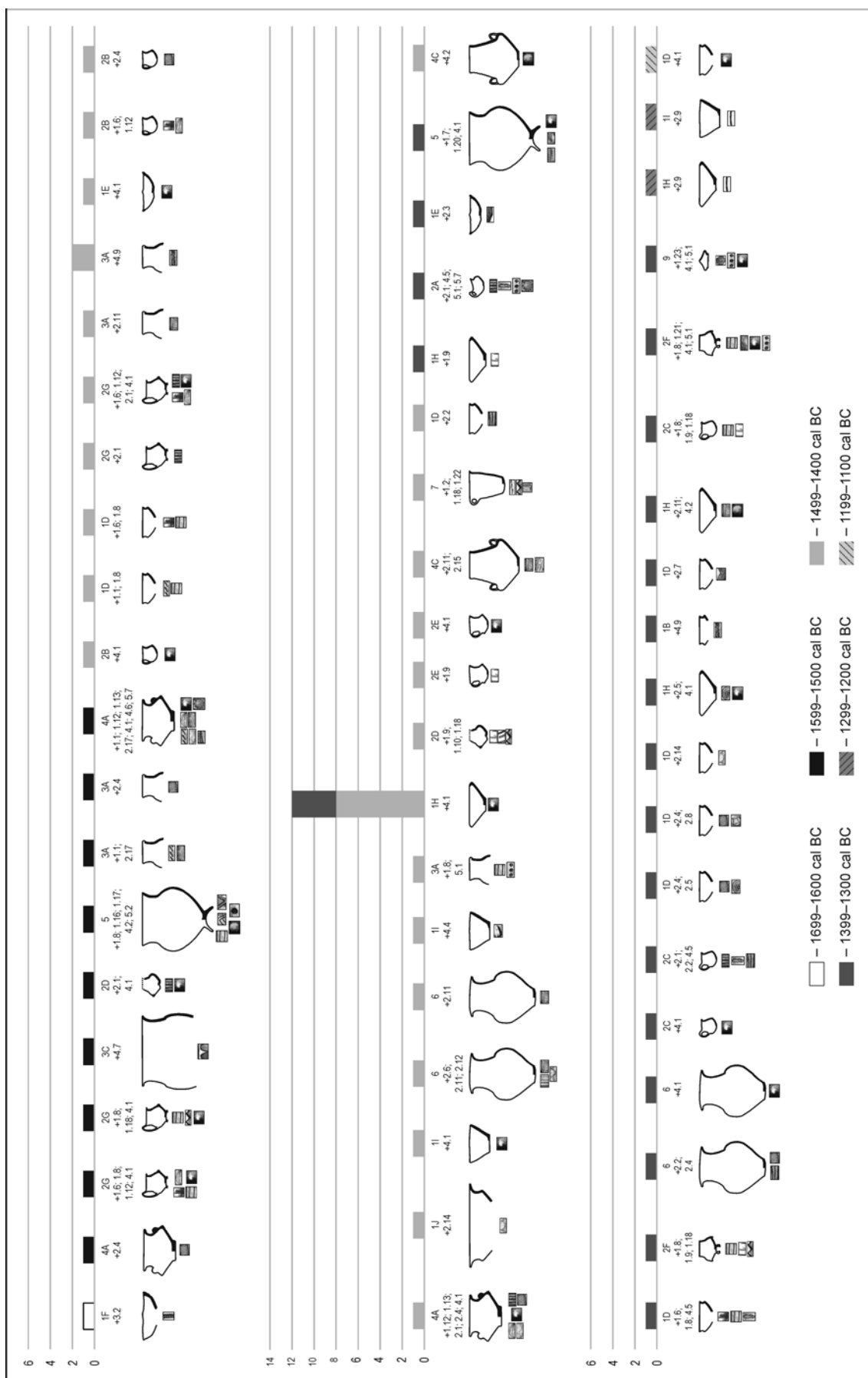

Fig. 31. Chronological distribution of decorative motifs according to pottery shapes. Graphic by the author.

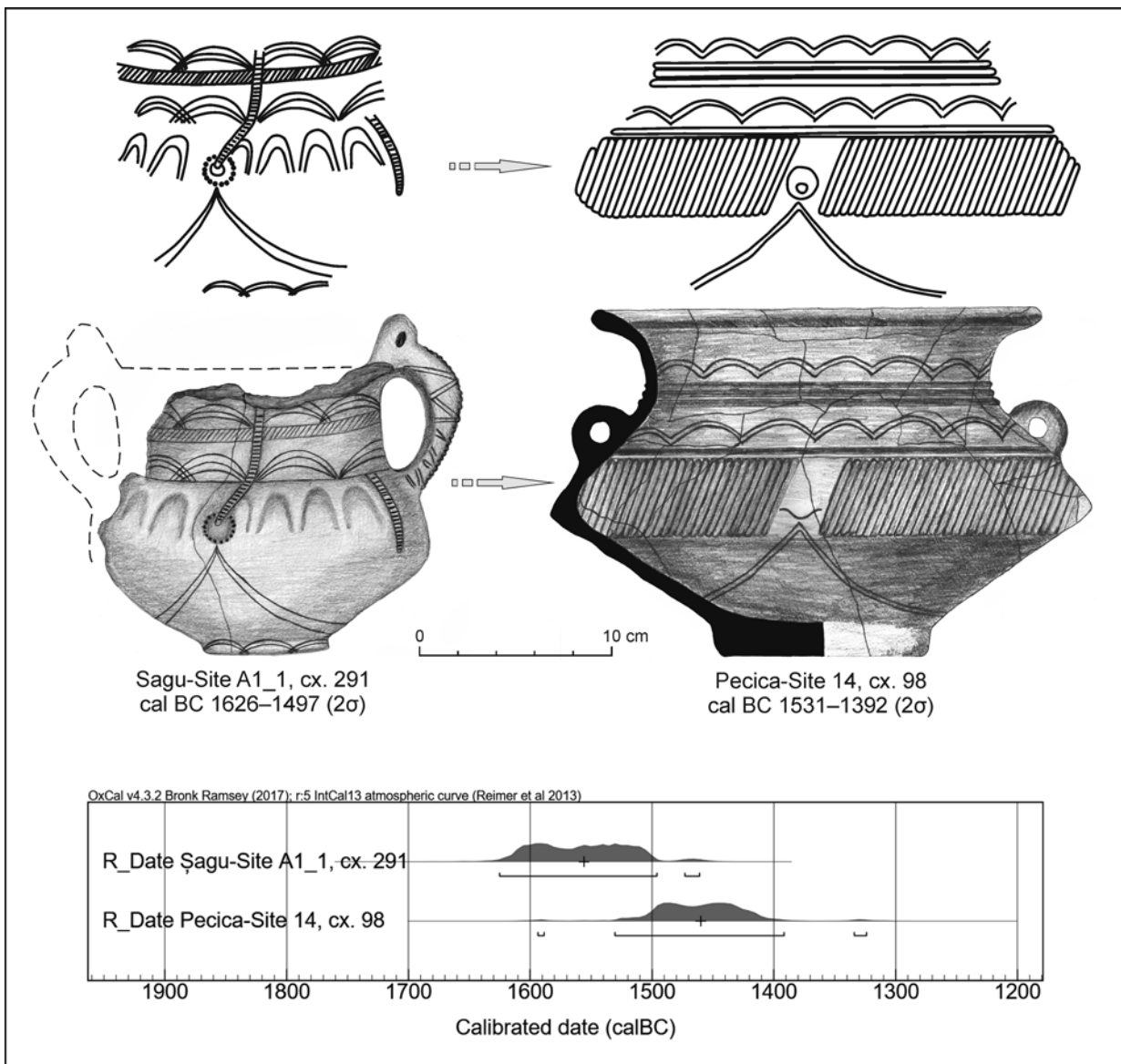

Fig. 33. An example of the evolution of pottery shapes, decoration techniques, and decorative motifs over one century. Graphic by the author.

seems to be a better criterion for devising a relative chronological system that should be complemented and validated by using radiocarbon dates. The main events taking place in the Lower Mureş Basin during the LBA have already been discussed in previous publications (Gogâltan/Sava 2019; Sava/Gogâltan 2019; Sava/Ignat 2016). As a result, the LBA in this region was divided in three main chronological phases (see above). LBA I coincides with the time interval framed on the one hand by the abandonment of tell settlements, and on the other hand by the construction of mega-forts, and can therefore be dated between 1550 BC–1450 BC (this chronological interval being established based on the relationship between the abandonment of the tell settlement

from Pecica-Şanţul Mare – approximately 1550 BC and the construction of the third enclosure from Sântana-Cetatea Veche – approximately 1450 BC); LBA II covers the lifespan of the third enclosure from Sântana-Cetatea Veche and the use period of Rings I and II from Corneşti-Iarcuri, a period that can be dated between approximately 1450 BC and 1250 BC. LBA III coincides with the destruction of enclosure III from Sântana and Rings I and II from Corneşti, as well as the abandonment of the settlements from Şagu-Site A1_1, Foeni-Gomila Lupului etc.; while the beginning of LBA III can be clearly outlined, the absence of archaeological excavations targeted at the investigation of this phase hinders a more detailed discussion regarding the duration

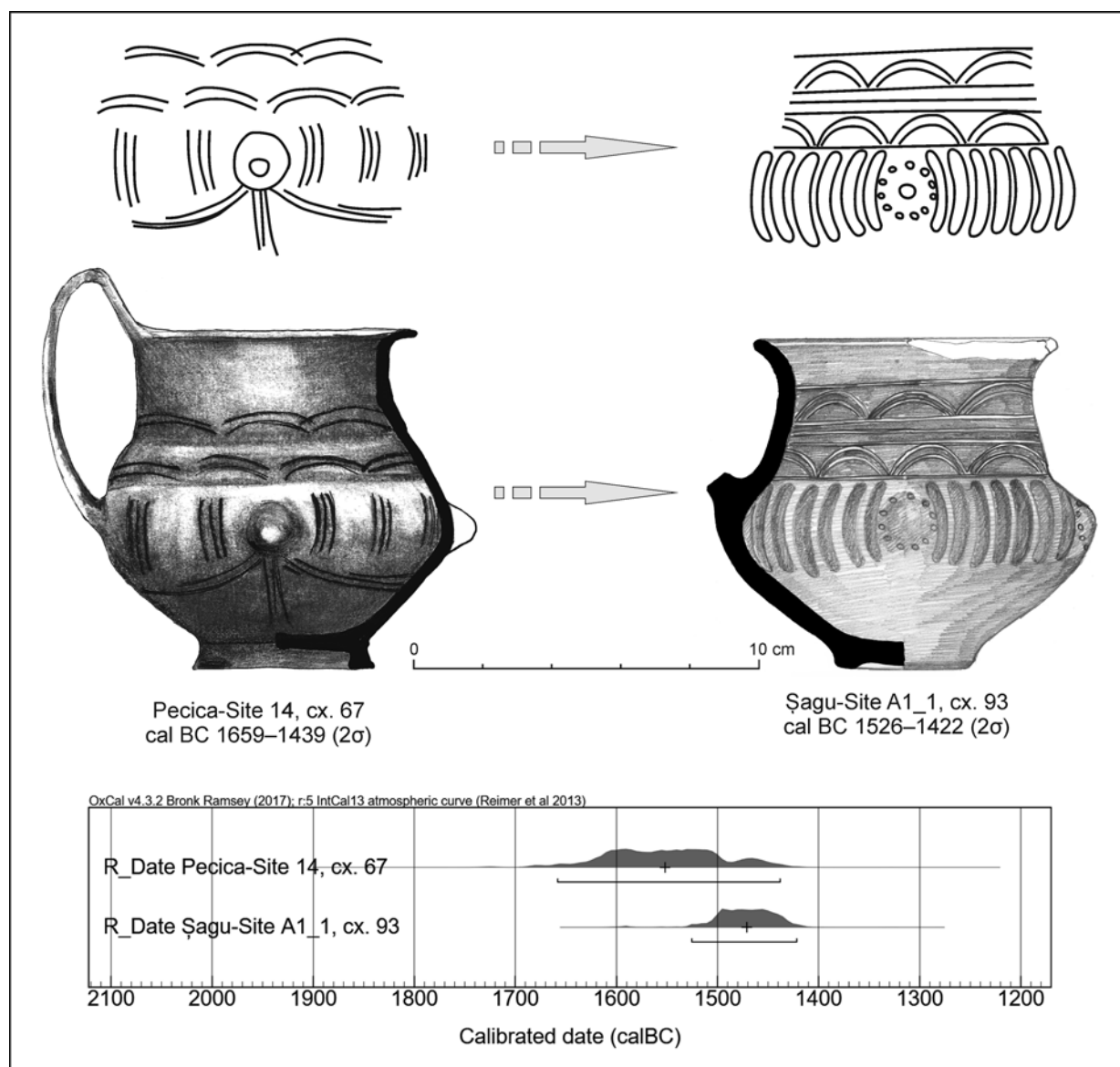

Fig. 34. An example of the evolution of pottery shapes, decoration techniques, and decorative motifs over one century. Drawings by A. Bezvovan, R. Tănăsache and the author.

and end of this chronological stage. It should be mentioned that the chronological phases suggested in this paper have also been adopted in other publications dealing with the LBA from the inner Carpathian region (Gogăltan 2019).

CONCLUSIONS

As could be seen, most of the dates incorporated within this analysis fall within an interval between approximately 1600 and 1300 BC. These absolute chronological markers frame the end of the MBA along with the LBA I and LBA II phases. By far the most frequent pottery shapes are the

dishes, followed by cups and biconical vessels, shapes that will become ubiquitous after 1500 BC. Within the repertoire of decoration techniques, incised decoration (a MBA tradition) is replaced by channelled decoration, while within the field of ornamental motifs there is a tendency towards standardization during the LBA. However, it should be noted that several pottery traditions, each with its own trajectory and characteristics, coexisted in the Lower Mureş during the LBA. While some communities (Foeni, Giroc) continue to frequently employ incised and pseudo-cord decoration until approximately 1300 BC, other communities (Pecica, Şagu) adopt channelled decoration from early on (1600–1500 BC).

The pottery analysis undertaken here offers a new perspective on the chronological evolution of the Lower Mureş and surrounding regions during the LBA. First, the radiocarbon dates from Giroc-Mescal, Foeni-Gomila Lupului, Şagu-Site A1_1 and Pecica-Site 14 confirm earlier assumptions (Sava/Gogâltan 2019, 223; Sava/Ignat 2016, 191, 192) that the last MBA layer from Pecica-Şanţul Mare is contemporary with several settlements and cemeteries that can be assigned to the LBA I based on the assemblages found within. Beginning with the construction of the mega-forts (ex. Sântana-Cetatea Veche), the standardisation of pottery shapes and decoration and the widespread adoption of channelled decoration become more and more visible in the material record. These characteristics become even more salient after the destruction of the mega-forts and the distribution of Gáva-type pottery.

The results of this analysis that combined pottery with radiocarbon dates and contexts show that pottery cannot be used as a stable chronological marker in order to construct relative chronological schemes. At the same time, the importance of incorporating radiocarbon dates in the typological and stylistic analysis of pottery is clearly highlighted. Furthermore, the analysis revealed that the evolution of a certain shape, decoration technique or ornamental motif can follow different trajectories even within the same micro-region, which challenges the paradigm of archaeological cultures/styles uniformly distributed over large areas.

On another level, the profound changes of the pottery styles are closely connected with the main events of the LBA. Events like the abandonment of the tells, the construction of mega-forts, and the associated socio-economic growth, can only be properly understood within the broader framework of developments taking place in Europe during the period between the 16th–15th and 13th–12th centuries BC. Here reference is being made to the emergence of the Terramare culture (Cardarelli 2009; Vanzetti 2013) whose evolution closely resembles that of the LBA in the Lower Mureş. At the same time, similar trajectories can be documented all over Europe, reflected by a steady increase in the number of weapons in the archaeological record, the construction of numerous fortifications, the ubiquity of violent conflicts, an increase in mobility, the pervasiveness of bronze artefacts or the development of trade routes (see, for example Hansen 2019b; Harding 2007; Jung 2016; Jung/Mehofer 2013; Krause 2019b; Kristiansen/Larsson 2005; Molloy/Horn 2020; O'Brien 2018; Terberger et al. 2018). This entire system suffers a collapse during the 13th–12th centuries BC.

The main challenge for future studies dealing with the LBA in the inner Carpathian area and surrounding regions will be the collection and publication of a larger number of radiocarbon dates from features with rich ceramic assemblages in order to establish a reliable absolute chronology. These dates should then form the basis of a chronology of the main events that shaped the history of each region.

LITERATURE

- Andriţoiu 1992 – I. Andriţoiu: *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în Epoca Bronzului*. Bibliotheca Thracologica 2. Bucureşti 1992.
- Bader 2012 – T. Bader: Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick. *Satu Mare – Studii şi Comunicări* 28/1, 2012, 7–22.
- Bălan 2013 – G. Bălan: Aşezările fortificate din aria culturii Gáva din România. In: S. C. Ailincăi/A. Țârlea/C. Micu (eds.): *Lower Danube Prehistory. 50 years of excavation at Babadag (1962–2012)*. Proceedings of “Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag.” 20th–22th September 2013, Tulcea. Brăila 2013, 265–310.
- Bălan/Quinn/Hodgins 2016 – G. Bălan/C. P. Quinn/G. Hodgins: The Wietenberg culture. Periodization and chronology. *Dacia* 60, 2016, 67–92.
- Blischke 2002 – J. Blischke: *Gräberfelder als Spiegel der historischen Entwicklung während der mittleren Bronzezeit im mittleren Donaugebiet*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 80. Bonn 2002.
- Boroffka 1994 – N. G. O. Boroffka: *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 19. Bonn 1994.
- Boroffka/Luca 1995 – N. Boroffka/S. A. Luca: Archäologische Metallfunde aus der Schulsammlung Beliu, Kr. Arad. In: T. Soroceanu (red.): *Bronzefunde aus Rumänien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 10. Berlin 1995, 225–228.
- Bukvić 2000 – L. Bukvić: *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. Novi Sad 2000.
- Capuzzo et al. 2018 – G. Capuzzo/M. Zanon/M. Dal Corso/W. Kirleis/J. A. Barceló: Highly diverse Bronze Age population dynamics in Central Southern Europe and their response to regional climatic patterns.

Acknowledgements

I am grateful to Dr. Habil. Florin Gogâltan, Dr. Dragoş Diaconescu, Dr. Alexandra Găvan, Dr. Alin Frînculeasa, Dr. Florin Mărginean and Dr. Norbert Kapcsos for their valuable advice, their help in correcting the manuscript and their comments regarding the obtained results along with the manner in which these results should be presented, all of which have led to a substantial improvement of the interpretations.

- PLoS One 13, 2018, e0200709.
DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0200709>
- Cardarelli 2009 – A. Cardarelli: The collapse of the Terramare culture and growth of new economic and social systems during the Late Bronze Age in Italy. *Scienze dell'antichità. Storia Archeologia Antropologia* 15, 2009, 449–520.
- Cavazzuti et al. 2019 – C. Cavazzuti/R. Skeates/A. R. Millard/G. Nowell/J. Peterkin/M. B. Brea/A. Cardarelli/L. Salzani: Flows of people in villages and large centres in Bronze Age Italy through strontium and oxygen isotopes. *PLoS One* 14, 2019, e0209693.
DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209693>
- Chidioşan/Emödi 1982 – N. Chidioşan/J. Emödi: Grupul cultural Igriţa de la sfârşitul epocii bronzului. *Crisia* 21, 1982, 61–86.
- Chidioşan/Emödi 1983 – N. Chidioşan/J. Emödi: Descoperirile arheologice din peştera Izbândiş (com. Şuncuiuş) aparţinând grupului cultural Igriţa. *Crisia* 13, 1983, 17–32.
- Ciugudean 2010 – H. Ciugudean: The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern areas). *Satu Mare – Studii şi Comunicări* 26/1, 2010, 157–202.
- Ciugudean 2012 – H. Ciugudean: The chronology of the Gáva culture in Transylvania. In: W. Blajer (red.): *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków 2012, 229–243.
- Ciugudean/Quinn 2015 – H. Ciugudean/C.P. Quinn: The End of the Wietenberg Culture in the Light of new ¹⁴C Dates and its Chronological Relation Towards the Noua Culture. In: R. E. Németh/B. Rezi (eds.): *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 2–4 October 2014. Cluj-Napoca 2015, 147–178.
- Ciugudean et al. 2019 – H. Ciugudean/C. Uhner/C. Quinn/G. Bălan/O. Oargă/A. Balog/G. Balteş: După 25 de ani. Grupul Cugir-Band în lumina noilor cercetări. *Apu-lum* 56, 2019, 89–130.
- Diaconescu et al. 2018a – D. Diaconescu/V. Bunoiu/A. Muscalu-Creţescu/I. Leonti/A. Hegyi/R. Pinca/S. Tincu: Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiş. Punct. Grămurada de la Jupani. Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2017. In: *A 52-a sesiune naţională de rapoarte arheologice*. Muzeul Naţional de Istorie al Transilvaniei. 15.–17. noiembrie 2018, Cluj. Bucureşti 2018, 131, 132.
- Diaconescu et al. 2018b – D. Diaconescu/V. Bunoiu/A. Hegyi/R. Pinca/A. Rusu/R. Quatert/I. Leonti/S. Berteau: Raport de cercetare arheologică privind obiectivul de la Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiş. Punct. Grămurada de la Jupani. *Patrimonium Banaticum* 8, 2018, 25–35.
- Dietrich 2015 – L. Dietrich: A new world order: the spread of channelled ware in Late Bronze Age and Early Iron Age Transylvania. In: P. Suchowska-Ducke/S. Scott Reiter/H. Vandkilde (eds.): *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe*. BAR International Series 2772. Oxford 2015, 165–173.
- Dömötör 1897 – L. Dömötör: Őskori Leletekről Arad- És Temes-Megyében. *Archaeologiai Értesítő* 17, 1897, 261–264.
- Dörner 1970 – E. Dörner: Cercetări şi săpături arheologice în judeţul Arad. *Materiale şi Cercetări Arheologice* 9, 1970, 445–466.
- Duffy et al. 2019 – P. R. Duffy/G. M. Parditka/J. I. Giblin/L. Paja: The problem with tells. Lessons learned from absolute dating of Bronze Age mortuary ceramics in Hungary. *Antiquity* 93, 2019, 63–79.
- Filipović et al. 2020 – D. Filipović/J. Meadows/M. Dal Corso/W. Kirleis/A. Alsleben/Ö. Akeret/F. Bittmann/G. Bosi/B. Ciută/D. Dreslerová/H. Effenberger/F. Gyulai/A. G. Heiss/M. Hellmund/S. Jahns/T. Jakobsch/M. Kapcia/S. Kloos/M. Kohler-Schneider/H. Kroll/P. Makarowicz/E. Marinova/T. Märkle/A. Medović/A. M. Mercuri/A. Mueller-Bieniek/R. Nisbet/G. Pashkevich/R. Perego/P. Pokorný/L. Pospieszny/M. Przybyła/K. Reed/J. Rennwanz/H.-P. Stika/A. Stobbe/T. Tolar/K. Wasylikowa/J. Wiethold/T. Zerl: New AMS ¹⁴C dates track the arrival and spread of broomcorn millet cultivation and agricultural change in prehistoric Europe. *Scientific Reports* 10: 13698, 2020.
DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-020-70495-z>
- Fischl 2000 – K. P. Fischl: Szőreg-C (Szőreg-Sziv utca) bronzkori temetője. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 6, 2000, 77–138.
- Foltiny 1957 – I. Foltiny: *A Halomsíros és Lausitz kultúra nyomai Szeged Környékén*. Régészeti Füzetek 4. Budapest 1957.
- Furmánek 1977 – V. Furmánek: Pilinyer Kultur. *Slovenská archeológia* 25, 1977, 251–369.
- Furmánek/Veličák/Vladár 1991 – V. Furmánek/L. Veličák/J. Vladár: *Slovensko v dobe bronzovej*. Bratislava 1991.
- Gogâltan 1994 – F. Gogâltan: Giroc, jud. Timiş. Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993. In: *A XXVIII-a sesiune naţională de rapoarte arheologice*. Satu Mare, 12.–15. mai 1994. Bucureşti 1994, 28.
- Gogâltan 1998 – F. Gogâltan: The Cruceni-Belegiş Cemetery of Livezile (Tovădia), Commune Banloc, District Timiş (Romania). In: P. Roman (ed.): *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*. Bucharest 1998, 181–205.
- Gogâltan 1999 – F. Gogâltan: Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banatul românesc şi pe cursul inferior al Mureşului I. *Cronologia şi descoperirile de metal*. Timişoara 1999.
- Gogâltan 2001 – F. Gogâltan: The Settlement of Căşieu and Some Problems Concerning the Late Bronze Age in the Center and Northern Transylvania. In: C. Kacsó (Hrsg.): *Der nordkarpatischen Raum in der Bronzezeit*. Symposium Baia Mare, 7.–10. Oktober 1998. Baia Mare 2001, 191–214.
- Gogâltan 2004 – F. Gogâltan: Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Corneşti-Crvenka. In: P. Rogozea/V. Cedică (Red.): *Festschrift für Florin Medeleţ*. Zum 60. Geburtstag. Timişoara 2004, 79–153.
- Gogâltan 2015 – F. Gogâltan: The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years. In: R. E. Németh/B. Rezi (eds.): *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 2–4 October 2014. Cluj-Napoca 2015, 53–95.
- Gogâltan 2017 – F. Gogâltan: The Bronze Age Multi-layered Settlements in the Carpathian Basin (cca. 2500–1600/1500 BC). An old catalogue and some chronological problems. *Journal of Ancient History and Archaeology* 4, 2017, 28–63.
- Gogâltan 2019 – F. Gogâltan: Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic. *Tyragetia*, s. n. 13 (28), 2019, 45–70.
- Gogâltan/Popa 2016 – F. Gogâltan/C. I. Popa: Gligoreşti „Holoame” (Kreis Cluj) eine spätbronzezeitliche Siedlung aus Mittelsiebenbürgen. In: A. Zancó/

- E. Kaiser/M. Kashuba/E. Izbitser/M. Băţ (eds.): *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Man, culture, and society from the Copper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia. Contributions in honour of the 60th anniversary of Eugen Sava*. Chişinău 2016, 181–202.
- Gogâltan/Sava 2010 – F. Gogâltan/V. Sava: *Sântana Cetatea Veche. A Bronze Age earthwork on the lower Mureş*. Arad 2010.
- Gogâltan/Sava 2014 – F. Gogâltan/V. Sava: Depozitul de bronzuri de la Lipova, jud. Arad. *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 6, 2014, 183–209.
- Gogâltan/Sava 2018 – F. Gogâltan/V. Sava: A Violent End. An Attack with Clay Sling Projectiles against the Late Bronze Age Fortification in Sântana (South-Western Romania). In: *Hansen/Krause 2018*, 349–370.
- Gogâltan/Sava 2019 – F. Gogâltan/V. Sava: Înainte de apariţia mega-forturilor bronzului târziu de la Mureşul de jos (2000/1900–1600/1500 BC). *Crisia* 49, 2019, 67–91.
- Gogâltan/Sava/Krause 2019 – F. Gogâltan/V. Sava/R. Krause: Sântana-Cetatea Veche. A Late Bronze Age Mega-fort in the Lower Mureş Basin in Southwestern Romania. In: *Hansen/Krause 2019a*, 191–221.
- Gogâltan/Stavilă 2020 – F. Gogâltan/A. Stavilă: The Late Bronze Age settlement from Giroc (Timiş County). Archaeological excavation from 1992–1993. *Ziridava. Studia Archaeologica* 34, 2020, 189–242.
- Gumă 1993 – M. Gumă: *Civilizaţia primei epoci a fierului în sud-vestul României*. Bibliotheca Thracologica 4. Bucureşti 1993.
- Gumă 1997 – M. Gumă: *Epoca Bronzului în Banat. Orizonturi cronologice şi manifestări culturale*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 5. Timişoara 1997.
- Hansen 2019a – S. Hansen: Die Burganlage von Teleac und das frühes Eisen in Südeuropa. In: *Hansen/Krause 2019b*, 201–225.
- Hansen 2019b – S. Hansen: Hillforts and Weaponry in the Early and Middle Bronze Age. In: *Hansen/Krause 2019a*, 93–132.
- Hansen/Krause 2018 – S. Hansen/R. Krause (Hrsg.): *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten. Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains*. Beiträge der Ersten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 7. bis 9. Dezember 2016 in Frankfurt/M. Proceedings of the First International LOEWE Conference, 7–9 december 2016 in Frankfurt/M. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. Prähistorische Konfliktforschung 2. Bonn 2018.
- Hansen/Krause 2019a – S. Hansen/R. Krause (eds.): *Materialisierung von Konflikten. Materialisation of Conflicts*. Beiträge der Dritten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 24. bis 27. September 2018 in Fulda. Proceedings of the Third International LOEWE Conference, 24–27 September 2018 in Fulda. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 346. Prähistorische Konfliktforschung 4. Bonn 2019.
- Hansen/Krause 2019b – S. Hansen/R. Krause (eds.): *Bronze Age Fortresses in Europe*. Proceedings of the Second International LOEWE Conference, 9–13 October 2017 in Alba Iulia. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 335. Prähistorische Konfliktforschung 3. Bonn 2019.
- Harding 2007 – A. Harding: *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*. Budapest 2007.
- Harding/Kavruk 2013 – A. Harding/V. Kavruk: Chapter 4. Transylvania. In: A. Harding/V. Kavruk (eds.): *Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone*. Budapest 2013, 41–153.
- Ignat/Sava 2019 – A. Ignat/V. Sava: Late Bronze Age funerary practices in the Lower Mureş Basin. *Revista Arheologică* 15, 2019, 5–20.
- Jung 2016 – R. Jung: „Friede den Hütten, Krieg den Palästen!“ In the Bronze Age Aegean. In: H. Meller/H.-P. Hahn/R. Jung/R. Risch (Hrsg.): *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorische Gesellschaften. Rich and Poor – Competing for resources in prehistoric societies*. 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. Bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale). 8th Archaeological Conference of Central Germany October 22–24, 2015 in Halle (Saale). Halle (Saale) 2016, 553–575.
- Jung/Mehofer 2013 – R. Jung/M. Mehofer: Mycenaean Greece and Bronze Age Italy. Cooperation, Trade or War? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43, 2013, 175–193.
- Kacsó 1990 – C. Kacsó: Bronzul târziu în nord-vestul României. *Symposia Thracologica* 8, 1990, 41–50.
- Kacsó 1993 – C. Kacsó: Depozitul de bronzuri de la Vânători. *Analele Banatului* 2, 1993, 171–178.
- Kacsó 2001 – C. Kacsó: Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuş. In: C. Kacsó (Hrsg.): *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*. Symposium Baia Mare. 7.–10. Oktober 1998. Bibliotheca Marmatia I. Baia Mare 2001, 231–278.
- Kacsó 2011 – C. Kacsó: Die Hügelnekropole von Lăpuş. Eine zusammenfassende Einleitung. In: S. Berecki/R. E. Németh/B. Rezi (eds.): *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş. 8–10 October 2010. Târgu Mureş 2011, 213–243.
- Kacsó 2015 – C. Kacsó: Descoperiri din epoca bronzului de la Felnac (jud. Arad). *Revista Bistriţei* 29, 2015, 23–41.
- Kapuran 2019 – A. Kapuran: *Velebit, a Tumulus Culture Necropolis in the Southern Carpathian Basin (Vojvodina, Serbia)*. BAR international Series 2942. Oxford 2019.
- Kemenczei 1984 – T. Kemenczei: *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*. Budapest 1984.
- Kemenczei 1991 – T. Kemenczei: A pécskai/Pecica második bronzlelet. *Folia Archaeologica* 42, 1991, 28–48.
- Kósa 2018 – P. Kósa: Baks-Temetőpart. Analysis of a Gáva-ceramic style mega-settlement. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2018, 5–87.
- Krause 2019a – R. Krause: Zur Professionalisierung des Krieges in der Bronzezeit. In: *Hansen/Krause 2019a*, 13–43.
- Krause 2019b – R. Krause: Fortresses and Fortifications. On Fortified Hilltop Settlements of the Bronze Age. In: *Hansen/Krause 2019b*, 1–16.
- Krause et al. 2019 – R. Krause/A. Szentmiklosi/B. Heeb/R. Lehmphul/K. Teinz/A. Bălărie/C. Herbig/A. Stobbe/J. Schmid/D. Schäffler/M. Wemhoff: Corneşti-Iarcuri. Die Ausgrabungen 2013 und 2014 in der befestigten Großsiedlung der späten Bronzezeit im rumänischen Banat. *Eurasia Antiqua* 22, 2019, 133–184.
- Krause et al., in press – R. Krause/V. Sava/A. Stobbe/M. Gumnior/F. Gogâltan: Die bronzezeitliche Befestigung von Sântana – Cetatea Veche am Unterlauf des Mureş in Rumänien. Zur Topographie, Umwelt und Geschichte der Befestigungen und ihres zentralen Großkomplexes. *Eurasia Antiqua* 24, in press.
- Kristiansen/Larsson 2005 – K. Kristiansen/T. B. Larsson: *The Rise of Bronze Age Society. Travels, Transmissions and Transformations*. Cambridge 2005.

- Kristiansen/Suchowska-Ducke 2015 – K. Kristiansen/P. Suchowska-Ducke: Connected Histories: the Dynamics of Bronze Age Interaction and Trade 1500–1100 BC. *Proceedings of the Prehistoric Society* 81, 2015, 361–392. DOI: <https://doi.org/10.1017/ppr.2015.17>
- László 1994 – A. László: Începuturile epocii fierului la est de Carpați. *Culturile Gáva-Holohrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*. Bibliotheca Thracologica 6. București 1994.
- László 2019 – A. László: Archaeological-Historical Information and Radiocarbon Dating: Problems of the Late Bronze-Early Iron Age Chronology of the Carpathian-Danubian-Balkan Region. In: N. Plincaș/C. C. Ponta (eds.): *Bridging Science and Heritage in the Balkans. Studies in archaeometry, cultural heritage restoration and conservation*. Oxford 2019, 52–63.
- Lehmphul et al. 2019 – R. Lehmphul/B. Heeb/A. Szentmiklosi/A. Stobbe/R. Krause: The genesis of the fortification of Cornești-Iarcuri near the Mureș lower course (Romanian Banat). A phase model on the chronology of the settlement and fortification structures. In: *Hansen/Krause 2019b*, 253–278.
- Levițki 1994 – O. Levițki: *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*. Bibliotheca Thracologica 7. București 1994.
- Marta 2009 – L. Marta: *The Late Bronze Age Settlements of Petea-Csengersima*. Satu Mare 2009.
- Marta et al. 2010 – L. Marta/D. V. Sana/I. Bejinariu/L. N. Márta/E. Berendi: *The Late Bronze Age Settlement of Nyíregyháza-Oros "Űr Csere"*. Satu Mare 2010.
- Marta et al. 2012 – L. Marta/C. Astaloș/C. Virag/A. N. Hágó/Z. Kádas/D. Igar: Pecica, jud. Arad. Punct. Sit 15, km 28 + 600–29 + 100. In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2011*. XLVI-a Sesiune Națională de rapoarte arheologice. Târgu Mureș, 23.–26. mai 2012. București 2012, 288–290.
- Metzner-Nebelsick 2012 – C. Metzner-Nebelsick: Channelled pottery in Transylvania and beyond – ritual and chronological aspects. *Satu Mare – Studii și Comunicări* 28/1, 2012, 65–82.
- Metzner-Nebelsick/Kacsó/Nebelsick 2010 – C. Metzner-Nebelsick/C. Kacsó/L. D. Nebelsick: A Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin. *Satu Mare – Studii și Comunicări* 26/1, 2010, 219–228.
- Molloy/Horn 2020 – B. Molloy/C. Horn: Weapons: Warriors and Warfare in Bronze Age Europe. In: G. G. Fagan/L. Fibiger/M. Hudson/M. Trundle (eds.): *The Cambridge World History of Violence. The Cambridge World History of Violence*. Cambridge 2020, 117–141. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316341247.007>
- Molloy et al. 2017 – B. Molloy/D. Jovanović/N. Mirković-Marić/M. Marić/P. Mertl/L. Milašinović: The Late Bronze Age fortification of Gradište Idjoš in its regional context. In: B. S. Heeb/A. Szentmiklosi/R. Krause/M. Wemhoff (eds.): *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe*. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th–13th, 2015. Berlin 2017, 161–172.
- Molloy et al. 2020 – B. Molloy/D. Jovanović/C. Bruyère/M. Marić/J. Bulatović/P. Mertl/C. Horn/L. Milašinović/N. Mirković-Marić: A New Bronze Age Mega-fort in Southeastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Idjoš and their Regional Significance. *Journal of Field Archaeology*, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1080/00934690.2020.1734899>
- Molnár 2014 – Z. Molnár: *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 10. Cluj-Napoca 2014.
- Motzoi-Chicideanu 2011 – I. Motzoi-Chicideanu: *Obiceiuri funerare în Epoca Bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*. București 2011.
- Mozsolics 1985 – A. Mozsolics: *Bronzefunde aus Ungarn*. Budapest 1985.
- Mureșan/Caba 2007 – A. Mureșan/I. Caba: Depozitul hallstattian de bronzuri de la Apatu, județul Arad. In: P. Hügel/A. Mureșan (ed.): *Istoricul Liviu Mărghitan la a 70-a aniversare*. Arad 2007, 112–118.
- Nagy 2005 – M. Nagy: A halomsíros kultúra leletei Szentes környékén. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica* 11, 2005, 7–36.
- Németi 2009 – J. Németi: The Hajdúbágyos. Pișcolt-Cehăluț Group. In: S. Berecki/R. E. Németh/B. Rezi (eds.): *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 24–26 October 2008. Cluj-Napoca 2009, 203–221.
- Nicodemus/Motta/O'Shea 2015 – A. Nicodemus/L. Motta/J. M. O'Shea: Archaeological Investigations at Pecica "Șanțul Mare" 2013–2014. *Ziridava. Studia Archaeologica* 29, 2015, 105–118.
- O'Brien 2018 – W. O'Brien: Hillforts and Warfare in Bronze Age Ireland. In: *Hansen/Krause 2018*, 241–264.
- O'Shea et al. 2019 – J. M. O'Shea/G. Parditka/A. Nicodemus/K. Kristiansen/K.-G. Sjögren/L. Paja/G. Pálfi/L. Milašinović: Social formation and collapse in the Tisza-Maros region: dating the Maros Group and its Late Bronze Age successors. *Antiquity* 93, 2019, 604–623. DOI: <http://dx.doi.org/10.15184/aqy.2019.40>
- Pankau 2004 – C. Pankau: *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Medias/Siebenbürgen*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 109. Bonn 2004.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 – M. Petrescu-Dîmbovița: *Depozitele de bronzuri din România*. București 1977.
- Pop 2009 – D. Pop: *The Middle Bronze Age Settlement of Petea-Csengersima*. Satu Mare 2009.
- Popa/Totoianu 2010 – C. I. Popa/R. Totoianu: Noi opinii privitoare la evoluția culturală a bronzului târziu în zona central și sud-vest transilvăneană. In: C. I. Popa/R. Totoianu (eds.): *Aspecte ale epocii bronzului în Transilvania (între vechile și noile cercetări)*. Sebeș 2010, 171–291.
- Przybyła 2009 – M. S. Przybyła: *Intercultural Contacts in the Western Carpatian Area at the Turn of the 2nd and 1st Millennium BC*. Warszawa 2009.
- Quinn et al. 2020 – C. P. Quinn/H. Ciugudean/G. Bălan/G. Hodgins: Rethinking time, culture and socio-economic organization in Bronze Age Transylvania. *Antiquity* 94, 2020, 44–61. DOI: <https://doi.org/10.15184/aqy.2019.231>
- Radu 1971 – O. Radu: Asupra unui mormânt de incinerare de la Cruceni. *Tibiscus* 1, 1971, 19–23.
- Radu 1973 – O. Radu: Cu privire la necropola de la Crucen (jud. Timiș). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 24, 1973, 503–520.
- Sava E. 2002 – E. Sava: *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 19. Kiel 2002.
- Sava V. 2014 – V. Sava: Un vas de tip butoi descoperit în așezarea aparținând epocii bronzului de la Șagu „Sit A1_1”. *Terra Sebus. Acta Musei Sabasiensis* 6, 2014, 127–146.

- Sava V., in press – V. Sava: The Late Bronze Age settlement at Şagu and the early use of the channeled pottery. *Analele Banatului* 27, in press.
- Sava/Andreica 2013 – V. Sava/L. Andreica: Social Identity in the Lower Mureş Basin During the Late Bronze Age. Two Seal-Headed Pins from Pecica "Site 14" Cemetery. In: I. V. Ferencz/N. C. Rîşcuţa/O. T. Bărbat (eds.): *Archaeological Small Finds and Their Significance*. Proceedings of the Symposium: Costume as an Identity Expression. Cluj-Napoca 2013, 49–76.
- Sava/Ignat 2014 – V. Sava/A. Ignat: Acquiring significance. Constructing warrior's identity at the Lower Mureş Basin. *Annales d'Université „Valahia” Targoviste. Section d'Archeologie et d'Histoire* 16, 2014, 7–35.
- Sava/Ignat 2016 – V. Sava/A. Ignat: The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureş Basin. An Overview. In: F. Gogăltan/C. Cordoş (eds.): *Prehistoric settlements. Social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area*. Cluj-Napoca 2016, 181–199.
- Sava/Gogăltan 2019 – V. Sava/F. Gogăltan: Bazinul Mureşului de Jos la începutul bronzului târziu (1600/1500–1400 BC). In: D. R. Hrib (ed.): *In honorem Prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca Istorie şi destin*. Sibiu 2019, 223–234.
- Sava/Gogăltan/Krause 2019 – V. Sava/F. Gogăltan/R. Krause: First Steps in the Dating of the Bronze Age Mega-Fort in Sântana-Cetatea Veche (Southwestern Romania). In: Hansen/Krause 2019b, 161–176.
- Sava/Hurezan/Mărginean 2011 – V. Sava/G. P. Hurezan/F. Mărginean: Şagu "Sit A1_1" a Late Bronze Age Settlement on the Lower Mureş. Cluj-Napoca 2011.
- Sava/Hurezan/Mărginean 2012 – V. Sava/G. P. Hurezan/F. Mărginean: Late Bronze Age Metal Artefacts Discovered in Şagu, Site "A1_1", Arad – Timişoara Highway (km 0 + 19.900–0 + 20.620). *Studia Arheologica* 26, 2012, 83–107.
- Sava/Mărginean/Ursuţiu 2017 – V. Sava/F. Mărginean/A. Ursuţiu: The Eneolithic Cemetery in Pecica "Est", Arad County. *Ziridava. Studia Archaeologica* 31, 2017, 55–68.
- Sánta 2011 – G. Sánta: Settlements of the Tumulus Culture in Hungary. *Antaeus* 31, 2010, 2011, 513–528.
- Sánta 2017 – G. Sánta: New Results in the Study of Settlement Patterns of the Bronze Age Tumulus Culture. In: G. Kulcsár/G. V. Szabó with V. Kiss/G. Váczi (eds.): *State of the Hungarian Bronze Age Research*. Proceedings of the conference held between 17th and 18th of December 2014. *Ősrégészeti Tanulmányok/Prehistoric Studies* 2. Budapest 2017, 95–106.
- Soroceanu 1991 – T. Soroceanu: *Studien zur Mureş-Kultur*. Buch am Erlbach 1991.
- Soroceanu 2012 – T. Soroceanu: *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru şi bronz din România. Epoca timpurie şi mijlocie a bronzului*. Archaeologia Romanica V. Cluj-Napoca – Bistriţa 2012.
- Stavilă 2012 – A. Stavilă: The pottery from the Bronze Age settlement of Timişoara – "Fratelia". A general statistical approach. *Annales d'Université Valahia Targoviste. Section d'Archeologie et d'Histoire* 14, 2012, 29–45.
- Stika/Heiss 2013 – H.-P. Stika/A. G. Heiss: Plant cultivation in the Bronze Age. In: H. Fokkens/A. Harding (eds.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford 2013, 348–369.
- Stratan/Vulpe 1977 – I. Stratan/A. Vulpe: Der Hügel von Susani. *Prähistorische Zeitschrift* 52, 1977, 28–60.
- Szabó 2017 – G. V. Szabó: A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbekerülésének időszakában. In: G. V. Szabó/M. Bálint/G. Váczi (szerk.): *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere. The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*. Budapest – Hajdúböszörmény 2017, 231–278.
- Szentmiklosi 2009 – A. Szentmiklosi: *Aşezările culturii Cruci-Belegiş în Banat*. Unpublished diploma thesis. University of Alba Iulia. Alba Iulia 2009.
- Szeverényi et al. 2017 – V. Szeverényi/P. Czukor/A. Priskin/C. Szalontai: Recent work on Late Bronze Age fortified settlements in south-east Hungary. In: B. S. Heeb/A. Szentmiklosi/R. Krause/M. Wemhoff (eds.): *Fortifications: The Rise and Fall of Defended Sites in the Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe*. International Conference in Timişoara, Romania from November 11th–13th, 2015. Berlin 2017, 135–148.
- Tasić 1984 – N. Tasić: Mlada faza Belegiş kulture i njen položaj u raznogu kultura poznog bronzanog doba u jugoslovenskom podunavlju. *Balkanika* 15, 1984, 33–44.
- Tasić 2001 – N. Tasić: The problem of the Belegiş (Belegiş-Cruceni, Belegiş-Bobda) Culture. Genesis, Duration and Periodization. In: F. Draşovean (red.): *Festschrift für Gheorghe Lazarovici zum 60. Geburtstag*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 30. Timişoara 2001, 311–321.
- Terberger et al. 2018 – T. Terberger/D. Jantzen/J. Krüger/G. Lidke: Das bronzezeitliche Kampfgeschehen im Tollensetal – ein Großereignis oder wiederholte Konflikte? In: Hansen/Krause 2018, 103–123.
- Trogmayer 1975 – O. Trogmayer: *Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe*. Budapest 1975.
- Uhnér et al. 2019 – C. Uhnér/H. Ciugudean/S. Hansen/F. Becker/G. Bălan/R. Burlacu-Timofte: The Teleac Hillfort in Southwestern Transylvania: the Role of the Settlement, War and the Destruction of the Fortification System. In: Hansen/Krause 2019b, 177–200.
- Ursuţiu 2002 – A. Ursuţiu: *Etapa mijlocie a primei vârstă a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureş)*. Cluj-Napoca 2002.
- Vanzetti 2013 – A. Vanzetti: 1600? The rise of the Terramara system (Northern Italy). In: H. Meller/F. Bertemes/H.-R. Bork/R. Risch (Hrsg.): *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 9. Halle (Saale) 2013*, 267–282.
- Vasiliev/Aldea/Ciugudean 1991 – V. Vasiliev/I. A. Aldea/H. Ciugudean: *Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice. Aşezarea fortificată de la Teleac*. Cluj-Napoca 1991.

Mladšia doba bronzová v juhovýchodnej časti Karpatskej kotliny

Victor Sava

SÚHRN

Opustenie niektorých tellových sídlisk zo strednej doby bronzovej v oblasti dolného Mureša na juhovýchode Karpatskej kotliny viedlo v priebehu 15. stor. pred n. l. k výstavbe rozsiahlych hradísk, ktoré zanikli v 13. stor. pred n. l. Reprezentatívne lokality boli síce archeologicky skúmané, ale veľké množstvo získaných artefaktov, vrátane keramiky zatiaľ nebolo podrobne analyzované. Cieľom práce je vyplniť túto medzeru a predstaviť podrobnú analýzu spájajúcu dostupné rádiouhlíkové dáta, polohy, z ktorých boli tieto vzorky odobraté a súvisiace nálezy keramiky. Do databázy je zahrnutých 34 rádiouhlíkových dát z 33 sídliskových objektov zo siedmich lokalít (Foeni-Gomila Lupului; Miroc-Mescal, Pecica-východ, Pecica-lokalita 14, Sântana-Cetatea Veche, Șagu-lokalita A1_1, Tápé-Széntéglágető), ktoré stanovili absolútnu chronológiu keramiky z *oblasti dolného Mureša*. Z *uvedeného počtu* objektov pochádza 552 úplných nádob a črepov. Databáza obsahuje aj informácie o všetkých hlavných morfológických znakoch keramiky (tvar a výzdoba), spolu s technologickými vlastnosťami (techniky zdobenía).

Podľa tradičnej relatívnej chronológie bol vo Vnútrotných Východných Karpatoch počiatok staršej doby bronzovej alebo vznik keramiky štýlu Cruceni-Belegiš I, Noua, Lăpuș datovaný do doby okolo roku 1300 pred n. l. (*Ciugudean 2010*, obr. 4). Po desaťročiach výskumov na významných náleziskách a po zozbieraní a publikovaní značného množstva rádiouhlíkových dát bol začiatok staršej doby bronzovej posunutý hlbšie do minulosti (*Gogâltan 2019*, 48–51; *Sava/Gogâltan 2019*; *Sava/Ignat 2016*, 192–195). To sa potvrdilo novými rádiouhlíkovými dátami z dolného Mureša, ktoré zatiaľ naznačujú, že staršia doba bronzová sa v tomto regióne začala v 16. stor. pred n. l.

Typologická analýza skúmaného súboru keramiky ukázala, že pôvodný tvar bolo možné rekonštruovať len u 25,36 % črepov (140 kusov). Spolu sa rozpoznalo deväť hlavných tvarov, ktoré boli ďalej rozdelené na 23 podtypov (obr. 16; tabela 2). Podarilo sa určiť spolu 59 výzdobných motívov, z ktorých väčšina bola rytá. Nasledovalo kanelovanie, reliéfná výzdoba, vtlačovanie a pseudošnúrová výzdoba (obr. 26; tabela 3). Na analyzovanej keramike bolo teda identifikovaných päť základných výzdobných techník: rytie (1), kanelovanie (2), pseudošnúrová výzdoba (3), reliéfná výzdoba (4) a vtlačaná výzdoba (5). So pseudošnúrovaním sa stretávame len na keramike z Giroc-Mescal a Foeni-Gomila Lupului. Identifikovali sa dva hlavné vzory vo vývoji výzdobných techník a špecifické aspekty istej obmedzenej chronologickej postupnosti. Po zohľadnení týchto zistení v širšom kontexte hlavných udalostí v regióne možno konštatovať, že po roku 1400 pred n. l. (časový úsek, ktorý korešponduje so vznikom a vývojom rozsiahlych hradísk) sa kanelovaná výzdoba

stala dominantnou výzdobnou technikou na úkor rytej výzdoby. Navyše fakt, že nádob s kanelovanou výzdobou je v najstarších kontextoch (približne 1600–1400 pred n. l.) viac než nádob s rytou výzdobou, otvára otázky týkajúce sa systémov tradičnej relatívnej chronológie. Tá pripisuje rytej výzdobe starší pôvod a kanelovanej výzdobe mladší. Pri rozdelení výzdobných techník podľa archeologických lokalít a troch hlavných časových období zastúpených v tejto štúdii si možno všimnúť, že lokality sa zhlukujú do dvoch skupín (obr. 21). Prvá skupina obsahuje lokality z Foeni-Gomila Lupului, Giroc-Mescal a Tápé. Medzi analyzovanými kontextmi z týchto troch lokalít jasne prevláda rytá výzdoba, kým pseudošnúrová výzdoba sa nachádza len na lokalitách Foeni a Giroc. Navyše kanelovaná výzdoba je na keramike z tejto skupiny veľmi zriedkavá. V druhej skupine (pozostávajúcej z lokalít Pecica-poloha 14, Sântana-Cetatea Veche a Șagu-poloha A1_1) prevláda kanelovaná výzdoba už od obdobia 1600–1500 pred n. l., zatiaľ čo medzi rokmi 1400 a 1300 pred n. l. má kanelovanú výzdobu viac ako 60 % analyzovanej keramiky. Výsledky analýzy odhalili dva hlavné prúdy vo výzdobných technikách v oblasti dolného Mureša. Zdá sa, že na niektorých lokalitách, napríklad Foeni, Giroc a Tápé, pokračovala výzdobná tradícia staršej doby bronzovej, kým na iných lokalitách, ako Pecica, Sântana a Șagu, sa používala kanelovaná výzdoba už v strednej dobe bronzovej I. V tejto súvislosti by sme mali spochybniť alebo aspoň upresniť doterajšie názory na rozšírenie kanelovanej keramiky zo severného regiónu Tisy, severozápadného Rumunska a severovýchodného Maďarska (pozri napr. *Dietrich 2015*, 166; *Metzner-Nebelsick 2012*, 65, 66, 72). Na viac ako 52 % keramických črepoch zaregistrovaných v databáze sa výzdobné motívy dali zrekonštruovať.

Ďalším dôležitým aspektom v diskusii o vzniku a vývoji keramiky strednej doby bronzovej je viditeľné pokračovanie tradície staršej doby bronzovej v keramických tvaroch, výzdobných technikách a motívoch (*Duffy et al. 2019*, obr. 6; *Sava/Gogâltan 2019*, 227; *Sava/Ignat 2016*, 195). Analýza ukázala, že niektoré vlastnosti keramiky zo strednej doby bronzovej pretrvávali aj v mladšej dobe bronzovej. Zároveň môžeme pozorovať pokračovanie niektorých tvarov, výzdobných techník a motívov, ktoré sa vyvinuli v stupňoch I, II a III mladšej doby bronzovej (časové obdobie zodpovedajúce používaniu gávskej keramiky).

Vykonaná analýza ukázala, že vytýčenie úsekov relatívnej chronológie na základe typologického vývoja keramiky nemôže nahradiť rádiouhlíkové dáta. S pribúdajúcimi dostupnými absolútnymi dátami je čoraz jasnejšie, že typologickú chronológiu je potrebné podstatne zrevidovať. Cieľom tejto práce je, okrem iného, stanoviť

absolútnu chronológiu keramiky, ktorá pochádza z vyššie spomenutých lokalít a vytvorí systém relatívnej chronológie, ktorý by sa dal ľahko aplikovať na oblasť dolného Mureša. Kombinácia kontextovej analýzy s absolútnou chronológiou a typológiou tvarov a keramickej výzdoby ukázala, že stanoviť markery relatívnej chronológie na základe vývoja špecifických artefaktov je takmer nemožné. Namiesto toho sa zdá, že zdôraznenie historických udalostí všeobecného charakteru je lepším kritériom pre vytvorenie systému relatívnej chronológie, ktorý by malo doplniť a potvrdiť použitie rádiouhlíkových dát. Hlavné udalosti, ktoré sa odohrali v údolí dolného Mureša počas mladšej doby bronzovej už boli pertraktované v predchádzajúcich publikáciách (Gogâltan/Sava 2019; Sava/Gogâltan 2019; Sava/Ignat 2016).

Predmetná štúdia ponúka ponúka nový pohľad na chronologický vývoj dolného Mureša a okolitých regiónov v strednej dobe bronzovej. V prvom rade rádiouhlíkové dáta z lokalít Giroc-Mescal, Foeni-Gomila Lupului, Sagu-poloha A1_1 a Pecica-poloha 14 potvrdzujú predchádzajúce predpoklady (Sava/Gogâltan 2019, 223; Sava/Ignat 2016,

191, 192), že posledná vrstva staršej doby bronzovej z lokality Pecica-Santul Mare je súčasná s niekoľkými sídliskami a pohrebiskami, ktoré je možné priradiť k I. stupňu strednej doby bronzovej na základe v nich nájdených súborov. S počiatkom stavania rozsiahlych hradísk (napr. Sântana-Cetatea Veche) je v materiáli čoraz viac viditeľnejšia štandardizácia keramických tvarov, výzdoby a rozšírené preberanie kanelovanej výzdoby. Tieto vlastnosti sú ešte výraznejšie po zničení rozsiahlych hradísk a rozšírení keramiky gávskeho typu.

Výsledky analýzy, ktorá kombinovala keramiku s rádiouhlíkovými dátami a nálezovými kontextmi ukázali, že keramika sa nedá použiť ako stabilný chronologický ukazovateľ pre vytvorenie systémov relatívnej chronológie. Zároveň je potrebné zdôrazniť, aké dôležité je zahrnúť rádiouhlíkové dáta do typologickej a štylistickej analýzy keramiky. Analýza tiež odhalila, že vývoj istého tvaru výzdobnej techniky alebo vzoru môže sledovať rôzne trajektórie, dokonca aj v rámci toho istého mikroregiónu. To spochybňuje paradigmu archeologických kultúr/štýlov rovnomerne rozšírených v rozľahlých oblastiach.

SARMATIAN BURIALS WITH ROMAN IMPORTS FROM WALLACHIA

L I A N A O Ţ A

Starting with the end of the 1st c. AD, the arrival of the Sarmatian communities in Wallachia (the area between the Danube River and the Carpathian Mountains, bounded on the west by the Olt River) and Moldavia (denomination that designates in this study the territory between the Prut River and the Carpathian Mountains) is *archaeologically attested*. Sarmatian graves in Wallachia are dated to three stages, which represent as many moments of settlement of these communities in Wallachia: the late 1st c. AD and the first half of the 2nd c. AD; the late 2nd c. and the first half of the 3rd c. AD; the late 3rd c. AD. From a total of around 270 Sarmatian graves in Wallachia, Roman imports were discovered in 71 of them. The purpose of this discussion is not so much the typological analysis of the Roman items, but rather the characteristics of the ritual and funerary inventory of the graves in which such items were deposited: territorial distribution, grave layout, corpse deposition, age and sex of the deceased, grave goods. Based on the typology of the Roman objects, the hypothesis of trade is the most appropriate explanation for the way the Roman products reached Sarmatian communities from Wallachia. The conclusion is that the Sarmatian burials with Roman grave goods do not have particular features regarding the layout of the grave, the funerary ritual or the treatment of the inventory deposited compared to the rest of the graves in which no items produced on the Roman territory were found. Although, in some cases, the items from the Roman Empire can be counted among the status symbols used in the funerary ritual, it is nevertheless notable that they do not play this role in themselves, but in association with other features of the layout of the graves or the inventory.

Keywords: Sarmatians, Roman Empire, Wallachia, burials, grave goods, Roman products, 1st–3rd c. AD.

The study of the Roman objects found in Barbaricum is an important research direction, essential for understanding the relations between the Roman Empire and different populations located either closer or farther from its borders. Several monographs have already been written about the North-Pontic area, summarizing the Roman discoveries in the region (Simonenko 2011; 2013; Simonenko/Marčenko/Limberis 2008). At first sight, the usefulness of the following approach could be questioned judging from the point of view of the monographs mentioned above and considering that we are talking about the same population – the Sarmatians, and a geographically close area. However, a close look at the Sarmatian discoveries in Wallachia indicates a different situation.

Starting with the end of the 1st c. AD, the arrival of the Sarmatian communities in Wallachia (the area between the Danube River and the Carpathian mountains, bounded on the west by the Olt River) and Moldavia (denomination that designates in this study the territory between the Prut River and the Carpathian mountains) is *archaeologically attested* (Oŭa 2016, 129–138; Oŭa/Sîrbu 2010, 191–201; 2016a, 261–284; 2016b, 212–214, 228–230; 2019a, 151–154). The discoveries are not very numerous (around 220 in the territory west of the Prut River and around 270 in the area between the Danube and the Carpathians), especially if we consider that they extend chronologically over a period of about

two centuries and they are not evenly distributed territorially. The Sarmatian discoveries in Wallachia are concentrated mainly in the east, north-east and south of the region, less in the central and northern areas and appear only sporadically west of the *limes transalutanus*. In Moldavia, the discoveries attributed to the Sarmatians are grouped in the Jijia Plain, the Bârlad Plateau, the Tutova Hills and the Siret Plain (Oŭa/Sîrbu 2016a, 262–265; 2016b, 212–214, 228–230; 2019a, 151–154). Both Wallachia and Moldavia represent marginal areas compared to the vast space (Istvánovits/Kulcsár 2017, 1–14) inhabited by the populations generically designated by the ancient written sources as ‘Sarmatians’ (Olbrycht 2000, 116–129; for doubts regarding the use of this term, see Dan 2017, 113; Mordvintseva 2013, 203–216; for the denominations *Germania* and *Sarmatia* as Roman constructions see Lind 1991, 133, 138).

The study of the Roman products is of particular importance in understanding the Sarmatian discoveries in Wallachia and Moldavia. These discoveries consist almost exclusively of graves, with very few exceptions represented by accidental discoveries or discoveries from systematic excavations which however had other objectives (Sîrbu et al. 2014, 94). The inventory of the graves is modest, consisting mainly of handmade or wheel-made pottery, adornment items (especially beads), less frequently weapons or mirrors (Bichir 1972, 145–166; 1977, 174–188; Oŭa/Sîrbu 2009, 145–177; Sîrbu et al. 2014, 101–118). The

dating of the inventory items is difficult, because their typology does not vary much over time, and this is also why the chronology of the Sarmatian discoveries in Wallachia and Moldavia has remained, for a long time, a very general one (2nd–3rd c. AD; *Bichir* 1971, 280, 281; 1972, 166–169; 1977, 191–193). The resumption of the study of the Roman imports found in Wallachia finally meant the opportunity to elaborate a more detailed chronology of some of the discoveries which were treated for a long time en bloc and to distinguish among them three chronological stages corresponding to the different times when the Sarmatian communities arrived in Wallachia: the end of the 1st c. AD—the first decades of the 2nd c. AD; the end of the 2nd c. and the first decades of the next century; the end of the 3rd c. AD (*Oța* 2016, 131–146; *Oța/Sîrbu* 2009, 178–183; 2013, 292, 293; 2016b, 212, 213, 228, 229; 2019a, 151–157; *Sîrbu et al.* 2014, 121–133).

Although geographically close and inhabited by the same populations, the regions between the Carpathians and the Danube (Wallachia) and between the Carpathians and the Prut (Moldavia) must be approached differently at least in terms of the Sarmatian discoveries (*Oța/Sîrbu* 2016b, 215–220, 230–235), and this is why this study focuses only on the Roman objects from the Sarmatian graves or the very few random discoveries in Wallachia. Behind certain common features are hidden many differences of detail, important for understanding the general or particular characteristics revealed by the discoveries in a certain region, and the case of the Sarmatians is a typical one. The indication of the great variety of populations that hid under the generic name of Sarmatians (name given on the basis of certain general features common to these populations) is due first and foremost to the ancient authors, and the term of ‘Sarmatians’ will be used with the same meaning in this paper: a generic term covering a diversity of tribes, which most likely had specific names, but which shared several common features (*Oța* 2018, 41; *Oța/Sîrbu* 2012, 128).

The Roman objects found in Sarmatian cultural milieu from Wallachia were published in detail in two monographs (*Oța/Sîrbu* 2009, 13–72; *Sîrbu et al.* 2014, 15–91), and based on them several studies were written on the features of the Sarmatian graves in

the mentioned region (*Oța* 2014–2015, 95–118; 2016, 129–146; 2018, 41–61; *Oța/Sîrbu* 2012, 125–148; 2016a, 261–280; 2016b, 205–235; 2019a, 149–157; *Oța/Sîrbu/Matei* 2013, 325–352). However, a synthesis study on the items produced in the Roman Empire found in the Sarmatian graves in Wallachia represents a useful approach.¹ Not only does this study gather data published so far in a disparate manner, but it also orders and completes them in an approach dedicated especially to the Roman products, following which the image of the relations between the Roman Empire and the Sarmatian communities around the Danubian limes will become better known.

From the outset, attention should be drawn to a limitation.² In overwhelming proportion, the Sarmatian discoveries in Wallachia consist so far of graves and, because of a few reasons, the items deposited as funerary inventory provide only an incomplete sequence. The first of these reasons is that we are dealing with only certain items belonging to the deceased or his family, which were intentionally selected by those who performed the funerary ritual (most likely relatives) in order to be removed from the everyday use (*Forest* 1998, 247) and buried in the grave. Most likely, the items deposited as funerary inventory do not cover the whole variety of objects used in the daily life (*Brather* 2008, 239; *Roymans* 2007, 479; *Tuffreau-Libre* 2000, 54), therefore the conclusions derived from the study of the funerary inventory can only be used with caution as a basis for certain assumptions about the way of life, the social organization or even the religious beliefs of the various populations. A second reason is related to the proportion in which a grave mirrors the social status, aspirations or achievements of the buried individual. In some cases, rather than a true reflection of the reality, one can speak of a real transformation (*Härke* 1994, 31–34; *Pearce* 2000, 5, 8) of the said reality, a reason for a family or for the person who performs the funerals, especially in the case of a usurpation, to display their status and to try to legitimize certain claims, by manipulating public opinion (*Mordvintseva* 2016, 390, 391). The third reason is represented by the inherent lack of uniformity of the funerary ritual. Even in the Roman world, for which there are numerous literary or epigraphic sources, there is no uniform funerary

¹ The study I have published several years ago (*Oța* 2015a, 25–33) was a very general one, focusing only on some characteristics of the Roman imports, mainly from north-eastern and southern Wallachia. The studies of *A. Popa* (2011; 2013) on the Roman imports in the area between the Carpathians and the Dniester are also general, as geographical area and the issues discussed. In the synthesis written by the same author, the discussion about the Sarmatians is a general one, focusing especially on the relation between what was defined as ‘Sarmatian’ culture and the Sarmatians as historically attested people (*Popa* 2015, 43–46). Some of the Roman grave goods from Sarmatian burials in Wallachia are mentioned in the chapter dedicated to archaeological discoveries from the area between the Eastern Carpathians, Dniester and Lower Danube, but the discussion focuses especially on the typology of the items, not on the role they played in the graves.

² For a more detailed discussion, see *Oța/Sîrbu* 2019b, in press.

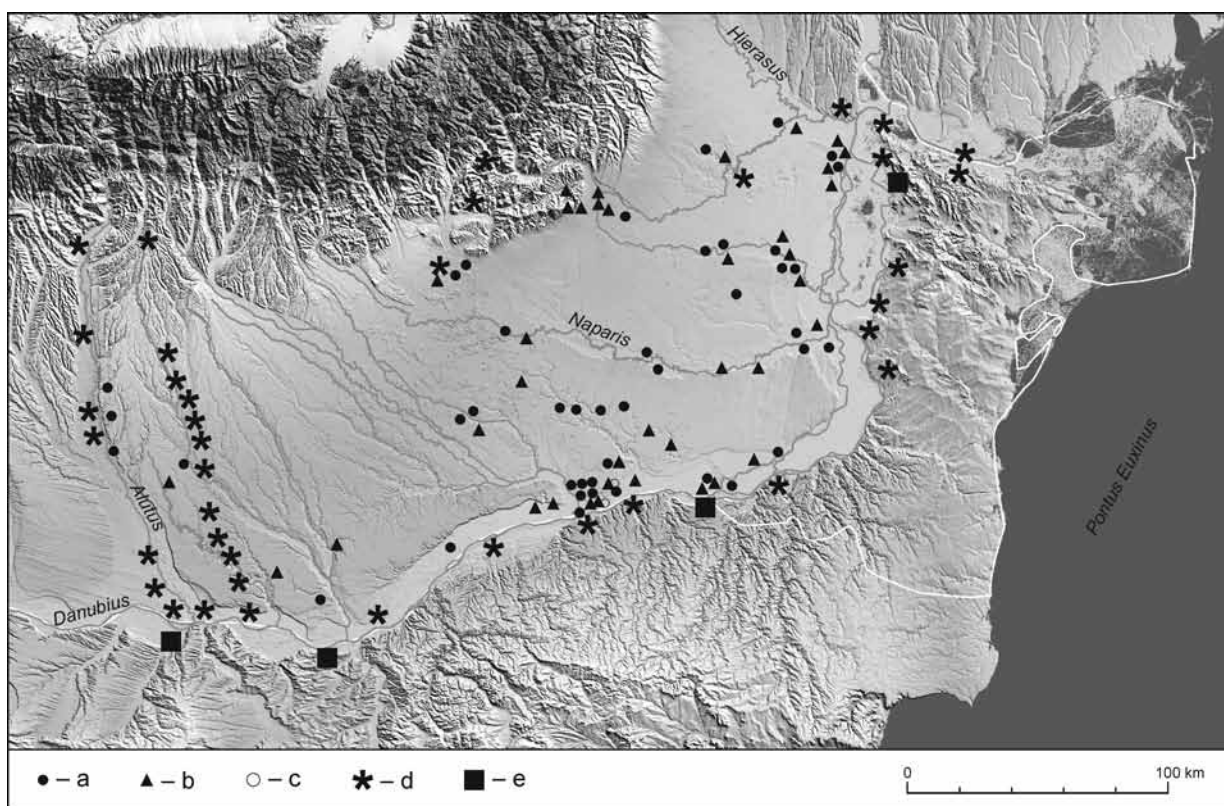

Fig. 1. Roman objects in Sarmatian milieu from Wallachia. Legend: a – Sarmatian graves; b – Sarmatian graves with Roman objects; c – Roman objects with unknown context; d – Roman fortifications; e – legionary forts (map support provided by Mihai Florea, SRTM-30; mapping by Liana Oța).

ritual for all its inhabitants, immutable over time. Common to each family is only the obligation to bury their dead. Otherwise, the way they did it was at their discretion, emphasizes *J. Scheid* (2008, 7). The variety of the funerary rituals must be even greater in the case of a population that has never developed a state (*Kradin* 2000, 426–431; 2002, 371, 372, 375; 2014, 14–17; *Rogers* 2007, 250, 251, 257) capable of imposing certain general rules valid for all its subjects. Moreover, written accounts about the Sarmatian funerals are missing, which accounts could have allowed a comparison between what was left of a ritual (the grave is only the often incomplete result of a ceremonial that could in fact have lasted several days and could have involved a succession of acts, gestures and behaviors, and from which the funerary structure could only render quite little information – *Février* 1987, 81; *Parker-Pearson* 1999, 1–3) and the written record, even partial, of certain funerals.

Given that the Sarmatian communities from Wallachia are so far archaeologically known to us only through the graves (not much data can be deduced from the few discoveries which do not represent

burials, since most are accidental discoveries, without a clear archeological context), we can only try to use this data with all the caution dictated by their incomplete and subjective nature.

From a total of around 270 Sarmatian graves in Wallachia (Fig. 1), Roman imports were discovered in 71 of them (representing 26.29%). By Roman import³ I understood any item manufactured in a province of the Roman Empire, which arrived in the Sarmatian environment from Wallachia, within the chronological frame of the early Roman age, more precisely 1st–3rd centuries AD (*Oța/Sîrbu* 2009, 168, 169; see also *Krekovič* 1987, 275 for the definition of Roman imports in Slovakia and *Lund-Hansen* 1987, 13 for northern Europe). Most of these products arrived in Barbaricum by trade, but in certain particular cases other means, such as robbery, diplomatic gift, subsidies, payment of mercenaries, even souvenirs, should be taken into account, at least for other areas (*Laser/von Schnurbein* 1994, 2; *Meyer* 2013, 58, 70, 71; *Popa* 2015, 184–188; *Vaday* 2005, 10–13).

Although I tried to make the distinction when possible, it is not completely excluded that some of

³ *A.Vaday* (2005, 17) believes it would be more appropriate to talk about Roman 'exports' than about Roman imports.

the analyzed items were not products of the Roman workshops, but of the North-Pontic ones. Given the fact that starting with the seventh decade of the 1st c. AD the Roman domination expanded also over the north of the Black Sea (Ferrary 2007, 324; Petolescu 2000, 48), the inclusion of such products among the Roman imports in the broad sense explained above, is not, however, a mistake. What I excluded are the items of North-Pontic origin that were, most likely, brought by the Sarmatians to Wallachia from their areas of origin. A legitimate question would be how we can make such a distinction between the items brought by the Sarmatians from the North-Pontic areas and the Roman products acquired after their arrival in Wallachia. I have supposed that items of North-Pontic origin found in some early Sarmatian graves most probably were brought in Wallachia by the Sarmatians as part of their traditional attire. These items are not testimonies of establishing certain relations of the Sarmatian communities with the Roman Empire in the new area in which they made their presence archaeologically felt, but they must be related to the costume and fashion in the areas of origin (Vaday 2005, 15). The discontinuance in the supply of products from the area of origin and their replacement with Roman products had as a consequence the change in a relatively short time (visible changes sometimes starting even with the second generation), of the originary costume attested in the new areas where Sarmatians settled (Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989, 111).

However, it should be noted from the beginning that not all the Sarmatian funerary structures in Wallachia have been published. Out of the 36 graves attributed to the Sarmatians at Târgșor (Ciupercă/Măgureanu/Anton 2015, 777) only 18 were published (Diaconu 1963, 324–336; 1965, 19–29), while for the remaining 18 there are only mentions, among which the existence of three Roman vessels deposited as funerary inventory (Niculescu 2003, 193–195). The presence of beads and pendants (Șirbu et al. 2014, 37, 38, nos. 11, 12) in the inventory of one of the Sarmatian graves at Chirnovi-Terasa Rudarilor (group of eight burials) or Chirnovi-Șuvița Iorgulescu (one structure; Situri 1983–1992, 33) could be an indication of the presence of other unpublished Roman items. However, given the fact that the aforementioned Sarmatian graves were discovered earlier (Chirnovi in 1988 and 1989, and Târgșor before 2003) and are still unpublished, we can attempt to make a synthesis with the existing data. Given that the material already published preponderates over the unpublished one, it is difficult to believe that the observations and conclusions will change radically.

I have excluded the three Roman vessels from Târgșor from the present synthesis, because I do

not know if they represent as many different graves or if some of them were associated in the inventory of the same grave. However, I took into account the typology of the three vessels (mug, bowl and handled pot) and, where possible, more precisely when discussing the typology and chronology of the Roman objects, I also made references to these findings. On the other hand, even if no additional data was published about the inventory of the grave at Chirnovi besides the existence of beads and pendants, given that the respective items are illustrated, I have introduced the mentioned funerary structure in the analysis undertaken, with all due reservations. I have also excluded from among the published graves G. 205 at Târgșor (Diaconu 1963, 325, 330, 334; 1965, 21, 25, 28), in which the only item likely to be classified among the Roman objects, the amber bead, was in fact discovered in a robbery pit, which raises questions about its belonging to the grave goods. G. 3 from Smeeni-Movila Mare (Bichir 1972, 156; 1977, 184; Frînculeasa et al. 2017, 55; Simache/Teodorescu 1962, 270–280) was also not discussed, because the reference in the initial publication of a bell in the inventory of the grave is under question and there are still reservations even after the monographic publication, as the item could not be found.

The purpose of this discussion is not so much the typological analysis of the Roman items (since many of them have already been published, with the corresponding analogies – Oța/Șirbu 2009, 13–72; Șirbu et al. 2014, 15–91), but rather the characteristics of the ritual and funerary inventory of the graves in which such items were deposited. The reason for this choice is that, in the absence of settlements, the discussion on the Sarmatian communities in Wallachia should be carried out on the basis of the available information, which consists almost exclusively of funerary findings, therefore it must be verified which is the place occupied by these burials in which Roman items were deposited as part of the Sarmatian funerary customs, more precisely if they are characterized by other particular features than by the deposit of Roman products. Equally significant is the treatment of the Roman items in relation to the rest of the funerary inventory.

Only a small number of Roman objects represents stray finds: the mugs from Oltenița-Renie and Ulmeni, the ring from Oltenița-Renie, the bronze casserole and the glass *unguentarium* from Ulmeni. Unfortunately, it is impossible to know for sure whether all these finds or a part of them belonged to graves destroyed by modern irrigation works (Bichir 1972, 166; 1977, 191, although the authors who published for the first time the three vessels from Ulmeni – Morintz/Ionescu 1968, 109 – avoided

Table 1. The percentage of graves with Roman products in the groups of Sarmatian graves.

No.	Group of graves	Number of graves with Roman products	Total number of graves	Percentage of graves with Roman products
1.	Ulmeni	5	5	100.00%
2.	Largu	7	10	70.00%
3.	Gălățui	2	3	66.60%
4.	Lișcoteanca-Moș Filon	3	6	50.00%
5.	Tichilești	2	4	50.00%
6.	Vlad Țepeș	1	2	50.00%
7.	Oltenița-Puțul de cărămidă	1	2	50.00%
8.	Brăila-Hipodrom	2	5	40.00%
9.	Târgșor	7	18 published	38.88%
10.	Jilava	1	3	33.30%
11.	Smeeni-Movila Mare	1	3	33.30%
12.	Ciulnița	2	6	33.30%
13.	Spiru Haret	1	3	33.30%
14.	Buzău-sud	2	minimum 7	28.57%
15.	Bucu	4	14	28.57%
16.	Râmnicelu	4	16	25.00%
17.	Grădiștea	2	10	20.00%
18.	Călărași G. 7–10	1	5	20.00%
19.	Dorobanțu	1	5	20.00%
20.	Oltenița-Renie	3	16	18.75%
21.	Lișcoteanca-Movila Olarului	2	12	16.66%
22.	Păuleasca	1	6	16.66%

making any assumption), and so, the data on these discoveries can only be useful when discussing the typology of the Roman items found in Wallachia.

THE FUNERARY RITE AND RITUAL OF THE SARMATIAN GRAVES FROM WALLACHIA CONTAINING ROMAN GRAVE GOODS

It is not known whether G. 2 from Călărași⁴ and the funerary structure from Chirnogi represent isolated burials or they belong to a group of graves. 14 of the 69 remaining graves represent isolated burials and 55 graves were found in 22 groups of graves, while their proportion within the group (Table 1) vary between a presence of 100% (Ulmeni) and 16.66% (Păuleasca and Lișcoteanca-Movila Olarului). In nine groups, the percentage of the graves with Roman products ranges between 16.66% and 30% (Păuleasca and Lișcoteanca-Movila Olarului with 16.66%, Oltenița-Renie with 18.75%, Grădiștea, Călărași G. 7–10 and Dorobanțu with 20%, Râmnicelu with 25%, Bucu and Buzău-sud with 28.57%). In six groups there are percentages

between 30 and 40% (Jilava, Smeeni-Movila Mare, Spiru Haret and Ciulnița with 33.3%, Târgșor with – so far – 38.88%, Brăila-Hipodrom with 40%) and only in seven groups were found percentages between 50 and 100%, as follows: 50% in four cases (Lișcoteanca-Moș Filon, Tichilești, Vlad Țepeș and Oltenița-Puțul de cărămidă), 66.6% in one case (Gălățui), 70% in one case (Largu) and 100% also in one case (Ulmeni). The groups of Sarmatian graves in Wallachia have varied numbers, between a minimum of two and a maximum of 16 burials, however it is worth noting the tendency that – in the case of large groups (with more than 10 burials) – the number of funerary structures in which Roman items were deposited is rather low (16.66% in Lișcoteanca-Movila Olarului, 18.75% in Oltenița-Renie, 20% in Grădiștea, 25% in Râmnicelu, 28.57% in Bucu, 38.88% in Târgșor), with the two exceptions which are Largu (70%) and Ulmeni (100%). A first observation that emerges from the comparison of these percentages is that of a low overall presence of the Roman items deposited as grave goods, regardless of whether all the Sarmatian burials in Wallachia or only the graves of a single group are taken into account. It cannot be known whether this

⁴ For the bibliographical references on each grave, see the catalogue, at the end of this study.

low percentage of Roman objects is only a feature of the funerary inventory or it reflects the same situation in the case of the settlements. Therefore, no hypothesis can be advanced at the moment as to the cause of this low presence of Roman items in the graves (either consequence of a low inflow of Roman products in the Sarmatian communities in Wallachia, or symbol of a high value of these items, which is why they are not removed from the daily life).

Regardless of whether they are isolated or part of groups, most of the graves with Roman objects are flat (43), 14 are burials arranged in tells (from the groups found at Lișcoteanca-Moș Filon, Lișcoteanca-Movila Olarului, Râmnicelu, Spiru Haret, Gălățui, Dridu-tell, Sudiți), and seven graves (all from the same group – Largu) were discovered in sand dunes. The number of tumular burials is low – only six, of which five are secondary (Mohreanu, Jilava G. 2, Ciulnița G. 1 and G. 4, Smeeni-Movila Mare G. 2) and a main one (Vitănești). There is no such data about the funerary structure at Chirnogi.

Usually, only one deceased was put in a grave, with the exception of G. 1 in Ciulnița, where two deceased, male and female, were buried together.⁵

Unfortunately, the orientation of the deceased individuals is not known for 15 burials, either because it could no longer be determined due to the destruction of the grave, or because it was not published. For the remaining 56 graves, the orientation predominates in the N – S direction (44 burials), while orientations such as NW – SE (four cases: Brăila-Liceu, Bucu G. 14, Grădiștea G. 19, Lișcoteanca-Moș Filon G. 3), NE – SW (one grave: Ciulnița G. 4), E – W (four cases: Brăila-Hipodrom G. 2, G. 3, Râmnicelu G. 9, Smeeni-Movila Mare G. 2) or W – E (three burials: Lișcoteanca-Moș Filon G. 6, Râmnicelu G. 5, Ulmeni G. 5) are sporadic. The explanation is related to the general tendency observed in the areas of Wallachia where the Sarmatian discoveries were concentrated. The orientation on the N – S direction is predominant both in the Sarmatian funerals in Wallachia as a whole, as well as in the various regions. The weight of the exceptions (orientations on the E – W, W – E or S – N directions) is overall small, but attention should be drawn to the higher frequency of these exceptions in the case of the graves found in the north-east and east of Wallachia, more precisely Brăila Plain (Oța/Sîrbu 2009, 140, 141) and Buzău area, compared to the south of Wallachia. The seven graves with Roman items oriented E – W or W – E are found exclusively in the east and north-east of Wallachia,

with the sole exception of G. 5 from Ulmeni, found in the south of Wallachia.

In the two monographs published so far about the Sarmatian discoveries in the Brăila Plain and in southern Wallachia we have tried to number the positions of the deceased individuals in order to see if there are certain rules regarding the deposition of the deceased (Oța/Sîrbu 2009, 141–143; Sîrbu et al. 2014, 96–98). Drawing attention to the unexpectedly large number in which the position of the deceased individuals was not known, especially in southern Wallachia (72 graves out of a total of 121, compared to only 42 burials for which the positions of the deceased individuals are known – Sîrbu et al. 2014, 96, 97), the conclusion was that of the predominance of the body laid out in dorsal position, with arms and legs straight. The aforementioned position also predominates in the graves with Roman objects (35 burials). With the exception of the body laid out in dorsal position, with the palms on the pelvis, discovered in three graves with Roman items (Lișcoteanca-Moș Filon G. 6, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7, Dridu-tell G. 2), in the case of the other 11 graves we can only speak of positions recorded just once: dorsal position, with palms on the chest (Lișcoteanca-Moș Filon G. 3); dorsal position, with the right arm bent from the elbow and oriented to the skull (Râmnicelu G. 9); dorsal position, with the right palm on the femur and left arm stretched, with the palm under the pelvis (Lișcoteanca-Moș Filon G. 1); lying on the back, with both arms along the body and legs bent from the knee and fallen to the right, which might suggest an initial lying down with the legs bent and the knees up (Târgșor G. 200); dorsal position, with left leg bent, right one stretched and both arms straight (Grădiștea G. 11); supine position, with right leg bent, the left one stretched, both arms straight (Tichilești G. 2); lying on the back, with arms straight, left femur put across the right one (Gălățui G. 3); dorsal position, left arm stretched and the right arm bent, with the palm to the head (Măriuța G. 2/2009); lying on the right side, with arms and legs stretched (Râmnicelu G. 3); lying on the right side, with the right arm stretched, left one bent, with palm on the pelvis and the legs bent from the knee and fallen to the right (Păuleasca G. 57); lying on the left side, with both legs bent from the knees, forming a rhomb, left arm straight, right arm bent, palm laterally placed, at some distance from the body (Mohreanu). Unfortunately, the observation of the large number of cases in which the data on the burial position of the individuals is absent remains valid also in the case of the graves with Roman items (22 graves).

⁵ Only the woman buried in the double grave from Ciulnița has Roman objects as grave goods, and this is the reason why I have considered, for the present discussion, this double grave as a single case.

Leaving aside the 23 burials for which the age of the deceased individuals is unknown or could not be determined⁶, the Roman items were rather deposited in graves of adults (32 graves: Gălățui G. 3, Lișcoteanca-Moș Filon G. 1, G. 6, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7, Măriuța G. 2/2009, Mohreanu, Oltenița-Renie G. 9, Păuleasca G. 57, Tichilești G. 2, G. 4, Brăila-Hipodrom G. 2, G. 3, Brăila-Liceu, Bucu G. 8, G. 10, G. 14, Chiscani-sat, Târgșor G. 184, G. 198, G. 200, G. 206, G. 228, G. 253, G. 267, Vitănești G. 2, Smeeni-Movila Mare G. 2, Largu G. 5, G. 6, G. 7, G. 8, Buzău-sud G. 2, Ciulnița G. 1 B), to which are added the three graves (Dridu-tell G. 2, Grădiștea G. 11, Largu G. 1) belonging to female adolescents (in the case of the Sarmatian communities in Wallachia, female adolescents do not differ from the adults from the point of view of the funerary ritual and the grave goods – *Oța/Sîrbu/Matei* 2013, 334, 335). 13 graves (Grădiștea G. 19, Lișcoteanca-Moș Filon G. 3, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 13, Râmnicelu G. 3, G. 5, G. 9, Spiru Haret G. 1, Bucu G. 7, Ulmeni G. 4, G. 5, Jilava G. 2, Largu G. 2, Ciulnița G. 4) belonged to children (meaning 25%) out of a total of 48 burials with Roman items for which data on the age of the deceased individuals are known.

Although the very high percentage (46, which means 64.78%) of the graves with Roman items for which the sex of the buried individuals is unknown is discouraging, it is worth mentioning, however, that in 19 graves were buried women (Dridu-tell G. 2, Gălățui G. 3, Grădiștea G. 11, Bucu G. 8, Chiscani-sat, Călărași G. 7, Căscioarele, Târgșor G. 184, G. 198, G. 200, Ulmeni G. 3, Vitănești G. 2, Smeeni-Movila Mare G. 2, Largu G. 1, G. 7, Luciu, Oltenița-Renie G. 7, Gălățui G. 4, Ciulnița G. 1 B), and only six deceased were men (Lișcoteanca-Moș Filon G. 1, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7, Brăila-Hipodrom G. 2, Bucu G. 10, Largu G. 6, Buzău-sud G. 2). However, the assumption that the Roman grave goods characterize 'female' burials rather than 'male' burials cannot be supported with convincing arguments at this stage of research. It is rather a general tendency observed in the case of the Sarmatian burials in Wallachia, which is: given that an anthropological analysis was carried out only for relatively few graves, it is much more difficult to suppose, based on the funerary inventory, which graves belonged to male individuals compared to which graves belonged to female individuals. The explanation is related to a possible standardization of the inventory of men's graves, which makes the

items deposited less varied compared to the items found in graves that can be attributed to women, at least in the case of Wallachia (*Oța/Sîrbu/Matei* 2013, 335).

I have already drawn attention that the Sarmatian discoveries are not evenly distributed throughout the territory of Wallachia, but only cover certain areas (Fig. 1). Most of the graves, 121, are concentrated in the southern and south-eastern areas of Wallachia, of which Roman products were discovered in 30 graves (which means a fairly small percentage of only 24.79%). In eight graves out of the total of 30, the funerary inventory consisted exclusively of Roman items. However, if we take into account only the sites where Sarmatian graves with Roman items were registered, one can observe that out of a total of 42 sites with Sarmatian discoveries in the south of Wallachia, graves with Roman objects were found in 19 sites (45.23%). The observation regarding the low number of Roman items deposited as inventory in the Sarmatian graves in Wallachia does not change radically, but it is amended by a relatively uniform territorial distribution, a fact also confirmed by the existence of four groups of graves in which the percentage of burials with Roman grave goods ranges between 100 and 50% (Ulmeni, Gălățui, Vlad Țepeș, Oltenița-Puțul de cărămidă). Only in the case of one large groups of burials (Oltenița-Iordoc with eight burials) are the Roman grave goods completely absent. The other groups of graves without Roman items have a small number of burials (between two and four), although it is not excluded that this absence is in fact due to the way in which some of these groups were published (Oltenița-Coada Lupului, Oltenița-Valea Mare, Sultana), in which case the only certain group without Roman discoveries would remain Cetatea Veche, with two burials. The observation of the low number of Roman items deposited as funerary inventory, however still distributed relatively evenly from the territorial point of view, noted in the case of the southern area of Wallachia, remains valid for the east and north-east areas of Wallachia: from a total of 99 graves, 32 contained Roman items (32.32%), of which eight (10 if the graves with partially recovered inventory were added) contained exclusively Roman objects. However, out of 28 sites, in 16 (57.14%) were found graves with Roman items, and the groups that did not contain Roman items have a small number

⁶ Due to the few anthropological determinations, the age of the majority of the individuals buried in Sarmatian graves from Wallachia remains unknown. Sometimes, a closer look at the published pictures or drawings helps estimating if they are adults or children (for details, see *Oța* 2018, 41–46, tab. 3; 4). In the absence of anthropological analyzes, the deposition of a dagger or sword could be a clue that these are adult graves, because, at least for the Sarmatian graves in Wallachia or Moldavia, such weapons were never found in children graves.

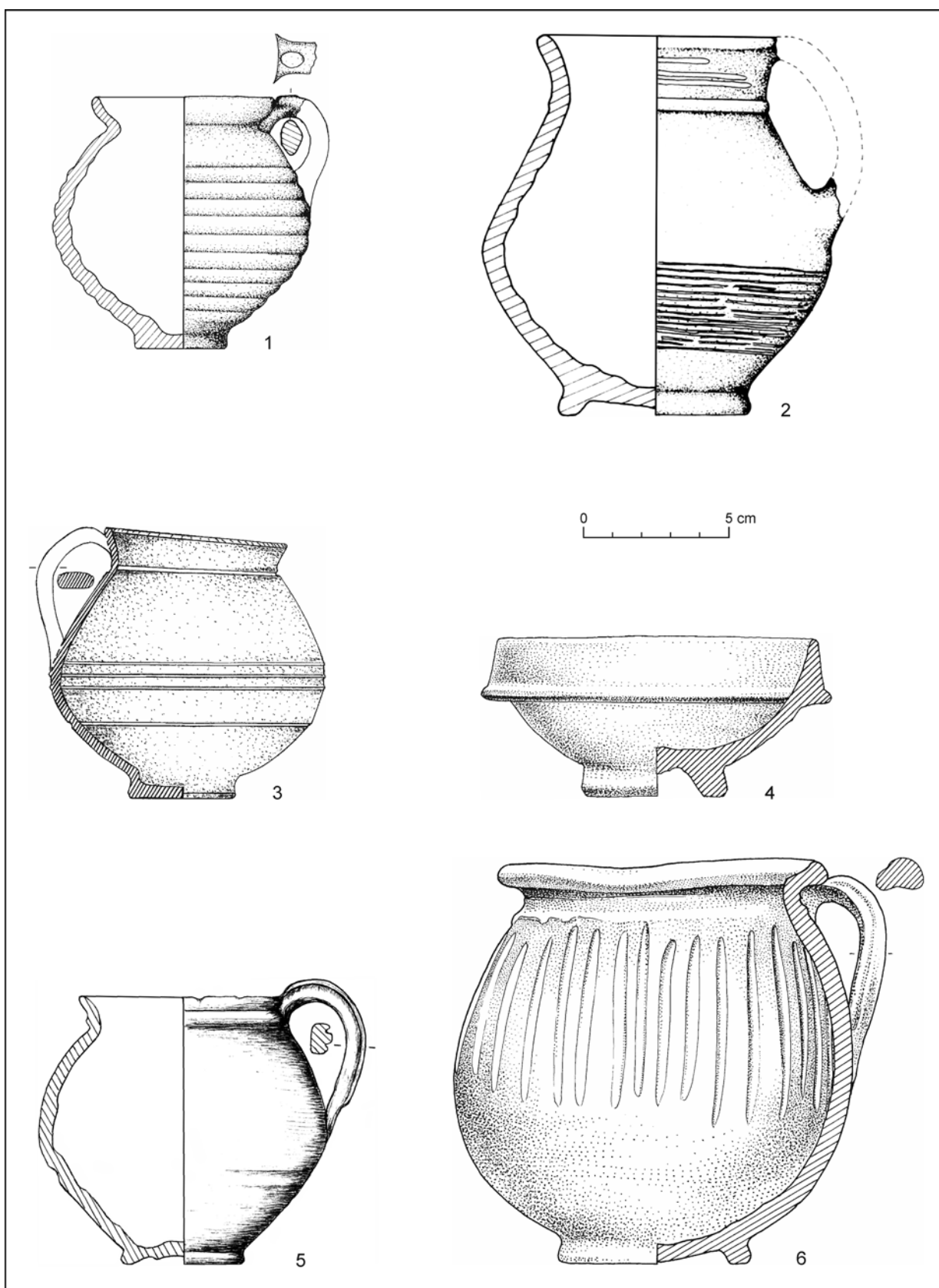

Fig. 2. Roman pottery. 1–3, 5 – mugs; 4 – cup; 6 – pot. 1, 2 – Brăila-Hipodrom G. 3 (after Oța/Sîrbu 2009); 3 – Măriuța G. 2/2009 (after Sîrbu et al. 2014); 4, 6 – Brăila-Liceu (after Oța/Sîrbu 2009); 5 – Sudiți (courtesy of Sebastian Matei, Buzău County Museum).

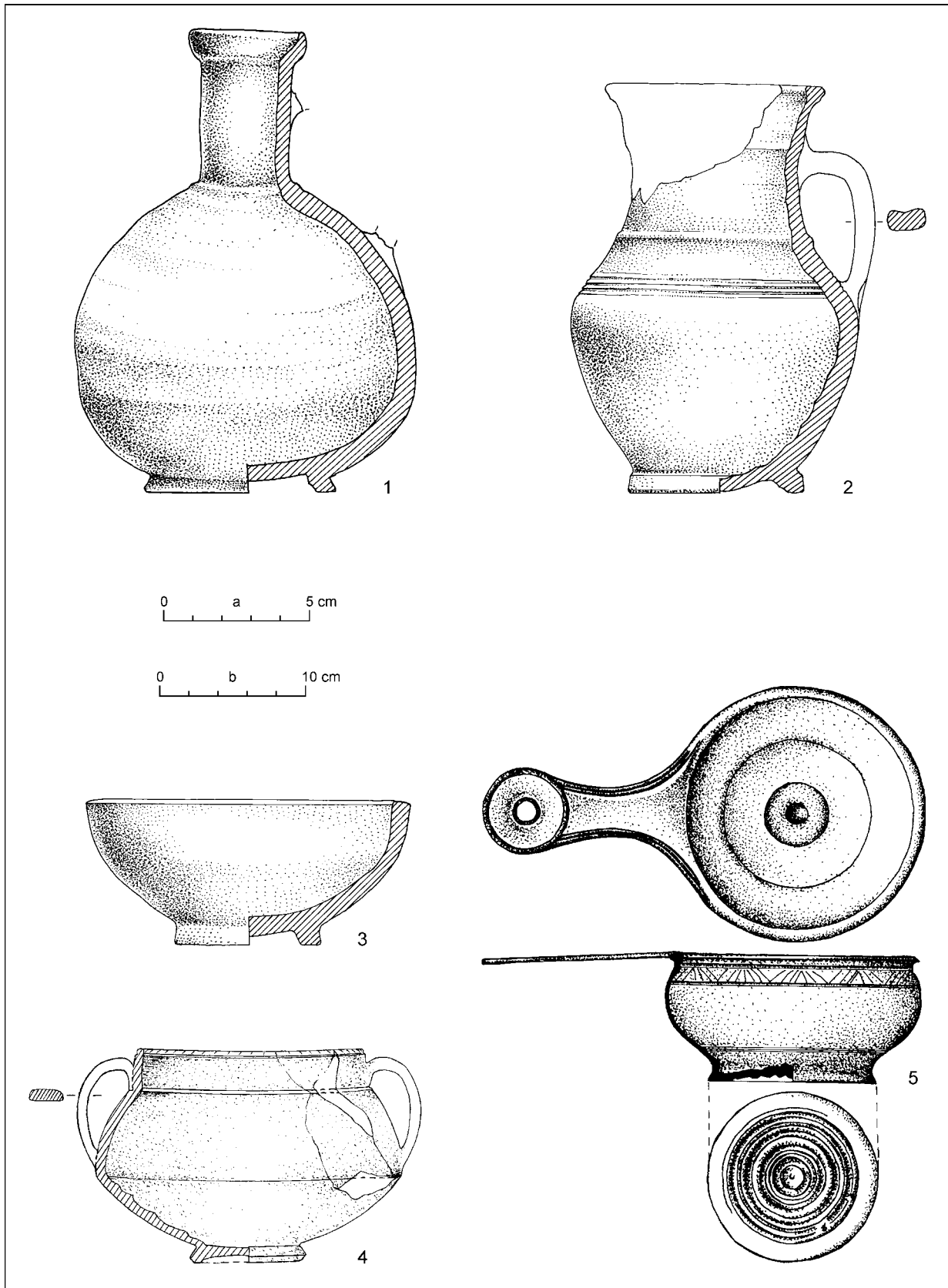

Fig. 3. Roman pottery. 1 – jug; 2 – pitcher; 3 – bowl; 4 – cup; 5 – bronze casserole. 1 – Lișcoteanca-Moș Filon G. 1 (after Oța/Sîrbu 2009); 2 – Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7 (after Oța/Sîrbu 2009); 3 – Râmnicelu G. 14 (after Oța/Sîrbu 2009); 4 – Gura Ialomîței (after Sîrbu et al. 2014); 5 – Ulmeni (after Bichir 1977). Scale: a – 1–4; b – 5.

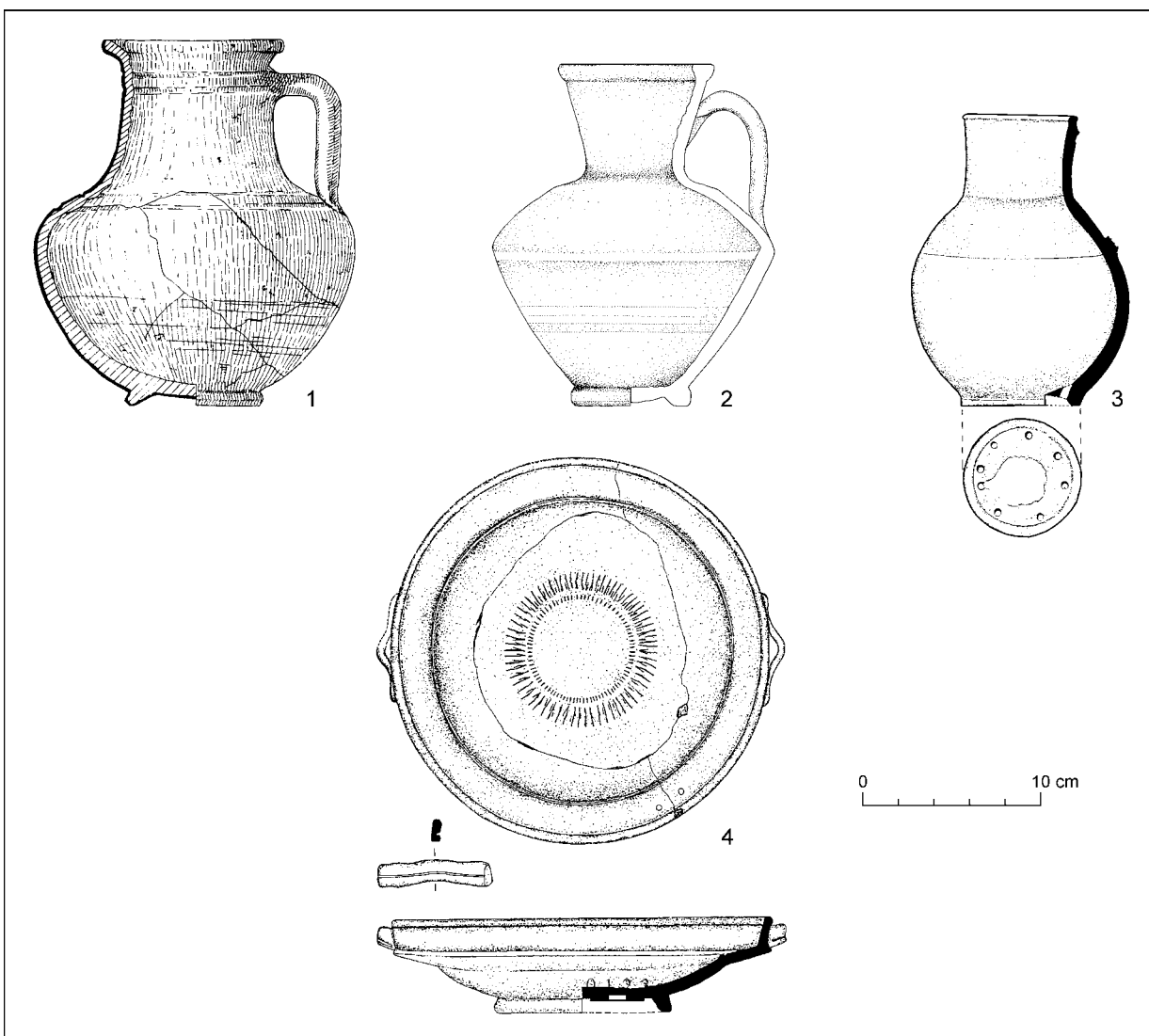

Fig. 4. Roman pottery. 1–3 – jugs; 4 – bowl. 1 – Ulmeni G. 3 (after *Sîrbu et al. 2014*); 2 – Luciu (courtesy of Sebastian Matei, Buzău County Museum); 3 – Bucu G. 7 (after *Rența 2000*); 4 – Bucu G. 10 (after *Rența 2000*).

of burials (three groups of burials, with a total of eight graves: Lișcoteanca-Movila din baltă, Jugureanu, Cireșu). The percentage of graves with Roman objects from the central-northern area of Wallachia is similar to that of the other areas, south and east (eight graves out of a total of 23, therefore 34.78%, of which one with inventory consisting only of beads), and the two groups of burials have comparable percentages of graves with Roman items (38.8% in Târgșor, with the amendment that the analysis took into account only the published graves, and 33.3% in Jilava). The fourth area with Sarmatian discoveries of Wallachia is the west one, between the two lines of Roman fortifications known as *limes alutanus* and *limes transalutanus*, where only five Sarmatian graves are known, of which one (20%) with Roman imports.

Roman grave goods

The typology of the Roman objects found in the graves and the accidental discoveries attributed to the Sarmatians in Wallachia is not very varied.

The Roman ceramic vessels were deposited in 22 graves out of the 71 burials with Roman items. The typology of the 29 ceramic vessels (27 deposited in graves and two that were not found in graves) shows that the most widespread import vessels were the mugs (11 burials: Brăila-Hipodrom G. 3 – Fig. 2: 1, Grădiștea G. 19, Măriuța G. 2/2009 – Fig. 2: 3, Ulmeni G. 2, G. 4, Buzău-sud G. 2 and destroyed grave, Luciu, Sudiți – Fig. 2: 5, possibly also Brăila-Hipodrom G. 2 and Bucu G. 14, which are added by the discoveries in Ulmeni and Oltenița-Renie, which were not found in graves), followed, in de-

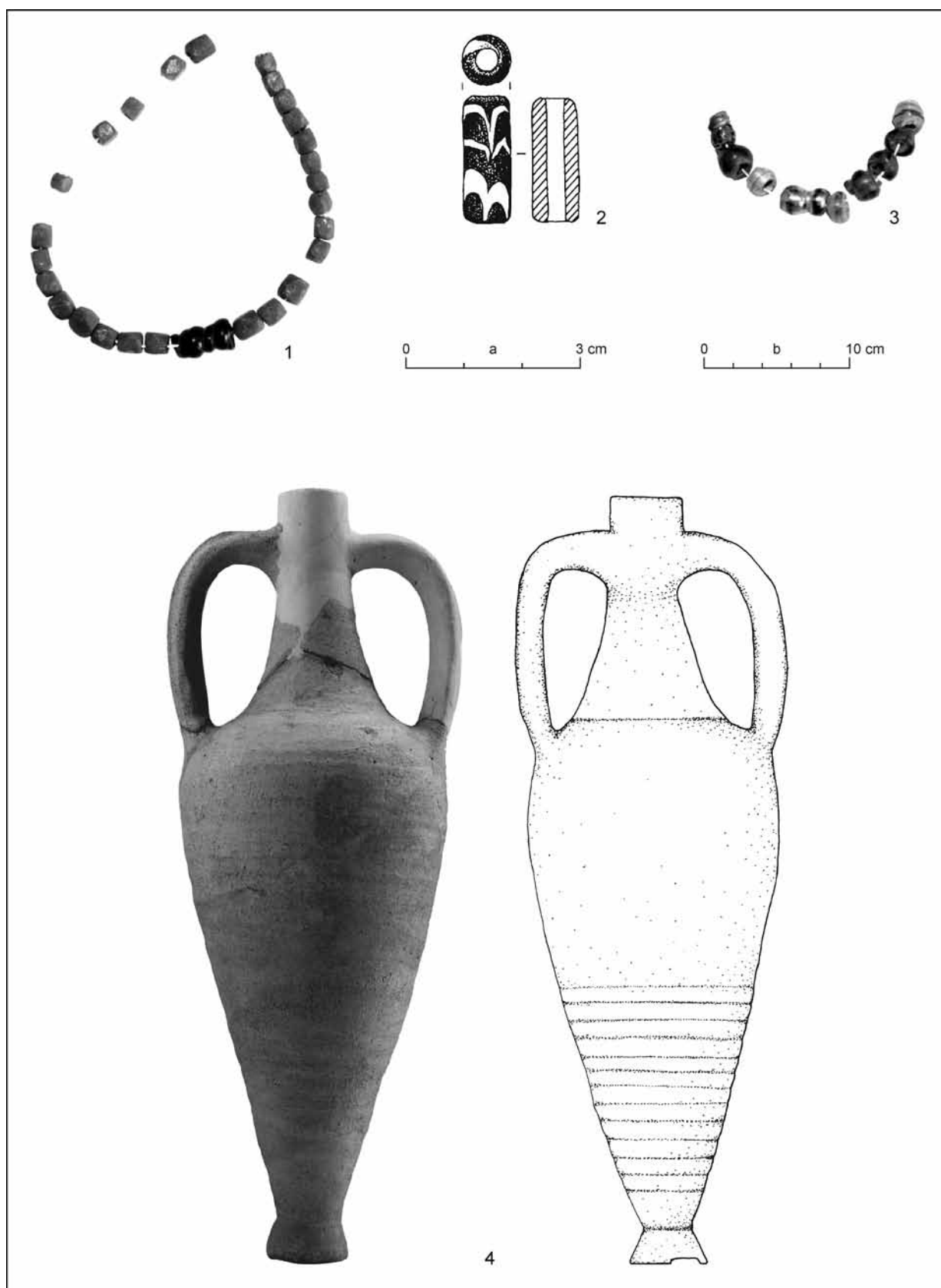

Fig. 5. 1–3 – Roman beads; 4 – amphora. 1 – Tichilești G. 4 (after Oța/Sîrbu 2009); 2 – Spiru Haret G. 1 (after Oța/Sîrbu 2009); 3 – Tichilești G. 2 (after Oța/Sîrbu 2009); 4 – Viespești (after Oța/Sîrbu/Grosu 2012). Scale: a – 1–3; b – 4.

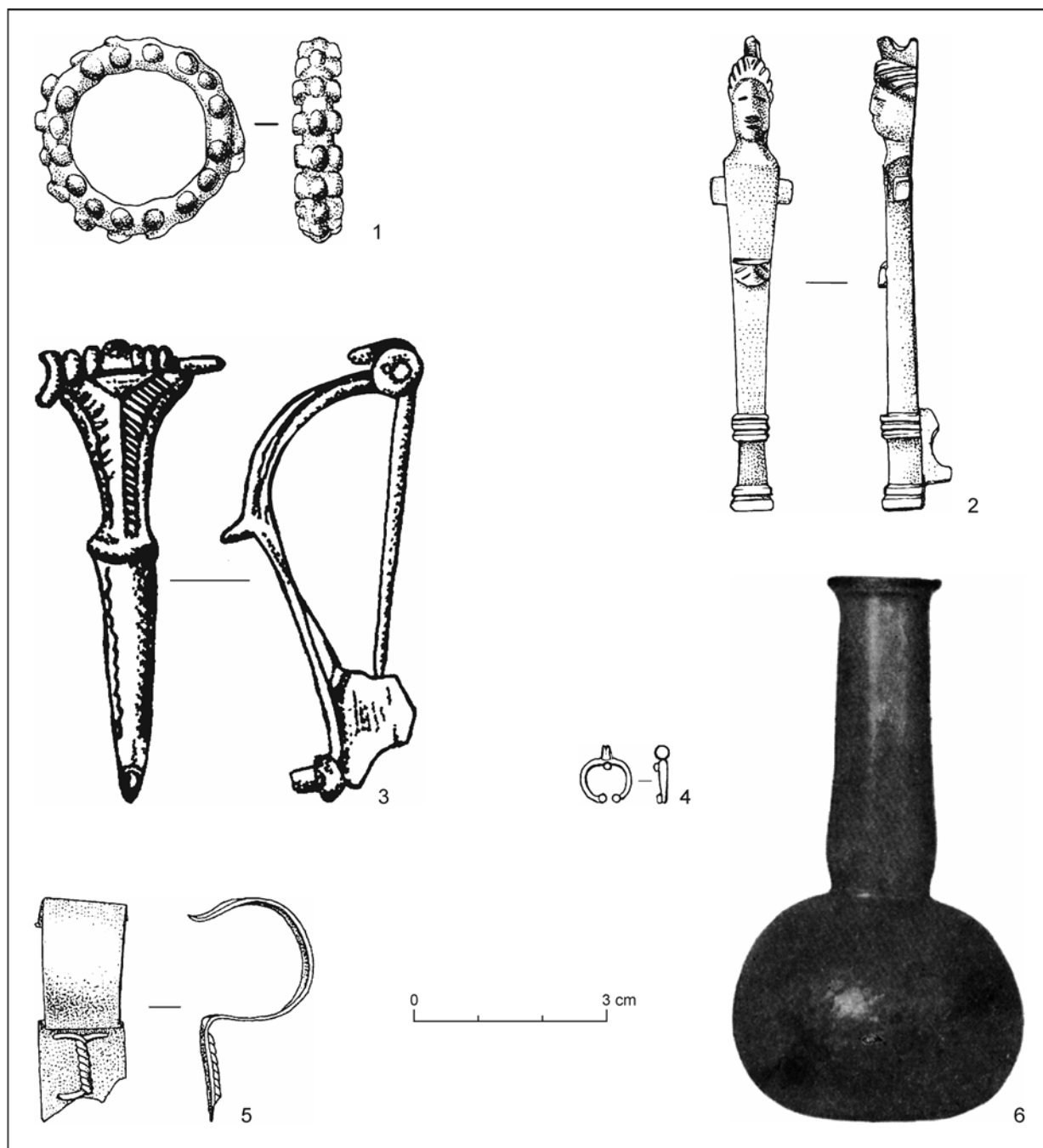

Fig. 6. 1–5 – Roman metal objects; 6 – glass objects. 1, 2 – Mohreanu (after Oța/Sîrbu 2009); 3 – Ulmeni G. 1 (after Sîrbu et al. 2014); 4 – Râmnicelu G. 14 (after Oța/Sîrbu 2009); 5 – Lișcoteanca-Moș Filon G. 3 (after Oța/Sîrbu 2009); 6 – Ulmeni (after Morintz/Ionescu 1968). Without scale – 6.

scending order, by jugs (four cases: Lișcoteanca-Moș Filon G. 1 – Fig. 3: 1, Ulmeni G. 3 – Fig. 4: 1, Bucu G. 7 – Fig. 4: 3, and Luciu – Fig. 4: 2), bowls (three: Râmnicelu G. 14 – Fig. 3: 3, Bucu G. 10 – Fig. 4: 4, one grave in Târgșor), pots (three: Brăila-Liceu – Fig. 2: 6, Jilava G. 2, one grave in Târgșor), cups (two: Brăila-Liceu – Fig. 2: 4, and Gura Ialomiței – Fig. 3: 4), amphoras (two: Vitănești G. 2 and Viespești – Fig. 5: 4) and pitchers (two: Lișcoteanca-Movila Olarului

G. 7 – Fig. 3: 2 and one grave in Târgșor). The rule of depositing only one Roman vessel in a grave knows two exceptions: Brăila-Liceu (where two such vessels were discovered, pot and cup, the latter being used as a lid) and Luciu (Roman mug and Roman jug, associated with a Dacian bowl).

The vessels manufactured from materials other than ceramic are few. The bronze casserole (Fig. 3: 5) and the glass *unguentarium* (Fig. 6: 6) from Ulmeni

are accidental discoveries about which it cannot be said with certainty whether or not they originate from destroyed graves. At first glance, the number of funerary structures in which glass vessels were discovered amounts to two, but a careful analysis shows that, in fact, none of these burials is exempt from doubts. The fragments of glass vessels in G. 2 from Vitănești do not belong to the original inventory of the grave, but to the medieval robbers, so that they can be rightly excluded from among the Roman grave goods. A glass vessel is mentioned in the inventory of G. 7 from Oltenița-Renie (*Morintz/Ionescu 1968*, 100, 101; 1970, 39, 43, 45), but the photo to which reference is made in the text is that of the *unguentarium* from Ulmeni, so that a confusion between the two sites cannot be excluded. However, despite the doubts, I have decided to keep the mention of a glass vessel in the inventory of the G. 7 from Oltenița-Renie, for two reasons. The first is that the authors of the discovery specify a glass vessel among the grave goods of G. 7 from Oltenița-Renie in both studies in which they published the discoveries from Oltenița (*Morintz/Ionescu 1968*, 100; 1970, 39). A glass vessel of the same type is also recorded in the inventory of a Sarmatian grave found in the region between the Carpathians and the Prut, more precisely in G. 14 from Isaiia (*Ursulescu/Kogălniceanu 2002–2004*, 33, 34), and this is another reason why the mention of the glass vessel in G. 7 from Oltenița-Renie should not be rejected *a priori*.

Apparently, the number of graves in which adornment items were discovered is a large one (55 graves out of 71). The appearance is due to the fact that beads made of glass or amber were found in all the 55 graves, alone or in association with other adornment items. Two observations should be made from the beginning regarding the above-mentioned types of beads. The exclusively Roman origin of the glass beads has long been called into question (*Laser/Voß 1994*, 7) and is still a topic of debate. However, attention should be drawn to the fact that the archaeological evidence of a possible production of glass beads in the Barbaricum is still absent, at least for the early Roman period (*Meyer 2013*, 61, 62, 70; *Tempelmann-Maczyńska 1985*, 108, 133, 134).⁷ Judging strictly from a geographical perspective and knowing all of the grave goods from the Sarmatian graves in Wallachia, it is dif-

ficult to assume that these communities procured such adornments elsewhere than from the Roman markets, thus explaining the frequency of depositing glass beads in the graves. Given that evidence of glassware workshops in the Dacian environment is absent, the glass beads must have been brought from other more remote regions, which would have increased their value, including if used as funerary inventory. On the contrary, at least in the case of the Sarmatians in Wallachia, the glass beads are some of the most widespread grave goods, including in graves of children, being often the only inventory in a burial. Although the source of raw material for the amber beads originates from northern Europe, at least during the first three centuries AD, their processing was carried out in Roman workshops, of which the most famous were those from Aquileia or the present-day Cologne (*Przybyła/Rydzewska 2019*, 168).

Returning to the functionality of the beads, if we look carefully at the position of the beads in the graves, we can see that one can speak of the beads worn as adornments, more precisely necklaces or bracelets, only in 33 cases: Brăila-Liceu, Chiscani-sat (Fig. 7: 5), Grădiștea G. 11 (Fig. 7: 2, 6), Lișcoteanca-Moș Filon G. 3 (Fig. 8: 2, 3), G. 6 (Fig. 8: 7), Lișcoteanca-Movila Olarului G. 13, Râmnicelu G. 3 (Fig. 8: 5, 8), G. 5 (Fig. 8: 1, 4, 6), G. 9, Spiru Haret G. 1 (Fig. 5: 2), Tichilești G. 2 (Fig. 5: 3), G. 4 (Fig. 5: 1), Măriuța G. 2/2009 (Fig. 7: 3, 4), Ulmeni G. 3, G. 4, Bucu G. 8, Călărași G. 7 (Fig. 7: 1), Gălățui G. 3, Oltenița-Renie G. 1, Unirea, Dridu-tell G. 2, Largu G. 1, G. 2, G. 7, Târgșor G. 184, G. 198, G. 206, G. 267, Ciulnița G. 1 B, possibly also Râmnicelu G. 14, Căscioarele, Chirnogi, and Largu G. 5.⁸ For the remaining cases either the position of the beads was unknown (nine graves: Grădiștea G. 19, Mohreanu, Ulmeni G. 1, G. 2⁹, G. 5, Călărași G. 2, Oltenița-Puțul de cărămidă G. 1, Ulmu, Păuleasca G. 57), or it can be assumed that the beads only decorated the attire or the accessories, which means that they rather fall into the category of the dress accessories (11 cases: Bucu G. 10, Ciulnița G. 4, Gălățui G. 4, Vitănești G. 2, Oltenița-Renie G. 7, G. 9, Vlad Țepeș G. 2, Largu G. 6, G. 8, Smeeni-Movila Mare G. 2, Târgșor G. 200, G. 253, to which could be added G. 228 from Târgșor, where the beads were found near the feet, but in a robbery pit). Adornments made of beads

⁷ The same observation of a supposed large-scale manufacturing of glass bracelets, but with the lack of concrete evidence of glass workshops during Latène period was made for the Lower Rhine region, for example (*Roymans 2007*, 485).

⁸ Assumption supported by the association between beads and pendants.

⁹ Unlike other graves containing beads whose material was not specified, which were excluded, the beads found in G. 2 from Ulmeni were considered as Roman items. The main reason consists in the fact that, although the material from which the beads were made was not specified in the description of the grave, only beads made of amber, glass or metal were mentioned in the inventory of the burials found in Ulmeni (*Morintz/Ionescu 1968*, 110; 1970, 41). The probability that the beads from G. 2 are Roman products is high, given the frequency of Roman objects at Ulmeni.

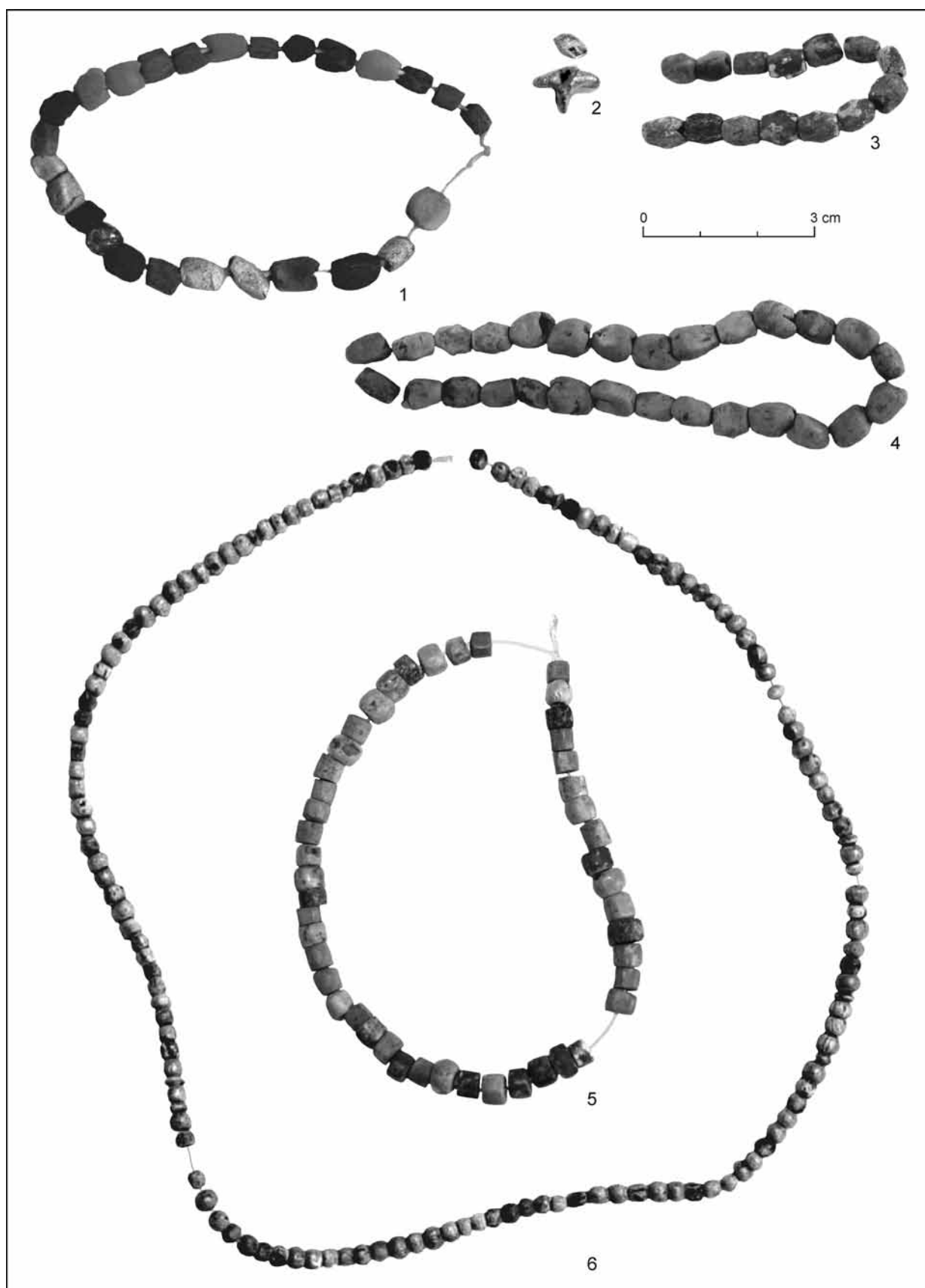

Fig. 7. Roman beads. 1 – Călărași G. 7 (after *Sîrbu et al. 2014*); 2, 6 – Grădiștea G. 11 (after *Oța/Sîrbu 2009*); 3, 4 – Măriuța G. 2/2009 (after *Sîrbu et al. 2014*); 5 – Chiscani-sat (after *Oța/Sîrbu 2009*).

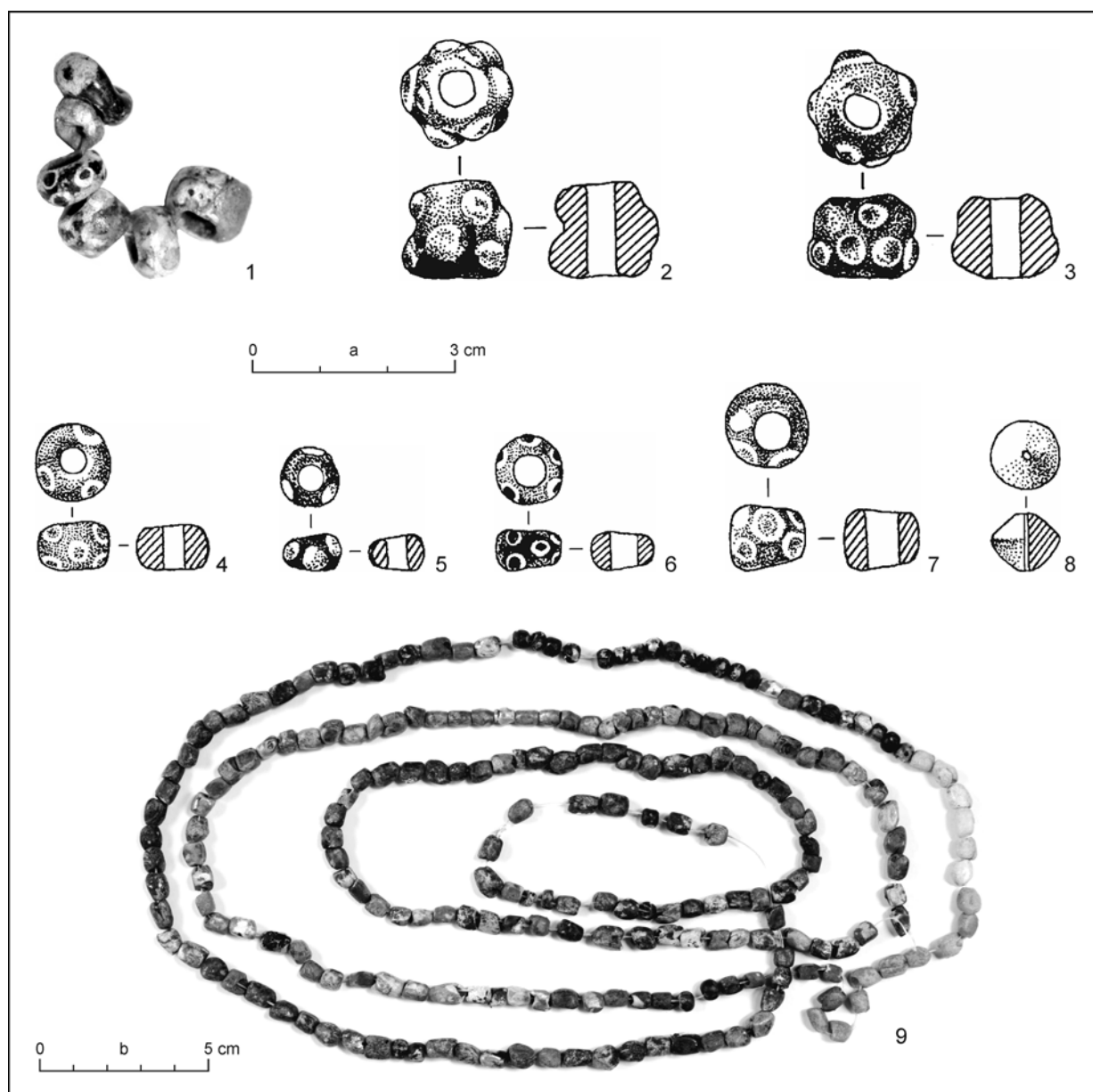

Fig. 8. Roman beads. 1, 4, 6 – Râmnicelu G. 5 (after O $\mathring{f}$ al/Sîrbu 2009); 2, 3 – Lişcoteanca-Moş Filon G. 3 (after O $\mathring{f}$ al/Sîrbu 2009); 5, 8 – Râmnicelu G. 3 (after O $\mathring{f}$ al/Sîrbu 2009); 7 – Lişcoteanca-Moş Filon G. 6 (after O $\mathring{f}$ al/Sîrbu 2009); 9 – Vităneşti G. 2 (after Sîrbu et al. 2014). Scale: a – 1–8; b – 9.

and attire decorated with beads were found in 13 graves (Grădiştea G. 11, Măriuţa G. 2/2009, Ulmeni G. 3, Bucu G. 8, Gălăţui G. 3, Dridu-tell G. 2, Largu G. 1, G. 2, G. 7, Târgşor G. 184, G. 198, G. 267, Ciulniţa G. 1 B). Usually, the beads were worn as adornments or they were dress accessories, which means that they were not intentionally deposited as grave goods, but their presence is rather owed to the close connection with the body of the deceased (Berg 2002, 15, 16). There are however two cases in which the beads were not only worn by the deceased individuals as adornments or dress decorations, but

they were intentionally deposited as grave goods in ceramic vessels (Călăraşi G. 7 and Târgşor G. 184). It is also worth mentioning the association in two cases (Bucu G. 10 and Largu G. 6) of the beads with weapons, which could prove that sometimes even the male accessories, most probably belts (Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989, 112), were decorated with one bead (made of bronze, found near the left forearm at Bucu and made of glass, in the right shoulder area, at Largu).

Apart from the beads, the adornment items of Roman origin found in the Sarmatian graves in

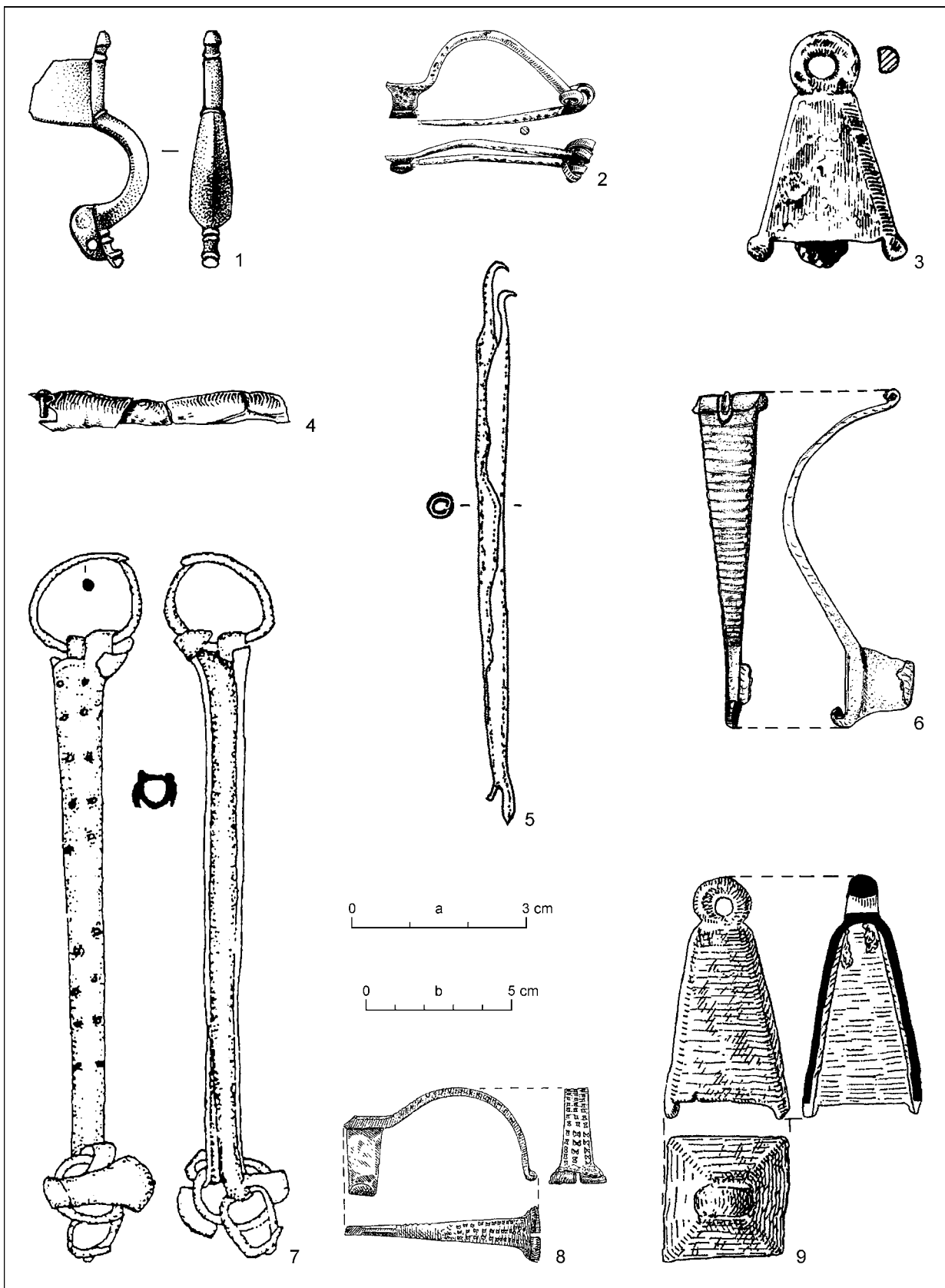

Fig. 9. Roman metal objects. 1 – Chiscani-sat (after Oța/Sîrbu 2009); 2–4 – Luciu (after Drâmbocianu 1974); 5 – Ciulnița G. 1B (after Sîrbu et al. 2014); 6 – Călărași G. 7 (after Rența 2016); 7 – Bucu G. 8 (after Rența 2000); 8, 9 – Căscioarele (after Morintz 1960). Scale: a – 1, 3–9; b – 2.

Wallachia consist of a bronze earring (Grădiştea G. 19), a gold pendant (Râmnicelu G. 14 – Fig. 6: 4) and bronze bells (Nowakowski 1988, 111–114), found in five graves: Ulmeni G. 3, Căscioarele (Fig. 9: 9), Largu G. 1, G. 10, Luciu (Fig. 9: 3), to which is added a bell in Ulmeni about which no information on the discovery context has been published (Sîrbu et al. 2014, 83, no. 3). Although there are opinions according to which the *lunula* pendants from the Pannonia Plain are North-Pontic products (Vaday 1982–1983, 174; Vaday 1988–1989, 55), I kept the half-moon pendant in G. 14 from Râmnicelu among the Roman items because both the typological characteristics¹⁰ and the analogies of the item under discussion plead in favour of a provenance rather from the Empire than from the North-Pontic areas (OŃa/Sîrbu 2009, 54, 55, no. VIII A 32). The classification of the bells among the adornment items could raise doubts at first glance. There are two arguments in favor of this classification: the position inside the grave (in the neck area in G. 1 and G. 10 from Largu, at the base of the left lung in G. 3 from Ulmeni, the only exception being the funerary structure from Luciu, where, according to the discoverers, the bell was found between the feet, as the position of the bell from Căscioarele is unknown) and the association with the beads (Ulmeni G. 3, Căscioarele and Largu G. 1). The above-mentioned adornments are added by the bronze ring from OlteniŃa-Renie, whose discovery context is unknown.

According to the above analysis, the number of Sarmatian graves in Wallachia in which were discovered adornments manufactured in the Roman Empire decreases from 55 to 35. To the 33 graves in which the beads could be counted as adornments are added two more graves, in which an earring (Grădiştea G. 19), and a bell (Largu G. 10) were discovered.¹¹ As in the case of the ceramic vessels, the Roman adornments were also found one in each grave (with the possible exception of G. 19 in Grădiştea, where an earring associated with glass beads, whose position is unknown), because the pendant and the bells associated with the beads could be assumed with high probability as accessories of the string worn around the neck.

The image of the Roman items known in the Sarmatian environment in Wallachia is completed by three graves in which brooches were discovered, all belonging to the strongly profiled type – DorobanŃu G. 1, Ulmeni G. 1 (Fig. 6: 3) and Smeieni-sat (for the

typological classification, analogies and dating, see the discussion in Sîrbu et al. 2014, 42, 43, no. 16.2 for DorobanŃu, and 77, no. 41.6 for Ulmeni). According to the typology of K. Hellström (2018, 82, 83), they belong to type IIB.2 (*kräftig profilierte Fibeln ohne Stützplatte*), widespread on the territory of Romania and dated especially in the second half of the 1st c. AD. Unfortunately, the brooch from Smeieni-sat it is not described or illustrated, but only briefly mentioned. Although in some previous contributions I regarded the brooches of G. 7 from Călăraşi (Fig. 9: 6) and Căscioarele (Fig. 9: 8) as belonging to the Aucissa type, in the typology of the brooches found in the northern area of the Black Sea elaborated by Kirsten Hellström, such brooches are classified as type VA (*Scharnierbogenfibeln mit spitzdreieckigem Blechbügel – Alesia und Derivate*), variant 3 (*massiver spitzdreieckiger Blechbügel und Spiralfußende* – Hellström 2018, 197, kat. 34, pl. 56/34.12, from Tyras for the brooch in G. 7 from Călăraşi and 197, Kat. 35, Taf. 56/35, from Berezan, for the brooch from Căscioarele), whose origin does not yet reach consensus, as the opinions vary between a Roman, North-Pontic or North-Caucasian production (Cociş 2004, 76; Hellström 2018, 97–99). The item from Luciu (Fig. 9: 2) is a late Latène type brooch (Hellström 2018, 211, kat. 197, pl. 26/197.2, from Krasnyj Majak, belonging to type IC.2a – *Bogenfibeln mit Drahtbügel und Fußendknopf*), whose origin is still subject of debate (Cociş 2004, 40; Rustoiu 1997, 42). Given the uncertainties, the three brooches from Căscioarele, Călăraşi G. 7 and Luciu are regarded as items whose Roman origin is not sure. Equally uncertain is the Roman origin of the brooch from Chiscani-sat (Fig. 9: 1), a product of the workshop from Porolissum, where artisans of German origin worked and the production was directed to the Barbaricum (Cociş/Bârcă 2014, 204, type B2b1a1, and 207). Called into question is also the Roman origin of the appliqué (Fig. 6: 5) in G. 3 from Lişcoteanca-Moş Filon (OŃa/Sîrbu 2009, 41, 42, no. VI A 22).

Links with knobs made of bronze were discovered in the graves from Mohreanu (Fig. 6: 1) and Dridu-tell. As it was an accidental discovery, the functionality of the item from Mohreanu cannot be known with certainty, because according to the analogies from the Pannonia Plain, such links could have been worn on necklaces, bracelets, belts, but also on the finger (Vaday 1988–1989, 58). The link in G. 2 from Dridu-tell was found bound to the iron bracelet on the right forearm as a result of corrosion,

¹⁰ M. Párducz (1941, 164, 165) points out that the rib is characteristic of the North-Pontic workshops and the simple wire of the Roman workshops.

¹¹ The position of the bell found at Luciu and the fact that it was not associated with any other types of adornments (beads or pendants) raise doubts regarding its classification as adornment and this is the reason why, at least for the moment, I have preferred to exclude it. The lack of any type of adornments (especially beads) raise doubts regarding a possible function of ornamenting the long end of the belt, too (Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989, 112).

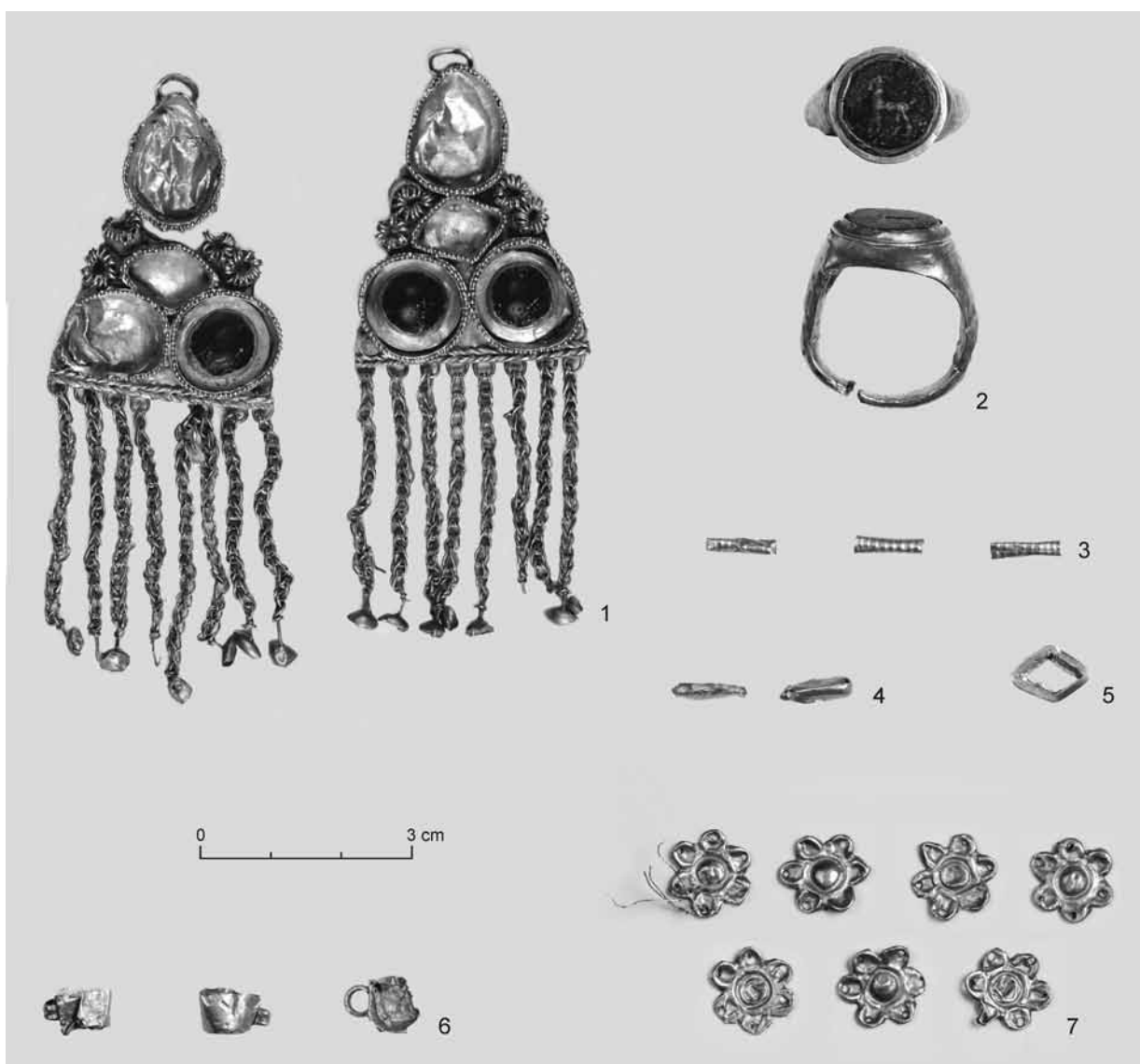

Fig. 10. Buzău. "The treasure from Buzău". Gold items, most likely inventory of a grave. (after OȚa/OȚa 2015).

which could lead to a possible pendant, therefore to the framing in the adornments category. Opinions on their origin are divided between regarding them as products of the North-Pontic Greek workshops (Vaday 1988–1989, 59), Dacian workshops (Glodariu 1984, 71), stylistic developments of a type of ring or amulet-ring characteristic of the *Spätlatènezeit* Celtic culture, which are also met in the early Roman period (Schlott/Spennemann/Weber 1985, 472, 473) or items manufactured in Crimean or North-Pontic environment, but whose prototype was the same as for Dacian links with knobs (Žuravlev 2014, 80). Although at the end of the 1st c. AD the Roman hegemony over the northern coast of the Black Sea and also over the Greek cities from which such items could originate was already installed, I have however excluded the links with knobs from among the Roman grave

goods and also the gold adornments from the so-called 'Buzău hoard' (Fig. 10), most likely inventory of a grave belonging to a Sarmatian noble women, also products of the North-Pontic workshops (OȚa/OȚa 2015, 537–566). The gold adornments from the so-called 'Buzău hoard' can be considered to be expressions of a relatively local material culture, visible especially in the graves, which can be linked to the elites of the Sarmatian tribes or to the population from urban centers such as Olbia, Pantikapaion or even Tomis (Fless/Treister 2007, 180, 181). Even if the probability of their production in North-Pontic workshops is high, the rarity of the links with knobs shows that, as in the case of the adornments from the 'Buzău hoard', wearing them is rather a fashion trend that the Sarmatians from Wallachia brought along from their areas of origin and maintained in the regions

where they settled, even if sporadically. The presence of the links with knobs is rather the last visible manifestation inside the graves of a disappearing fashion in Wallachia, and not a change of costume as a result of an influx of products of Roman origin.

Two items, one in G. 8 from Bucu (Fig. 9: 7) and the other in the grave from Luciu (Fig. 9: 4) are presumed to be remains of fans, both of the Tălmaza type (Popa 2007, 332; 2009, 81, 82; Skóra/Niezabitowska-Wiśniewska 2018, 162, no. 4, 164, no. 17). The shape of the item in G. 8 from Bucu (Fig. 9: 7) is a typical one, but there are still some issues regarding the remains of a tubular bronze item with a transversal rivet at the end (Fig. 9: 4), discovered in the grave from Luciu (Drâmbocianu 1974, 305, fig. 2/5). The poor conservation of the item, the absence of any elements that would make it resemble with the preserved metal parts of the fans (links, joint remains), the fact that the items does not seem to have a U-shaped section, but it is tubular, according to the description, the presence of the transversal rivet at one end are likely to call into question the framing of the item from Luciu as a fan, uncertain even in the opinion of the researcher who issued this hypothesis (Popa 2009, 81). Instead, what was described as a bronze pendant in the inventory of the female buried in G. 1 B from Ciulnița (Fig. 9: 5) could rather be the handle of a fan, made of two rolled sheets with a link at one end, although some doubts due to the state of preservation still persist. I believe that the item from Luciu should be completely excluded from the discussion about the Roman objects, given its uncertain identification. Instead, the fans in G. 8 from Bucu and G. 1 B from Ciulnița were however kept in the category of items with uncertain Roman origin, be it only for the possibility of representing a possible takeover of a Roman provincial fashion trend (Popa 2009, 90), although the origin of the Tălmaza type fans is rather presumed to be the North-Pontic area (Skóra/Niezabitowska-Wiśniewska 2018, 180).

Although definitely reused, the casket clasp discovered in the grave from Mohreanu (Fig. 6: 2) is certainly an item of Roman origin.

Usually, only one Roman item was discovered in the Sarmatian graves from Wallachia (54 cases for sure, to which other three uncertain could be added). The most notable presence is represented by the beads (38 graves: Chiscani-sat, Grădiștea G. 11, Lișcoteanca-Moș Filon G. 6, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 13, Râmnicelu G. 3, G. 5, G. 9, Spiru Haret G. 1, Tichilești G. 2, G. 4, Ulmeni G. 5, Călărași G. 2, Ciulnița G. 4, Chirnovi, Gălățui G. 3, G. 4, Oltenița-Renie G. 1, G. 9, Ulmu, Unirea, Vlad Țepeș G. 2, Oltenița-Puțul de cărămidă G. 1, Păuleasca G. 57, Dridu-tell G. 2, Largu G. 1, G. 2, G. 5, G. 6, G. 7, G. 8, Smeeni-Movila Mare G. 2, Târgșor G. 184, G. 198, G. 200, G. 206, G. 228,

G. 253, G. 267, perhaps 42 if we do not take into account the association of beads with items of uncertain Roman origin in Lișcoteanca-Moș Filon G. 3, Bucu G. 8, Călărași G. 7 and Ciulnița G. 1 B). As frequency, beads were followed at a fairly large distance by the ceramic vessels (13 graves: Brăila-Hipodrom G. 2 and G. 3, Lișcoteanca-Moș Filon G. 1, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7, Gura Ialomiței, Bucu G. 7, G. 10, G. 14, Buzău-sud G. 2 and destroyed grave, Sudiți, Jilava G. 2, Viespești), brooches (two cases: Dorobanțu G. 1 and Smeieni-sat) and bell (one grave – Largu G. 10). The combinations between several import items are rare – 14 certain cases, 18 if we also count the items of uncertain Roman origin. The most common association is between ceramic vessels and beads, sometimes combined with pendants or bells (eight cases: Brăila-Liceu, Măriuța G. 2/2009, Ulmeni G. 2 and G. 4, Bucu G. 10, Vitănești G. 2, Râmnicelu G. 14, Ulmeni G. 3), followed by the combination between beads and brooch (one certain case – Ulmeni G. 1 and another two uncertain cases – Chiscani-sat and Călărași G. 7), and the association between beads and fans (Bucu G. 8, Ciulnița G. 1 B). As regards the rest of the graves, each combination is unique: beads + glass vessel (Oltenița-Renie G. 7); beads + casket clasp (Mohreanu); pottery + beads + earring (Grădiștea G. 19); pottery + bell + possibly brooch (Luciu); beads + bell + possibly brooch (Căscioarele), and beads + possibly appliqué (Lișcoteanca-Moș Filon G. 3).

The graves whose inventory consists only of Roman products are 19: 12 only beads (Lișcoteanca-Moș Filon G. 6, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 13, Râmnicelu G. 5, Tichilești G. 4, Ulmeni G. 5, Călărași G. 2, Gălățui G. 3, Ulmu, Unirea, Vlad Țepeș G. 2, Largu G. 2, Târgșor G. 206), three only with ceramic vessels (Sudiți, Buzău destroyed grave, and Bucu G. 7), one with beads + casket clasp (Mohreanu), one with bell (Largu G. 10), one with pottery + beads (Măriuța G. 2/2009), one with pottery + beads + earrings (Grădiștea G. 19).

The grave goods

An overview of the grave goods deposited in the 71 graves submitted to the present analysis proves itself to be useful not only as regards the general characteristics of the burials, but also in deciphering the role that the Roman items could have played in the funerary ritual.

The most common inventory deposited in the 71 graves in Wallachia in which Roman items were found is represented by the ceramic vessels, discovered in 43 graves. In terms of frequency, the number of graves in which ceramic vessels of several traditions were deposited and the number of graves

in which only Roman vessels were discovered is balanced: 15 in the first case and 12 in the second case. Only Roman pottery was deposited in Brăila-Liceu (Fig. 2: 4, 6), Grădiștea G. 19, Lișcoteanca-Moș Filon G. 1 (Fig. 3: 1), Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7 (Fig. 3: 2), Râmnicelu G. 14 (Fig. 3: 3), Măriuța G. 2/2009 (Fig. 2: 3), Ulmeni G. 3 (Fig. 4: 1), Bucu G. 7 (Fig. 4: 3), G. 10 (Fig. 4: 4), G. 14, Buzău destroyed grave and Sudiți (Fig. 4: 5), although here there is a doubt regarding the destroyed grave from Buzău from which only one Roman vessel was recovered, a fact that, however, does not exclude the possibility of depositing several vessels that could no longer be preserved. In other nine graves only handmade pottery was deposited (Grădiștea G. 11, Spiru Haret G. 1, Călărași G. 7, Smeieni-sat, Ciulnița G. 4, Târgșor G. 184, G. 198, G. 267, Oltenița-Renie G. 1), and the least frequent finding is the Dacian wheel-made pottery – only six graves (Tichilești G. 2, Căscioarele, Oltenița-Renie G. 9, Largu G. 6, Smeeni-Movila Mare G. 2, Târgșor G. 253). The associations of ceramic vessels in the case of the 15 above-mentioned graves are the following, in descending order: Roman pottery and Dacian wheel-made pottery (six graves: Viespești, Luciu, Buzău-sud G. 2, Ulmeni G. 2, Brăila-Hipodrom G. 2, G. 3), handmade pottery + Dacian wheel-made pottery (five cases: Chiscani-sat, Dorobanțu G. 1, Largu G. 7, Oltenița-Renie G. 7, Ulmeni G. 1), handmade pottery + Roman pottery (two cases: Jilava G. 2, Ulmeni G. 4), handmade pottery + Dacian wheel-made pottery + Roman pottery (two graves: Vitănești G. 2 and Gura Ialomiței). The vessel from G. 1 in Ciulnița is not described.

The expression ‘handmade pottery’ requires further explanation. Most vessels of this type have analogies in the Sarmatian environment, but there are some exceptions. The shape and decoration of the jar in G. 184 from Târgșor appear to be rather inspired from the Dacian pottery repertoire (Oța 2014–2015, 100), and the two lids in G. 1 from Ulmeni have analogies within the same pottery manufacturing tradition. The careful examination of the lid in G. 3 from Cireșu (Oța/Sîrbu 2009, 100, no. 15; 155) gave opportunity for an essential observation – although the shape seems to be inspired from the Dacian pottery, however, in terms of fabric, degreasers and modeling, the lid is close to the jar it covered, so that the possibility of a ceramic form manufactured by the Sarmatians according to a Dacian model should not be excluded. Analyzing the published photograph, even the handmade truncated bowl in G. 4 from Ulmeni cannot be attributed to a certain ceramic tradition, because there are analogies both in Sarmatian graves and in burials on the territory of the Roman Empire (Sîrbu et al. 2014, 81, G. 4, no. 2; 104). The handmade vessel found in the grave from

Smeieni-sat is only mentioned, without any other additional details (Bichir 1977, 171, note 30; 188). The impossibility to know with certainty, at least at the current stage of research, whether the handmade pottery discussed above were made by the Dacians or by the Sarmatians according to Dacian models, is the reason why I used the expression ‘handmade pottery’, without specifying ‘Sarmatian’ or ‘Dacian’. It should be noted, however, that in the 18 graves in which handmade pottery was discovered either alone or in combination with wheel-made pottery, most of the deposited pottery forms (19 out of 25) had analogies, both in terms of shape and manufacturing, in the pottery attributed to the Sarmatians.

The number of the ceramic vessels deposited inside the graves varies between one and four. Only one vessel was deposited in 25 graves. It was most often a Roman vessel: five mugs (Grădiștea G. 19, Măriuța G. 2/2009 – Fig. 2: 3, Bucu G. 14, Buzău-sud destroyed grave, Sudiți – Fig. 2: 5), three jugs (Lișcoteanca-Moș Filon G. 1 – Fig. 3: 1, Ulmeni G. 3 – Fig. 4: 1, Bucu G. 7 – Fig. 4: 3), two bowls (Râmnicelu G. 14 – Fig. 3: 3, and Bucu G. 10 – Fig. 4: 4) and one pitcher (Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7 – Fig. 2: 2) and less frequently (nine cases) a handmade vessel, mainly jars (Grădiștea G. 11, Spiru Haret G. 1, Călărași G. 7, Dorobanțu G. 1, Târgșor G. 184, G. 267, Ciulnița G. 4), with the two exceptions that cannot be typologically framed in the absence of the illustration (Smeeni – sat and Oltenița-Renie G. 1). Only one Dacian wheel-made vessel was discovered in six cases, most of them mugs (Tichilești G. 2, Căscioarele, Oltenița-Renie G. 9, Largu G. 6, Smeeni-Movila Mare G. 2) and one jug (Târgșor G. 253). Ten graves had each two ceramic vessels deposited inside. The combination between a Roman vessel and a Dacian wheel-made vessel is the most common (four cases, all representing associations between a Roman mug and a Dacian mug: Brăila-Hipodrom G. 2, G. 3, Ulmeni G. 2, Buzău-sud G. 2), followed by the association between a handmade jar and a Dacian wheel-made mug (two graves: Chiscani-sat, Largu G. 7) or between two handmade vessels, both jars (also two cases: Ulmeni G. 1, Târgșor G. 198). The associations between two Roman vessels (cup and pot: Brăila-Liceu) and a Roman cup and a handmade jar (Jilava G. 2) are singular. Regarding G. 1 from Ulmeni, attention must be drawn to one aspect. In fact, four ceramic forms – two jars and two lids were found in the above-mentioned grave. However, the two lids were found on top of the two jars, so in my opinion we are dealing with only two recipients, both consisting of vessel + lid, and not with four different vessels. Although in the funerary structure from Brăila-Liceu the Roman cup covered the pot, I believe that we are dealing in this case with two

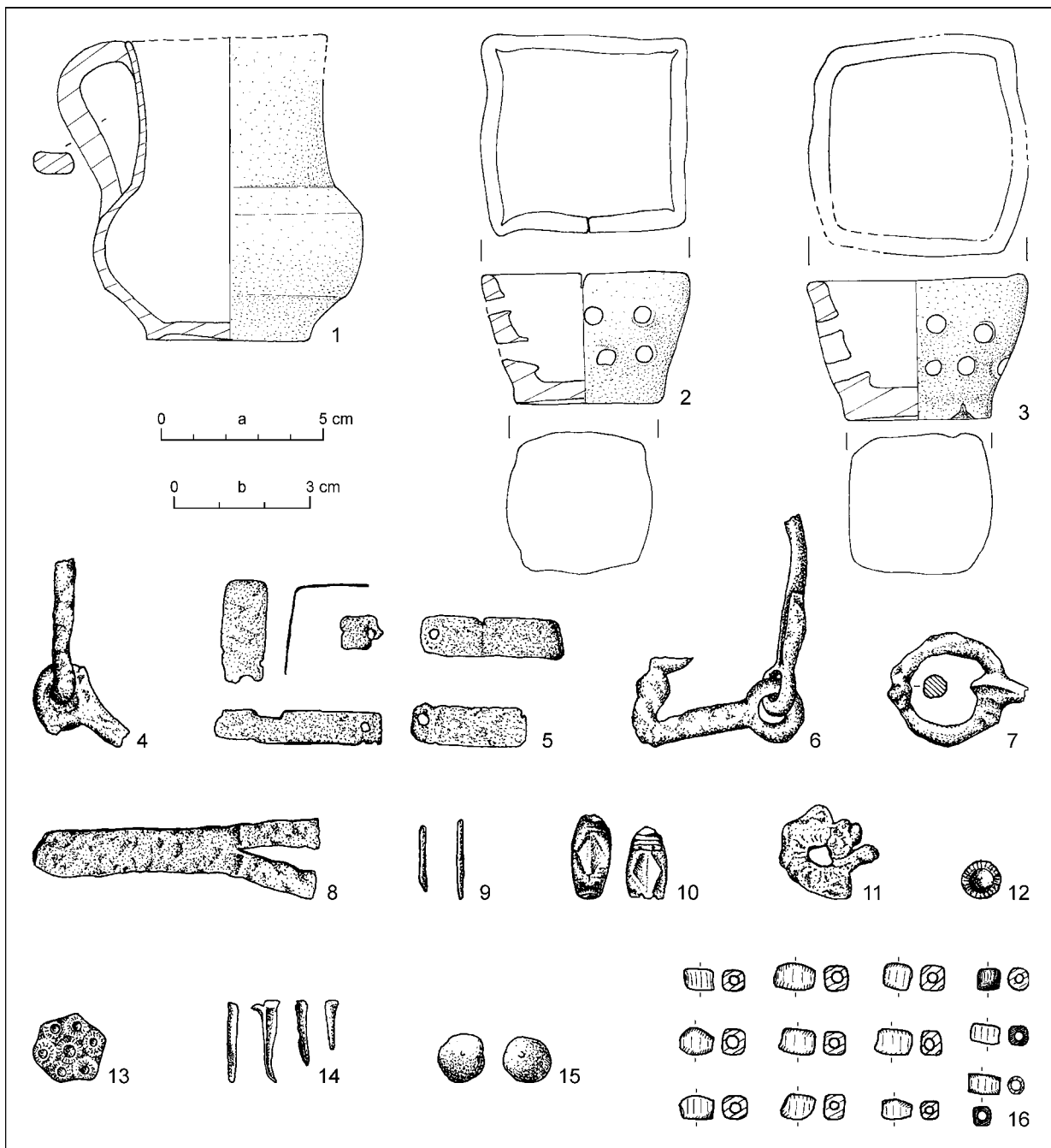

Fig. 11. Vitănești G. 2. Sarmatian elite grave. (after *Sîrbu et al. 2014; Leahu/Trohani 1979*). Scale: a – 1–3; b – 4–16.

different vessels (with different functions in the repertoire of the Roman vessels – *Suceveanu 2000*, 60, 99), whose combination is perhaps due only to the funerary ritual, not necessarily to the role played in everyday life (Fig. 2: 4, 6).¹²

Much less frequent are the graves in which three ceramic vessels were deposited. The association of the vessels is the following: Roman cup (Fig. 3: 4) + Dacian wheel-made bowl + Dacian handmade jar at Gura Ialomiței, two handmade vessels (jar and

¹² In the absence of Sarmatian settlements in Wallachia, it would be extremely risky to make any assumptions about the role that Roman vessels could have played in everyday life – possible imitation of the Roman habit of drinking wine (*Krekovič 2000*, 261) or of provincial-Roman culinary habits (*Popa 2011*, 215) or a simple spread of some elements of material culture (*Popa 2013*, 147). *J. Jilek (2015, 176, 183)* draws attention to the fact that, in the case of the Germanic populations, we are dealing with a simplification rather than with an imitation of Roman dining customs.

bowl) + a Roman mug in G. 4 from Ulmeni, two Dacian wheel-made vessels (mug and bowl) and a Roman amphora (Fig. 5: 4) at Viespești, and Roman jug (Fig. 4: 2) + Roman mug + Dacian bowl (Luciu). The burial from Vitănești is characterized by the presence of four ceramic vessels belonging to the three traditions (two handmade, truncated, perforated vessels – Fig. 11: 2, 3, a Dacian wheel-made mug – Fig. 11: 1 and Roman amphora). According to the original publication, seven vessels (Morintz/Ionescu 1968, 100, 101; 1970, 39, 43, 45) were found in G. 7 from Oltenița-Renie, although only five are illustrated: two handmade jars and three Dacian wheel-made vessels, of which two mugs and one bowl (Șirbu et al. 2014, 66, 67, nos. 1–5, with the previous bibliography).

Leaving aside the 13 graves in which the position of the ceramic vessels is unknown, 30 graves provide data for such an analysis. Where a single ceramic vessel was found, it was placed next to the skull: three Roman vessels (the jug in G. 1 from Lișcoteanca-Moș Filon and the mugs in G. 2/2009 from Măriuța and G. 14 from Bucu, all of them on the left side), three handmade vessels (all jars, in G. 11 from Grădiște, G. 1 from Spiru Haret and G. 267 from Târgșor), and a Dacian wheel-made mug (in G. 2 from Tichilești, on the right side). Most often, the single vessel deposited in the grave was found next to the feet: four Roman vessels, three deposited on the right side (the jugs in G. 7 from Lișcoteanca-Movila Olarului, and G. 3 from Ulmeni, and the bowl in G. 10 from Bucu) and one on the left side (the jug in G. 7 from Bucu), four handmade vessels, three on the right side (Călărași G. 7, Oltenița-Renie G. 1, Târgșor G. 184), and one on the left side (Ciulnița G. 4), three Dacian wheel-made mugs (G. 9 from Oltenița-Renie, G. 6 from Largu and G. 2 from Smeeni-Movila Mare). In the case of the graves in which two vessels were found, these were grouped either near the head, on the left side (a Dacian handmade mug and a Roman mug at Brăila-Hipodrom G. 3) or on the right side (Brăila-Liceu, where the Roman cup was found on top of the Roman pot), or at the feet (a Dacian wheel-made mug and a handmade jar at Chiscani-sat and two handmade jars in G. 1 from Ulmeni). Sometimes, the separation of the vessels concerns not only the anatomical body part next to which they were deposited: head and legs (Roman pot and handmade jar, both on the left side, in G. 2 from Jilava, two handmade jars, both on the right side, in G. 198 from Târgșor), knees and feet (Dacian wheel-made mug and the handmade jar in G. 7 from Largu), but also the body part on which they were deposited (Roman mug to the left of the

head and Dacian mug near the right knee in G. 2 from Buzău-sud, Dacian wheel-made mug near the left knee and handmade jar near the right foot in G. 7 from Largu). All three vessels, two handmade (jar and bowl) and a Roman one (mug), in G. 4 from Ulmeni were found near the head, while in the burial from Luciu each of the three vessels had a different position (the Roman jug on the right of the skull, the Dacian bowl near the left foot and the Roman mug near the right foot). There are no mentions about the position of the vessels in G. 7 from Oltenița-Renie, but one can see in the published picture how four vessels were grouped at the feet and two were deposited near the head – of which one seemingly handmade on the right side, and one on the left side.

According to the analysis of the position of depositing the vessels, it is noteworthy that the vessels imported from the Roman Empire do not seem to play a special role in the funerary ritual. Regarding the value they could have been granted as possible rarities in the material culture of the Sarmatians from Wallachia, one aspect is worth mentioning – the deposit in G. 7 and G. 10 from Bucu of two Roman vessels, one repaired (the bowl in G. 10 – Fig. 4: 4) and one repaired, with a changed destination (the jug in G. 7, on the basis of which there is an old crack and eight small, carefully made perforations on the edge, one of which seems to be linked to a repair, as it pairs with another perforation found on the body of the vessel – Fig. 4: 3). For the moment, an explanation for the deposit of the two repaired vessels cannot be deciphered with certainty. The repair of the two vessels combined with the change in destination of one of them, initially a vessel for liquids, seems to argue in favour of the desire to keep the two vessels, which could suggest they were granted high value. Regarding their use as grave goods, it is difficult to say whether these vessels were deposited precisely because they had a special value that made them worthy of being repaired, or on the contrary, because the repair decreased their value and they were removed from everyday life instead of other unrepaired ceramic recipients.

A last aspect that must be mentioned regarding the pottery deposited in the graves with Roman objects from Wallachia is the takeover of the shape of the Roman mugs in the repertoire of the Dacian wheel-made pottery, exemplified by the mug deposited in G. 3 from Brăila-Hipodrom (Fig. 2: 2), next to a Roman mug.¹³

Adornment items were found in 40 graves of the 71 submitted to the present analysis. The graphic of their frequency indicates the beads in the first

¹³ I would not go so far as to assume an adoption of Roman technology, typical case for 'immaterial imports' (Meyer 2013, 59, 62).

place (33 possible cases), followed in descending order by the earrings (14 graves, two of which are uncertain), pendants (seven graves, in one of which the functionality of the item is uncertain), bracelets (six graves, including the one made of beads in G. 5 from Râmnicelu), bells (five graves) and iron link (one grave). The total number of graves in which beads are reported is 53, but the analysis of the positions in which the beads were discovered reduces to 33 the number of burials in which these beads can be regarded as adornments, and not dress ornaments. In 18 graves, the adornments consisted only of beads (Brăila-Liceu, Grădiștea G. 11 – Fig. 7: 6, Lișcoteanca-Moș Filon G. 3 and G. 6 – Fig. 8: 2, 3, 7, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 13, Râmnicelu G. 3 and G. 5 – Fig. 8: 1, 4–6, 8, Spiru Haret G. 1 – Fig. 5: 2, Tichilești G. 2 – Fig. 5: 3, and G. 4 – Fig. 5: 1, Măriuța G. 2/2009 – Fig. 7: 3, 4, Oltenița-Renie G. 1, Unirea, Largu G. 2, Târgșor G. 206 and G. 267, Chirnogi, Ciulnița G. 1 B), to which could be also added G. 3 from Gălățui, if the bead discovered in the thoracic area (CCA *campania* 2001, 140, 141) had been worn around the neck. It is worth mentioning that in all the above-mentioned graves, the beads were discovered in the area of the neck, with the exception of G. 5 from Râmnicelu (Fig. 8: 1), where the beads were worn as a bracelet. G. 4 from Ulmeni can also be considered among the graves with a single adornment item (here the bronze pendant was discovered around the neck, probably as part of the beads necklace), possibly also G. 14 from Râmnicelu and G. 5 from Largu (with doubts, however, given that the position of the beads in the first case is unknown and by the fact that the beads were discovered in the area of the head in the second case, and the functionality of the bronze link as a pendant is not certain). If the two beads and the iron link in G. 9 from Râmnicelu and the beads necklace and the bell in G. 1 from Largu also represented a single adornment, then the number of graves in which only one adornment item made of beads was found amounts to 24. The earrings were the only adornment of the deceased females buried in G. 14 from Bucu and possibly in Oltenița-Puțul de cărămidă G. 1. The image of the graves in which only one adornment was discovered is completed by the funerary structures from Gura Ialomiței (where a bracelet was discovered), Largu G. 10 (only a bell was recovered) and possibly Luciu (if the bell discovered between the feet was not actually sewn on the dress or on the belt – Fig. 9: 3). Two types of adornments made of beads string and earrings were found in G. 184 from Târgșor (where the pendant was part of the beads string), Chiscani-sat, Largu G. 7, Târgșor G. 198, and Bucu G. 8, to which Grădiștea G. 19 and Păuleasca G. 57 could be added, if the beads discovered there were

indeed adornments. The number of graves in which three or more types of adornments were found is four, and the sets of adornments consist in: beads string with pendant + earrings + bracelet (Călărași G. 7), possibly beads string with pendant and bell + earrings + bracelet (Căscioarele), beads string, possibly with bell + earrings + bracelet (Ulmeni G. 3) and beads + bracelet + possibly earrings + link decorated with knobs (if this was an adornment) + bronze tube (Dridu-tell G. 2). It should also be noted that preference is given to strings made of beads of several types of material (glass or glass paste, combined with amber beads, lapis lazuli, carnelian, coral, clay, stone, metal, mother-of-pearl), compared to only 18 cases (three of which were in question) in which only glass beads or glass paste were recorded.

If the two burials in which links decorated with knobs were found (whose functionality as dress accessories is uncertain) are not taken into account, then the number of graves in which dress accessories were discovered is 21. Even in this case, the identification of the items in G. 1 from Lișcoteanca-Moș Filon and G. 2 from Smeeni-Movila Mare as being brooches remains doubtful, given that both items were destroyed, while the identification as a buckle of the link in G. 8 from Bucu (*Sîrbu et al.* 2014, 21, G. 8, no. 7) also remains an assumption. The majority of the dress accessories are brooches: 11 certain (Chiscani-sat, Ulmeni G. 1, Călărași G. 7, Căscioarele, Ciulnița G. 1 B, G. 4, Dorobanțu G. 1, Largu G. 1, Luciu, Smeieni-sat, Târgșor G. 198) and two uncertain (those above-mentioned from Lișcoteanca-Moș Filon G. 1 and Smeeni-Movila Mare G. 2). In terms of their association with typical female items such as mirrors, spindle-whorls or earrings, it seems that the brooches are rather components of the female attire (Chiscani-sat, Călărași G. 7, Căscioarele, Luciu, Largu G. 1, Târgșor G. 198, Smeeni-Movila Mare G. 2, Ciulnița G. 1 B). G. 1 from Dorobanțu and the funerary structure from Smeieni-sat cannot be regarded as proper exceptions, because the rest of the grave goods do not offer any clue about the sex of the buried individual. Other dress accessories discovered in the graves with Roman grave goods from Wallachia are the appliques (four graves – Lișcoteanca-Moș Filon G. 3, Râmnicelu G. 14, Vitănești G. 2 and Căscioarele), buckles (Brăila-Hipodrom G. 2, Târgșor G. 198, Ciulnița G. 1 B, possibly Bucu G. 8), knobs (Vitănești G. 2, Largu G. 6), and foot gear (Largu G. 6).

Toilet implements were discovered in 16 graves and consist mainly of mirrors (15 items, one in each grave: Chiscani-sat, Grădiștea G. 11, Ulmeni G. 3, Bucu G. 8, Călărași G. 7, Ciulnița G. 1 B, Oltenița-Renie G. 1 and G. 7, Dridu-tell G. 2, Largu G. 1 and G. 7, Luciu, Târgșor G. 184, G. 198 and G. 200). Unfor-

tunately, the fact that the position of the grave goods from Mohreanu is unknown due to the accidental discovery, does not allow any kind of assumption about the functionality of the Roman bronze casket clasp (Fig. 6: 2). The fact that no other remains of the casket were discovered seems to support the hypothesis that we are dealing with a reused item, but it is impossible to identify its purpose, at least for now. Therefore, the classification of this grave good in the category of toilet implements took into account the initial destination of the item and not the one it could have possibly acquired when it belonged to the person buried at Mohreanu. Two items, from Bucu G. 8 and Ciulnița G. 1 B could be supposed as fans (Fig. 9: 5, 7).

Most of the household tools are represented by spindle-whorls, discovered in ten graves (Chiscani-sat, Grădiștea G. 11, Ciulnița G. 1 B, Gălățui G. 4, Oltenița-Renie G. 7, Luciu, Smeeni-Movila Mare G. 2, Târgșor G. 184, G. 198 and G. 200), added by the knife in G. 3 from Lișcoteanca-Moș Filon.

The weapons are rare occurrences in the Sarmatian graves from Wallachia in which items from the Roman Empire were deposited: only five cases (daggers in G. 1 from Lișcoteanca-Moș Filon, G. 10 from Bucu, G. 6 from Largu and swords in G. 2 from Brăila-Hipodrom and G. 7 from Lișcoteanca-Movila Olarului). Harness items were found in G. 2 from Vitănești.

The general image of the grave goods discovered in the burials with Roman objects from Wallachia is completed with the exceptional occurrences of the shells (Râmnicelu G. 3), chalk (Râmnicelu G. 3), charcoals (Râmnicelu G. 9), knucklebone (Gura Ialomiței). The glass vessel in G. 7 from Oltenița-Renie also seems to represent, at least so far, a unique item in the inventory of the Sarmatian graves from Wallachia.

THE DATING OF THE ROMAN PRODUCTS

Largely based on the dating of the Roman objects, the chronology of the Sarmatian graves in Wallachia showed that the burials are dated to three stages, which represent as many moments of settlement of these communities in Wallachia: the late 1st c. AD and the first half of the 2nd c. AD (late B2a phase and early B2b); the late 2nd c. and the first half of the 3rd c. AD (C1 and early C2 phase); the late 3rd c. AD (late C2 phase; *Laser/Voß* 1994, 10, fig. 2). 15 graves from those analyzed herein can be dated to the first stage of arrival of the Sarmatians in Wallachia: the isolated burials from Vitănești, Mohreanu, as well as the funerary structures with Roman items from

the groups of graves at Râmnicelu (four graves), Lișcoteanca-Moș Filon (three graves), Lișcoteanca-Movila Olarului (two graves) and Ulmeni (four graves). Most of the graves with Roman items (49) are chronologically framed in the second stage of the Sarmatian settlement in Wallachia: the isolated graves from Căscioarele, Ulmu, Oltenița-Puțul de cărămidă, Dridu-tell, Luciu, Sudiți, Brăila-Liceu, Chiscani-sat, Măriuța G. 2/2009, the burials with Roman items from the groups of graves in Târgșor (seven graves published until now), Largu (seven graves), Bucu (four graves), Oltenița-Renie (three graves), Buzău-sud (two graves), Brăila-Hipodrom (two graves), Grădiștea (two graves), Ciulnița (two graves), Gălățui (two graves), Chirnogi (at least one grave), Vlad Țepeș (one grave), Păuleasca (one grave), Jilava (one grave), Călărași G. 7–10 (one grave), Dorobanțu (one grave), Ulmeni (one grave), Smeeni-Movila Mare (one grave), added by G. 2 from Călărași. Other two funerary structures (Smeieni-sat and Gura Ialomiței) can be dated, at least so far, only during the 2nd c. AD, without the possibility of a connection with the first or the second stage of Sarmatian settlement in Wallachia. Four burials (Viespești, Spiru Haret G. 1, Tichilești G. 2 and G. 4) are among the latest Sarmatian burials in Wallachia. The dating of the grave in Unirea remain, so far, impossible to know precisely. As regards the items of Roman origin that were not found in the graves, they can be dated either to the end of the 1st c. AD and the beginning of the following century (the bronze casserole and the glass *unguentarium* from Ulmeni – Fig. 3: 5; 6: 6, possibly also the bronze ring from Oltenița-Renie), or to the second half of the 2nd c. or during the 3rd c. AD (the mugs from Oltenița-Renie and Ulmeni, the bell from Ulmeni). At first sight, the relevance of the Roman items for the chronology of the Sarmatian graves in which they were deposited might seem doubtful. Andrea Vaday points out that especially during the later periods, the barbarian markets, less selective than the Empire markets, could have also received old-fashioned goods, which could often result in a framing of the goods produced in the Empire in a so-called ‘secondary chronological system’ (*Vaday* 1982–1983, 168). In the case of the Sarmatian discoveries from Wallachia, the fact that they consist only of graves can bring about an additional difficulty, because an intentional choice to deposit inside the graves items that were used for a long time is not excluded. Unfortunately, the fact that no settlements have yet been identified that can be attributed to the Sarmatians and that can provide a term of comparison from the point of view of the inventory with the burials, does not allow, at least so far, any assumption regarding the possible dura-

Table 2. Sarmatian burials with Roman products (first stage).

No.	Grave	Pottery	Glass vessel	Bronze vessel	Beads	Pendant	Ring	Brooch	Appliqué	Casket clasp
1.	Lișcoteanca-Moș Filon G. 1	x	–	–	–	–	–	–	–	–
2.	Lișcoteanca-Moș Filon G. 3	–	–	–	x	–	–	–	?	–
3.	Lișcoteanca-Moș Filon G. 6	–	–	–	x	–	–	–	–	–
4.	Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7	x	–	–	x	–	–	–	–	–
5.	Lișcoteanca-Mov. Olarului G. 13	–	–	–	x	–	–	–	–	–
6.	Mohreanu	–	–	–	x	–	–	–	–	x
7.	Râmnicelu G. 3	–	–	–	x	–	–	–	–	–
8.	Râmnicelu G. 5	–	–	–	x	–	–	–	–	–
9.	Râmnicelu G. 9	–	–	–	x	–	–	–	–	–
10.	Râmnicelu G. 14	x	–	–	x	x	–	–	–	–
11.	Ulmeni G. 1	–	–	–	x	–	–	x	–	–
12.	Ulmeni G. 2	x	–	–	x	–	–	–	–	–
13.	Ulmeni G. 4	x	–	–	x	–	–	–	–	–
14.	Ulmeni G. 5	–	–	–	x	–	–	–	–	–
15.	Vitânești G. 2	x	–	–	x	–	–	–	–	–
16.	Ulmeni	–	x	x	–	–	–	–	–	–
17.	Oltenița-Renie	–	–	–	–	–	x	–	–	–

tion of the interval in which the Roman items were used. It is sure that, in the case of the Sarmatian discoveries from Wallachia, some Roman objects were used for a certain period of time. While in the case of the ceramic vessel in G. 10 from Bucu (Fig. 4: 4) the possibility of an accident that could have led to the breaking of the vessel relatively soon after its purchase cannot be excluded, regarding the jug in G. 7 from Bucu (whose destination seems to have been changed after the repair – Fig. 4: 3) and especially the bronze casserole from Ulmeni (Fig. 3: 5) whose stamp has been erased, these are evidence of a longer use. Yet, the fact that the Roman items found in the Sarmatian graves from Wallachia are, with very few exceptions, common goods without special value, is an argument that may invalidate the above-mentioned observation regarding the time lag between the goods used on the Roman territory and those used in a barbarian environment, because the products with a high financial value are usually the ones preferred for long-term storage. Even if such a usage gap did exist in the case of Wallachia, it was probably not a long one, especially since most of the Roman pieces known so far in the above-mentioned region are items that were used in a wide chronological range also in the Roman Empire.

Also, with regard to the chronology of the Sarmatian burials with Roman grave goods from Wallachia, additional attention should be drawn to one aspect. The simple comparison of the figures of the Sarmatian graves with Roman grave goods dated to the first (15 graves), the second (49 graves) and the third (four graves) stages of Sarmatian settlement in Wallachia could lead to the conclusion of a mas-

sive increase (a tripling, according to the figures) of the flow of Roman imports in the chronological interval that begins in the late 2nd c. AD and extends also over the first part of the next century. In reality, the explanation concerns the number of Sarmatian graves that were dated to those periods. The total number of graves that can be dated to the first stage Sarmatian settlement in Wallachia amounts to 53 or 54 (*Oța/Sîrbu 2016a*, 262), which means that the 15 graves with Roman objects represent 27.77%. The number of burials that can be dated to the second stage of Sarmatian settlement in Wallachia is 153, which means that the percentage of graves with Roman items does not exceed 33%. The conclusion is the same: the deposit of items of Roman origin in the Sarmatian graves from Wallachia remains in both stages a small size phenomenon, which also remains unchanged to the late 3rd c. AD, when the percentage of graves with Roman items is around 33%.

The procurement of the Roman products

I have previously mentioned that the Roman ware from the Sarmatian environment in Wallachia is, for the most part, common ware, without special financial value. Overall, the Roman objects consist of ceramic vessels, adornments (such as glass or amber beads, a bronze earring, bells of the same material, a bronze ring and a gold pendant), dress accessories (brooches and beads that adorned the garment), glassware (which may in fact be only packaging of perfumes or scented oils, so that in this case the significance lays rather in the content –

Table 3. Sarmatian burials with Roman products (second stage).

No.	Grave	Pottery	Glass vessel	Beads	Earring	Bells	Brooches	Fans
1.	Brăila-Hipodrom G. 2	x	—	—	—	—	—	—
2.	Brăila-Hipodrom G. 3	x	—	—	—	—	—	—
3.	Brăila-Liceu	xx	—	x	—	—	—	—
4.	Bucu G. 7	x	—	x	—	—	—	—
5.	Bucu G. 8	—	—	x	—	—	—	x
6.	Bucu G. 10	x	—	?	—	—	—	—
7.	Bucu G. 14	x	—	—	—	—	—	—
8.	Buzău-sud G. 2	x	—	—	—	—	—	—
9.	Buzău-sud destroyed G.	x	—	—	—	—	—	—
10.	Călărași G. 2	—	—	x	—	—	—	—
11.	Călărași G. 7	—	—	x	—	—	?	—
12.	Căscioarele	—	—	x	—	x	?	—
13.	Chirnogi	—	—	x	—	—	—	—
14.	Chiscani-sat	—	—	x	—	—	?	—
15.	Ciulnița G. 1 B	—	—	x	—	—	—	x
16.	Ciulnița G. 4	—	—	x	—	—	—	—
17.	Dorobanțu G. 1	—	—	—	—	—	x	—
18.	Dridu-tell G. 2	—	—	x	—	—	—	—
19.	Gălățui G. 3	—	—	x	—	—	—	—
20.	Gălățui G. 4	—	—	x	—	—	—	—
21.	Grădiștea G. 11	—	—	x	—	—	—	—
22.	Grădiștea G. 19	x	—	x	x	—	—	—
23.	Jilava G. 2	x	—	—	—	—	—	—
24.	Largu G. 1	—	—	x	—	x	—	—
25.	Largu G. 2	—	—	x	—	—	—	—
26.	Largu G. 5	—	—	x	—	—	—	—
27.	Largu G. 6	—	—	x	—	—	—	—
28.	Largu G. 7	—	—	x	—	—	—	—
29.	Largu G. 8	—	—	x	—	—	—	—
30.	Largu G. 10	—	—	—	—	x	—	—
31.	Luciu	xx	—	—	—	x	?	—
32.	Măriuța G. 2/2009	x	—	x	—	—	—	—
33.	Oltenița-Puțul de cărămidă G. 1	—	—	x	—	—	—	—
34.	Oltenița-Renie G. 1	—	—	x	—	—	—	—
35.	Oltenița-Renie G. 7	—	x	x	—	—	—	—
36.	Oltenița-Renie G. 9	—	—	x	—	—	—	—
37.	Păuleasca G. 57	—	—	x	—	—	—	—
38.	Smeeni-Movila Mare G. 2	—	—	x	—	—	—	—
39.	Sudiți	x	—	—	—	—	—	—
40.	Târgșor G. 184	—	—	x	—	—	—	—
41.	Târgșor G. 198	—	—	x	—	—	—	—
42.	Târgșor G. 200	—	—	x	—	—	—	—
43.	Târgșor G. 206	—	—	x	—	—	—	—
44.	Târgșor G. 228	—	—	x	—	—	—	—
45.	Târgșor G. 253	—	—	x	—	—	—	—
46.	Târgșor G. 267	—	—	x	—	—	—	—
47.	Târgșor unpublished graves	xxx	—	—	—	—	—	—
48.	Ulmeni G. 3	x	—	x	—	x	—	—
49.	Ulmu	—	—	x	—	—	—	—
50.	Vlad Țepeș G. 2	—	—	x	—	—	—	—
51.	Oltenița-Renie	x	—	—	—	—	—	—
52.	Ulmeni	x	—	—	—	x	—	—

Kreković 2011, 83), a bronze casserole, a casket clasp and maybe fans and an appliqué. The separation of the types of Roman ware based on the three stages of Sarmatian settlement in Wallachia could refine to some extent this observation. In the first stage (late 1st c. AD and the first decades of the 2nd c.), the Roman objects in the Sarmatian environment from Wallachia (Table 2) consist of ceramic vessels, deposited in six graves (the amphora in G. 2 from Vitănești, the jug in G. 1 from Lișcoteanca-Moș Filon – Fig. 3: 1, the pitcher in G. 7 from Lișcoteanca-Movila Olarului – Fig. 3: 2, the bowl in G. 14 from Râmnicelu – Fig. 3: 3, the mugs in G. 2 and G. 4 from Ulmeni), also beads, discovered in 13 graves (Lișcoteanca-Moș Filon G. 3 – Fig. 8: 2, 3, G. 6 – Fig. 8: 7, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 13, Mohreanu, Râmnicelu G. 3 – Fig. 8: 5, 8, G. 5 – Fig. 8: 1, 4, 6, G. 9, G. 14, Ulmeni G. 1, G. 2, G. 4, G. 5 and Vitănești – Fig. 8: 9), a gold pendant in G. 14 from Râmnicelu (Fig. 6: 4), the casket clasp from Mohreanu (Fig. 6: 2), the brooch in G. 1 from Ulmeni (Fig. 6: 3), the glass *unguentarium* (Fig. 6: 6) and the bronze casserole (Fig. 3: 5) from Ulmeni, the ring from Oltenița-Renie and possibly the appliqué in G. 3 from Lișcoteanca-Moș Filon (Fig. 6: 5). The cup from Gura Ialomitei (Fig. 3: 4) and the brooch found in the grave from Smeieni-sat are dated to the 2nd c. AD, without possibility to connect them with the first or the second stage of Sarmatian settlement in Wallachia.

The structure of the Roman items in the Sarmatian graves from Wallachia dated to the end of the 2nd c. AD and the first half of the following century does not change fundamentally (Table 3). The typology of the ceramic vessels, deposited in at least 15 graves, is almost the same as in the previous stage: jugs in Bucu G. 7 (Fig. 4: 3), Ulmeni G. 3 (Fig. 4: 1) and Luciu (Fig. 4: 2), pitcher in Târgșor, bowls in Bucu G. 10 (Fig. 4: 4) and Târgșor, mugs in G. 2 and G. 3 from Brăila-Hipodrom (Fig. 2: 1), G. 19 from Grădiștea, G. 2/2009 from Măriuța (Fig. 2: 3), G. 14 from Bucu, G. 2 and destroyed grave from Buzău-sud, Luciu, Sudiți (Fig. 2: 5), cup in Brăila-Liceu (Fig. 2: 4), except the appearance of pots (Brăila-Liceu – Fig. 2: 6, Jilava G. 2 and Târgșor) instead of amphoras. The mugs accidentally found at Ulmeni and Oltenița-Renie are also of Roman origin. Beads, discovered in 37 burials, continue to be the most widespread Roman import: Brăila-Liceu, Chiscani-sat (Fig. 7: 5), Grădiștea G. 11 (Fig. 7: 2, 6) and G. 19, Măriuța G. 2/2009 (Fig. 7: 3, 4), Ulmeni G. 3, Bucu G. 8, Călărași G. 2 and G. 7 (Fig. 7: 1), Chirnogi, Ciulnița G. 1 B, G. 4, Gălățui G. 3 and G. 4, Căscioarele, Oltenița-Renie G. 1, G. 7, G. 9, Ulmu, Vlad Țepeș G. 2, Oltenița-Puțul de cărămidă G. 1, Păuleasca G. 57, Dridu-tell G. 2, Largu G. 1,

G. 2, G. 5, G. 6, G. 7, G. 8, Smeeni-Movila Mare G. 2, Târgșor G. 184, G. 198, G. 200, G. 206, G. 228, G. 253, G. 267. In case there is no confusion with Ulmeni, in G. 7 from Oltenița-Renie was deposited a glass vessel, also manufactured in the Roman workshops. A certain Roman origin has only the brooch from G. 1 in Dorobanțu, while the fibulas from Luciu (Fig. 9: 2), Chiscani-sat (Fig. 9: 1), Călărași G. 7 (Fig. 9: 6), and Căscioarele (Fig. 9: 8) could be manufactured in barbarian workshops. Compared to the first stage of Sarmatian settlement, the image of the Roman products from the second stage also includes the earring from Grădiștea G. 19, the bells from Largu G. 1 and G. 10, Ulmeni G. 3, Căscioarele (Fig. 9: 9), Luciu (Fig. 9: 3), and the bell with unknown context from Ulmeni, possibly also the fans in G. 8 from Bucu (Fig. 9: 7) and Ciulnița G. 1 B (Fig. 9: 5). Very few Roman items, such as the beads in G. 1 from Spiru Haret (Fig. 5: 2), G. 2 (Fig. 5: 3) and G. 4 (Fig. 5: 1) from Tichilești and the amphora from Viespești (Fig. 5: 4) are registered in Wallachia at the end of the 3rd c. AD (Table 4).

Table 4. Sarmatian burials with Roman products (third stage).

No.	Grave	Pottery	Beads
1.	Spiru Haret G. 1	–	x
2.	Tichilești G. 2	–	x
3.	Tichilești G. 4	–	x
4.	Viespești	x	–

The typology of the Roman products consisting only of ceramics, adornments or dress accessories and exceptionally, glass or bronze vessels, casket clasp, possibly fans, and their reduced typological variety, corroborated with the absence of truly valuable items (metal vessels, precious metal adornments), are indications of the way these goods reached the Sarmatian milieu from Wallachia. The hypothesis of trade is the most appropriate explanation for the way the Roman products reached Sarmatian communities from Wallachia, as there are no arguments, at this point, to support other possible explanations such as robbery, stipends or diplomatic gifts. Trade activities belong preponderantly to the so-called 'cross-border trade' (*Hrnčiarik/Kuzmová* 2016, 150), usually in the area of Roman fortifications, through which usual vessels and other small products were circulated (*Gabler* 1976, 87, 88; *Hrnčiarik/Kuzmová* 2016, 150–152; *Kreković* 1987, 278; *Vaday* 2005, 19), less to long-distance trade (*Hrnčiarik/Kuzmová* 2016, 152, 153), due to their low value. The fact that the Sarmatians settled in Wallachia not as enemies, but as allies of the Romans

and under their supervision (asserted by *Bogdan-Cătăniciu* 1983, 83; 1997, 139, 140, and argued by *Oța* 1999, 887; 2007, 51–53; 2016, 131–135; *Oța/Sîrbu* 2013, 291), is likely to offer additional explanations. Most likely, these are numerically reduced communities, whose settlement in Wallachia took place in connection with the stages of the establishment of the Danubian limes, especially in areas where they could be easily supervised by Roman garrisons, and who arrived in this area not so much as military allies, but rather for reasons related to supplying the Roman military units (*Oța* 2016, 135, 138; *Oța/Sîrbu* 2019a, 149–157). The status of Wallachia within the chronological interval between the end of the 1st c. AD and the end of the 3rd c. AD helps in understanding the numerical situation of the Sarmatian burials in the analyzed region, more precisely the ratio between the relatively few discoveries of burials that can be dated to the first stage of Sarmatian settlement in Wallachia and the tripling of the number of these burials during the second stage. The end of the 2nd c. AD and the first half of the following century represent a period of strengthening of the Roman control over Wallachia (*Oța* 2016, 145; *Oța/Sîrbu* 2019a, 156, 157, with previous literature, nuanced approach *Oța* 2020, 423, 424, 427, 428), which most likely resulted in the settlement of a higher number of Sarmatian communities in Wallachia, although it must be underlined that this phenomenon is not accompanied by an increase in the intensity of the exchange relations with the Romans, at least judging from the point of view of the funerary discoveries. The abrupt decrease in the number of Roman products discovered in the Sarmatian graves dated to the late 3rd c. AD is, in turn, a consequence of the fact that, by the middle of the century, the Romans seem to lose control over Wallachia, whose archeological landscape reports several changes (*Oța* 2016, 145, 146; 2020, 421, 422, 424, 428–431; *Oța/Sîrbu* 2013, 293; 2019a, 157). The reason why the exchange relations between the Sarmatians and the Romans remain low despite the geographical proximity and the control that the Romans exercise over Wallachia is a question whose answer cannot be deciphered at this moment. The limited nature of the data we have mainly on the funerary discoveries, added by some accidental discoveries, may be one of the explanations – it is not excluded that only the number of the Roman items deposited inside the graves is low, and not the number of the products from the Empire used in daily life. Another explanation could be related to the pastoral nomadic (*Honeychurch/Makarewicz* 2016, 343–348; *Kradin* 2015, 42–56; *Wendrich/Barnard* 2008, 7) way of life that the ancient authors associate, almost without

exception, with the populations of the Eurasian steppes, which favour tableware made of other materials (wood, maybe even leather – *Kradin* 2015, 53) over the breakable (*Krekovič* 2000, 262) ceramic vessels and in which wealth is expressed not so much by the accumulation of material goods, but by the number of the animals in possession (*Hauser* 2006, 12; *Istvánovits/Kulcsár* 2013, 195; *Khazanov* 1981, 145, 149; *Kradin* 2015, 43–45).

THE ROLE OF THE ROMAN ITEMS IN THE SARMATIAN GRAVES FROM WALLACHIA

The conclusion that emerged from the discussion about the characteristics of the Sarmatian burials with Roman grave goods is that the analyzed graves do not have particular features regarding the layout of the grave, the funerary ritual or the treatment of the inventory deposited compared to the rest of the graves in which no items produced on the Roman territory were found. The burials with Roman items as grave goods do not seem to occupy a special territorial place within the group of graves to which they belong and their layout and funerary inventory is similar with that of the rest of the burials from the same group. From this perspective, it should be emphasized that even the features that, at first glance, seem exceptional (other positions of the deceased than extended supine position, for example) do not represent the only deviations within the group, being also registered for graves without Roman objects. The presence or absence of Roman items seems to be the only difference regarding the funerary inventory, since neither the number nor the type of grave goods is different. Roman objects were found in graves both of adults and children, which might mean that there is no special connection between depositing Roman products as grave goods and biological or social age. The fact that in a certain group Roman items are deposited only in adults graves (as in Târgșor) does not necessarily imply that children do not have access to Roman products (at least from the funerary point of view), but is rather related to the age ratio (15 out of the 18 published graves from Târgșor belong to adults and only three to children). In the case of a balanced age ratio, as in Râmnicelu (eight children graves and seven adults graves), three out of the four graves with Roman grave goods belong to children. However, a possible tendency to connect the age with a certain category of Roman products (children and beads, as in the previous example of Râmnicelu) is contradicted by other children graves where the Roman items were

represented by pottery (Bucu G. 7 or Jilava G. 2), or pottery associated with beads (Grădiștea G. 19, Ulmeni G. 4). Unfortunately, we cannot know, at least for now, if there was a social difference, in the case of children graves, between the burials with Roman grave goods and those without such items (the inventory of G. 19 from Grădiștea consists only of Roman objects, but G. 12 from the group, also belonging to a child, does not have any grave goods, for example).

The few cases that will be discussed hereinafter are no exception to the rule, but the analysis of the archaeological context of Wallachia in that period and the association of certain funerary features indicate a much more nuanced picture regarding the status of some of the individuals buried in the funerary structures with Roman items. We have analyzed on other occasion (Oța/Sîrbu 2019b, *in press*) the Sarmatian graves from Wallachia that can be connected with the elites or the members with privileged status of these communities. There are two graves from the first stage of Sarmatian settlement in Wallachia, those from Vitănești and Mohreanu, both containing items of Roman origin, that betray two different ways of displaying the elite status. In the case of G. 2 from Vitănești (Fig. 11), the status is emphasized by raising a tumulus, by burying the woman with garments adorned with golden appliques (Fig. 11: 9–13), by an unusual accumulation – not necessarily valuable but purely numerical – of grave goods, among which harness items (Fig. 11: 4, 6; Oța/Sîrbu/Matei 2013, 336, 337). The Roman amphora does not have in this case a special significance by itself (it could be only a package for wine, for example – Vaday 2005, 10, 14 – if it would be entirely deposited¹⁴), but rather as part of a funerary inventory that includes vessels belonging to three different traditions: handmade Sarmatian perforated vessels (Fig. 11: 2, 3), wheel-made Dacian mug (Fig. 11: 1) and Roman amphora. A completely different way of emphasizing the status is revealed by the grave from Mohreanu, by the burial in an older tumulus (therefore the choice of an elevated form of land, but sparing the effort required to raise a mound) and by a funerary inventory consisting of items possibly of North-Pontic origin (bronze link decorated with knobs – Fig. 6: 1) and Roman objects (beads and reused casket clasp – Fig. 6: 2). Even if the value of the Roman items is not a special one, nevertheless, the reuse and especially the uniqueness, so far, of the bronze casket clasp pleads in favour of a special significance given to this grave good. In the general context of the archaeological discoveries

from the northern Lower Danube, the fact that, at least so far, they are unique or very rare findings, may be an argument in favour of framing the bronze casserole (Fig. 3: 5) and the (content of) the glass vessel (Fig. 6: 6) from Ulmeni in the so-called ‘luxury goods’ (Khazanov 2019, 88; Pitts 1989, 55; Rogers 2007, 253) category, although such discoveries are more common in other areas (Kraskovská 1981, 377–392; Kreković 1987, 276; Popa 2015, 158–161; Simonenko 2011, 70–87; 2013, 98–127, especially 108–115; Simonenko/Marčenko/Limberis 2008, 21–28). The fact that in G. 14 from Râmnicelu was discovered one of the few gold adornments (Fig. 6: 4) from the inventory of the Sarmatian graves from Wallachia and Moldavia puts a different light on the deposit in the same grave of a Roman bowl, testimony of a possible privileged access to the Roman items (Oța/Sîrbu 2016a, 277). This observation is supported by the fact that Roman ceramic vessels were deposited in four of the five graves with weapons from the burials with Roman grave goods from Wallachia (the exception is represented by G. 7 from Largu, where the dagger was associated with a Dacian wheel-made mug), either alone (Lișcoteanca-Moș Filon G. 1, Lișcoteanca-Movila Olarului G. 7, Bucu G. 10), or in association with Dacian wheel-made mugs (Brăila-Hipodrom G. 2). Except for G. 2 from Brăila-Hipodrom and G. 10 from Bucu, the rest of the mentioned graves are dated to the first stage of Sarmatian settlement in Wallachia, which is characterized, among others, by the arrangement of elite graves or graves that belonged to individuals with privileged status in relation to the rest of the members of the community (Oța 2016, 137). In the second stage of Sarmatian settlement in Wallachia (the late 2nd c. AD and the first half of the following century), the way of displaying the status changes in the case of the Sarmatian graves not only from Wallachia, but also from the North-Pontic area in general (Mordvintseva 2016, 396–403) and in other areas, too (Jílek 2007, 179). Among the testimonies that can be invoked in support of the hypothesis of choosing a different way of emphasizing the status, it is possible to include the brooches from the burials from Căscioarele (Fig. 9: 8) and Călărași G. 7 (Fig. 9: 6). Although of uncertain Roman origin, both items have a broken needle. Unless it is an accident, the presence of two brooches that could no longer be used according to their original purpose in the inventory of two graves belonging to women, both graves with numerous and varied inventory, can be a testimony of a privileged status, a possible imitation of a fashion trend outspread at the northern

¹⁴ Unfortunately, this grave was robbed, so, it is impossible to know if the fragmentary state of the amphora is the result of robbery or of an intentional breakage of the vessel during the funerals.

periphery of the Sarmatian Barbaricum from the Carpathian Basin, characterized by the reuse of Roman military costume accessories (it is worth mentioning here that the Alesia-type brooches are also worn by the military – Cociș 2004, 77) in the female attire (*Istvánovits/Kulcsár* 2003, 236–238; *Vadai* 2005, 13).

Although, in some cases, the items from the Roman Empire can be counted among the status symbols used in the funerary ritual, it is nevertheless notable that they do not play this role in themselves, but in association with other features of the layout of the graves or the inventory.¹⁵ However, in most of the graves, the items from another cultural area, in the present case the Roman Empire, do not seem to have been given a special symbolic value. This assumption is argued by the presence, in the same group, of graves where weapons were associated or not with Roman objects (Lișcoteanca-Moș Filon, Largu), or of graves only with weapons, without Roman grave goods (Lișcoteanca-Movila Olarului, Grădiște). Another argument is provided by G. 11 from Bucu, where the child was buried with a silver item (possibly bracelet – *Sîrbu et al.* 2014, 22, 23, no. 2), one of the few items of this material found in Sarmatian graves from Wallachia or Moldavia (*Oța* 2018, 60), which might prove that depositing Roman products among other grave goods was not the only way of emphasizing the status. Unlike other areas, in the particular case of the Sarmatians from Wallachia, the Roman influence had rather the role of inhibiting the display of the elite status during the funerals. The graves that can be attributed to elite individuals display this status especially in the traditional way of the North-Pontic area – paradoxically, a way also preserved in the case of the elite Sarmatian graves from the Roman province of Moesia Inferior (*Oța* 2016, 139, 141, 142; *Oța/Sîrbu* 2019b, *in press*) – by the erection of tumuli and the burial with adornments or gold ornaments of the garment ('the treasure from Buzău' – Fig. 10, Vitănești G. 2 – Fig. 11), the funerary structure from Mohreanu being an exception from all points of view (the choice of an already raised tumulus, the relative modest inventory). The phenomenon is a natural one, if we interpret it in terms of the control exercised by the Roman Empire over Wallachia, which did not favour the emergence of strong leaders.

CONCLUSION

Despite the reservations induced by the absence of a comparison with the situation in the settlements, the observations occasioned by the analysis of the Roman items discovered in the Sarmatian graves from Wallachia can contribute not only to complete, but also to detail or even nuance the image of some communities brought in the immediate vicinity of the Roman Empire by their settlement in a geographical space far from their area of origin. Even though these communities have retained some features characteristic of the populations that the ancient written sources identified as 'Sarmatians' (and here I am referring mainly to the pastoral nomadic way of life and to some features of the funerary ritual, such as the inhumation or the deposit inside the graves of typical items – *Oța/Sîrbu* 2016b, 205, 206, 221, 222), the proximity to the Danubian limes transformed them visibly, compared to the rest of the Sarmatians which remained in their areas of origin.

Catalogue of the graves, stray finds and discoveries with unknown context¹⁶

1. Brăila (Brăila County) – Hipodrom; G. 2 (*Oța/Sîrbu* 2009, 15, 16 no. I A 2, 94, 95 nos. I A 3, 4, 117, 191, 192, with previous bibliography); G. 3 (*Oța/Sîrbu* 2009, 13–15 no. I A 1, 95 no. I A 5, 117, 118, 191, 192, with previous bibliography).
2. Brăila (Brăila County) – Liceul de Chimie (today Grup școlar industrial 'C. D. Nenițescu'); G. (*Oța/Sîrbu* 2009, 16–20 nos. I B 3–5, 118, 191, with previous bibliography).
3. Bucu (comm. of Bucu, Ialomița County) – Pochină; G. 7 (*Sîrbu et al.* 2014, 19, 20, 123, with previous bibliography); G. 8 (*Sîrbu et al.* 2014, 20, 21, 123, with previous bibliography); *Skóra/Niezabitowska-Wisniewska* 2018, 162 no. 4); G. 10 (*Sîrbu et al.* 2014, 21, 22, 123, with previous bibliography); G. 14 (*Sîrbu et al.* 2014, 24, 123, with previous bibliography).
4. Buzău (Buzău County) – sud; G. 2 (*Drâmbocianu* 1981, 51, 52); destroyed grave (*Drâmbocianu* 1981, 54).
5. Călărași (Călărași County); G. 2 (*Sîrbu et al.* 2014, 25 nos. 4–6 B, 125, with previous bibliography).
6. Călărași (Călărași County) – Flacăra str. and Pompierilor str. intersection; G. 7 (*Sîrbu et al.* 2014, 27–30 nos. 4–6 F, 124, 125).
7. Căscioarele (comm. of Căscioarele, Călărași County) – Suharna; G. (*Oța* 2015b, 121–134; *Sîrbu et al.* 2014, 31–34, 131, with previous bibliography).
8. Chirnogi (comm. of Chirnogi, Călărași County); G. (*Sîrbu et al.* 2014, 37, 124, with previous bibliography).

¹⁵ "The individual objects that are crucial to a given interpretation differ greatly depending on the date and circumstance of the find." remarks T. Grane (2007, 83).

¹⁶ The catalogue represents only an auxiliary working tool, the aim of this paper being to analyze the characteristics of the graves with Roman items from Wallachia. This is the reason why I did not mention in all cases the complete list of bibliographical references regarding the discoveries, but I chose to cite, when possible, only the synthesis mentioning all the previous bibliography, sometimes added by new references. If such a synthesis was not available, I cited all the bibliographical references.

9. Chiscani (comm. of Chiscani, Brăila County) – sat; G. (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 24–27 nos. II A 8, 9, 96–98 nos. 9–11, 119, 191, with previous bibliography).
10. Ciulnița (comm. of Ciulnița, Ialomița County); T. III, G. 1 B (*Barnea* 1995, 282 no. 5; *CCA campania* 1994, 23; *Rența* 2016, 94); G. 4 (*Barnea* 1995, 282 no. 5; *CCA campania* 1994, 23; *Rența* 2016, 95, 96).
11. Dorobanțu (comm. of Dorobanțu, Călărași County); G. 1 (*Sîrbu et al.* 2014, 42, 43, 128, with previous bibliography).
12. Dridu (comm. of Dridu, Ialomița County) – tell (known also as Coșereni-Măgura de la Comana); G. 2 (*Lazăr/Ștefan/Vasile* 2013, 68; *Oȕa/Georgescu/Baltă* 2015, 143–149; *Sîrbu et al.* 2014, 45–48 nos. 17, 18 B, 131, with previous bibliography; *Ștefan/Dumitrașcu/Mărgărit* 2012, 71, 72).
13. Gălățui (comm. of Alexandru Odobescu, Călărași County) – Movila Berzei; G. 3 (*Sîrbu et al.* 2014, 49, 50, 125, with previous bibliography); G. 4 (*Sîrbu et al.* 2014, 50, 51, 125, with previous bibliography).
14. Grădiștea (comm. of Grădiștea, Brăila County) – Mormântul Elizei; G. 11 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 35–39 nos. V A 19, 20, 103, 104 nos. 23, 24, 121, 122, 192–195, with previous bibliography); G. 19 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 31–35 nos. V A 16–18, 123, 192–195, with previous bibliography).
15. Gura Ialomiței (comm. of Gura Ialomiței, Ialomița County); G. (*Sîrbu et al.* 2014, 51, 52, 131, with previous bibliography).
16. Jilava (comm. of Jilava, Ilfov County) – Măgura Jilavei; G. 2 (*Rosetti* 1934, 209).
17. LARGU (comm. of LARGU, Buzău County) – Cornul Malului; G. 1 (*Bichir* 1972, 156; 1977, 184; *Dragomir* 1959, 476, 477, 479; *Dragomir/Croitoru* 2011, 40, 41); G. 2 (*Dragomir* 1959, 476, 477; *Dragomir/Croitoru* 2011, 41); G. 5 (*Dragomir* 1959, 476–478; *Dragomir/Croitoru* 2011, 42); G. 6 (*Bichir* 1971, 277, 278; 1972, 141, 155; 1977, 173, 183, 184; 1985, 1169, 1170; *Dragomir* 1959, 476, 477, 480, 481; *Dragomir/Croitoru* 2011, 42, 43); G. 7 (*Bichir* 1972, 145; 1977, 183; 1985, 1170; *Dragomir* 1959, 476–481; *Dragomir/Croitoru* 2011, 43, 44); G. 8 (*Dragomir* 1959, 476–478, 481; *Dragomir/Croitoru* 2011, 44, 45); G. 10 (*Bichir* 1972, 156; 1977, 184; *Dragomir* 1957, 300, 304; *Dragomir/Croitoru* 2011, 32; *Nowakowski* 1988, 114).
18. Lișcoteanca (comm. of Bordei Verde, Brăila County) – Moș Filon; G. 1 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 39–41 no. VI A 21, 109 no. VII A 36, 124, 187–189, with previous bibliography); G. 3 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 41–44 nos. VI A 22, 23, 125, 187–189, with previous bibliography); G. 6 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 44, 45 no. VI A 24, 109 no. VII A 38, 125, 187–189, with previous bibliography).
19. Lișcoteanca (comm. of Bordei Verde, Brăila County) – Movila Olarului; G. 7 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 45–47 no. VI B 25, 111 no. VII C 43, 127, 185–187, with previous bibliography); G. 13 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 47, 48 no. VI B 26, 128, 185–187, with previous bibliography).
20. Luciu (comm. of Luciu, Buzău County) – Popina pe Balta Mică; G. (*Bichir* 1977, 168, 172, 177, 184, 186; 1985, 1166; *Drâmbocianu* 1974, 303–307; *Popa* 2009, 82; 2015, 171; *Skóra/Niezabitowska-Wiśniewska* 2018, 164 no. 17).
21. Măriuța (comm. of Belciugatele, Călărași County) – La Movilă; G. 2/2009 (*Sîrbu et al.* 2014, 55–57, 129, with previous bibliography).
22. Mohreanu (comm. of Ulmu, Brăila County); G. (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 48–52 nos. VII A 28–30, 129, 187, with previous bibliography).
23. Oltenița (Călărași County) – Puțul de cărămidă; G. 1 (*Sîrbu et al.* 2014, 62, 63 nos. 28–34 E, 131, with previous bibliography).
24. Oltenița (Călărași County) – Renie; G. 1 (*Sîrbu et al.* 2014, 63, 64 nos. 28–34 F, 121, 122, with previous bibliography); G. 7 (*Sîrbu et al.* 2014, 66, 67, 121, 122, with previous bibliography); G. 9 (*Sîrbu et al.* 2014, 68, 121, 122); unknown context (*Sîrbu et al.* 2014, 68, nos. 1, 2, with previous bibliography).
25. Păuleasca (comm. of Frumoasa, Teleorman County); G. 57 (*Sîrbu et al.* 2014, 70–72, 126, with previous bibliography).
26. Râmnicele (comm. of Râmnicele, Brăila County) – Popină; G. 3 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 56–59 nos. VIII A 34, 35, 130, 185–187, with previous bibliography); G. 5 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 59–61 no. VIII A 36, 130, 185–187, with previous bibliography); G. 9 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 61 no. VIII A 37, 131, 185–187, with previous bibliography); G. 14 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 52–56 nos. VIII A 31–33, 131, 132, 185–187, with previous bibliography).
27. Smeeni (comm. of Smeeni, Buzău County) – Movila Mare; G. 2 (*Frînculeasa et al.* 2017, 54; *Simache/Teodorescu* 1962, 279).
28. Smeieni (comm. of Smeeni, Buzău County) – sat; G. (*Bichir* 1977, 171 note 30, 188; 1996, 299, 300; *Harhoiu* 1993, 46).
29. Spiru Haret (comm. of Bertești de Jos, Brăila County) – Cornu Malului; G. 1 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 63–66 nos. IX A 39, 40, 115, 116 no. X A 53, 133, 196, with previous bibliography).
30. Sudiți (comm. of Gherăseni, Buzău County) – Movila de la Bălaia; G. (*Constantinescu* 1978, 24; *Frînculeasa* 2010, 25 note 13, 29).
31. Târgșoru Vechi (comm. of Târgșoru Vechi, Prahova County); G. 184 (*Bichir* 1972, 156, 161; 1977, 184, 186; 1985, 1171; *Diaconu* 1965, 20, 22, 24, 26, 28; *Mirițoiu* 2003, 205 no. 70); G. 198 (*Bichir* 1972, 161; 1977, 184, 186; *Diaconu* 1965, 21–26, 28); G. 200 (*Bichir* 1971, 277; 1972, 141, 161; 1977, 172, 186; 1985, 1168; *Diaconu* 1965, 19, 21, 24; *Mirițoiu* 2003, 205 no. 70); G. 206 (*Diaconu* 1965, 21); G. 228 (*Diaconu* 1965, 21); G. 253 (*Diaconu* 1965, 22, 28); G. 267 (*Diaconu* 1965, 22); unpublished graves (*Niculescu* 2003, 193–195).
32. Tichilești (comm. of Tichilești, Brăila County); G. 2 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 70–72 no. X A 44, 116 no. XI A 54, 134, 196, with previous bibliography); G. 4 (*Oȕa/Sîrbu* 2009, 67–70 nos. X A 42, 43, 134, 196, with previous bibliography).
33. Ulmeni (comm. of Ulmeni, Călărași County); G. 1 (*Sîrbu et al.* 2014, 76, 77, 127–128, with previous bibliography); G. 2 (*Sîrbu et al.* 2014, 77, 78, 127, 128, with previous bibliography); G. 3 (*Nowakowski* 1988, 114; *Sîrbu et al.* 2014, 78–81, 127, 128, with previous bibliography); G. 4 (*Sîrbu et al.* 2014, 81, 82, 127, 128, with previous bibliography); G. 5 (*Sîrbu et al.* 2014, 82, 127, 128, with previous bibliography); accidental discoveries (*Sîrbu et al.* 2014, 82, 83, nos. 1–3, with previous bibliography); unknown context (*Sîrbu et al.* 2014, 83, 84, no. 3, with previous bibliography).
34. Ulmu (comm. of Ulmu, Călărași County); G. 1 (*Sîrbu et al.* 2014, 84, nos. 42, 43 A, 131, with previous bibliography).
35. Unirea (comm. of Unirea, Călărași County); G. (*Sîrbu et al.* 2014, 84, 85, 132, with previous bibliography).
36. Viespești (comm. of Sprâncenata, Olt County); G. (*Bichir* 1996, 310; *Butoi/Mincă* 1979, 273; *Oȕa/Sîrbu/Grosu* 2012, 81).
37. Vitănești (comm. of Vitănești, Teleorman County); T. II, G. 2 (*Sîrbu et al.* 2014, 85–89, 131, with previous bibliography).
38. Vlad Țepeș (comm. of Vlad Țepeș, Călărași County); G. 2 (*Sîrbu et al.* 2014, 89, 90, with previous bibliography).

LITERATURE

- Barnea 1995 – A. Barnea: Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1994 de Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” din București. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 46/3–4, 1995, 281–290.
- Berg 2002 – R. Berg: Wearing Wealth. Mundus muliebris and Ornatus as Status Markers for Women in Imperial Rome. In: P. Setälä/R. Berg/R. Hälikk/M. Keltanen/J. Pölönen/V. Vuolanto (eds.): *Women, Wealth and Power in the Roman Empire*. Acta Instituti Romani Finlandiae 25. Rome 2002, 15–73.
- Bichir 1971 – Gh. Bichir: Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie. In: *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques I*. Beograd 9–15 septembre 1971. Rapports généraux. Beograd 1971, 275–285.
- Bichir 1972 – Gh. Bichir: Sarmatii la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări. *Pontica* 5, 1972, 137–176.
- Bichir 1977 – Gh. Bichir: Les Sarmates au Bas-Danube. *Dacia. Nouvelle Série* 21, 1977, 167–197.
- Bichir 1985 – Gh. Bichir: Sarmatii și relațiile lor cu getodacii (II). *Revista de Istorie* 38, 1985, 12, 1164–1177.
- Bichir 1996 – Gh. Bichir: Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 47/3, 1996, 297–312.
- Bogdan-Cătăniciu 1983 – I. Bogdan-Cătăniciu: Die Klientel-Bevölkerung in Muntenien (1.–3. Jh. u. Z.). *Acta Musei Napocensis* 20, 1983, 67–84.
- Bogdan-Cătăniciu 1997 – I. Bogdan-Cătăniciu: *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman sec. I–III p. Chr.* Alexandria 1997.
- Brather 2008 – S. Brather: Acculturation and Ethnogenesis along the Frontier: Rome and the Ancient Germans in an Archaeological Perspective. In: S. Brather (ed.): *Archaeology and Identity. Central and East Central Europe in the Earlier Middle Ages*. București 2008, 209–240.
- Butoi/Mincă 1979 – M. Butoi/A. Mincă: Descoperiri sarmatice în sud-vestul Munteniei, între limesul alutan și limesul transalutan. *Materiale și Cercetări Arheologice* 13, 1979, 273, 274.
- Ciupercă/Măgureanu/Anton 2015 – B. Ciupercă/A. Măgureanu/A. Anton: The Presence of Rome in Barbaricum: Archaeological Evidence of the Interaction between Romans and Barbarians in the Târgșoru Vechi Area. In: L. Vagalinski/N. Sharankov (eds.): *Limes XXII*. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012. Sofia 2015, 771–780.
- Cociș 2004 – S. Cociș: *Fibulele din Dacia romană. The Brooches from Roman Dacia*. Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3. Cluj-Napoca 2004.
- Cociș/Bărcă 2014 – S. Cociș/V. Bărcă: The “Sarmatian” brooches (headknob and full catchplate variant, Almgren group VII, series I) in the Dacia province and the Barbarian environment of the Tisza River Basin. *Dacia. Nouvelle Série* 58, 2014, 189–214.
- Constantinescu 1978 – M. Constantinescu: Un mormânt din perioada migrațiilor, descoperit la Balta Albă, județul Buzău. *Mousaios* 2, 1978, 22–25.
- CCA Campania 1994 – *Cronica cercetărilor arheologice din România*. Campania 1994. Cluj-Napoca 1995.
- CCA Campania 2001 – *Cronica cercetărilor arheologice*. Campania 2001. București 2001.
- Dan 2017 – A. Dan: The Sarmatians: Some Thoughts on the Historiographical Invention of a West Iranian Migration. In: F. Wiedermann/K. P. Hofmann/H.-J. Gehrke (Hrsg.): *Vom Wandern der Völker. Migrations-erzählungen in den Altertumswissenschaften*. Berlin Studies of the Ancient World. Berlin 2017, 97–134.
- Diaconu 1963 – Gh. Diaconu: Despre sarmați la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgșor. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 14/2, 1963, 323–343.
- Diaconu 1965 – Gh. Diaconu: *Tîrgșor – Necropola din secolele III–IV e.n.* Biblioteca de Arheologie 8. București 1965.
- Dragomir 1957 – I. T. Dragomir: Vestigii arheologice pe valea Călmățuiului. *Materiale și Cercetări Arheologice* 3, 1957, 300–310.
- Dragomir 1959 – I. T. Dragomir: Raport asupra săpăturilor întreprinse la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galați). *Materiale și Cercetări Arheologice* 5, 1959, 475–482.
- Dragomir/Croitoru 2011 – I. T. Dragomir/C. Croitoru: La nécropole sarmatique de Largu (dép. de Buzău). *Istros* 17, 2011, 31–54.
- Drâmbocianu 1974 – V. Drâmbocianu: Un mormânt sarmatic descoperit la Luciu (jud. Buzău). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 25/2, 1974, 303–307.
- Drâmbocianu 1981 – V. Drâmbocianu: Șantierul arheologic de salvare din punctul Buzău-sud. *Mousaios* 3, 1981, 50–57.
- Ferrary 2007 – J. L. Ferrary: L'essor de la puissance romaine dans la zone pontique. In: A. Bresson/A. Ivantchik/J. L. Ferrary (eds.): *Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C.–IIIe s. p.C.)*. Mémoires 18. Bordeaux 2007, 319–324.
- Février 1987 – P. A. Février: Discussions to J. Chausserie-Lapree, N. Nin: La nécropole à incinération d'époque augustéenne de la Gataste, Commune de Martigues (Bouches du Rhône). In: J. Lasfargues (ed.): *Nécropoles à incinération du Haut-Empire*. Table Ronde de Lyon 30 & 31 mai 1986. Rapports Archéologiques Préliminaires de la Région Rhône-Alpes 4. Lyon 1987, 80, 81.
- Fless/Treister 2007 – F. Fless/M. Treister: Der polychrome Stil der Schmuckproduktion. Zu Typologie und Entwicklung einer Schmuckform im nördlichen Schwarzmeergebiet vom 1. Jh. a.C. bis ins frühe 2. Jh. p.C. In: A. Bresson/A. Ivantchik/J.-L. Ferrary (ed.): *Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a. C.–IIIe s. p. C.)*. Mémoires 18. Bordeaux 2007, 165–187.
- Forest 1998 – J. D. Forest: Pratiques funéraires et jeux symboliques. In: S. Marchegay/M.-T. Le Dinahet/J.-F. Salles (eds.): *Nécropoles et pouvoir. Idéologie, pratiques et interprétations*. Actes du colloque Théories de la nécropole antique, Lyon, 21–25 janvier 1995. Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen 27. Lyon – Paris – Athènes, 167–190.
- Frînculeasa 2010 – A. Frînculeasa: Noi informații privind cercetările arheologice de la Sudiți, com. Gherăseni

- (jud. Buzău) – descoperiri din epoca neo-eneolitică. *Mousaios* 15, 2010, 23–54.
- Frînculeasa et al. 2017 – A. Frînculeasa/A. Simalcik/B. Preda/D. Garvăn: *Smeeni – Movila Mare. Monografia unui sit arheologic regăsit*. Târgoviște 2017.
- Gabler 1976 – D. Gabler: Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren“ im Gebiet östlich von Pannonien. In: H. Grünert (Hrsg.): *Römer und Germanen im Mitteleuropa*. Berlin 1976, 87–121.
- Grane 2007 – T. Grane: Southern Scandinavian *Foederati* and *Auxiliarii*? In: T. Grane (ed.): *Beyond the Roman Frontier. Roman Influences on the Northern Barbaricum*. *Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum* 39. Rome 2007, 83–104.
- Glodariu 1984 – I. Glodariu: „Brăţările” cu nodozităţi Latene târzii din Dacia. *Acta Musei Napocensis* 21, 1984, 63–80.
- Harhoiu 1993 – R. Harhoiu: „Tezaurul” de la Buzău – 1941. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 44/1, 1993, 41–51.
- Hauser 2006 – S. R. Hauser: Zur Einleitung: Archäologische Annäherungen an Nomaden. In: S. R. Hauser (Hrsg.): *Die Sichtbarkeit von Nomaden und Saisonaler Besiedlung in der Archäologie. Multidisziplinäre Annäherungen an ein methodisches Problem*. Mitteilungen des SFB 9. Orientwissenschaftliche Hefte 21. Halle/Salle 2006, 1–26.
- Härke 1994 – H. Härke: Data types in burial analysis. In: B. Stjernquist (ed.): *Prehistoric Graves as a Source of Information*. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Konferenser 29. Stockholm 1994, 31–39.
- Hellström 2018 – K. Hellström: *Fibeln und Fibeltracht der Sarmatischen Zeit im Nordschwarzmeergebiet* (2. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.). *Archäologie im Eurasien* 39. Bonn 2018.
- Honeychurch/Makarewicz 2016 – W. Honeychurch/C. A. Makarewicz: The Archaeology of Pastoral Nomadism. *Annual Review of Anthropology* 45, 2016, 341–359.
- Hrnčiarik/Kuzmová 2016 – E. Hrnčiarik/K. Kuzmová: Evidence of trade and exchange during the Roman period in Barbaricum (territory of Slovakia). In: A. Rubel (Hrsg.): *Inklusion, Exklusion und Identität im Römischen Reich und im Barbaricum* (1.–3. Jahrhundert n. Chr.). Konstanz 2016, 149–162.
- Istvánovits/Kulcsár 2003 – E. Istvánovits/V. Kulcsár: Some traces of Sarmatian-Germanic contacts in the Great Hungarian Plain. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.): *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998. Neumünster 2003, 227–238.
- Istvánovits/Kulcsár 2013 – E. Istvánovits/V. Kulcsár: The “upper class” of Sarmatian society in the Carpathian basin. In: M. Hardt/ O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.): *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum*. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der Frühgeschichtliche Entwicklung im mittleren Donauraum, Tengellic, 16.–19. 11. 2011. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 195–209.
- Istvánovits/Kulcsár 2017 – E. Istvánovits/V. Kulcsár: *Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 123. Mainz 2017.
- Jílek 2015 – J. Jílek: Roman Metall Vessels in the Milieu of Germanic Elites in the Middle Danube Region. *Studia Hercynica* 19/1–2, 2015, 169–188.
- Khazanov 1981 – A. M. Khazanov: Myths and Paradoxes of Nomadism. *European Journal of Sociology* 22/1, 1981, 141–153.
- Khazanov 2019 – A. M. Khazanov: Steppe Nomads in the Eurasian Trade. *Chungara. Revista de Antropología Chilena* 51/1, 2019, 85–93.
- Kradin 2000 – N. N. Kradin: Nomadic Empires in Evolutionary Perspective. In: N. Kradin/A. Korotayev/D. Bondarenko (eds.): *Alternatives of Social Evolution*. Vladivostok 2000, 425–449.
- Kradin 2002 – N. N. Kradin: Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development. *Journal of World-System Research* 8/3, 2002, 368–388.
- Kradin 2014 – N. N. Kradin: *Nomads of Inner Asia in transition*. Moscow 2014.
- Kradin 2015 – N. N. Kradin: The Ecology of Inner Asian Pastoral Nomadism. In: P. N. Kardulias (ed.): *The Ecology of Pastoralism*. Boulder 2015, 41–70.
- Kraskovská 1981 – L. Kraskovská: Römische Glasgefäße in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 29, 1981, 377–392.
- Krekovič 1987 – E. Krekovič: Rímske importy na Slovensku. *Pamätky archeologické* 78, 1987, 231–282.
- Krekovič 2000 – E. Krekovič: Roman Pottery beyond the frontier: the Middle Danubian region. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 36, 2000, 259–262.
- Krekovič 2011 – E. Krekovič: Romans and Barbarians: Some Remarks on Cultural Contact, Influence and Material Culture. In: E. C. De Sena/H. Dobrzanska (eds.): *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*. British Archaeological Reports International Series 2236. Oxford 2011, 81–83.
- Laser/von Schnurbein 1994 – R. Laser/S. von Schnurbein: Einführung in das Vorhaben „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum“. In: *Laser/Voß* 1994, 1–4.
- Laser/Voß 1994 – R. Laser/H.-U. Voß (Hrsg.): *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. Deutschland. Band 1. Bundesländer Brandenburg und Berlin. Bonn 1994.
- Lazăr/Ştefan/Vasile 2013 – C. Lazăr/C. E. Ştefan/G. Vasile: Consideraţii privind resturile osteologice umane din cadrul unor aşezări eneolitice din sud-estul României. *Studii de Preistorie* 10, 2013, 67–88.
- Leahu/Trohani 1979 – V. Leahu/G. Trohani: Săpăturile arheologice de la Vităneşti, jud. Teleorman. *Cercetări Arheologice* 3, 1979, 127–141.
- Lind 1991 – L. Lind: Rome Outside the Empire in Northern and Eastern Europe. In: A.-M. Leander Touati/E. Rystedt/Ö. Wikander (eds.): *Munuscula Romana*. Papers read at a conference in Lund (October 1–2. 1988) in celebration of the re-opening of the Swedish Institute in Rome. Stockholm 1991, 133–138.
- Lund-Hansen 1987 – U. Lund-Hansen: *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem römischen Reich*

- und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas. Nordiske Fortidsminder serie B, Band 10. København 1987.
- Meyer 2013 – M. Meyer: Romanisierung? Überlegungen zum römischen Einfluss auf die kaiserzeitliche Germania Magna. In: A. Rubel (Hrsg.): *Imperium und Romanisierung. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich*. SAGA Studien zu Archäologie und Geschichte des Altertums I. Konstanz 2013, 57–72.
- Mirițoiu 2003 – N. Mirițoiu: Sarmatische Gräber mit künstlich deformierten Schädeln in Muntenien. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.): *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998. Neumünster 2003, 204, 205.
- Mordvintseva 2013 – V. Mordvintseva: The Sarmatians: The Creation of Archaeological Evidence. *Oxford Journal of Archaeology* 32, 2013, 213–219.
- Mordvintseva 2016 – V. Mordvintseva: Barbarians of the North-Pontic Region and Their Contacts with Centres of the Antique Civilization from the 3rd Century BCE to the Mid 3rd Century CE (According to the Research of the Elite Barrows). In: V. Cojocaru/A. Rubel (eds.): *Mobility in Research of the Black Sea Region. Pontica et Mediterranea*. Band 6. Cluj-Napoca 2016, 387–438.
- Morintz 1960 – S. Morintz: Ein sarmatisches Grab aus Căscioarele. *Dacia. Nouvelle Série* 4, 1960, 553–560.
- Morintz/Ionescu 1968 – S. Morintz/B. Ionescu: Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița (1958–1967). *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 19/1, 1968, 95–128.
- Morintz/Ionescu 1970 – S. Morintz/B. Ionescu: Mormintele sarmatice din sud-estul județului Ilfov. In: R. Florescu/A. Pavel (red.): *Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie 1964*. Volume II. Biblioteca Muzeelor VII. București 1970, 37–54.
- Niculescu 2003 – Gh. A. Niculescu: Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien – unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgșor. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.): *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.–16. Februar 1998. Neumünster 2003, 177–205.
- Nowakowski 1988 – W. Nowakowski: Metallglocken aus der römischen Kaiserzeit im europäischen Barbaricum. *Archeologia Polona* 27, 1988, 69–146.
- Olbrycht 2000 – M. J. Olbrycht: Notes on the presence of Iranian peoples in Europe and their Asiatic relations. In: J. Pstrusińska/A. Fear (eds.): *Collectanea Celto-Asiatica Cracoviensia*. Kraków 2000, 101–140.
- Oța 1999 – L. Oța: Relations between the Roman Empire and Sarmatians on the Lower Danubian limes. In: N. Gudea (ed.): *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Zalău 1999, 885–894.
- Oța 2007 – L. Oța: Sarmatii din Muntenia și Imperiul roman. *Analele Banatului*. Serie Nouă 15. Arheologie – Istorie, 2007, 51–55.
- Oța 2014–2015 – L. Oța: Observations on the Sarmatian Graves in Wallachia in which Hand-made Pottery Was Deposited. *Thraco-Dacica. Serie nouă* 6–7 (29–30), 2014–2015, 95–118.
- Oța 2015a – L. Oța: Câteva observații cu privire la importurile romane din mormintele sarmatice din Muntenia. *Acta Terrae Fogarasiensis* 4, 2015, 25–33.
- Oța 2015b – L. Oța: Despre mormintele aparținând unor indivizi cu cranii deformate la sarmatii din Muntenia și Moldova. In: B. Ciupercă (ed.): *Arheologia mileniului I p. Chr. IV. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr. In memoriam Maria Comșa*. Brăila 2015, 119–144.
- Oța 2016 – L. Oța: Beyond the Lower Danubian Limes – Sarmatians and Romans. In: C. G. Alexandrescu (ed.): *Troesmis – A Changing Landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD*. Proceedings of an International Colloquium Tulcea (7th–10th of October 2015). Cluj-Napoca 2016, 129–150.
- Oța 2018 – L. Oța: Sarmatian Children Graves in Wallachia and Moldavia. *Tyragetia. Serie nouă* 12, 2018, 41–70.
- Oța 2020 – L. Oța: Câteva observații despre descoperirile arheologice din secolul al III-lea p. Chr. în Muntenia. In: I. Căndea (ed.): *Tracii și vecinii lor în antichitate: arheologie și istorie/The Thracians and Their Neighbours in Antiquity: Archaeology and History. Studies in Honor of Valeriu Sîrbu at his 70th Anniversary*. Brăila 2020, 417–442.
- Oța/Georgescu/Baltă 2015 – L. Oța/M. Georgescu/Z. I. Baltă: Despre cele două morminte din tell-ul de la Dridu. *Materiale și Cercetări Arheologice. Serie Nouă* 11, 2015, 143–156.
- Oța/Oța 2015 – L. Oța/S. Oța: “Tezaurul de la Buzău”/“The treasure of Buzău”. *Istros* 21, 2015, 537–576.
- Oța/Sîrbu 2009 – L. Oța/V. Sîrbu: *Sarmatii din județul Brăila*. Brăila 2009.
- Oța/Sîrbu 2010 – L. Oța/V. Sîrbu: A Few Observations on the Arrival of the Sarmatians in the Wallachia Plain. *Eirene. Studia Graeca et Latina* 46/1–2, 2010, 191–201.
- Oța/Sîrbu 2012 – L. Oța/V. Sîrbu: La céramique dacique dans les tombes sarmatiques de Valachie. *Istros* 18, 2012, 125–163.
- Oța/Sîrbu 2013 – L. Oța/V. Sîrbu: The Bărăgan in the 1st–3rd Centuries AD: Dacians, Romans, Sarmatians. In: V. Sîrbu/R. Ștefănescu (eds.): *“Necropolises, Cult places, Religion, Mythology” – The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages*. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște, 10th–14th September 2013. Volume II. Brașov 2013, 289–309.
- Oța/Sîrbu 2016a – L. Oța/V. Sîrbu: The early settlement of Sarmatians in Wallachia. *Tyragetia. Serie nouă* 10/1, 2016, 261–284.
- Oța/Sîrbu 2016b – L. Oța/V. Sîrbu: Aproape de limes – Sarmatii din Muntenia, Moldova, Crișana și Banat. In: V. Sîrbu (ed.): *Interdisciplinary Methods of Research for Prehistoric and Protohistoric Funerary Monuments*. Proceedings of the 15th International Colloquium of

- Funerary Archaeology, Brăila, 20th–22nd May 2016. Istros 22. Brăila 2016, 205–255.
- Oța/Sîrbu 2019a – L. Oța/V. Sîrbu: Only by Chance? Sarmatians, Romans, Dacians in Wallachia and Moldavia. In: V. Sîrbu/C. Schuster/D. Hortopan (eds.): *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages*. Proceedings of the 17th International Colloquium of Funerary Archaeology, Târgu Jiu, Gorj County (Romania), 4th–7th October 2018. Târgu Jiu – Brăila 2019, 149–174.
- Oța/Sîrbu 2019b, in press – L. Oța/V. Sîrbu: Funerals and Social Status at the Sarmatians from a Border Area: Wallachia and Moldavia. In: S. Matei (ed.): *Bronze and Iron Age in Eurasia: Rituals and Grave Goods as Possible Markers of the Social Identity of the Dead*. Proceedings of the 18th International Colloquium on Funerary Archaeology, Buzău, 17th–20th October 2019. Mousaios 23. Buzău 2019, in press.
- Oța/Sîrbu/Grosu 2012 – L. Oța/V. Sîrbu/A. Grosu: Morminte sarmatice pe teritoriul județului Olt. *Muzeul Oltului* 2, 2012, 79–92.
- Oța/Sîrbu/Matei 2013 – L. Oța/V. Sîrbu/S. Matei: “Male” and “female” grave-goods in Sarmatian tombs found in Wallachia. In: V. Sîrbu/S. Matei (eds.): *Bronze and Iron Age Graves from Eurasia – Gender between Archaeology and Anthropology*. Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău-Romania, 17th–21st October 2012. Mousaios 18. Buzău 2013, 325–352.
- Párducz 1941 – M. Párducz: Az Örvényi Jazig lelet. *Folia Archaeologica* 3–4, 1941, 159–163.
- Parker-Pearson 1999 – M. Parker-Pearson: *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud 1999.
- Pearce 2000 – J. Pearce: Burial, society and context in the provincial Roman world. In: J. Pearce/M. Millet/M. Struck (eds.): *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxford 2000, 1–12.
- Petolescu 2000 – C. C. Petolescu: *Dacia și Imperiul Roman*. București 2000.
- Pitts 1989 – L. F. Pitts: Relations between Rome and the German “Kings” on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries A.D. *Journal of Roman Studies* 79, 1989, 45–58.
- Popa 2007 – Al. Popa: *Flabella* im Barbaricum? Überlegungen zu einer Fundgruppe bronzener Gegenstände aus dem Gebiet Jenseits der Provinzen Dacia und Moesia Inferior. *Germania* 85, 2007, 329–347.
- Popa 2009 – Al. Popa: Consemnări asupra mormântului de la Tălmaza și a inventarului lui. Notă despre răspândirea evantaielor romane în barbaricum-ul European. *Ephemeris Napocensis* 19, 2009, 79–108.
- Popa 2011 – Al. Popa: “Importuri” provincial-romane și romanizare în hinterlandul provinciilor romane Dacia și Moesia Inferior. In: Al. Rubel (coord.): *Romanizarea: impunere și adeziune în Imperiul Roman*. Iași 2011, 201–221.
- Popa 2013 – Al. Popa: Provinzial-römische Importfunde als Anzeichen der Romanisierung jenseits der römischen Reichsgrenze? Fallbeispiel Karpaten-Dnestr-Raum. In: Al. Rubel (Hrsg.): *Imperium und Romanisierung. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich*. SAGA Studien zu Archäologie und Geschichte des Altertums I. Konstanz 2013, 127–144.
- Popa 2015 – Al. Popa: *Untersuchungen zu den römisch-barbarischen Kontakten östlich der römische Provinz Dacia*. *Antiquitas* 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums 47. Bonn 2015.
- Przybyła/Rydzewska 2019 – M. J. Przybyła/E. Rydzewska: Amber as passage money on the journey to the after-life: the role of the Jutland amber in the Late Roman and Early Migration periods (ca. 160–450 AD). In: R. Annaert (ed.): *Early medieval waterscapes. Risks and opportunities for (im)material cultural exchange*. Neue Studien zur Sachsenforschung 8. Braunschweig 2019, 153–172.
- Rența 2000 – E. Rența: Necropola sarmatică de la Bucu, județul Ialomița. *Ialomița* 3, 2000, 39–57.
- Rența 2016 – E. Rența: *Cercetările arheologice de salvare de la Ciulnița, județul Ialomița (1994–1997)*. Seria Situri Arheologice 5. Târgoviște 2016.
- Rogers 2007 – J. D. Rogers: The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia. *Asian Perspectives* 46/2, 2007, 249–274.
- Rosetti 1934 – D. V. Rosetti: Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest. *Germania* 18/3, 1934, 208–209.
- Roymans 2007 – N. Roymans: Understanding social change in the Late Iron Age Lower Rhine region. In: C. Haselgrove/T. Moore (eds.): *The Later Iron Age in Britain and Beyond*. Oxford 2007, 478–491.
- Rustoiu 1997 – A. Rustoiu: *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*. Bibliotheca Thracologica 22. București 1997.
- Scheid 2008 – J. Scheid: En guise de prologue: de l'utilisation correcte des sources écrites dans l'étude des rites funéraires. In: J. Scheid (ed.): *Pour une archéologie du rite: nouvelles perspectives de l'archéologie funéraire*. Rome 2008.
- Schlott/Spennemann/Weber 1985 – C. Schlott/D. R. Spennemann/G. Weber: Ein Verbrennungsplatz und Bestattungen am spätlatènezeitlichen Heide-tränk-Oppidum im Taunus. *Germania* 63/2, 1985, 439–505.
- Simache/Teodorescu 1962 – N. Simache/V. Teodorescu: Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploiești). *Materiale și Cercetări Arheologice* 8, 1962, 273–281.
- Simonenko 2011 – A. V. Simonenko: *Rimskij import u sarmatov Severnogo Pričernomoriia*. Sankt-Peterburg 2011.
- Simonenko 2013 – A. V. Simonenko: *Rimskija i provincial'nija import u Sarmatov Severnogo Pričernomoriia*. Tipologija i hronologija. Saarbrücken 2013.
- Simonenko/Marčenko/Limberis 2008 – A. Simonenko/I. I. Marčenko/N. Ju. Limberis: *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern*. Archäologie in Eurasien 25. Mainz 2008.
- Situri 1983–1992 – *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*. Brăila 1996.
- Skóra/Niezabitowska-Wiśniewska 2018 – K. Skóra/B. Niezabitowska-Wiśniewska: *Flabellum czy calamistrum?*

- I jeszcze jeden, niezwykle intrygujący zabytek... z Dratowa. In: B. Niezabitowska-Wiśniewska/P. Łuczkiwicz/S. Sadowski/M. Stasiak-Cyran/M. Erdreich (eds.): *Studia Barbarica II. For Professor Andrzej Kokowski on his 75th Birthday*. Lublin 2018, 130–180.
- Sîrbu et al. 2014 – V. Sîrbu/L. Oța/A. Vilcu/M. Neagu/V. Oprea: *Sudul Munteniei în sec. I a. Chr.–III p. Chr. Sarmati, daci, romani*. Brăila 2014.
- Suceveanu 2000 – Al. Suceveanu: *Histria. X. La céramique romaine des Ier–IIIe siècles ap. J.-C.* București 2000.
- Ștefan/Dumitrașcu/Mărgărit 2012 – C. E. Ștefan/V. Dumitrașcu/M. Mărgărit: *Restitutiones Archaeologicae: așezarea de tip tell de la Coșereni 'Măgura de la Comana', jud. Ialomița*. *Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie* 4, 2012, 71–100.
- Tempelmann-Maczyńska 1985 – M. Tempelmann-Maczyńska: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Römisch-Germanische Forschungen 43. Mainz am Rhein 1985.
- Tuffreau-Libre 2000 – M. Tuffreau-Libre: *Pottery assemblages in Gallo-Roman cemeteries*. In: J. Pearce/M. Millet/M. Struck (eds.): *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxford 2000, 52–60.
- Ursulescu/Kogălniceanu 2002–2004 – N. Ursulescu/R. Kogălniceanu: *Necropola sarmatică de la Isăia (c. Răducăneni, j. Iași)*. Date preliminare. *Cercetări Istorice. Serie Nouă* 21–23, 2002–2004, 27–58.
- Vaday 1982–1983 – A. H. Vaday: *Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezőcsát-Höröcsögös*. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13, 1982–1983, 167–187.
- Vaday 1988–1989 – A. H. Vaday: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus 17–18. Budapest 1988–1989.
- Vaday 2005 – A. Vaday: *Corpus der römische Funde im europäischen Barbaricum*. Ungarn. Band 1. Komitat Szolnok. Budapest 2005.
- Vaday/Istvánovits/Kulcsár 1989 – A. H. Vaday/E. Istvánovits/V. Kulcsár: *Sarmatian Costume in the Carpathian Basin*. *Klio* 71, 1989, 107–114.
- Wendrich/Barnard 2008 – W. Wendrich/H. Barnard: *The archaeology of mobility: definitions and research approaches*. In: H. Barnard/W. Wendrich (eds.): *The archaeology of mobility. Old world and new world nomadism*. Los Angeles 2008, 1–21.
- Žuravlev 2014 – D. Žuravlev: *“Braslety” i kolca s vystupami iz pozdneskifskih i sarmatskih pamjatnikov Severnogo Pričernomorija*. *Problemy istorii, filologii, kultury. Journal of Historical, Philological and Cultural Studies* 43, 2014, 59–85.

Manuscript accepted 28. 9. 2020

Translated by Alexandra Decu

Dr. Liana Oța
“Vasile Pârvan” Institute of Archaeology
Henri Coandă str. 11
RO – 010 667 Bucharest
loredanaota@yahoo.com

Sarmatské hroby s rímskymi importmi z Valašska

L i a n a O ț a

SÚHRN

Príchod sarmatských spoločenstiev do Valašska (oblasti medzi Dunajom a Karpatmi, ohraničenej na západe riekou Olt) a Moldavska (názov, ktorý v tejto štúdii označuje územie medzi riekou Prut a Karpatmi) je archeologicky potvrdený od konca 1. stor. n. l. Sarmatské nálezy v spomínaných regiónoch pozostávajú takmer výlučne z hrobov. Je len málo výnimiek, ktoré reprezentujú náhodné nálezy alebo nálezy zo systematických výskumov, ktoré však mali iné ciele. Z celkového počtu okolo 270 sarmatských hrobov vo Valašsku boli rímske importy objavené v 71 z nich. Cieľom tejto diskusie nie je ani tak typologická analýza rímskych predmetov, ako

skôr charakteristika rituálneho a hrobového inventára hrobov, v ktorých boli takéto predmety uložené.

Pohrebný rítus a rituál sarmatských hrobov z Valašska, ktoré obsahovali rímske hrobové predmety

Rímske predmety sa našli v 14 izolovaných hroboch a v 55 hroboch 22 hrobových skupín. Väčšina hrobov s rímskymi predmetmi je plochá (43), 14 hrobov je usporiadaných v telloch a sedem hrobov bolo objavených

v pieskových dunách. Počet mohylových hrobov je nízky – len šesť. Zvyčajne bol do hrobu uložený len jeden mŕtvy jedinec. V jednom hrobe boli výnimočne uložení dvaja zosnulí – muž a žena. Prevláda orientácia hrobov v smere S – J. Väčšina mŕtvych bola uložená na chrbte, s vystretými rukami a nohami. Rímske predmety boli uložené skôr v hrobách dospelých jedincov (32 prípadov) než detí (13 prípadov).

Rímska hrobová výbava

Typológia rímskych predmetov nájdených v hrobách a náhodných nálezov pripisovaných Sarmatom vo Valašsku nie je veľmi rôznorodá: keramické nádoby (29 nádob nájdených v 22 hrobách), bronzová rajnica, sklenené nádoby (dve), koráliky (ako ozdoby v 33 hrobách alebo zdobiace odev v 11 hrobách), ozdobné predmety (bronzová náušnica, zlatý prívesok a päť bronzových zvoncov), spony (tri s istým rímskym pôvodom), vejáre (dva) a opakovane použitý uzáver na truhlicu. Zvyčajne bol v sarmatských hrobách z Valašska nájdený len jeden rímsky predmet.

Hrobová výbava

Najbežnejší inventár uložený v 71 hrobách z Valašska, v ktorých sa našli rímske predmety, predstavujú keramické nádoby nájdené zo 43 hrobov. Ďalšie kategórie hrovej výbavy zoradené zostupne podľa početnosti sú: ozdoby (40 hrobov), odevné doplnky (21 hrobov), toaletné potreby, najmä zrkadlá (16 hrobov), nástroje z domácnosti (11 hrobov), zbrane (5 hrobov), doplnené výnimočne o lastúry, kriedu, uhličky, kĺbovú kosť a sklenenú nádobu.

Datovanie rímskych výrobkov

Na základe datovania rímskych predmetov chronológia sarmatských hrobov ukázala, že hroby možno datovať do troch fáz, ktoré reprezentujú mnohé momenty usídľovania týchto spoločenstiev vo Valašsku:

1. druhá polovica 1. stor. n. l. a prvá polovica 2. stor. n. l. (neskorá fáza B2a a skorá fáza B2b);
2. druhá polovica 2. stor. n. l. a prvá polovica 3. stor. n. l. (C1 a začiatok fázy C2);
3. druhá polovica 3. stor. n. l. (neskorá fáza C2).

15 hrobov možno datovať do prvej fázy príchodu Sarmatov do Valašska. Väčšina hrobov s rímskymi predmetmi (49) je chronologicky ohraničená v druhej fáze sarmatského osídlenia Valašska. Štyri prípady patria k najmladším sarmatským hrobom vo Valašsku. Vzhľadom na to, že v hrobách sa našli predmety rímskeho pôvodu, možno ich datovať buď na koniec 1. stor. n. l. a začiatok nasledujúceho storočia, alebo do druhej polovice 2. stor. až 3. stor. n. l.

Zaobstarávanie rímskych predmetov

Typológia rímskych výrobkov pozostáva len z keramiky, ozdôb alebo odevných doplnkov a výnimočne zo sklenených alebo bronzových nádob, uzáveru na truhlicu, prípadne vejárov. Ich obmedzená typologická variabilita, v kombinácii s absenciou skutočne cenných predmetov (kovových nádob, ozdôb zo vzácnych kovov) indikujú spôsob, akým sa tieto výrobky dostali do sarmatského prostredia vo Valašsku. Najpravdepodobnejším vysvetlením je obchod, keďže nateraz neexistujú argumenty podporujúce iné možné vysvetlenia, ako napríklad lúpež, výplata alebo diplomatické dary. Obchodné aktivity patria prevažne k tzv. „cezhraničnému obchodu“, odohrávajúcemu sa zvyčajne v oblasti rímskych pevností, kde boli v obehú bežné nádoby a iné malé predmety. Menej často sa viažu k diaľkovému obchodu, kvôli nízkej hodnote tovaru.

Úloha rímskych predmetov v sarmatských hrobách z Valašska

Z diskusie o charakteristike sarmatských hrobov s rímskou hrobovou výbavou vyplýva, že analyzované hroby nemajú konkrétne znaky týkajúce sa usporiadania hrobu, pohrebného rituálu alebo úpravy uložia inventára v porovnaní so zvyškom hrobov, v ktorých sa nenašli žiadne predmety vyrobené na území Ríma. Hoci v niektorých prípadoch možno predmety z Rímskej ríše zaradiť medzi symboly postavenia použité pri pohrebnom rituáli, je pozoruhodné, že zohrávajú úlohu len v spojení s inými znakmi usporiadania hrobu alebo jeho inventára, nie samostatne. Vo väčšine hrobov sa predmetom z iných kultúrnych oblastí, v tomto prípade z Rímskej ríše, nepripisovala zvláštna symbolická hodnota. Na rozdiel od iných oblastí mal rímsky vplyv v prípade Sarmatov z Valašska za úlohu skôr potlačiť prejavy elitného postavenia počas pohrebu.

Záver

Napriek výhradám spôsobeným chýbajúcim porovnaním so situáciou na sídliskách, pozorovania vyplývajúce z analýzy rímskych predmetov objavených v sarmatských hrobách z Valašska môžu prispieť nielen k ucelenému, ale priam detailnému obrazu o niektorých spoločenstvách, ktoré sa dostali do priameho susedstva s Rímskou ríšou tým, že osídlili geografický priestor ďaleko od oblastí svojho pôvodu. Hoci si tieto spoločenstvá zachovali niektoré vlastnosti typické pre populácie, ktoré písomné zdroje označujú ako „Sarmatov“ (pastiersky nomádsky spôsob života, niektoré znaky pohrebného rituálu), blízkosť k dunajskej hranici ich viditeľne zmenila, v porovnaní so zvyškom Sarmatov, ktorí zostali v oblasti svojho pôvodu.

STREDOVEKÝ HRÁDOK V DIVINKE A DIVINE¹

M I C H A L H O L E Š Č Á K – A N D R E A S L A N Á

Medieval Stronghold in Divinka and Divina. Article focuses on the archaeological excavations of a stronghold situated on the border of cadastral areas of the villages Divina and Divinka, conducted by the authors of the paper in two summer seasons of 2018 and 2019. The site is situated on a conical hill with a two-tiered platform, on the top of which stood probably a wooden tower-like structure, protected by three lines of fortifications. A rampart was built at the foot of this castle, from which a wooden-clay structure has been preserved. At the edge of the main plateau was a second wooden-clay rampart reinforced with stone, which succumbed to fire. The last line of the fortification was a palisade, which protected the tower-like building. Based on a radiocarbon analysis supported by archaeological material, ceramics and arrowheads, it is possible to date the construction of the stronghold to the final quarter of the 13th century. Written reports on the construction of the site are non-existent. Based on the territorial ownership of the area, it can be assumed that it took place under the responsibility of the ancestors of the Balaša family, Biter, his brother Petr and his heirs. The fortification either served as the estate of the administrator of the valley of the stream Divina, or as a checkpoint on the Váh road or its branch. The demise of the locality, which lasted only a short time due to the compactness of the material, can be connected most probably with the territorial ambitions of Matthew III Csák of Trenčín, after which the process of restoration no longer took place and the newly created village Divina began to grow under the researched hill.

Keywords: Northwestern Slovakia, Medieval Period, stronghold, arrowheads, pottery, fortification, radiocarbon dating.

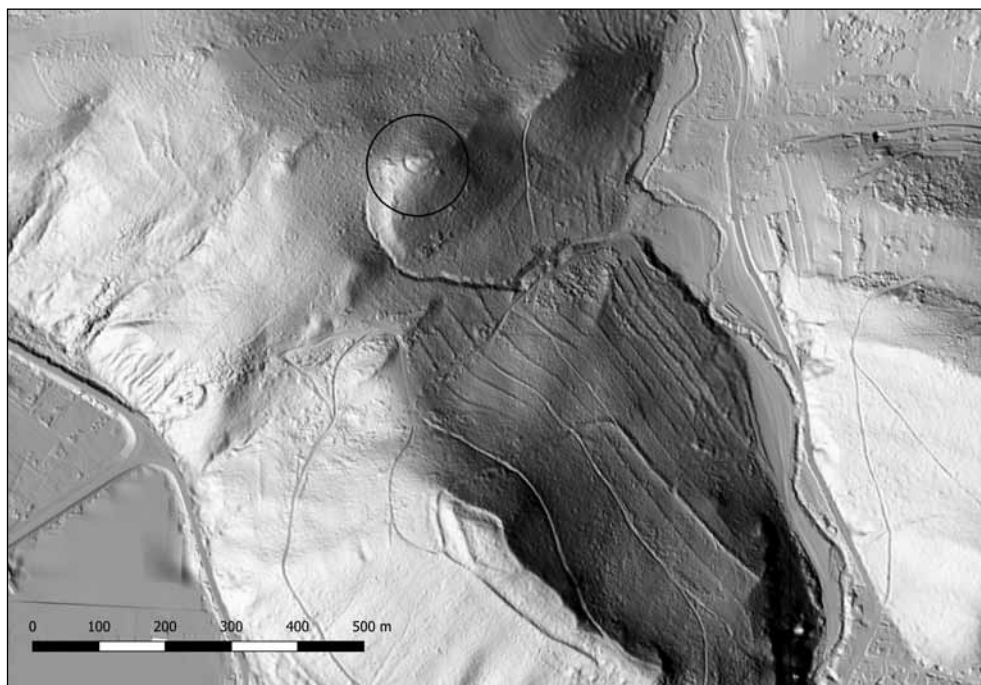
ÚVOD

Skúmaná poloha Hradisko sa nachádza v katastri obce Divinka okolo kóty 508,2 m vo východnej časti pohoria Javorníkov, nad rovnomenným potokom Divinka na zalesnenom vršku výrazne oddelenom od okolia. Na tomto vrchu je situované stredoveké opevnenie. V odborných príspevkoch bol v minulosti hrádok umiestňovaný do katastra obce Divina (Beňko 1985, 9; Malec 2010, 122; Moravčík 1991, 14; Petrovský-Šichman 1964, 71). V súvislosti s aktuálnym výskumom hrádka sa jeho presnejšou lokalizáciou zistilo, že podstatná časť telesa vrchu Hradisko, a tým aj stredoveký hrádok leží v katastri obce Divinka, pričom jeho severná hrana tvorí chotárnu hranicu.

Okolie skúmanej lokality bolo osídlené od paleolitu, s ojedinelými nálezmi aj z neolitu a eneolitu (Slaná 2018, 43, 44), obdobia lužickej (Fusek/Holeščák 2018) a púchovskej (Stanková 2013) kultúry, ako aj vo včasnostredovekom období, okrem iného najmä na blízkom Veľkom vrchu (Fusek/Holeščák 2019). Skúmaná lokalita v Divinke na vrchu Hradisko patrí do skupiny drevozemných hrádok, ktoré sa odlišujú od kamenných hradov minimálnym zastúpením murovanej architektúry (Ruttkay 1992, 256, 257). A. Habovštiak pod týmto typom fortifikácie rozumie menšie lokality umiestnené na

prirodzenom terénnom vyvýšení s drevozemným opevnením s maximálnym rozmerom 10–40 m (Habovštiak 1972), čomu zodpovedá aj hrádok na lokalite Hradisko. Podľa klasifikácie F. Jašša spadá lokalita do skupiny hrádok bez umelého navýšenia na prirodzených vyvýšeninách (Jaššo 2007, 136, 137). Po prvýkrát bola táto lokalita v odbornej literatúre opísaná A. Petrovským-Šichmanom, ktorý tu realizoval terénny prieskum v roku 1947, ako malé, pozdnohradištne opevnenie bez trvalého osídlenia, ktoré chránilo prístup na Veľký vrch (Petrovský-Šichman 1964, 71). Prvá sondáž bola na lokalite vykonaná v roku 1982 pracovníkmi Považského múzea v Žiline s kolegami z AÚ ČSAV (Moravčík 1991). Identifikovali malú hornú plošinu s dvoma valovými opevneniami, jedným nevýrazným na okraji vrcholovej plošiny a druhým sledujúcim päť kót. Sondy vykopali na viacerých miestach hornej plošiny a v priekope za dolným valom, ich plán však nebol publikovaný. V sonde umiestnenej v telese horného valu našli tvrdo vypálené, tmavohnedé, čiernohnedé až čierne črepy z nádob s vysokými vyhnutými a šikmo zrezanými okrajmi, zdobené nízkymi vlnovkami a pravidelnými ryhami (Moravčík 1991, 14, tab. IV: 1–8, 11). Okrem toho sa v ich blízkosti nachádzali aj uhlíky a drobné kúsky mazanice. Posledné terénne aktivity pred terajším výskumom vykonali J. Malec a R. Huszár,

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-15-0330. 3D rekonštrukcie sú vytvorené pod záštitou projektov ITMS 26220120059 a ITMS 26210120031.

Obr. 1. Divinka – Divina. Lidarová snímka okolia hrádku. Skúmaná lokalita je zakrúžkovaná.

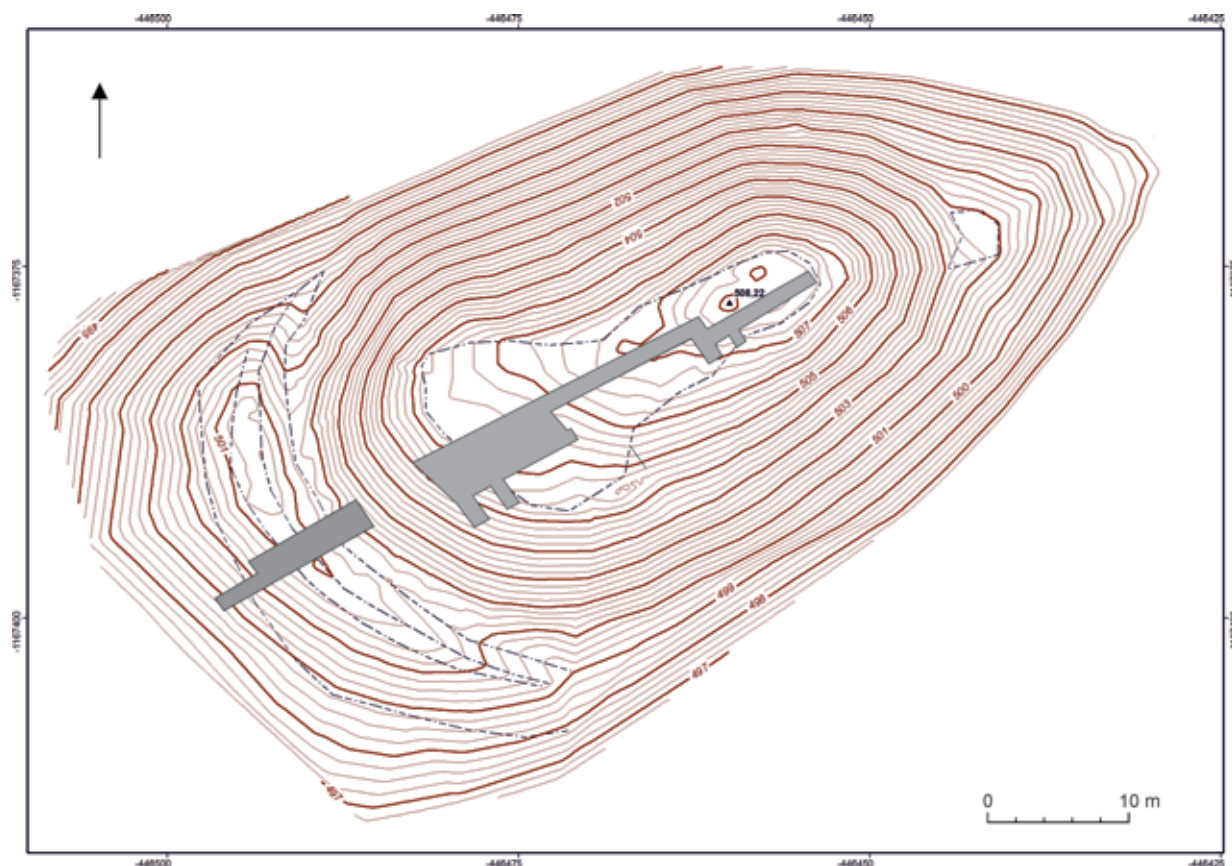
ktorí lokalitu zamerali a vytvorili schematický plán (Malec 2010, obr. 1). Na celej ploche hrádku nezistili stopy murovanej architektúry či dôkaz staršieho osídlenia. Opierajúc sa o Moravčíkove poznatky predpokladali, že táto výhodná strategická poloha bola využitá v 12. až 13. stor. na vybudovanie drevozemného hrádku (Malec 2010, 122).

NÁLEZOVÁ SITUÁCIA

V rokoch 2018–2019 prebehol za spolupráce Archeologického ústavu SAV Nitra a Považského múzea v Žiline na lokalite zisťovací výskum s cieľom geodeticky a geofyzikálne zmerať polohu a následne archeologickými metódami zistiť rozsah osídlenia, štruktúru opevnenia a upresniť jeho datovanie. Skúmaná lokalita leží na kuželovitom vršku výrazne odčlenenom od okolitého terénu (obr. 1). Na ňom je predĺžená dvojstupňová oválna plošina, z ktorej je možné vyčleniť dolnú a hornú terasu, z troch strán chránenú strmým svahom, prudko spadajúcim do údolia (obr. 2). Jediná schodná prístupová cesta k tejto vrcholovej plošine viedla po šiji z juhozápadného smeru. Na tomto mieste bola vybudovaná hradba dlhá približne 30 m, vo forme valu dodnes viditeľne zachovaná v teréne, rovnako ako vnútorná priekopa. V priestore vonkajšieho valu, kde nebolo pochybností o jeho lokalizácii, sme umiestnili sondu, ktorá ho pretínala spolu s priekopou a priestorom pred ním. V tej istej línii

boli na vrcholovej plošine vyhlbené dve sondy, ktoré mali za úlohu zdokumentovať vertikálny prierez lokality a identifikovať prípadné objekty. Potvrdili druhú obrannú líniu na hrane hlavného kužela lokality, a taktiež palisádový žlab v blízkosti najvyššie položeného bodu lokality. Zisťovacie sondy sa následne rozširovali v miestach, kde sa nachádzala vyššia koncentrácia keramiky, alebo kde sa očakávali sídliskové objekty, ktoré sa však s výnimkou jedného oválneho zahĺbeného objektu nedochovali. Počas druhej sezóny sa skúmaný priestor v okolí druhej fortifikačnej línie ešte rozšíril na finálnych 5 m, palisádová priekopa sa prerezala ešte jednou 1 m širokou sondou. Doklady osídlenia sa nachádzali len v blízkosti maximálne päť metrov od druhej línie opevnenia. Na zvyšku vrcholovej plošiny bolo štrkovité podložie pomerne plytko, v hĺbke asi 25–30 cm, prevrstvené len hnedou hlinou a humusovou vrstvičkou. Na najvyššom bode hrádku, v mieste kde je umiestnená výšková kóta, bola podložná skala ešte plytkšie, v hĺbke asi 10–15 cm. S výnimkou palisádového žlabu sa tu nenachádzali staršie doklady antropogénnej činnosti, len štyri jamy po triangulačnej veži, ktorá tu stála minimálne do roku 1955, keďže z nej Petrovský-Šichman fotografoval vonkajší val a Veľký vrch (Petrovský-Šichman 1955, 13).

Predpokladaná veža samotného hrádku nebola potvrdená. O existencii stavby nezachytenej archeologickým výskumom tak svedčí len spomínaný hrotitý žlab vysekaný do podložia

Obr. 2. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Plán lokality s vyznačeným priestorom výskumu (sivá farba). Zameranie M. Bartík.

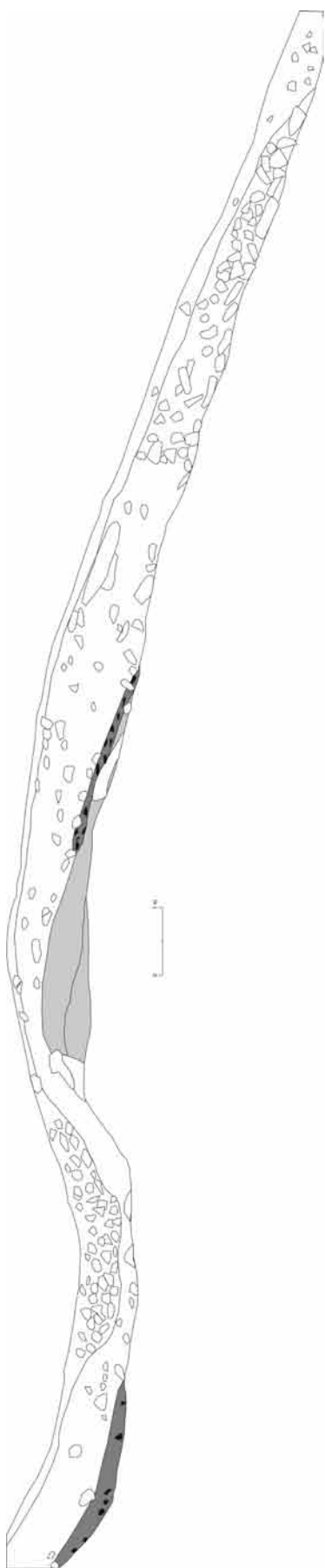
na päte skalnatej homole na vrchole plošiny. Celá situácia na vrchole kopca bola zrejme značne porušená aktivitami v 20. stor., kedy tu ľudia z okolia podľa slov pamätníkov často chodievali na pikniky, pásli tu kravy a na Turíce usporadúvali oslavy spojené s pálením vatier. Detektorový prieskum plošiny, ktorý bol vykonaný v spolupráci s OZ Hradiská v prvých dňoch výskumu, priniesol najmä súbor stredovekých železných hrotov šípov a menšie množstvo súdobých predmetov dennej potreby.

Vonkajšie opevnenie

Vonkajší val chrániaci prístupovú cestu od juhozápadu bol najvyšší v jeho severnej časti a postupne sa znižoval smerom na juh, kde sa plynulo pripájal k päte kužela kopca. Val aj vnútorná priekopa boli preskúmané 13 m dlhou a 1–2 m širokou sondou (obr. 3). Na základe odhalených vrstiev nebolo možné jednoznačne určiť šírku hradby. Hoci z vnútornej strany je jej ohraničenie jasné, v mieste výskumu

stavitelia využili na zasadenie líca v tejto časti výbežok podložnej skaly. Celé teleso sa po zániku lokality zrejme plynule zosunulo dolu svahom. Hlavnú masu tvorila hnedá lesná hlinitá pôda, ktorá sa okrem väčšieho objemu kameňov nedala odlíšiť od vrchnej vrstvy na zvyšku lokality. Len vo vnútri valu bola odhalená drevená líčna konštrukcia, v podobe 2 m širokej a 10–15 cm hrubej súvislej vrstvy spálených kusov drev ležiacej na hlinitej vrstve sýtej červenej farby širokej 3 až 4 m a hrubej 0,3 až 1 m. Archeobotanicky boli v uhlíkovej vrstve rozoznané dve dreviny: dub (*Quercus* sp.) a slivka (*Prunus* sp.).² Je možné predpokladať, že vonkajšie líce tohto valu bolo vyrobené z masívnejších dubových súčastí doplnených v niektorých častiach výpletom zo slivkových prútov. Nie je možné vyličiť ani prípadné spevnenie nasucho kladenými kameňmi, ktoré sa po zániku tohto objektu skotúľali dolu svahom, a nebolo tak možné identifikovať súvislú štruktúru. Túto hypotézu môže potvrdzovať aj fakt, že pomerne väčšie množstvo kameňov sa nachádzalo v predpolí valu v nižšej časti svahu, než v priestore v bezprostrednej blízkosti zhoreného

² Všetky archeobotanické vzorky z výskumu určila J. Mihályová, AÚ SAV Nitra.

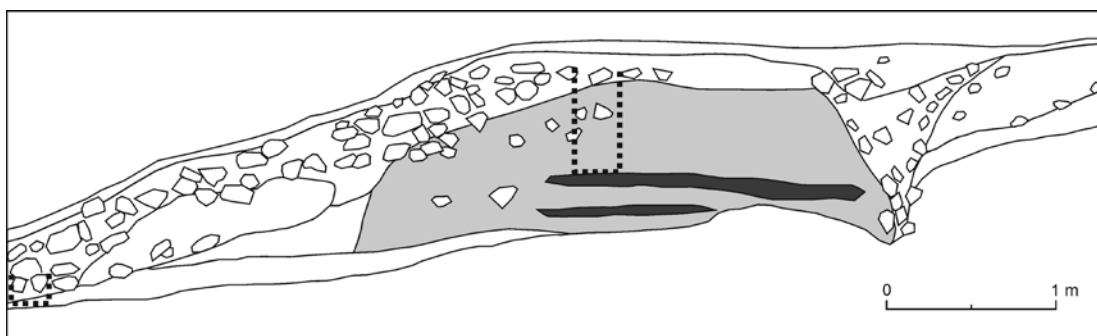

Obr. 3. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Profil rezu prvou líniou opevnenia hrádka. Sivou farbou sú označené prepálené vrstvy.

jadra. Taktiež je možné, že uhlíková vrstva bola pôvodne umiestnená na korune valu a v rámci požiaru sa zošuchla dole svahom, no na základe uloženia vrstiev sa takáto možnosť javí ako menej pravdepodobná. Z prednej strany valu je možné predpokladať bermu. Staviteľia pravdepodobne využili plochu miernej šije, ktorú nebolo nutné upravovať a jednoznačne ju oddeliť od okolitého terénu. Z vnútornej strany fortifikácie bola do podlažia vysekaná priekopa, z ktorej extrahovaný materiál slúžil na výstavbu valu. Priekopa zrejme bola udržiavaná vyčistená až do zániku jej funkcie. Pri päte kopca sa totiž priamo na jej dne nachádzala silne prepálená vrstva obsahujúca drobné uhlíky a spálené kusy hliny a mazanice, ktorá sa sem zosunula počas deštrukcie opevnenia vrcholovej plošiny hrádka. Šťasti ju neskôr prevrstvila hnedá hlina rovnaká ako pri zvyšku telesa valu. Takto vzniknutá depresia sa potom postupne zanášala tmavým humusom, ktorý ju v profile jednoznačne vyčleňoval.

Dolná terasa

Od vnútornej priekopy vonkajšieho valového opevnenia terén prudko stúpa na časť označenú ako vrcholová plošina, členená na dve úrovne, hornú a dolnú terasu. Na juhozápadnom okraji dolnej terasy sa v osemdesiatych rokoch dal identifikovať pomerne nevýrazný valovitý útvar, v súčasnosti takmer neidentifikovateľný. Tento útvar sa preskúmaval, tak ako celá vrcholová plošina, sondou v šírke 1 m, ktorá slúžila na zoriento- vanie sa v stratigrafických situáciách. V profile sondy, ktorá tento útvar pretínala (obr. 4), bola jasne odlišiteľná výrazná prepálená červená hlina tvoriaca výplň tejto fortifikácie, v ktorej sa črtali tmavšie vrstvy spálenej vnútornej drevenej konštrukcie. Sonda sa následne rozšírila do šírky, zahŕňajúc samotné valové teleso, ako aj priestor pred ním a za ním (obr. 5). Približne jeden me- ter pred koncom telesa valu boli zachytené dna troch kolových jám, črtajúcich sa už len ako flaky spálenej čiernej farby v odstupoch 1 m. Vo vnútri násypu, zachovaného v maximálnej hrúbke 80 cm, boli približne do polovice jeho výšky zapustené dve kolové jamy v rozstupe 2 m, datované aj rádiouhlíkovou metódou. Z vnútornej strany bol val ohraničený žliabku podobným útvarom. Tento priestor vznikol pri úprave pôvodného terénu, z ktorého časť odkopali a do vytvoreného priestoru postavili koly podopreté priečnymi brvnami, ktoré následne zasypali (obr. 6). Po deštrukcii hradby sa prázdny priestor po koloch šťasti zosunul do seba a čiastočne ho zaplnili pozostatky hlineného

Obr. 4. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Profil rezu druhou líniou opevnenia hrádku. Sivou farbou sú označené prepálené vrstvy, bodkovanými čiarami sú vyznačené kolové jamy premietnuté na profil.

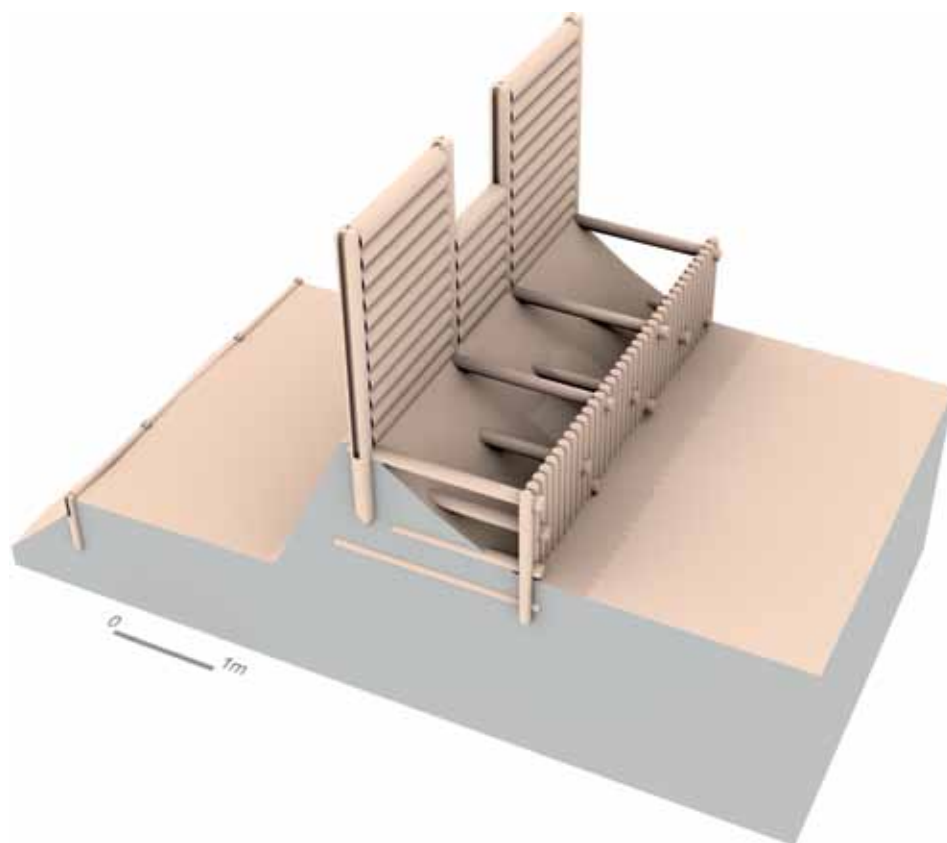
Obr. 5. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Fotogrametrický plán sondy pretínajúcej druhú líniu opevnenia hrádku po prvotnom rozšírení. Autori G. Fusek a A. Arpáš.

jadra, vytvoriac tak v profile vrstvu v tvare písmena V. Vzorky z kolových jám z vnútra jadra valu pochádzali z buka (*Fagus sylvatica*), jelše (*Alnus* sp.) a brezy (*Betula* sp.). Celú situáciu pokrývala súvislá kamenná vrstva.

Konštrukcia druhej línie fortifikácie je na základe nálezových situácií identifikovaná nasledovne (obr. 7). Samotná vonkajšia hrana dolnej terasy bola zo statických dôvodov pred výstavbou upravená. Do svahu nabili krátke koly vo vzdialenosti 1 m od seba, medzi ktoré horizontálne uložili nízku organickú zábranu z dosiek alebo výpletu tenšími konármi. Priestor medzi zábranou a hranou zarovnali, slúžil ako berma. Na tento priestor následne postavili hradbu škrupinovej konštrukcie, ktorej telo tvoril násyp z drevených roštov zasypaných hlinou. Z vnútornej strany ju zadržovala palisáda osadená do plytkého žliabku, z vonkajšej strany násyp obložili väčšími kameňmi. Na vrchu sa nachádzala drevená predprseň, ktorá pozostávala

z kolov zapustených v dvoj metrových rozstupoch. Priestor medzi nimi vyplňali vodorovné dosky či brvná zasadené do žliabkov v koloch. Ochodzu zrejme vydláždili menšími kameňmi, nájdenými na povrchu zhorenej hradby.

V ďalšom priestore dolnej terasy sa očakávali stopy osídlenia, avšak odkrytý bol len jeden zahĺbený objekt (obr. 8). Išlo o oválnu, takmer okrúhlu jamu s rozmermi asi 1,1 x 1,2 m, so zachytenou hĺbkou 20 cm. Vypĺňala ju prepálená červená hlina a drobné uhlíky, spolu s malým počtom kameňov, ktoré netvorili žiadnu súvislú štruktúru. Na základe toho je možné uvažovať, že išlo o jednoduché otvorené ohnisko. Nie je však možné jednoznačne povedať, či sa nachádzalo vo vnútri stavby alebo v exteriéri. Obdobný objekt bol odkrytý na sídlisku v Beckove, datovaný do vrcholného stredoveku (Hanuliak 2018, 123, tab. I). Na preskúmanej ploche neboli jednoznačne identifikované žiadne pozostatky po prípadnej podmurovke obytných budov, preto je

Obr. 6. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Vizualna rekonštrukcia techniky výstavby druhej línie fortifikácie pred úplným zasypaním ochodze. Autor rekonštrukcie A. Arpáš.

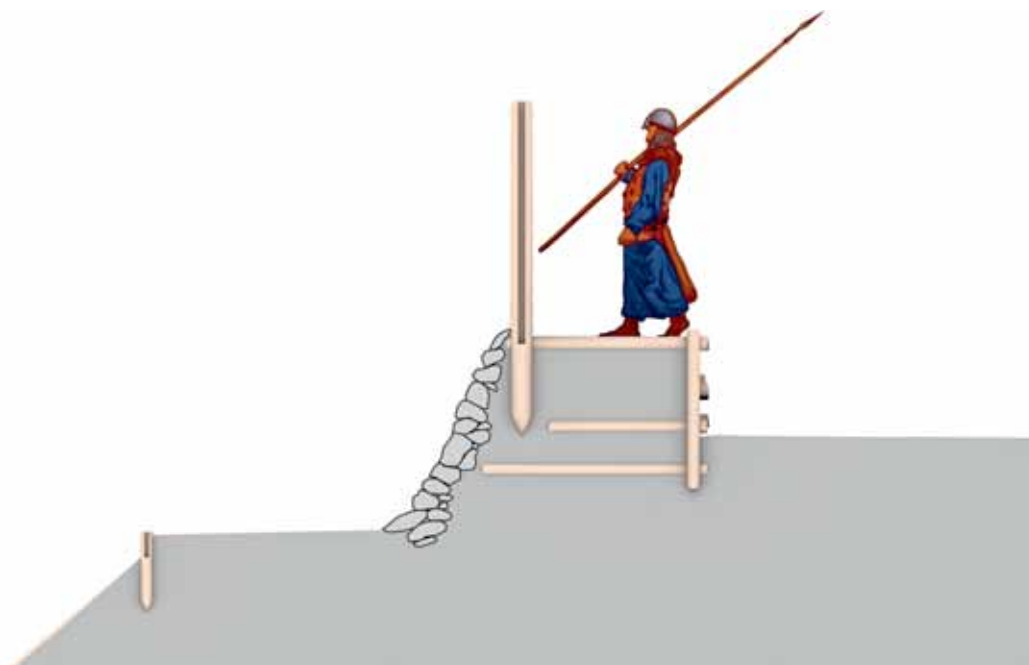
možné sa domnievať, že stavby, ktoré tu stáli boli zrubu. Preskúmané ohnisko tak mohlo, ale aj nemuselo byť súčasťou stavebného objektu. V kultúrnej vrstve na dolnej plošine sa našiel len minimálny počet keramických zlomkov, ktoré sa koncentrovali v prevažnej väčšine v blízkosti terajšej hrany terasy, čo taktiež poukazuje na absenciu vyhlbení zachycujúcich splachovaný materiál, ktorý sa tak zastavil až na deštrukcii hradby. Tomuto predpokladu zodpovedá aj veľmi malý počet črepov v priestore vonkajšej fortifikácie.

Horná terasa

Na päte hornej terasy, tesne pod homôlkou, na ktorej je osadená výšková kóta, bol odkrytý do skaly vysekaný priekopovitý útvar, žľab s hrotitým dnom, s maximálnou šírkou 1 m a hĺbkou asi 30 cm. Jeho výplň bola tmavá, humusovitá s vysokým počtom drobnejších kameňov a mazanice. Najvýraznejší bol v severozápadnej časti, smerom po svahu, na juhovýchod sa postupne plynule strácal. Oddeloval najvyšší bod lokality, na ktorom stála predpokladaná vežovitá stavba.

K nej sa dalo dostať len úzkym priechodom medzi žľabom, v ktorom bola osadená palisáda a strmým svahom, ktorý mohol byť prípadne bránený iným provizórnym fortifikačným prvkom. Keďže žľab sa strácal plynule a v mieste jeho ukončenia neboli identifikované žiadne iné vyhlbené objekty, ktoré by mohli naznačovať nejakú pevnú štruktúru, nepredpokladáme, že by sa v tomto mieste nachádzala nejaká trvalá brána. Je tiež možné uvažovať, že takáto forma opevnenia, či skôr ohradenia, bola v prípade existencie ďalších dvoch fortifikačných línií zbytočná. Mohlo teda ísť len o dočasný prvok, ktorý bol potrebný na aspoň čiastočnú ochranu vežovitej stavby pred, alebo aj počas výstavby vonkajšieho opevnenia.

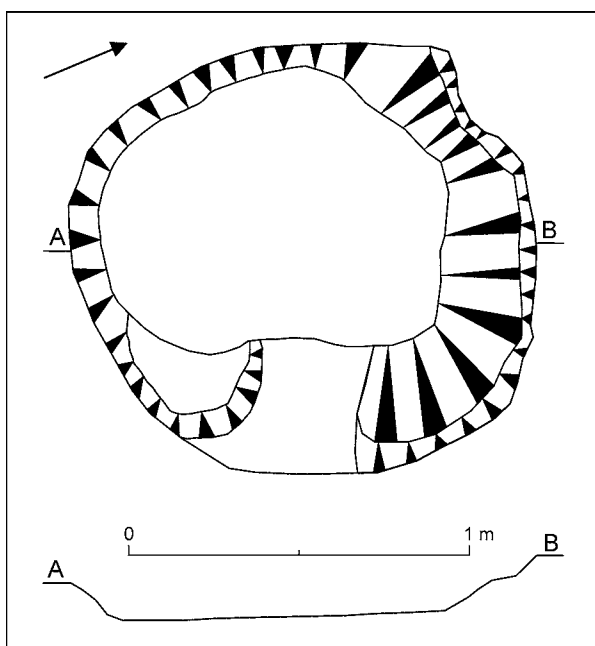
Analogická situácia bola odkrytá na vrcholno-stredovekom hrádku v Pezinku, časti Cajla, nazvanom Starý zámok II (Farkaš 2015, 267, 268), kde prístupovú cestu k najvyššiemu bodu hrádka sčasti prehradzoval žľab vysekaný do skaly, tak isto hlboký asi 30 cm. Rovnako ako v Divinke, ani na tejto lokalite neobkružovala priekopa celú vrcholovú homoľu a vzniknutý 1 m široký priestor medzi žľabom a prudkým neschodným zrázom slúžil ako vstup na osídlenú vrcholovú plošinu.

Obr. 7. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Vizualná rekonštrukcia profilu druhej línie opevnenia hrádku.
Autor rekonštrukcie A. Arpáš.

Na najvyššom bode lokality s umiestneným kótovacím kameňom sa pravdepodobne nachádzala hlavná obytná vežovitá stavba. V 20. stor. presne na tomto mieste existovala drevená trojuholníková veža, po ktorej sa počas výskumu našli štyri hlboké jamy vysekané do podložia, na dne ktorých sa nachádzali masívne moderné kline.

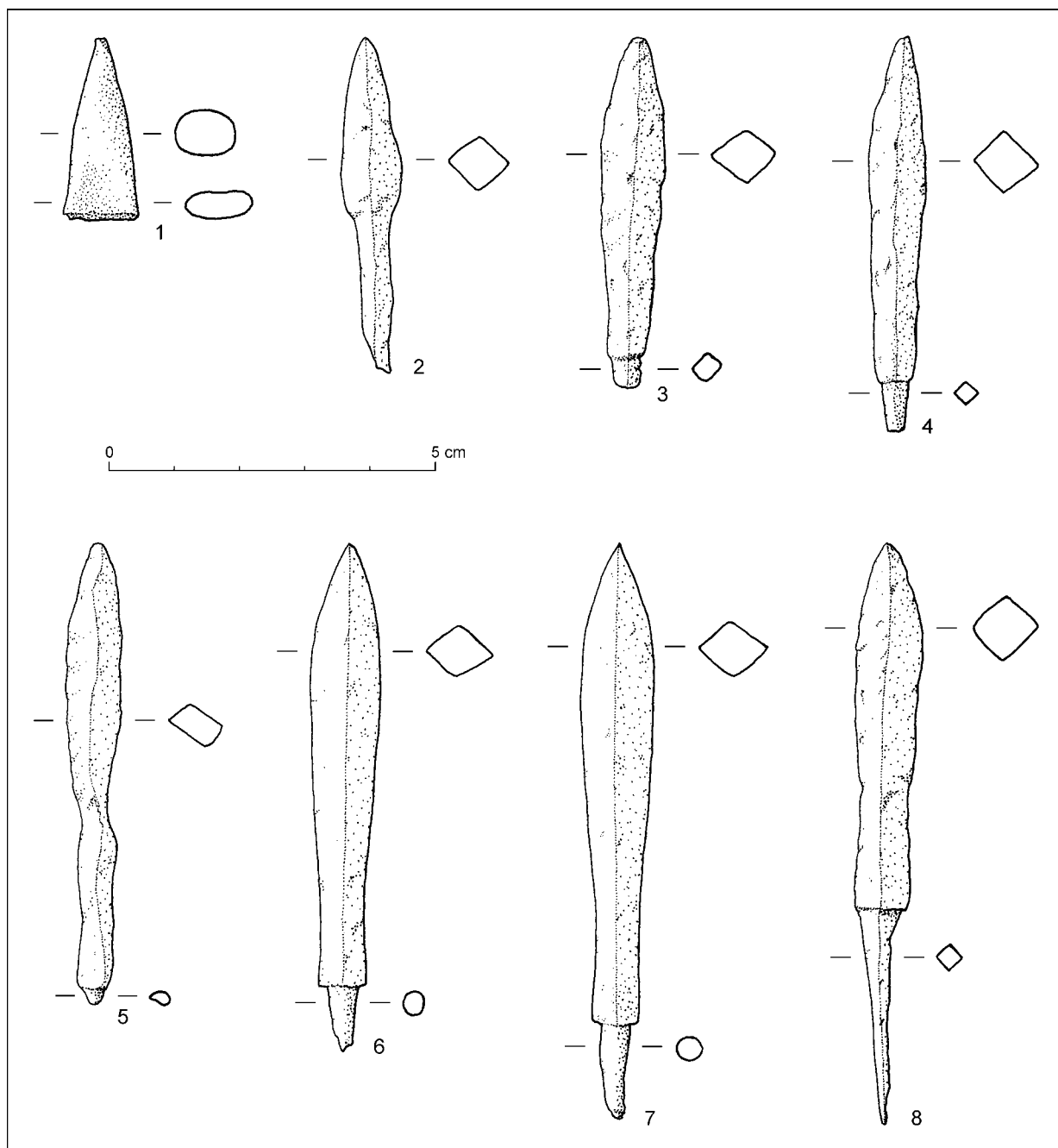
O existencii vežovitej stavby je možné uvažovať na základe analogických lokalít (Ruttkay 1992, 256, 257). Konštrukcia takýchto stavieb bývala murovaná, drevená, alebo kombináciou oboch týchto stavebných techník. Vo výplni žlabu, ktorý zrejme slúžil na vyčlenenie či ochranu tejto stavby, sa nachádzal veľký počet mazaníc rôznych rozmerov, niektoré z nich s odtlačkami rovného štiepaného dreva a neobsahovala väčšie či stredne veľké kamene, ktoré by boli vhodné na murovanie. Z toho je možné predpokladať, že veža na Hradisku v Divinke mala drevenú konštrukciu s vypletanými či doštenými stenami, omietnutými hlinou. Jej rozmery sú determinované veľkosťou terasy, na ktorej stála a dĺžka jednej jej strany nemohla presiahnuť 3 m.

Obr. 8. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Ohnisko preskúmané na dolnej terase vrcholovej plošiny.

HNUTEĽNÉ NÁLEZY

Z vrcholovej plošiny hradiska sa počas výskumu a detektorového prieskumu získal súbor siedmich kompletných hrotov šípov (obr. 9: 2–8) a jeden odlomený koniec hrotu šípu (obr. 9: 1). Všetky tieto artefakty je možné zaradiť do jedného typu hrotov s úzkym šidlovitým telom kvadratického prierezu, s miernym zúžením v jeho dolnej tretine a plynulo prechádzajúcim do krčku taktiež štvorhranného prierezu, ktorý je schodovito odčlenený od upevnenia na drierce trňom, označeného ako typ C. VIII.1.Za (Holeščák 2019, mapa 15: c; tab. XV: 2–4).

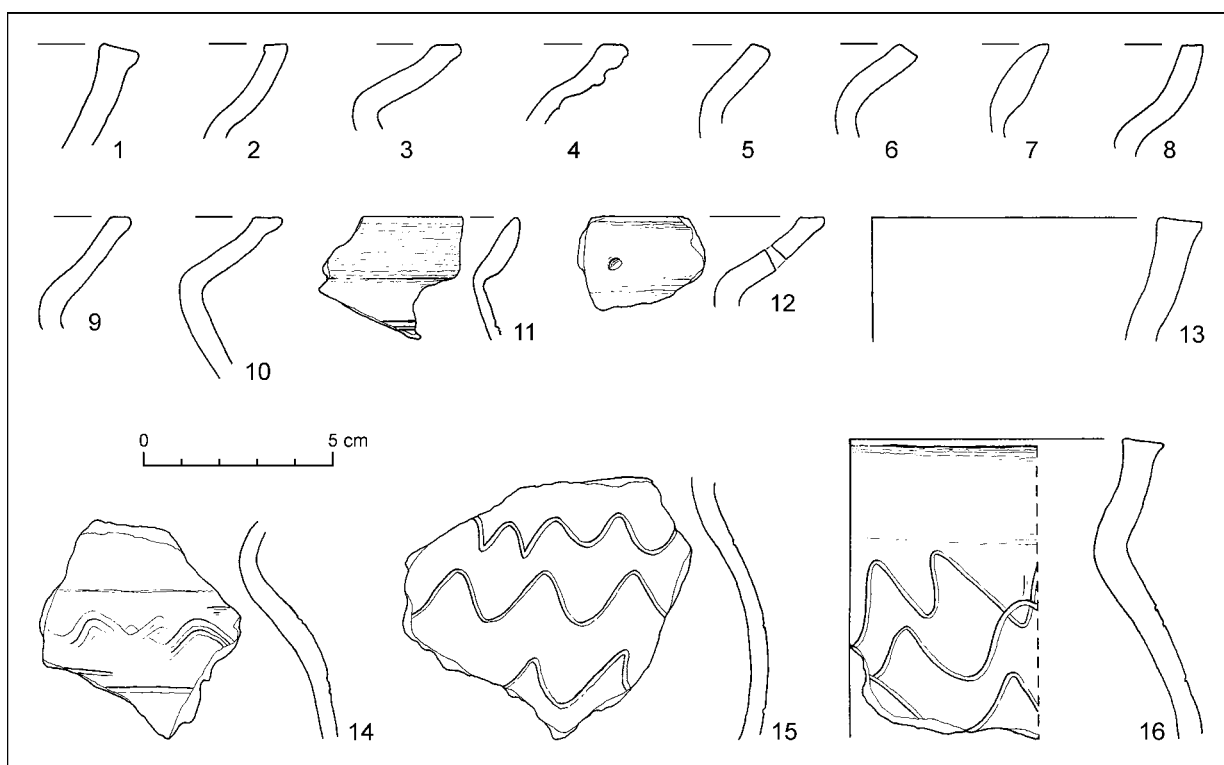

Obr. 9. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Železné hroty šípov z lokality.

Na základe prierezu trňa je ich možné rozdeliť do dvoch skupín po troch kusoch, s oválnym (obr. 9: 5–7) a kvadratickým (obr. 9: 3, 4, 8) prierezom. V jednom prípade bol trň odlomený, a tak nebolo možné zistiť tvar prierezu (obr. 9: 2). Prierez trňa však na základe súčasného stavu bádania neurčuje chronologickú či typologickú odlišnosť. Najpravdepodobnejšie vysvetlenie rôzneho tvaru prierezu je špecifickosť kováča a suroviny, ktorú použil. Analogické typy hrotov šípov sú charakteristické pre územie strednej, stredovýchodnej a juhovýchodnej

chodnej Európy, datované sú do 13.–14. stor. Na území Slovenska sa hojne vyskytujú na opevnených polohách v Malých Karpatoch, ako aj na hradoch na strednom a východnom Slovensku (Holeščák 2019, 56, s lit.). Na základe rozmerov a najmä hmotnosti je možné uvažovať, že masívne hroty tohto typu boli používané do kuše, subtilnosť hrotov z Divinky však poukazuje skôr na hroty šípov vystreľovaných z luku.

Analogické hroty šípov boli nájdené aj v blízkosti skúmanej lokality, jeden nepublikovaný

Obr. 10. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Výber keramických črepov z lokality.

exemplár sa v roku 2019 našiel v predpolí hradiska na Veľkom vrchu. Podľa opisu sa obdobný typ, avšak bez grafického vyobrazenia, našiel na primárne pravekej lokalite Malé Ostré v Lopušných Pažitiach (Šedo 1980, 203). Od Hradiska je vzdialená len 10 km vzdušnou čiarou, nachádza sa na opačnej strane rieky Kysuce v blízkosti známej stredovekej lokality Radoľa. Zo samotného Malého Ostrého však nepochádzajú iné takto datované nálezy a podľa O. Šeda je z toho dôvodu tento hrot šípu dokladom len ojedinelej prítomnosti človeka vo vrcholnom stredoveku. Jeho závery už nie je možné overiť, keďže značná časť polohy je zničená kameňolomom. Nepublikovaný analogický hrot šípu sa nachádza v depozitári Považského múzea v Žiline, pochádza zo Súľova. Pravdepodobne ide o exemplár spomínaný Petrovským-Šichmanom (1964, 107), údajne nájdený na terase pod hradom. Bez bližších nálezových okolností však nie je možné o jeho datovaní napísať viac.

Tento typ hrotov šípu sa neobmedzuje na územie Slovenska či Uhorska, ale je charakteristický pre širší geografický okruh. Z územia Českej republiky je z hľadiska geografickej blízkosti a kultúrnej spriaznenosti dôležité spomenúť napríklad opevnenie v Bílej (Kouřil/Prix 1995, obr. 3: 2), moravsko-sliezsky pohraničný hrad Freudenštejn (Kouřil 1997, obr. 4: 1-6), či hrad na Hrádníkach pri

Zářeckej Lhote (Vích 2016, obr. 22). Hrádok v Hrádníkoch bol rovnako ako ten v Divinke osídlený krátko a mal predovšetkým vojenský charakter (Vích 2016, 160).

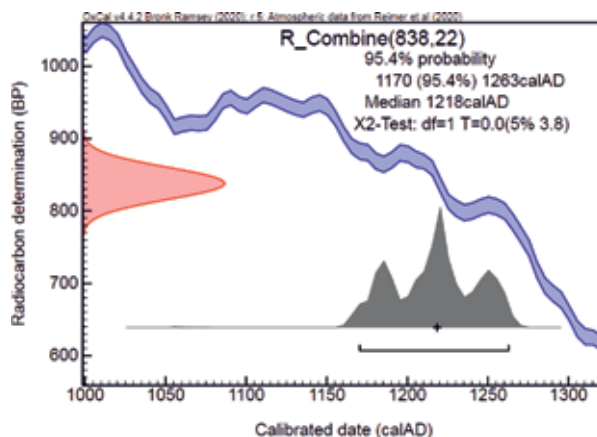
Na lokalite Hradisko boli nájdené aj črepy keramických nádob, ktoré je možné porovnať s okolitými vrcholnostredovekými lokalitami v okolí Žiliny (Vangľová 2010; Vojteček 2015). Keramický materiál pochádza prevažne z obtáčaných hrncovitých nádob s lievčkovite nasadeným ústím a vodorovne (obr. 10: 2–4, 8–10, 12) či šikmo zrezaným (obr. 10: 1, 5, 6, 16), oblým (obr. 10: 7, 11), či ojedinele so zložito profilovaným (obr. 10: 4) okrajom. Ústie je pod okrajom buď mierne vypuklé, alebo s jemným náznakom lišty. Hrnce majú najčastejšie hrúbku steny 5–7 mm, ojedinele sa vyskytujú aj tenkostenné exempláre. V keramickom materiáli sa tiež objavujú črepy z tiel zásobníč. Z výzdoby sa najčastejšie vyskytuje jednoduchá viacnásobná vlnovka (obr. 10: 15, 16) a v menšej miere hrebeňová vlnovka kombinovaná s vodorovnou ryhou (obr. 10: 14). Na jednom exemplári sa nachádza reparačný otvor (obr. 10: 12). Podľa typológie T. Vangľovej v spracovanom súbore prevažujú vyklopené zrezané okraje typu O I ca 6 (Vangľová 2010, tab. XVII: 20–25). Ich analógie sa okrem Hradiska nachádzajú aj v Nededzi, zaniknutej dedine na ploche pod automobilkou KIA (Vangľová 2010, 103, 104), datovanou do

12.–14. stor. (Bednár/Daňová 2008). Z tejto lokality pochádzajú aj ďalšie analógie k nálezom z Hradiska. Pri porovnaní s materiálom z Beluše, ktorý je datovaný medenou napodobeninou arabskej mince od druhej polovice 12. do prvej polovice 13. stor. je v Divinke – Divine možné pozorovať absenciu archaických foriem jednoducho vyhnutých ústí (Vlkolinská 2007, 52). Preto je možné uvažovať o datovaní keramiky z Hradiska najskôr až do druhej polovice 13. stor. Obdobné typy archaickej keramiky, avšak už s výskytom vyvinutejších foriem analogických s črepmi z Hradiska sa našli aj na blízkej lokalite Bitarová (Vojteček 2015, 178, 179). O príklone zaradenia tejto keramiky do druhej polovice 13. stor. svedčí aj afinita našich nálezov s materiálnou kultúrou odkrytou v Beckove (Hanuliak 2007, 346, obr. 8: 2, 4, 6, 8), datovanou na základe typologickej analýzy podporenej mincou Přemysla Otakara II. z rokov 1251–1276 (Hanuliak 2018, 116, 139, 140). Ostatné nálezy z Považia, ktoré vykazujú podobnosť s črepmi z Hradiska sú opäť len rámcovo datované do 12.–13. stor. (Vanglová 2010, 111).

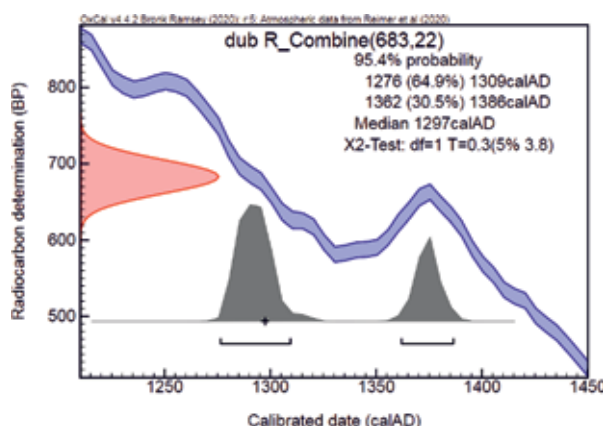
RÁDIOUHLÍKOVÉ DATOVANIE

Rádiouhlíkovou analýzou bolo možné datovať oba hlavné fortifikačné prvky na Hradisku, prvú aj druhú líniu opevnenia. Pri vonkajšom vale boli vzorky, ako už bolo uvedené, odobraté z prepálenej vrstvy, z dubového a slivkového dreva. Dubové drevo použité na konštrukciu je možné datovať s viac než 95 % pravdepodobnosťou medzi roky 1164–1253 n. l. (obr. 11). Slivkové drevo z tenkých niekoľkoročných prútov vykazuje dva vrcholy datovacej krivky, pričom pravdepodobnejší, v ktorom sa nachádza medián, spadá do rozptylu rokov 1273–1306 n. l. (obr. 12). Tieto dve vzorky nebolo možné kombinovať. Vzorka z dubového dreva použitého na stavbu asi pochádzala z vnútorných letokruhov starého stromu, metodicky správne je hradbu datovať tou najmladšou vzorkou, pochádzajúcou zo slivkových prútov.

Z druhej línie opevnenia boli odobrané vzorky z dvoch kolových jám podporných stĺpov predprsné. V jednom prípade bola určená vzorka buď z bukového alebo brezového dreva, vykazujúca dva vrcholy s porovnateľnou pravdepodobnosťou, medzi rokmi 1281–1328 a 1345–1395 (obr. 13). V druhej kolovej jame bol dobre datovateľný dvojročný borovicový konárik, s najvyššou pravdepodobnosťou datovaný medzi roky 1255–1304 (obr. 14). Vzorky boli navzájom kombinovateľné, takisto aj s mladšími uhlíkmi zo slivkového dreva z prvej línie opevnenia. Toto spojenie určuje

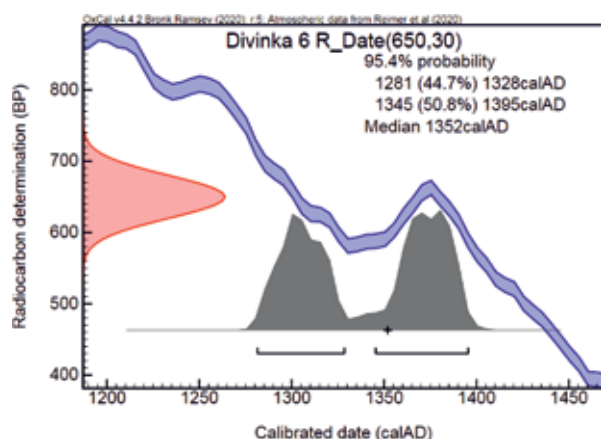
Obr. 11. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Rádiouhlíkové datovanie dubového dreva z prvej línie fortifikácie.

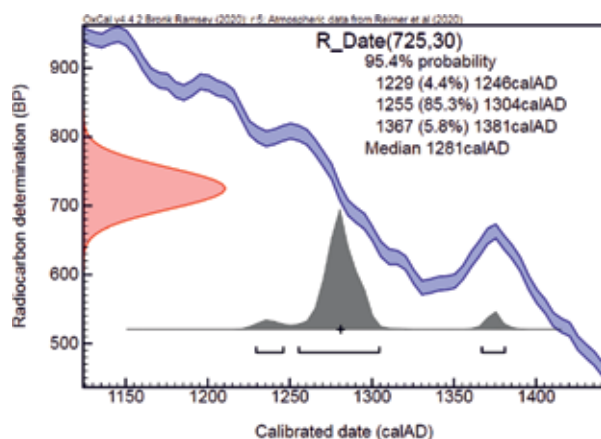
Obr. 12. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Rádiouhlíkové datovanie slivkového dreva z prvej línie fortifikácie.

najpravdepodobnejšie obdobie výstavby hradiska medzi roky 1278–1304 (obr. 15).

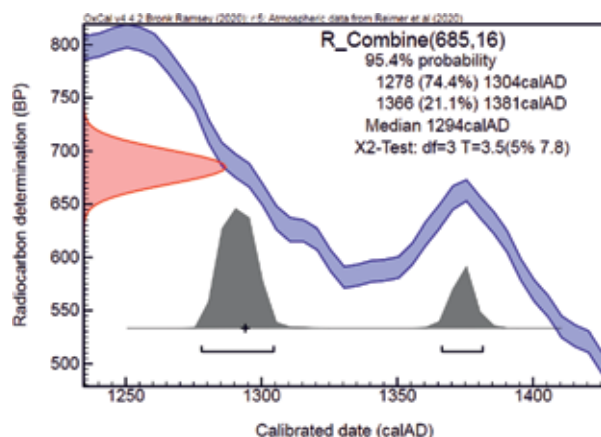
Z priestoru vrcholovej plošiny sa z jednej z kolových jám a z priestoru vnútorného žlabu odobrili aj dve vzorky, ktorých rádiouhlíková metóda určila datovanie do obdobia okolo prelomu letopočtov. Z priestoru hradiska však nepochádzajú z doterajších výskumov predmety, ktoré by bolo možné priradiť púchovskej kultúre, preto nie je možné vylúčiť kontamináciu vzoriek. V jednej z nich podľa archeobotanickej správy bola prítomná prímies zotletého lístia či kôry a v druhej prehorený kamienok, ktoré tomuto mohli napomôcť. Nie je však možné vylúčiť ani krátkodobú prítomnosť ľudí púchovskej kultúry na tomto strategickom bode v bezprostrednej blízkosti známej lokality Veľký vrch, na ktorej bolo zaznamenané významné osídlenie z tohto obdobia (Fúsek 2019, 222, 223), pozostatky ktorej sa sekundárne dostali do vrcholno-stredovekých vrstiev.

Obr. 13. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Rádiouhlíkové datovanie vzorky z prvej kolovej jamy z druhej línie fortifikácie.

Obr. 14. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Rádiouhlíkové datovanie vzorky z druhej kolovej jamy z druhej línie fortifikácie.

Obr. 15. Divinka – Divina, poloha Hradisko. Kombinácia rádiouhlíkového datovaných vzoriek.

HISTORICKÉ SPRÁVY

Najstaršia historická zmienka o bezprostrednom okolí lokality Hradiska pochádza z roku 1244 (*Kučáková/Velička 2015*, 145, 146). Ide o donáciu kráľa Bela IV. trenčianskemu županovi Bohumírovi, kde je presne vymedzená zem „Kysuca“ na hraniciach s Poľskom. Metačná hranica v našom záujmovom území postupuje od neznámeho „Brodi ci Lopata“ cez hlavnú cestu do rieky Divina, ktorú prekračuje a následne postupuje po toku Malá Divina k jeho prameňom. Hoci nie je jednoznačne možné určiť, ktorý z dnešných potokov je Malá Divina, ale ak je to akýkoľvek prítok Diviny, skúmaná lokalita sa nachádza západne, mimo tohto vymedzenia. Výstavba hrádka, priamo kontrolujúceho túto hranicu, však nie je vylúčená ani mierne mimo metácie, a taktiež nie je možné úplne odmietnuť aj možný posun hraníc, ktorého zápis je ešte neznámy alebo sa nedochoval. Keďže pri tejto časti hranice nie sú uvádzaní susední majitelia ako v iných častiach, je taktiež možné, že dnešná lokalita Hradisko bola priamo pod správou župy a nie v osobnom vlastníctve Bohumíra (*Buchta 2012*, 35). Bohumír dostal za úlohu túto momentálne opustenú či vyludnenú zem opevniť, k čomu sa však už zrejme nedostal, keďže v roku 1254 bola kráľom ako odúmŕť darovaná rodu Balašovcov, ktorí si ju pripojili k už vlastnenému Varínskemu panstvu (*Buchta 2013*, 57; *Kučáková/Velička 2015*, 147). V neskoršom období patrila zem Kysuca, zvaná Yesesin dvom bratom. Biterovi, ktorý vlastnil aj Žilinu a Petrovi, zvanému Forró, ktorý bol po prvotnom priateľstve známym odporcom kráľa Ladislava IV., počas ktorého vlády násilne pripájal k svojim dŕžavám aj susedné majetky. Stalo sa tak napríklad v prípade Varína, ktorý pripojil k Sučanom a následne bol donútený ho vrátiť (*Malíniak 2005*, 90, 91). Obaja bratia boli osobne konfrontovaní s udaním, že si Yesesin prisvojili neprávom a vyzvaní predostrieť listinné dôkazy (*Buchta 2013*, 58, 59). Obžalovaní boli Sebeslavom, synom Bohumíra, ktorý podľa A. Buchtu nebol potomkom prvého známeho Bohumíra a ide o zhodu mien, keďže zem bola predtým po jeho smrti navrátená kráľovi ako odúmŕť (*Buchta 2013*, pozn. 51). Na základe osoby, ktorú za seba poslal ako hodoverného svedka, lektora Bartolomeja z Nitry je ho však možné stotožniť s členom rodu Ludanických. Lektor Bartolomej bol totiž aj svedkom či zapisovateľom obchodných transakcií v rámci rodu Ludanických, medzi Sebeslavom a jeho bratrancom Vítkom (*Nagy a i. 1866*, 38, 39). Výsledok jednania nie je známy, keďže sa listinné spisy z tohto sporu nezachovali, no v ďalších správach už Sebeslav nefiguruje a Biter, a následne jeho synovia sú spomínaní ako majitelia hradov a zeme v okolí. Biter

kúpil aj panstvo a hrad Hričov (Buchta 2013, 68), a čo je dôležité, on alebo jeho synovia mohli stáť aj za výstavbou veže v Budatíne, ktorá im bola odňatá Matúšom Čákom a vrátená v roku 1321 (Janura 2019, 36). Niekedy v tomto období, avšak azda už po smrti Petra niekedy pred rokom 1290, bola vyplienená aj Biterova Žilina útočníkmi so známymi menami no neznámym pôvodom, komesom Štefanom, Gudom, Tomášom zo Svätého Kríža, Pavlom, Veličom, Matejom a Goldom (Buchta 2013, 67–69).

Na prelome storočí bolo toto územie vo víre mocenskej anarchie, tak ako zvyšok Uhorského kráľovstva. Matúš Čák, pôsobiaci ako hegemón v celej Trenčianskej župe, zabral blízke bytčianske panstvo nitrianskemu biskupovi (Sedlák 2002, 91) a kastelán Lietavského hradu Ondrej, pod ktorý zrejme patrili aj obce Divina a Divinka (Janura 2018, 56), bol jedným z exkomunikovaných šľachticov lojálnych Čákovi (Sedlák 2002, 95). Zvyšok balašovskej domény v okolí Kysúc bol nejakým, nie presne známym spôsobom taktiež zabraný Matúšom Čákom, keďže po jeho prirodzenej smrti im kráľ okrem iného vrátil hrady Hričov, Budatín, Lietavu a Varín, odňaté zrejme niekedy po roku 1305 (Buchta 2013, 76). Zostáva však otázkou, či Biterovym dedičom nebola v istej miere ponechaná aspoň časť majetkov, keďže ich nie je vidno vystupovať v písomných prameňoch, ani v rámci sťažností voči úplnému zabratiu ich vlastníctva (Buchta 2013, 78, 79). Oblasť Diviny a Divinky však mohli stratiť, ak ju ešte kontrolovali, a Čákom zabratá zem bola daná do správy inému vernému familiárovi, ako je potvrdené v ďalších písomných správach. Čákom zabraté hrady sa po jeho smrti v roku 1321, po krátkom navrátení Balašovcom dostali naspäť do kráľovských rúk a boli spravované kastelánmi. Lietavský hrad a jeho panstvo pripadlo do správy krajinským sudcom, medzi ktorých patrila prominentný šľachtic Alexander (Buchta 2013, 82, 83). Prvá konkrétna zmienka o Hradisku pochádza z roku 1325, v listine ktorou práve tento Alexander vyčlenil zem Divina, ktorú dal za úlohu osídlieť istému Salmanovi (Sobola 2018, pozn. 5). Tu je opísaná hranica od Lúk okolo Krížového dubu po „Hradište“ a od „Hradišťa“ po „Rochne“. Opäť sa spomína aj „Brodišová lopata“, potvrdzujúc tak aspoň približne lokalizáciu prvej zmienky z roku 1244, v ktorej sa však „Hradište“ nespomína, hoci samotná jej lokalizácia a exaktné stotožnenie s lokalitou z prvej písomnej zmienky je problematické (Velička 2017, 57, 58). Je možné polemizovať, či v tomto prípade nebol myslený Veľký vrch. V danom roku vydania listiny však je možné, že opevnenie na Hradisku stále plnilo svoj účel, alebo prestalo len pred krátkou dobou, zatiaľ čo valy na Veľkom vrchu, hoci určite viditeľné a dominantné, svoju úlohu už neplnili po stáročia. Taktiež, pri uvádzaní metačnej hranice bol

určite vhodnejší tento bod než dvanásťhektárové hradisko. Z listiny nepriamo vyplýva, že v danom období sa zrejme z kompaktnejšej zeme, predtým zvanej Kysuca či Yesesin, začali vyčleňovať menšie celky. Opísaná zem svojou južnou hranicou približne rešpektovala aj dnešné hranice medzi katastrami Diviny a Divinky. Na záver listiny sa ešte spomína, že ide v podstate len o potvrdenie skoršej donácie, ktorú Salmanovi udelil veľký župan Matúš, akiste Matúš III. Čák.

FUNKCIA A ZÁNIK OPEVNENIA

Pri hľadaní odpovede na otázku, aká bola funkcia hrádka na Hradisku je možné uvažovať o troch základných variantoch, vojenskej, kontrolnej a rezidenčnej, medzi ktorými je samozrejme istý prienik. V prvej písomnej mienke o zemi Kysuca, ktorá minimálne sčasti zahŕňala aj skúmané územie, je explicitne nariadené obdarovanému Bohumírovi ju opevniť (Buchta 2012, 36, pozn. 49). Nebyť výsledkov rádiouhlíkového datovania, na základe materiálnej kultúry a tejto listinnej zmienky by bolo najlogickejšie predpokladať, že hrádok na Hradisku bol postavený práve županom Bohumírom a mal primárne vojenskú funkciu na zabezpečenie hraníc. Zapadal by tak do komplexu fortifikácií vystavaných po vpáde Mongolov v rokoch 1241–1242 (Pow 2019). Podľa súčasných poznatkov existoval krátku dobu, bez možnosti vyčlenenia viacerých archeologicky doložených fáz. Jeho výstavbu je nutné hľadať v záverečnej štvrtine 13. stor., v období keď túto časť župy vlastnili predkovia rodu Balašovcov, bratia Biter a Peter, prípadne veľmi krátko po zabratí územia Matúšom Čákom, kedy ho mohol založiť aj spomínaný Salman. Vystavanie rezidenčného sídla, z ktorého by noví majitelia mohli túto donáciu ovládať je logickým krokom, ktorý však nie je podporený archeologickými nálezmi. V keramickom materiáli je len minimálne zastúpenie luxusnejšej tenkostennej keramiky a absentujú akékoľvek iné hnutelné nálezy, ktoré by poukazovali, že tu sídlila spoločensky vyššie postavená osoba. Samozrejme, že nie je možné vylúčiť, že takéto doklady buď len neboli archeologickým výskumom zachytené, nedochovali sa, alebo tu sídlil len nižšie postavený familiár, ktorý si okrem samotnej výstavby opevnenia nemohol dovoliť luxusnejšie zariadenie. V tomto prípade by sa však objavila ďalšia otázka, ktorou je hospodárske zázemie. V prvej listine je zem označovaná za opustenú či pustú, a rovnako tak aj v donácii Salmanovi je akcentovaný pojem, že ide o prázdnu lokalitu, ktorú je potrebné osídlieť (Kučáková/Velička 2015, 150, 151). Nemáme tak priamo doložené žiadne dedinské osídlenie, ktoré

by bolo schopné zásobovať prítomného nižšieho šľachtica. Je však možné pracovať s hypotézou, že takáto dedina vznikla po roku 1244 a zanikla spolu s hrádkom niekedy počiatkom 14. stor., podobne ako sa to udialo s Krásnom nad Kysucou v približne rovnakom období (Kučáková/Velička 2015, 151, 152). Rezidencia osoby, ktorá osídľovala okolie by bola logickým krokom, avšak na základe archeologických dokladov o datovaní opevnenia na vrchu Hradisko nie je možné ju potvrdiť.

Pri pohľade na možnú kontrolnú funkciu je nutné zohľadniť prítomnosť dôležitých stredovekých komunikácií. Hradisko sa nachádza severne od rieky Váh, v jej relatívnej blízkosti, avšak nie takej, že by mohol kontrolovať priamo jeho tok, ako by to bolo možné napríklad z Veľkého vrchu. Všetky kamenné hrady s výnimkou Varína, dnes nazývaného Starý hrad, a Považského hradu a veže v Budatíne boli na ľavom brehu Váhu. V prvej listine o zemi Kysuca je však jasne čitateľné, že hlavná cesta, Via Magna, prechádzala minimálne v blízkosti Divinky po pravej strane Váhu. Všeobecne sa za bod, kde sa hlavná cesta stáča na sever považuje Budatín, odkiaľ pokračuje cez Kysuckú bránu na Kysucké Nové Mesto a ďalej na Jablunkovský priesmyk (Šimko 2019, 25–27, obr. 16). Nie je možné vylúčiť ani variant, že cesta sa už v okolí Divinky stáčala na sever a obchádzala kopec Rochovica zo západu (Bednár/Vojteček/Daňová 2017, 29, obr. 10). Cesta by sa tak vyhla pomerne nepriestupnému miestu Kysuckej brány. Zmienky o ceste v blízkosti Hradiska je možné sledovať aj v metácii Budatínskeho panstva v roku 1438 (Bednár/Vojteček/Daňová 2017, 30).

Na českej strane hraníc, v rámci Moravy aj Sliezska je možné sledovať posun osídlenia smerom k dnešným slovenským hraniciam v druhej polovici 13. stor. (Kouřil/Žáček 1986, 100–103). Drobné opevnené lokality, rámcovo datovateľné do záveru 13. až prelomu 14. a 15. stor., je možné sledovať v dvoch líniiach, na Jablunkovsku a na rieke Ostravici vo Frýdecko-Místecku (Kouřil/Žáček 1986, obr. 1). Najbližšie lokalite Hradisko je možné sledovať dvojicu obdobne datovaných polôh z dvoch strán Těšnovského priesmyku, Čeladná (Kouřil/Žáček 1986, 122–124, obr. 16, 17) a Bílá (Kouřil/Prix 1995; Kouřil/Žáček 1989). V polohe Čeladná sa našli obdobné keramické fragmenty ako na Hradisku (Kouřil/Žáček 1986, obr. 17: 5, 6) a nevyobrazený hrot šípu, v Bílej taktiež už vyššie spomínaný hrot s kvadratickým prierezom čepele. Oba body veľmi pravdepodobne kontrolovali spojnicu medzi Uhorskom a Moravou v najsevernejšom mieste. Lokalita Bílá bola vybudovaná pred polovicou 14. stor., azda niekedy v jeho tridsiatych rokoch (Kouřil/Prix 1995, 49, 50). Čeladnú je možné datovať len široko na základe keramických fragmentov, rovnako ako ďalšie opevnené polohy

z povodia Ostravice, do záveru 13. až 14. či 15. stor. (Kouřil/Žáček 1986, 122). Hoci o období prvej tretiny 14. stor., kedy zrejme vznikli tieto hrádky, existuje písomná zmienka o Hradisku, nie je jasné, či ešte stále pretrvávala jeho funkcia. Vo všeobecnosti však nie je možné vylúčiť, že popri primárne používanému Jablunkovskému priesmyku pri ceste do Sliezska existovala aj druhá cesta cez Divinku a Divinu do priesmykov v okolí Makova. Mohla byť kontrolovaná z hrádka na Hradisku a z druhej strany pohoria hrádkami v Bílej a Čeladnej. Rovnako ako na českej strane je možné pozorovať v regióne Kysúc relatívny nárast opevnených polôh v priebehu 14. a predovšetkým v 15. stor. Takéto hrádky nachádzame v Gbelanoch, Kotrčinej Lúčke (Bednár 2019) a v Turí (Moravčík 2002), na Hradisku však už veľmi pravdepodobne opevnenie neplnilo svoju funkciu a rozrastala sa tam sieť dedinského osídlenia.

Na vojensko-obrannú funkciu hrádka, ktorá by vyplývala z prvej písomnej zmienky o zemi Kysuca, poukazuje jeho poloha v blízkosti konfinia s Poľskom a sčasti aj s Moravou, strohý charakter akcentujúci obrannú funkciu a sčasti aj pomerne početné nálezy militárií. Na bod strategického záujmu poukazuje aj samotný zánik lokality, ktorá na základe výsledkov archeologického výskumu padla za obeť silnému požiaru, ktorý prepálil oba valy do sýtej červenej farby. Nálezy hrotov šípov, koncentrujúcich sa na hornej terase vrcholovej plošiny, zrejme taktiež poukazujú na to, že oheň nevznikol náhodne a na hrádok niekto zaútočil. Z písomných prameňov je možné identifikovať troch možných útočníkov. V prípade, že Hradisko patrilo pod správu Bitera a jeho synov je možné uvažovať, že útok, pri ktorom bola vyplienená Žilina mohol istým spôsobom zasiahnuť aj skúmaný hrádok. Podľa prídومku jedného z útočníkov, zo Svätého Kríža, čo je dnešný Žiar nad Hronom, je možné predpokladať, že na Žilinu zaútočili z juhovýchodu či juhu v smere od Rajeckej doliny (Buchta 2013, 67–69) a Divinka by tak nebola v ich ceste. Zánik v tomto období by znamenal len veľmi krátke trvanie využívania tejto lokality a mohol by vysvetliť neprítomnosť v neskorších listinách. Na druhú stranu, Biter ako poškodený by pri žalobe komesa Štefana zaiste neopomenul vypálenie svojho hrádka. Nehovoriac o tom, že samotná Žilina predstavovala omnoho vhodnejší objekt útoku než malé a silno fortifikované miesto bez možnosti bohatej koristi.

Druhou časovou udalosťou, ktorá môže súvisieť s dobytím a vypálením hrádka na Hradisku môže byť expanzia Matúša Čáka v prvých dekádach 14. stor. Matúš získal kráľovské majetky v Trenčianskej a Nitrianskej stolici legálne v roku 1302, medzi ne však nepatrili osobné majetky šľachticov.

V prípade okolia Diviny a Divinky zrejme Biterových synov, ktorí boli stále ešte ako stúpenčí Ladislava V. Čákovými spojencami. To sa zmenilo hneď v najsladujúcich rokoch, keď Matúš III. Čák prestal Ladislava V. podporovať a aspoň naoko sa pridol na stranu Karola Róberta. V tomto období vojensky zabral majetky Balašovcov na strednom Slovensku a zrejme taktiež na Považí a nechal si ich vo vlastnej správe (Buchta 2013, 75). V prípade, že majiteľmi Diviny a Divinky boli stále Balašovci, je možné, že tejto expanzii podľahol aj malý hrádok na Hradisku, o čom sa nemuseli zachovať explicitné písomné správy, keďže viac priestoru pri opise škôd bolo venovaných práve hradom na strednom Slovensku. Pri výpočte hradov severného Slovenska navrátených Balašovcom kráľom v roku 1321 sa už na zničený a zaniknutý hrádok nemuselo poukázať, keďže už neplnil svoju funkciu. Z hľadiska výstavby nie je možné opomenúť ani možnosť, že hrádok bol postavený v úplne posledných rokoch pravdepodobnosti podľa rádiouhlíkového datovania a súvisí práve s týmto čákovským zabratím územia a snahou o jeho obranu, najskôr voči útoku zo severu, od sliezskych či moravských hraníc. Proti tomuto tvrdeniu však stojí fakt, že už vtedy stála veža pri brode v Budatíne, a tak výstavba hrádka v pomerne ľahko priechodnom teréne tým pádom strácala strategický význam. V prípade stavby v tomto období by bolo možné hľadať skôr rezidenčnú funkciu správcu Diviny Salmana, ktorá však nie je jasne datovateľná, keďže pôvodná listina chýba (Kučáková/Velička 2015, 150). V prípade, že C^{14} dáta sú brané ako exaktné, donácia a veľmi rýchla výstavba hrádka v úplne prvých rokoch čákovskej expanzie v priestore sa však javí ako nepravdepodobná. Isté boje sa viedli v blízkosti Kysúc na Orave medzi Čákom a magistrom Dončom, taktiež z rodu Balašovcov, asi medzi rokmi 1313–1317 (Buchta 2013, 82). Nie je teda možné vylúčiť ani menšie potýčky, pri ktorých by mohlo byť zničené aj Hradisko, vtedy pod správou Čákových familiárov.

ZÁVER

Archeologickým výskumom v rokoch 2018 a 2019 na lokalite Hrádok na rozhraní katastrov obcí Divina a Divinka bol odkrytý stredoveký hrádok s tromi líniami opevnenia. Vonkajšia hradba s drevozemnou konštrukciou a vnútornou priekopou obopínala päť vrcholovej plošiny. Jej jadro bolo hlinené, z vonkajšej strany podporené drevenou konštrukciou z dubových brvien a výpletom z tenkých konárov. Druhá línia opevnenia bola vystavaná na hrane dolnej terasy vrcholovej

plošiny. Išlo o hradbu so škrupinovou konštrukciou. Jadro tvorili drevené rošty zasypané hlinou. Z vnútornej strany ho držala palisádová stena s kolmi uloženými v žľabe, z vonkajšej strany bolo obložené väčšími kameňmi. Na vrchu násypu stála drevená predprseň, ktorá pozostávala z drevených kolov zapustených do jej telesa v dvojmetrových rozstupoch, do ktorých boli v drážke uložené vodorovne kladené dosky alebo brvná. Ochodza bola vyložená menšími kameňmi. Na dolnej terase bolo taktiež odkryté jedno ohnisko, nebolo však možné identifikovať, či bolo vonkajšie alebo či sa nachádzalo vo vnútri zrubovej stavby. Ďalej pokračovala vrcholová plošina až na hornú terasu, chránenú palisádou uloženou do úzkeho žliabku. Na najvyššom bode hrádok spravidla stávala veža, po ktorej sa však na Hradisku nezachovali žiadne stopy. Nepriamym dôkazom prítomnosti takejto stavby, okrem analógií na početných lokalitách, bola prítomnosť pomerne veľkého množstva mazanice v okolí palisádového žľabu a najmä v ňom. Dá sa predpokladať, že veža bola drevená.

Hnuteľný materiál pochádzajúci z hradiska predstavujú najmä kusy mazanice, črepy keramických nádob a hroty šípov, pričom pre datovanie vhodné sú len posledné dve kategórie. Keramika je porovnateľná s nálezmi z vrcholnostredovekých lokalít v regióne aj v širšom okolí. Na základe analógií je ju možné rámcovo datovať do 13. stor., azda jeho druhej polovice. Nenachádzajú sa tu totiž archaické typy charakteristické pre 12. stor., ani typická keramika 14. stor. S týmto datovaním korešponduje aj datovanie hrotov šípov. Tie predstavujú charakteristický typ objavujúci sa na území Uhorska, ale aj okolitých štátnych útvarov najmä v druhej polovici 13. a začiatkom 14. stor. Vďaka kombinácii všeobecnej chronológie hnuteľných nálezov a rádiouhlíkového datovania je možné pomerne bezpečne konštatovať, že hrádok na Hradisku bol vybudovaný v poslednej štvrtine 13. stor.

Hrádok na Hradisku je v závere 13. stor. najsevernejšie situované opevnenie v žilinskom regióne. Na otázku jeho funkcie sa však bez písomných zdrojov nepodarilo odpovedať. Archeologický materiál, ktorý je pomerne kompaktný z časového hľadiska vypovedá o krátkodobom používaní. Absencia luxusnejších typov keramiky či iných predmetov zas vedie k úvahe, že majiteľ hrádka mal k životu praktický prístup, dôraz kládol skôr na vybudovanie kvalitného opevnenia než na zabezpečenie luxusu. Z hľadiska historických súvislostí je najpravdepodobnejšie vysvetlenie, že tu sídlil familiár alebo dokonca priamo jeden z predkov významnej uhorskej šľachtickej rodiny Balašovcov. Lokalita mala význam najmä vďaka bezprostrednej blízkosti

hlavnej cesty pozdĺž rieky Váh, jednej z hlavných severo-južných komunikačných tepien severnej časti Uhorska a azda aj jej menších odbočiek smerujúcich cez Javorníky do Sliezska a na Moravu. Zánik hrádka mala najpravdepodobnejšie na svedomí expanzia Matúša III. Čáka Trenčianskeho voči

Balašovcom, pri ktorej vyhorel a viac nebol obnovený. Jeho prvá a jediná stredoveká písomná stopa je zachovaná už len ako metačný bod v donácii na Divinu, ktorá však svedčí o stále pretrvávajúcom význame okolia riečky Divinky aj v období neskorého stredoveku.

LITERATÚRA

- Bednár 2019 – P. Bednár: Drevozemné opevnenia v Kysuckej vrchovine. *Vlastivedný zborník Považia* 29, 2019, 253–264.
- Bednár/Daňová 2008 – P. Bednár/K. Daňová: Pokračovanie výskumu v areáli zaniknutej stredovekej dediny v Nededzi. *AVANS* 2006, 2008, 30, 31.
- Bednár/Vojteček/Daňová 2017 – P. Bednár/M. Vojteček/K. Daňová: Nález stredovekej cesty v katastri obce Nededza, okres Žilina. In: P. Šimko (zost.): *Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II*. Žilina 2017, 25–39.
- Beňko 1985 – J. Beňko: *Osídlenie severného Slovenska*. Košice 1985.
- Buchta 2012 – A. Buchta: Kto vlastne bol župan Bohumír, šľachtic z prvej písomnej zmienky (1244) o Kysuciach? In: D. Pindur/M. Turóci a kol.: *Šľachta na Kysuciach a jej susedia*. Čadca – Český Tešín – Žilina 2012, 29–37.
- Buchta 2013 – A. Buchta: Balašovci a Kysuce do roku 1323. *Zborník Kysuckého múzea* 15, 2013, 47–89.
- Farkaš 2015 – Z. Farkaš: Stredoveké opevnenie Starý Záмок II pri Pezinku. *Zborník SNM* 109. *Archeológia* 25, 2015, 257–295.
- Fusek 2019 – G. Fusek: Pevnostný systém hradiska v Divinke. *Vlastivedný zborník Považia* 29, 2019, 211–242.
- Fusek/Holeščák 2018 – G. Fusek/M. Holeščák: Najstaršie opevnenie Veľkého vrchu v Divinke. In: *Sídla, artefakty a čas... Zborník štúdií o dobe bronzovej a dobe halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Velička*. Nitra – Vrútky 2018, 83–94.
- Fusek/Holeščák 2019 – G. Fusek/M. Holeščák: Der Burgwall Großer Berg bei Divinka. Vorbericht. *Študijné zvesti AÚ SAV* 66, 2019, 161–171.
DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2019.66.9>
- Habovštiak 1972 – A. Habovštiak: Stredoveké hrádky na Slovensku. *Vlastivedný časopis* 21/1, 1972, 2–8.
- Hanuliak 2007 – M. Hanuliak: Vrcholnostredoveká osada v Beckove. *Archaeologia historica* 32, 2007, 335–349.
- Hanuliak 2018 – M. Hanuliak: Stredoveké sídlisko z 13. storočia v Beckove. *Slovenská archeológia* 66, 2018, 107–177.
- Holeščák 2019 – M. Holeščák: *Medieval archery equipment from the territory of Slovakia*. Nitra 2019.
- Janura 2018 – T. Janura: Od prvej písomnej zmienky z roku 1325 do 1. svetovej vojny. In: M. Sobola a kol.: *Divinka a Lalinok*. Divinka, 2018, 56–70.
- Janura 2019 – T. Janura: Stredoveký hrad podľa písomných prameňov. In: P. Bednár/Z. Staneková/P. Šimko (zost.): *Budatínsky hrad*. Žilina 2019, 36–39.
- Jaššo 2007 – F. Jaššo: Stredoveké hrádky na západnom Slovensku. *Musaica* 25, 2007, 123–140.
- Kouřil 1997 – P. Kouřil: Die Burg Freudenstein in Schlesien und ihr Hinterland. In: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*. Praha 1997, 382–393.
- Kouřil/Prix 1995 – P. Kouřil/P. Prix: Drobné středověké opevnění v Bílé. *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 2, 1995, 46–58.
- Kouřil/Žáček 1986 – P. Kouřil/R. Žáček: Drobná středověká opevnění v Pobeskydí a otázka jejich klasifikace. *Časopis Slezského muzea* 35/2, 1986, 97–138.
- Kouřil/Žáček 1989 – P. Kouřil/R. Žáček: Středověké opevnění v Moravskoslezských Beskydech. *Castellologica Bohemica* 1, 1989, 271–275.
- Kučáková/Velička 2015 – E. Kučáková/D. Velička: Pramene k dejinám Kysúc I./I. Stredoveké pramene z obdobia 1244–1399. *Terra Kisucensis* 6, 2015, 135–173.
- Malec 2010 – J. Malec: Drobné stredoveké fortifikácie na strednom Považí. *Zborník SNM* 104. *Archeológia* 20, 2010, 119–136.
- Maliniak 2005 – P. Maliniak: Útok na hrad Zvolen v roku 1290 (útočníci, obrancovia a príčiny konfliktu). In: J. Meliš (zost.): *Rytierstvo, element v živote stredovekého človeka*. Trnava 2005.
- Moravčík 1991 – J. Moravčík: Archeologické nálezy v Považskom múzeu v rokoch 1981–1985. *Vlastivedný zborník Považia* 16, 1991, 5–42.
- Moravčík 2002 – J. Moravčík: Opevnenia severozápadného Slovenska. *Vlastivedný zborník Považia* 21, 2002, 7–36.
- Nagy a i. 1866 – E. Nagy/I. Páur/K. Ráth/D. Veghély: *Codex diplomaticus patrius III*. Győr 1866.
- Petrovský-Šichman 1955 – A. Petrovský-Šichman: *Predhistorické hrady nad obcou Divinka pri Žiline*. Nálezová správa 64/55. Dokumentácia AÚ SAV Nitra. Nepublikované.
- Petrovský-Šichman 1964 – A. Petrovský-Šichman: Slovanské osídlenie severného Slovenska. *Vlastivedný zborník Považia* 6, 1964, 50–106.
- Pow 2019 – S. Pow: Hungary's castle defense strategy in the aftermath of the Mongol invasion (1241–1242). In: T. Tkalcec/T. Sekelj Ivančan/S. Krznar/J. Belaj (eds.): *Fortifications, Defence Systems, Structures and Features in the Past*. Zagreb 2019, 239–250.
- Ruttikay 1992 – M. Ruttikay: Príspevok k poznaniu malých stredovekých opevnení na juhozápadnom Slovensku. *Archaeologia historica* 17, 1992, 253–262.
- Sedlák 2002 – V. Sedlák (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IV. Pod vládou anjouovských kráľov*. Bratislava 2002.
- Slaná 2018 – A. Slaná: Najstaršie dejiny. In: M. Sobola a kol.: *Divinka a Lalinok*. Divinka 2018, 43–55.
- Sobola 2108 – M. Sobola: Divinka, Lalinok a okolie. In: M. Sobola a kol.: *Divinka a Lalinok*. Divinka 2018, 415–420.

- Staneková 2013 – Z. Staneková: Sídlsková aglomerácia v Divinke so zreteľom na sídlisko Ohrádza. *Vlastivedný zborník Považia* 26, 2013, 9–24.
- Šedo 1980 – O. Šedo: Záchranný výskum v Lopušných Pažitiach. *AVANS* 1979, 1980, 201–204.
- Šimko 2019 – P. Šimko: Budatínsky hrad na križovatke ciest In: P. Bednár/Z. Staneková/P. Šimko (zost.): *Budatínsky hrad*. Žilina 2019, 25–34.
- Vangľová 2010 – T. Vangľová: Stredoveká keramika na severozápadnom Slovensku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 48, 2010, 91–140.
- Velička 2017 – D. Velička: *Dejiny osídlenia Kysúc*. Martin 2017.
- Vích 2016 – D. Vích: Hrad v Hrádníkách u Zárecké Lhoty na Choceňsku. *Archaeologia historica* 41, 2016, 133–166.
- Vlkolinská 2007 – I. Vlkolinská: Torzo stredovekej dediny v Beluši. *Slovenská archeológia* 60, 2007, 23–107.
- Vojteček 2015 – M. Vojteček: Stredoveké dedinské sídlisko v Bitarovej. *Študijné zvesti AÚ SAV* 58, 2015, 169–186.

Rukopis prijatý 20. 11. 2020

Abstract translated by Michal Holeščák, summary by Viera Tejbusová

Mgr. Michal Holeščák, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
michal.holescak@savba.sk

Mgr. Andrea Slaná, PhD.
Považské múzeum v Žiline
Topoľová 1
SK – 010 03 Žilina
slana.andrea@gmail.com

Medieval Stronghold in Divinka and Divina

Michal Holeščák – Andrea Slaná

SUMMARY

The archaeological excavations at the site of Hradisko on the border of cadastral areas of Divina and Divinka villages in 2018 and 2019 uncovered a medieval stronghold with three lines of fortification. The outer defensive wall with earthen-wooden construction and an inner ditch encircled the foot of the plateau. The wall's core was made of clay and supported by a wooden construction of oak beams and wickerwork of thin wood. The second line of fortification was built on the edge of the lower terrace of the plateau. It was a wall with a shell keep construction. The core was made up of wooden grids covered with earth. From the inside, it was held up by a palisade with stakes embedded in a furrow, from the outside, it was tiled with large stones. On top of the rampart, there was a wooden breastwork consisting of wooden stakes embedded in its body 2 m far from each other. In the spaces between them, boards or beams were installed horizontally. The walkway was paved with small stones. On the lower terrace, one fire pit was uncovered. However, it was impossible to identify whether it was situated outside or inside a structure. The plateau continued as far as the upper

terrace protected by a palisade embedded in a narrow furrow. There used to be a tower at the highest points of strongholds. Nevertheless, no traces of a tower have been preserved at Hradisko. Besides analogies at numerous sites, presence of a considerable volume of daub around the palisade furrow and mainly inside it was indirect evidence of such construction. We can assume that the tower was made of wood.

The movable material from the hillfort contains mainly pieces of daub, sherds of pottery vessels and arrowheads; only the last two mentioned categories are suitable for dating. The pottery is comparable with finds from the sites dated to the High and Late Middle Ages located in the region as well as its wider surroundings. Based on analogies, it can be approximately dated to the 13th century, possibly its second half. There are no archaic types typical for the 12th century nor pottery typical for the 14th century. They represent a characteristic type occurring in the territory of Hungarian Kingdom as well as its neighbouring states in the second half of the 13th century and in the beginning of the 14th century in particular. Thanks to the

combination of general chronology of movable finds and radiocarbon dating, it is possible to state rather reliably that the stronghold at the Hradisko hillfort was built in the last quarter of the 13th century.

In the end of the 13th century, the stronghold at Hradisko is the northernmost fortification in the region of Žilina. Nevertheless, the question of its function has not been answered. The archaeological material, which is rather compact, suggests its short-time use. Absence of more luxurious types of pottery or other artifacts, on the other hand, leads us to an assumption that the stronghold's owner had a practical attitude to life and put more emphasis on building of a high quality fortification than on luxury. From the aspect of the historical context, it is more probable that it was inhabited by a servant or even

an ancestor of the Balassa family, one of eminent Hungarian noble families. The site was also important due to a main road in the immediate vicinity along the Váh river, one of the main north-south communications in the northern part of Hungary and possibly also smaller side roads leading across the Javorníky mountains to Silesia and Moravia. The site's extinction was probably caused by expansion of Matthew III Csák of Trenčín against the Balassa family. During the expansion, the stronghold was burned and has never been renewed. Its first and the only medieval written trace has been preserved in form of a delimitation point in the donation document for Divina, which, however, documents the surviving importance of the Divinka river's surroundings as late as the Late Middle Ages.

Fig. 1. Divinka – Divina. Lidar scan of the area of the stronghold. Researched site is encircled.

Fig. 2. Divinka – Divina, site Hradisko. Plan of the site with the area of excavations (grey colour). Geodetical measurements M. Bartík.

Fig. 3. Divinka – Divina, site Hradisko. Profile of a ditch through first line of the fortification. Grey colour marks burned layers.

Fig. 4. Divinka – Divina, site Hradisko. Profile of a ditch through second line of the fortification. Grey colour marks burned layers, dotted lines shows pole holes projected on the profile.

Fig. 5. Divinka – Divina, site Hradisko. Photogrammetric plan of the ditch through second line of fortification of the stronghold after its' first widening. Authors G. Fusek and A. Arpáš.

Fig. 6. Divinka – Divina, site Hradisko. Visual reconstruction of construction technology of the second line of fortification before the complete filling of the gallery. Author of the reconstruction A. Arpáš.

Fig. 7. Divinka – Divina, site Hradisko. Visual reconstruction of the second line of the stronghold's fortification's profile. Author of the reconstruction A. Arpáš.

Fig. 8. Divinka – Divina, site Hradisko. Firepit excavated on the lower terrace of the plateau.

Fig. 9. Divinka – Divina, site Hradisko. Iron arrowheads from the site.

Fig. 10. Divinka – Divina, site Hradisko. Sample of a pottery shards from the site.

Fig. 11. Divinka – Divina, site Hradisko. Radiocarbon dating of the oak wood from the first line of fortification.

Fig. 12. Divinka – Divina, site Hradisko. Radiocarbon dating of the plum wood from the first line of fortification.

Fig. 13. Divinka – Divina, site Hradisko. Radiocarbon dating of the sample from first pole hole from the second line of fortification.

Fig. 14. Divinka – Divina, site Hradisko. Radiocarbon dating of the sample from second pole hole from the second line of fortification.

Fig. 15. Divinka – Divina, site Hradisko. Combination calibration of the radiocarbon dated samples

UNGETAUFTE UND UNWÜRDIGE?

Mittelalterliche Bestattungen bei der Kirche auf der Unteren Holzwiese von Thunau, Niederösterreich

ELISABETH NOWOTNY

Unbaptised and Unworthy? Medieval Burials at the Church of the Untere Holzwiese of Thunau, Lower Austria.

On the Schanzberg of Thunau, a hilltop well known for its early medieval center of power, a church and a few burials were archaeologically investigated on the plateau of the 'Untere Holzwiese' in 1975 and the 1980s. The systematic evaluation of the burials and the ¹⁴C-dates of the church as well as of some of the burials allow new insight concerning their dating as well as interpretation.

The church is mainly investigated regarding its secondary function as a burial place. It was earliest built in the late 10th and latest before the last third of the 13th c. and was ruinous between the late 13th and the late 14th c., which would fit the closing down of the castle Thunau.

Five children (fetus to infans I) and one grown up were buried in and around this church in the High and Late Middle Ages. Examples are a fetus that was laid down on the demolished wall of the apse and a neonate buried inside of the apse. The burials and the church are contextualized in historical and archaeological terms as well as by stressing the topic of child burials close to and in churches. Incorporating theories about social space the special position of the church in the local landscape becomes more clear as well as its secondary function regarding later burials. As there was no regular cemetery here, these buried were obviously neglected a regular christian burial. Yet they were laid down close to a (remote) church without burial rights to positively influence their problematic postmortem-identity. This and their mostly very young age indicates – regarding medieval written sources about baptism and afterlife topography as well as other archaeological investigations of this topic – that their unbaptized status is a likely interpretation. Further on another problematic dead, a slayed man, was buried here in the High Middle Ages, being banned by special burial rites.

Keywords: Lower Austria, High and Late Middle Ages, church, feti/neonates, slayed person, postmortem-identities, social space.

EINLEITUNG

Der Fundort Thunau liegt im nördlichen Niederösterreich (Abb. 1), am Übergang vom südlichen Horner Becken zum unteren Kamptal. Am

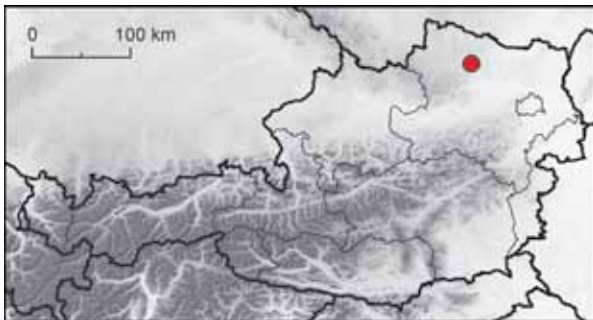

Abb. 1. Die Position von Thunau (Julia Klammer 2020 – Map data: SRTM DEM (90 m); CGIAR-CSI; countries: Natural Earth, boundaries: Statistik Austria).

Schanzberg von Thunau (Abb. 2; 3) bestand im Frühmittelalter, vor allem im 9. Jh., ein befestigtes Herrschaftszentrum. Zu diesem gehörten unter anderem ein Herrenhof (*Herold 2008*) und ein 217 Bestattungen fassendes Gräberfeld (*Nowotny 2018*) auf der Hochfläche der Oberen Holzwiese. Auf der Unteren Holzwiese – einem etwas tiefer gelegenen Plateau, das am Ostrand beinahe senkrecht zum Kamp abfällt – wurden 1975 und vor allem in den 1980ern eine Kirche und einige Bestattungen aufgedeckt. Ihre Interpretation sowie auch die Datierung der Kirche sind seither Gegenstand von Diskussionen. Die hier vorgelegte systematische Auswertung der Bestattungen sowie ¹⁴C-Daten der Kirche und einiger Bestatteten sollen diesbezüglich neue Erkenntnisse bringen.

Menschliche Überreste in der Umgebung der Kirche fanden sich in den Jahren 1975, 1986, 1988 und 2000. Insgesamt wurden zehn Bestattungen bzw. Reste solcher¹ hier dokumentiert (Abb. 4).

¹ Das beim Sieben des Aushubs ermittelte Individuum ist nicht auf der Kartierung (Abb. 4) eingezeichnet. Nicht mitgezählt wurden hier vereinzelte Knochen. Mein Dank gilt Maria Teschler-Nicola und Karin Wiltshke-Schrotta für das zur Verfügung Stellen der anthropologischen Daten und ihre Diskussionsbereitschaft.

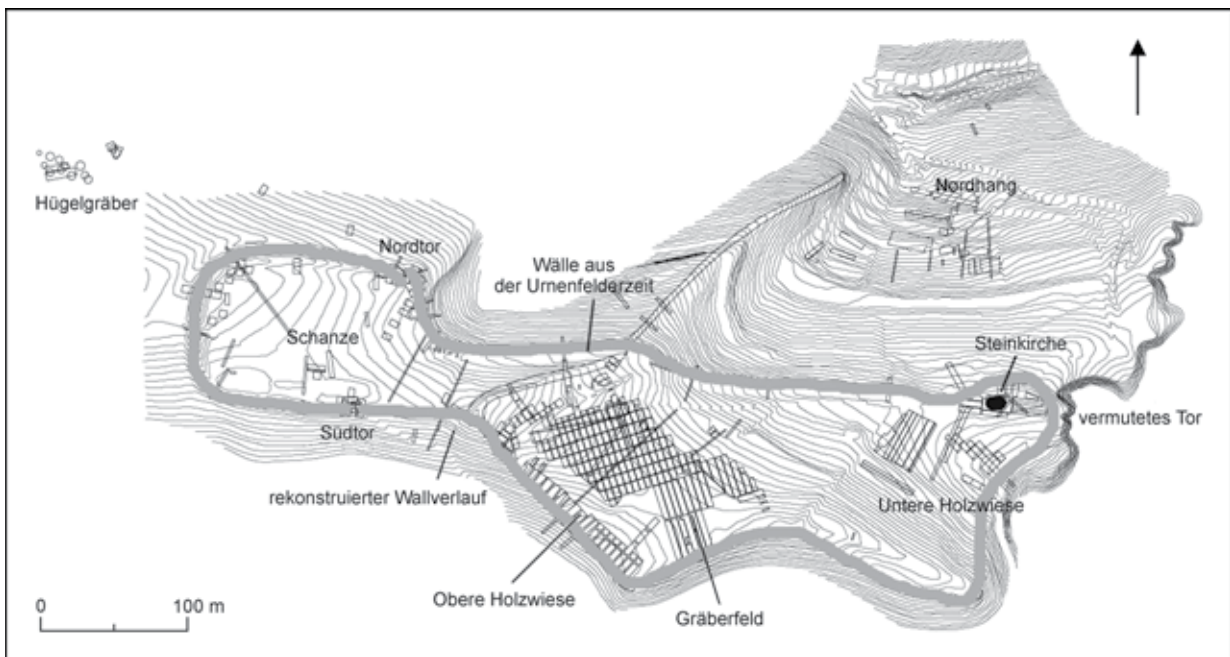

Abb. 2. Die Anlage am Schanzberg von Thunau (Kartengrundlage: M. Doneus, Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie der Universität Wien – IUHA).

Grab 2000/1 und 2000/2 (in S 411) liegen zwar ebenfalls auf der Unteren Holzweise, jedoch so weit von der Kirche entfernt (knapp 37 m südlich von ihr und dadurch auch 6–7 Hm tiefer), dass sie wohl nicht mehr im Kontext der Kirche zu sehen sind.

Die Untere Holzweise: Kirche und Wall

Die Untere Holzweise (Abb. 2; 3) erstreckt sich von West nach Ost, wobei der Übergang zur höher gelegenen Oberen Holzweise verlaufend erfolgt und weist lediglich eine Nord-Süd Ausdehnung von etwa 18 m auf. Die Nord-Süderstreckung der gesamten befestigten Ostseite der Anlage am Schanzberg beträgt hingegen rund 140 m (von der Wallecke mit der Kirche bis zu den Befestigungsresten auf der sog. „Nase“ südlich davon). Neben vereinzelt Körperbestattungen wurden auf der Unteren Holzweise urgeschichtliche sowie frühmittelalterliche Siedlungsbefunde und randlich auch Steine, Granulitplatten und verkohlte hölzerne Konstruktionsteile – Reste der frühmittelalterlichen Befestigung – ergraben. Eine Toranlage in diesem Bereich der Anlage wird lediglich vermutet (Herold 2008, 284).

Am höchsten Punkt der Unteren Holzweise, auf etwa 372 m Höhe, wurde die kleine Steinkirche aufgedeckt. Da die Bestattungen und nicht die Kirche im Fokus dieser Untersuchung stehen, soll

Abb. 3. Der Schanzberg von Thunau, Ansicht von Osten. Rekonstruktion des umwallten Hauptburg-Areals mit Herrenhof; markiert ist der Standort der Kirche auf der Unteren Holzweise (digitale Rekonstruktion DI Michael Lisner vdx.at, archäologische Beratung H. Herold).

diese hier nur in Grundzügen und in den für die Beurteilung der Bestattungen wichtigen Aspekten vorgestellt werden.

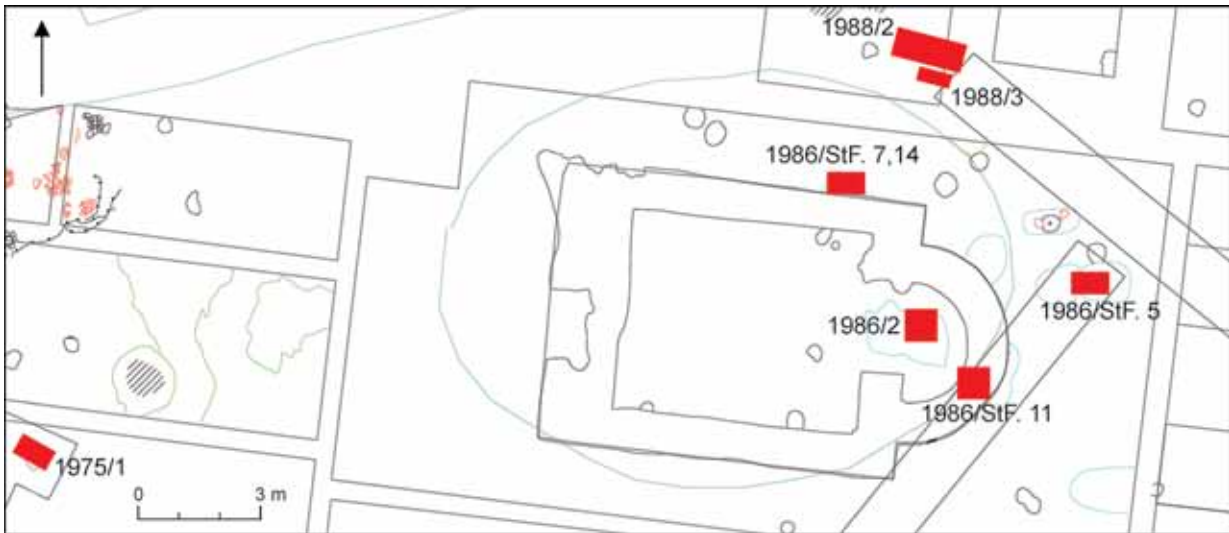

Abb. 4. Position der Bestattungen in Bezug zur Kirche auf der Unterer Holzwiese von Thunau (Kartengrundlage M. Doneus, IUHA; Graphik E. Nowotny).

Abb. 5. Die Kirche auf der Unterer Holzwiese im Zuge der Ausgrabungen (nach Friesinger/Vacha 1987, 141) und Grundriss derselben (nach Kaltenegger 2007, 140).

Es handelt sich um eine Saalkirche mit eingezogener, halbkreisförmiger Apsis (Abb. 5). Die Mauern waren noch bis zu fünf Lagen (ca. 60 cm) hoch erhalten; und sind dem unebenen Relief des anstehenden Felsens angepasst. Sie wurden vorwiegend aus Granulitplatten und anderen Steinen im Mörtelverbund errichtet. Der Bau misst 9 x 6,8 m

(Friesinger/Friesinger 1991, 13 f., 19) und ist ungefähr geostet (die Apsis zeigt nach OSO).

Die Nord-Mauer der Kirche liegt nur wenige Meter (am NW-Eck nur etwa 4,4 m) von den Resten des Walles entfernt.

In der Kirche wurde eine nicht unwesentliche Menge von Granulitplatten verbaut. Diese könnten speziell für den Kirchenbau herangeschafft worden sein, wie es ja auch für den Wallbau der Fall war. Andererseits könnte hier Material vom frühmittelalterlichen Wall verwendet worden sein. Ob der Wall in diesem Fall – wohl am ehesten in diesem Bereich – erst für diesen Zweck abgebrochen wurde, oder dies bereits davor geschehen war, lässt sich nicht beantworten. Solange die Siedlung noch Bestand hatte – nach dem gegenwärtigen Stand bis um die Mitte des 10. Jh. (Herold 2008, 294 f.; Nowotny 2018, 165, 175) – wäre dies unsinnig gewesen. Die Weiterverwendung von Steinen hätte große Einsparungen bezüglich deren Gewinnung und Transport auf die Hochfläche bedeutet. Auch eine bessere Sichtbarkeit wäre bei Schleifung des Walles gegeben gewesen,² allerdings wäre die Kirche wohl auch trotz noch bestehendem Wall vom Tal aus sichtbar gewesen, da sie auf einer deutlichen Felskuppe stand und sicherlich eine gewisse Höhe aufwies (Abb. 3). Der Wall muss in diesem Bereich außerdem nicht so massiv ausgeprägt gewesen sein wie etwa der zugangsseitige Wall der Vorburg auf der „Schanze“, da hier die Topographie deutlich anders ist (ebener Zugang).³

² Die diesbezügliche Anregung verdanke ich Erik Szameit 2018.

³ Diese Gedanken verdanke ich Martin Obenaus 2020.

Abb. 6. Bestattung 1986/2 in der Nord-Hälfte der Apsis (Foto IUHA).

Abb. 7. Bestattung 1986/StF. 5, 2 m (nord-)östlich der Apsis (Foto IUHA).

Abb. 8. Individuum 1986/StF. 7, an der nördlichen Außenseite der Kirche (Foto IUHA).

KATALOG

1975/1 (Taf. I: 1)

Position: S 64; 12,3 m (süd-)westlich der Kirche.

Befund: Keine Grabgrube dokumentiert; als Umgebungsmaterial wurde homogener schwarzer Humus mit wenigen Steinen notiert; 28–36 cm tief unter der Oberfläche.

Bestattung: Infans I (6–9 Mon.);⁴ Großteil des Skeletts vorhanden; außer wohl Schädel und Schlüsselbein keine Knochen in situ; Skeletteile nach Süden verlagert; laut Ausgräbern durch Mäusgänge stark gestört; W – O orientiert. FNr. 2.831.

Funde: Im Fußbereich und dessen südlicher Umgebung lagen zahlreiche Scherben (FNr. 2.939–2.952, 2.954); wenige Scherben auch im Körperbereich (FNr. 2.937, 2.938) und der Umgebung des Kopfbereiches (FNr. 2.934, 2.936). Vier Tierknochen (FNr. 2.953) fanden sich am Planum verstreut. Ein Eisenstück und ein Stück Holzkohle liegen 30 cm östlich des Fußbereiches.

1986/2 (Abb. 6; 22; Taf. I: 2)

Position: S 139; in der Apsis, in deren N-Hälfte.

Befund: „Grabgrube“ noch 6 cm tief in den Fels eingetieft; unregelmäßig oval, L. 43 cm, Br. 30 cm. Die Eintiefung der Kuhle erfolgte scheinbar von der Sohle einer größeren Grube aus. Diese unregelmäßig rechteckige Grube (2,2 m x max. 1,4 m auf Pl. 4 und 1,5 m x max. 1,4 m auf der Sohle; darüber mindestens 48 cm Versturz) erstreckt sich in der Apsis auf der Achse des Schiffes

und beginnt im Westen auf Höhe der Innenmauern der Apsisschulter. Auch sie ist teilweise in den Fels gehauen. Sie zeichnet sich ab Planum 4 deutlich ab (wobei sich in der Verfüllung nur noch einige kleinere Steine finden), während sie auf Planum 3 mit Versturz (Steinen sowie Granulitsteinen) bedeckt bzw. verfüllt ist. Dieser Versturz zieht sich Richtung Westen bis etwa zur Mitte des Schiffes, während er im Bereich der Apsis (also nach N, O und S) lediglich den Bereich der Grube einnimmt.

Die Grube steigt an ihrem Westrand unregelmäßig an, wobei von den Ausgräbern zwei „Verf.“ eingezeichnet wurden, sodass es möglich scheint, dass hier weitere Befunde vorhanden waren, jedoch nicht besser zu erkennen waren.

Bestattung: Neonatus;⁵ Großteil des Skeletts vorhanden, teilweise fragmentiert; Kopf- bis Rumpfbereich in situ, Arme ruhen gestreckt neben dem Körper, untere Extremitäten disloziert; NNO – SSW orientiert. FNr. 13.115. Dabei weiters ein kleines Stück des oberen linken Oberschenkelknochens eines anderen Neugeborenen: 13.000 (1986/StF. 9).⁶

Keine Funde.

1986/StF. 5 (Abb. 7; Taf. I: 3)

Position: S 139; außerhalb der Kirche, 2 m (nord-)östlich der Apsis.

Befund: Kurz rechteckige Grube (134 x 102 cm), deren Sohle 63 cm tiefer ist, als das Skelett niedergelegt wurde; Tiefe

⁴ Naturhistorisches Museum Wien – Anthropologie – Osteologische Sammlung Inv. Nr. 25.230.

⁵ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.277.

⁶ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.286.

Abb. 9. Individuum 1986/StF. 14, an der nördlichen Außenseite der Kirche (Foto IUHA).

Abb. 10. Bestattung eines Embryos (1986/StF. 11) auf der abgebrochenen Apsismauer (Foto IUHA).

der Bestattung unklar. Da die Skelettreste jedoch so in der Verfüllung liegen, dass sich das Skelett genau darin ausgegangen wäre, scheint es sich tatsächlich um die zugehörige Grabgrube zu handeln.

Auf der Grabzeichnung wurde jedoch keine Grabgrube dokumentiert; die Steine der Umgebung wurden möglicherweise zur Einfassung benützt.

Bestattung: Fötus (9.–9,5. Lunarmonat);⁷ Großteil des Skeletts vorhanden, teilweise fragmentiert

Ein Großteil des Skeletts war durch die Grabungstätigkeit bereits vor der Dokumentation entfernt worden, in situ waren noch der Brustkorb, das Becken und einige Knochen der oberen Extremitäten; W – O orientiert. FNR. 12.514.

Keine Funde.

Grube Verf. 7 (Taf. I: 4)

Unter der Außenseite der nördlichen Mauer der Kirche wurde eine Grube dokumentiert. Sie wurde ab Planum 2 auf einer Länge von 110 cm erfasst und misst an ihrer Sohle 160 x 90 cm, T. mind. 85 cm. Dabei zieht sie 40 cm unter die unterste Steinlage der Mauer. Sie ist stratigraphisch somit älter als die Kirche und war bereits vor deren Bau verfüllt worden. Aus ihrer Verfüllung (1986/StF. 7) bzw. von ihrer Sohle (1986/StF. 14) stammen Reste zweier Individuen:

1986/StF. 7 (Abb. 8; Taf. I: 5)

Position: S 139; an der nördlichen Außenseite der Kirche.

Befund: Mittig in der als Grube angesprochenen Verfärbung 7, nur wenige cm höher als StF. 14.

Bestattung: Infans II (ca. 9 J.);⁸ das linke Schien- sowie Wadenbein lag noch scheinbar in originaler Lage, in Längsrichtung der Grube. Die in einem Abstand von etwa 30 cm dokumentierten weiteren Knochen könnten jene des Beckens sein. Weitere Knochen, genaue Position unbekannt: ein Kiefer- sowie Wirbelfragment, eine Elle und einzelne Knochen der Füße; FNR. 12.926, (1986/StF. 7), 13.389 (StF. 12), Unterkieferfragment 53.348 (1986/StF. 7), 13.390 (1986/StF. 13).

Keine Funde.

1986/StF. 14 (Abb. 9; Taf. I: 6)

Position: S 139; an der nördlichen Außenseite der Kirche.

Befund: In der als Grube angesprochenen Verfärbung 7.

Bestattung: Infans I (6–7 J.);⁹ zwei Langknochen parallel zueinander, in wenigen Zentimetern Abstand. Da es sich dabei um den rechten Oberarmknochen und die linke Speiche handelt (weitere wurde bei der anthropologischen Aufnahme die rechte Tibia-Epiphyse dokumentiert) waren diese Knochen offensichtlich nicht (mehr) im Sehnenverband. Sollte es sich ursprünglich tatsächlich um eine Bestattung an dieser Stelle gehandelt haben ist von einer starken Verlagerung auszugehen.

Eine Hälfte der Ulna war an die obenauf liegende Steinplatte der untersten Steinlage der Kirchenmauer angemörtelt.

FNR. 13.391.

Keine Funde.

1986/StF. 10

Position: S 139; in der Apsis.

Befund: beim Sieben des Aushubs aus der Apsis aufgefunden

Bestattung: Neonatus;¹⁰ Teile der Extremitäten, des Schädels und des Beckens vorhanden. FNR. 13.203M.

Keine Funde.

1986/StF. 11 (Abb. 10; 14; Taf. II: 3–5)

Position: S 139; in einer Störung der Apsismauer.

Befund: Die noch vorhandenen Fundamentreste der Apsis war von innen ausgebrochen worden; dabei wurden bis zu drei Lagen Granulitplatten, im Vergleich zur Außenseite, entfernt (Taf. II: 5), was einer Höhe von 30 cm entspricht. Dies betrifft lediglich jene Breite, auf der das Skelett niedergelegt wurde (ca. 44 cm). Insgesamt waren auf einer Länge von ca. 1,2 m (ein bis drei) Steinlagen entfernt worden. Unter der Bestattung waren zwei Lagen Granulitplatten belassen worden. Dabei war Steinmaterial lediglich soweit entfernt worden, wie es zur Niederlegung des Infans nötig war; der Bereich „hinter“ der Bestattung, im Kernbereich und an der Außenseite der Mauer war bis zum früheren Abbruchsniveau ungestört verblieben. (Höhe der Mauer im ungestörten Bereich ca. 54 cm). Die Bestattung liegt direkt auf einem Stein auf. Scheinbar war sie auch mit Steinen/Abbruchverwurf bedeckt worden, wonach sich der Bereich jedoch nach wie vor von der umgebenden Mauer unterschied, denn die Ausgräber räumten Steine beiseite bevor sie das Skelett fanden. Dabei wurden häufige Mörtelbrocken festgestellt.¹¹

Bestattung: Fötus, 8. Lunarmonat;¹² Großteil des Skeletts vorhanden, teilweise fragmentiert; scheinbar leicht seitlich gehockte Körperhaltung,¹³ SW – NO orientiert. FNR. 13.322.

Keine Funde.

1988/2 (Abb. 11; 13; Taf. II: 1, 2).

Position: S 174; 4,4 m nördlich der Apsis(-schulter).

Befund: Sehr schmale, seicht in den Fels gehauene Grabgrube; mit vier Granulitplatten und einem Gneisstein abgedeckt, wobei die Steine das Skelett in Länge und Breite nur um wenige Zentimeter überragen. Die Gneisplatte liegt über einer Granulitplatte im Kopfbereich. Die Füße befinden sich stratigraphisch über einer Pfostenloch (bzw. Pfostengruben)-Verfüllung.

Bestattung: Adult (25–30 J.);¹⁴ Mann. Gestreckte Rückenlage, Kopf nach links, rechter Arm über dem Bauch im

⁷ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.282.

⁸ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.284, 25.289, 25.290.

⁹ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.291.

¹⁰ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.287.

¹¹ Von den Ausgräbern wurde die Assoziation einer Einmauerung erwähnt, jedoch wieder verworfen.

¹² NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.288.

¹³ Bemerkung der Ausgräber.

¹⁴ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.296.

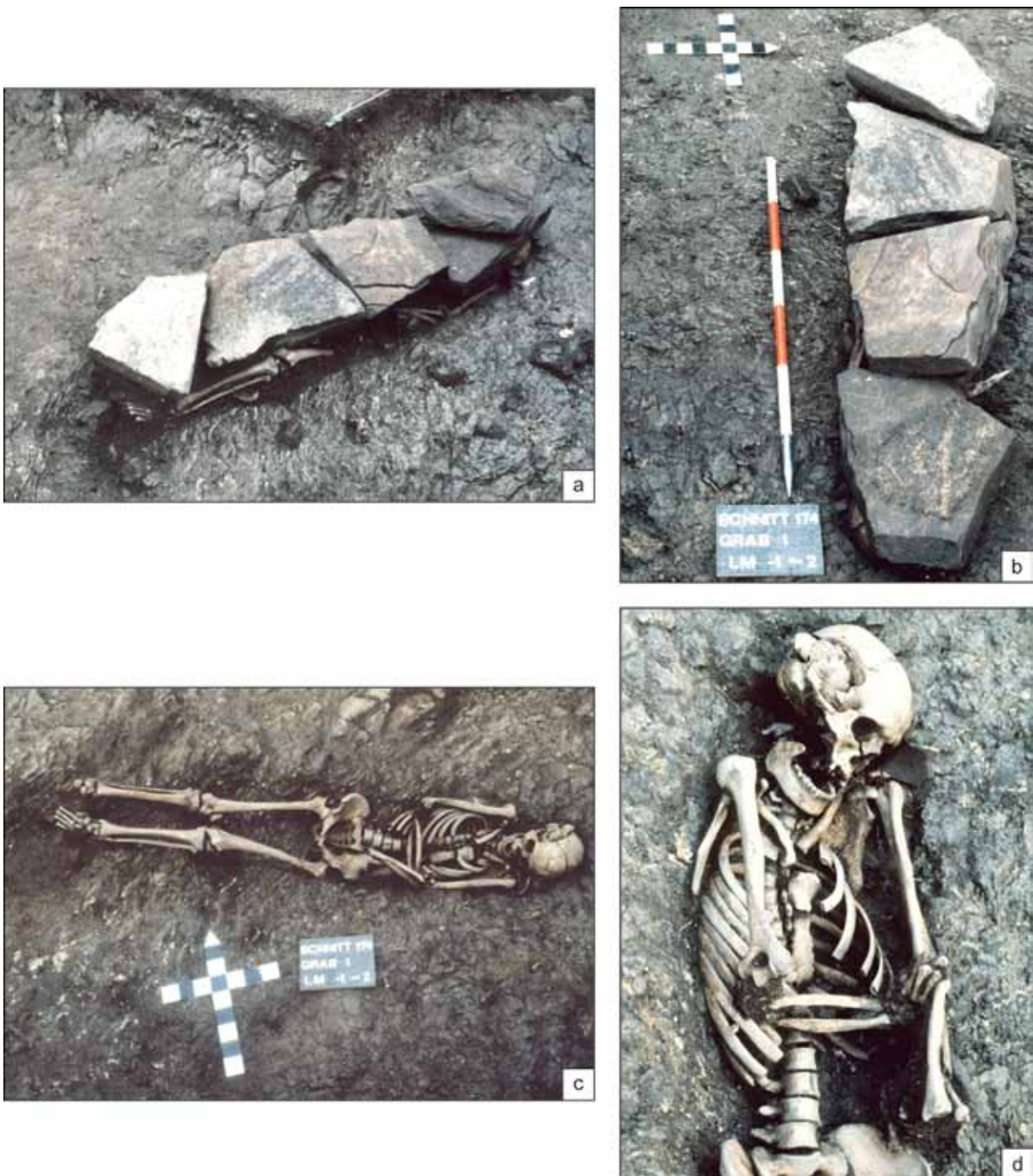

Abb. 11. Bestattung eines Erschlagenen (1988/2), nördlich der Apsisschulter (Foto IUHA); a, b – Ansicht der Steinabdeckung (a – daneben Bestattung 1988/3); c – der Erschlagene; d – Detailansicht des Erschlagenen (Oberkörper).

rechten Winkel angewinkelt, Hand liegt auf linkem Ellenbogen, linker Arm gestreckt neben dem Körper, linkes Bein leicht angewinkelt,¹⁵ linke Hand und rechter Fuß nicht erhalten. Das Skelett weist etliche (Hieb-)Verletzungen am Schädel, am Hals und an den Extremitäten auf. Sie wurden wohl „mit einer scharf-

kantigen, schmalen und eher leichten Waffe“ zugefügt, und weisen unter anderem auf eine Dekapitation hin (Teschler-Nicola/Wiltchke-Schrotta 1990). OSO – WNW orientiert. FNr. 23.644.

Funde: Links des Schädels Bruchstück frühmittelalterlicher Keramik (FNr. 2.651; verschollen). Zwischen

¹⁵ Notiz der Ausgräber.

oder etwas unter den Granulitplatten lag außen am rechten Ellenbogen ein länglicher Tierknochen (ohne FNr.; verschollen).

1988/3 (Abb. 11: a; Taf. II: 1)

Position: S 174; 3,5 m nördlich der Apsis(-schulter).

Befund: Keine Grabgrube dokumentiert. Die Knochen lagen in etwa OSO – WNW streuend, 30 cm von Bestattung 1988/2 entfernt; offenbar stark gestört, da nicht im Sehnenverband.

Bestattung: Neonatus (0–6 M.);¹⁶ Oberarmknochen, linkes Schulterblatt sowie Teile des Schädels vorhanden sowie weitere, nicht zu diesem Individuum gehörige Knochenfragmente. FNr. 23.648.

Keine Funde.

AUSWERTUNG

Vereinzelte Knochen

Theoretisch könnten die vereinzelten Knochen, die im Kircheninnenraum gefunden wurden (siehe oben) – zwei Wirbel und ein Fragment eines Oberschenkels – zu ein und demselben erwachsenen Individuum gehört haben; das Geschlecht ist unbestimmbar.¹⁷ Jeweils zwei davon fanden sich nahe bei einander im NO-Teil des Schiffes (FNr. 12.868, 12.990) zwischen Pl. 2 und 4 und zwei im S-Teil der Apsis, unmittelbar innen am Mauereck des Überganges der Apsisschulter zur Apsis (FNr. 12.308, 12.319) zwischen Pl. 1 und 2. Die Interpretation als Reste einer Zentralbestattung¹⁸ ist jedoch unwahrscheinlich, handelt es sich doch um sehr geringe Knochenreste, die außerdem im Verstoß gefunden wurden und somit am ehesten durch eine nachträgliche Störung hierher gelangt sein können. Weiters wurde keine entsprechende Grabgrube im Kircheninneren erfasst. In der Apsis sowie im Bereich des Übergangs zum Kirchenraum wurde zwar eine Grube aufgedeckt, diese weist jedoch nicht die Form und Regelmäßigkeit einer Grabgrube auf. Ihre Sohle ist besonders an ihrem Westrand unregelmäßig, sodass es möglich scheint, dass hier weitere Befunde vorhanden waren, jedoch nicht erkannt wurden. Da im Gräberfeld auf

der Oberen Holzwiese eine Sekundärbestattung eines adulten (20–25 J.) Mannes dokumentiert wurde (Grab 22),¹⁹ wurde abgeklärt, ob die Streufunde aus der Kirche zu diesem Individuum gehören könnten, also eine Translatio von hier stattgefunden haben könnte. Dies ist jedoch nicht der Fall, da gleiche anatomische Elemente erhalten sind.²⁰

Weiters fanden sich vereinzelte Knochen eines Neonatus im NO-Viertel des Kirchenschiffes.²¹ Außerdem ist das Unterkieferfragment von einem Kind²² im Profilriegel der Kirche zu erwähnen.

Bei diesen vereinzelten Knochen handelt es sich wohl um Reste von beim Bau der Kirche bzw. der Vorbereitung der Terrains auf diesen gestörte Bestattungen, die sowohl urgeschichtlich²³ als auch frühmittelalterlich sein könnten.

Die Bestattungen

Als tatsächliche Bestattungen können aufgrund der Menge der erhaltenen Knochen des Individuums und ihrer artikulierten Lage jene der Individuen 1988/2, 1975/1, 1986/StF. 5, 1986/2 und 1986/StF. 11 angesehen werden. Einige in ihrer Lage zueinander nicht dokumentierte Knochen eines Individuums (etwa vom Sieben) oder wenige artikuliert Knochen fanden sich bei den Individuen 1986/StF. 7 + 1986/StF. 12, 1986/StF. 10 und 1988/3, sodass auch hier als Hintergrund vor Ort niedergelegte Bestattungen angenommen werden können. In einem Fall (1986/StF. 14) sind lediglich zwei offenbar verlagerte Knochen vorhanden.

Die Altersverteilung

Bei den Bestatteten (bzw. Skelettresten) handelt es sich um eine Frühgeburt (8. LM) und vier Neonaten (davon einer 0–6 Mon.), ein Infans I (6–9 Mon.) sowie einen adulten Mann (25–30 J.).

Ein Infans I (6–7 J.) und ein Infans II (ca. 9 J.) werden in Folge ausgeklammert. Denn ihre Reste wurden in der Verfüllung einer Grube gefunden,

¹⁶ NHMW – Anthropologie – OSTE Inv. Nr. 25.297.

¹⁷ Freundliche Mitteilung Wiltshke-Schrotta, Anthropologische Abteilung des NHMW: Es handelt sich um 1986/StF. 3 (Inv. Nr. 25.280, FNr. 12.308: oberster Brustwirbel) und 1986/StF. 6 (Inv. Nr. 25.283, FNr. 12.868: Fragmente des rechten Oberschenkelknochens) sowie 1986/StF. 8 (Inv. Nr. 25.285, FNr. 12.990: zwei Knochensplitter, die auch tierischen Ursprungs sein können) und 1986/StF. 4 (Inv. Nr. 25.281, FNr. 12.319: oberer Lendenwirbel). Die Inv. Nr. wurden im Zuge der Inventarisierung von der Anthropologischen Abteilung des NHMW vergeben.

¹⁸ Der Ausgräber spricht von einem beraubten Stiftergrab in der Apsis der Kirche, genauer einer fast vollständig geplünderten Grabgrube mit nur wenigen Knochenresten: *Friesinger/Friesinger* 1991, 14, 19.

¹⁹ *Nowotny* 2018, 45, Abb. 23: 136; 111: 232 f.; Taf. 6.

²⁰ Freundliche Mitteilung Wiltshke-Schrotta, Anthropologische Abteilung des NHMW.

²¹ 1986/StF. 9 (Inv. Nr. 25.286, FNr. 13.000: Oberschenkelfragment) zwischen Planum 3 und 4.

²² FNr. 53.348 zu 1986/StF. 7 (Inv. Nr. 25.284) zugeordnet.

²³ Siehe hierzu weiter unten im Kapitel „Zeitstellung der Bestattungen im Verhältnis zur Kirche“.

Abb. 12. Kartierung der Alterklassen der in und um die Kirche auf der Unteren Holzweise von Thunau niedergelegten Bestattungen. Legende: a – Fötus; b – Neonatus; c – Infans I; d – Infans II; e – Adultus (Kartengrundlage: M. Doneus, IUHA; Graphik E. Nowotny).

welche von der nördlichen Mauer der Kirche geschnitten wird (1986/StF. 7 + 1986/StF. 12, 1986/StF. 14). Sie wurden also offenbar bereits vor dem Bau der Kirche niedergelegt.

Positionierung der Bestattungen/Skelettreste (Abb. 12)

Ein Individuum war im Innenraum der Apsis bestattet worden (Neonatus). Eine Frühgeburt war auf der – bereits abgebrochenen – Apsismauer niedergelegt worden.

Skelettreste dreier Individuen (ein Infans I, ein Infans II) fanden sich in einer Grube, die bereits von der nördlichen Kirchenmauer geschnitten wird.

Etwas (4,4 m) nordöstlich der Kirche wurde das Grab eines erschlagenen adulten Mannes und – direkt daneben in Richtung Kirche – eines Neugeborenen aufgedeckt und 12,3 m westlich ein Baby (6–9 Mon.) sowie 2,1 m östlich der Apsis ein Neonatus.

Bestattungssitten

Grabgrube

Grabgruben konnten lediglich in drei Fällen dokumentiert werden, wobei eine in den Fels ein-

getieft war. Von den restlichen Bestattungen fanden sich nur Reste, etwa von drei Individuen in einer durch ihre Form und Ausmaße nicht als Grabgrube anzusprechenden Grube, oder sie wurden beim Sieben entdeckt oder waren auf der Apsismauer niedergelegt worden.

Die Grabgruben waren – zumindest ab dem ersten Planum auf welchem sie dokumentiert wurden – sehr seicht (nur wenige cm tief) und relativ eng bemessen, die Wände verliefen also nahe der Bestatteten (Bestattung 1986/2 und 1988/2). Bei 1986/StF. 5 ist die Sohle der kurz rechteckigen Grube 63 cm tiefer als das Niveau des Skelettes. Gegebenenfalls wurde hier eine ältere Grube wiederverwendet.

Gestaltung und Orientierung

Es fanden sich keinerlei Hinweise auf Holzeinbauten. Bestattung 1988/2 war mit fünf Steinplatten abgedeckt (siehe Abb. 11: a, b), wobei die Steine das Skelett in Länge und Breite nur um wenige Zentimeter überragten. Es handelt sich um vier Granulitplatten, über jener im Kopfbereich lag zusätzlich eine Gneisplatte.

Die Orientierung ist dreimal W – O²⁴ bzw. SW – NO²⁵ (auf der Apsismauer) sowie in je einem Fall OSO – WNW²⁶ und NNO – SSW²⁷ (in der Apsis).

²⁴ Bestattung 1975/1 und 1986/StF. 5.

²⁵ Bestattung 1986/StF. 11.

²⁶ Bestattung 1988/2.

²⁷ Bestattung 1986/2.

Diese beiden letztgenannten starken Abweichungen von der Regel betreffen die Bestattungen des Erschlagenen sowie jene in der Apsis.

Die Orientierung stimmt lediglich in einem Fall klar mit jener der Kirche, welche W(NW) – O(SO) orientiert ist, überein (1988/2).

Körperhaltung

Falls festzustellen, war die Körperhaltung jene der gestreckten Rückenlage²⁸ oder – möglicherweise – eine leichte seitliche Hockerstellung, was die Bestattung auf der Apsismauer betraf.²⁹

Bei lediglich zwei Bestattungen lagen die Arme noch in situ: Im Fall von 1988/2 ruht der linke Arm gestreckt neben dem Körper, während der rechte rechtwinklig abgebogen über dem Bauchbereich liegt, wobei die Hand auf linkem Ellenbogen ruht. Bei Grab 1986/2 (in der Apsis) ruhen die Arme gestreckt neben dem Körper. Bei 1986/StF. 5 ist eine Verlagerung des rechten Unterarmes, der im Bauchbereich liegt, wahrscheinlich, da auch die Beckenknochen etwas disloziert sind. Ein Großteil des Skelettes war bereits durch die Grabungstätigkeit vor der Dokumentation entfernt worden. Der linke Arm ist gestreckt neben dem Körper dokumentiert.

Bezüglich der Armhaltung wurde bei St. Stephan, Wien festgestellt, dass sich diese etwa am Übergang vom Hoch- zum Spätmittelalter von „gestreckt neben dem Körper bis angewinkelt über dem Becken zu deutlicher abgewinkelt im Brustbereich“ (Kühntreiber 2013, 209) oder oberhalb des Beckens änderte. Mit seiner ¹⁴C-Datierung ins hohe Mittelalter passt der Erschlagene von der Unteren Holzweise also nicht in dieses Schema. Er weicht aber ohnehin ab, da ein Arm ja neben dem Körper ruht.

Ausstattung

Eindeutig zuzuordnende Ausstattungsgegenstände waren bei keiner der Bestattungen vorhanden. An möglichen Beigaben wurden bei der stark gestörten Bestattung 1975/1 zahlreiche Scherben sowie in der Nähe ein Eisenstück und ein Stück Holzkohle gefunden. Bei Bestattung 1988/2 lag links des Schädels eine frühmittelalterliche Keramik-Scherbe. Zwischen oder etwas unter den die Bestattung bedeckenden Granulitplatten befand sich außen am rechten Ellenbogen ein länglicher Tierknochen.

Bei vielen dieser Funde ist durchaus denkbar, dass sie aus älteren Siedlungskontexten im Rahmen der Bestattungen umgelagert wurden.

Die ¹⁴C-Datierung (zumindest der Bestattung 1988/2) ins hohe Mittelalter macht es unwahrscheinlich, dass es sich bei den Keramikfragmenten um Reste von Grabbeigaben handelt. Denn die Beigabe von Keramikgefäßen hatte bereits seit dem 9. Jh. immer mehr abgenommen, wobei es jedoch immer wieder Ausnahmen gibt (Kühntreiber 2013, 219; Obenaus 2008, 199).

DATIERUNG

¹⁴C-Datierungen

Erste ¹⁴C-Datierungen an zwei Bestattungen wurden im Jahr 2003 am VERA³⁰ durchgeführt, eine zweite Charge Messungen – an vier Bestattungen/Knochen – folgte 2019 im Labor Posen (Poznań) mit Unterstützung des Landes Niederösterreich.

Der Erschlagene (1988/2; Abb. 13) erbrachte ein ¹⁴C-Datum von 1165–1220 auf Sigma 1 (68,3 %) bzw. 1050–1263 auf Sigma 2 (95,4 %; 1050–1081 [8,5 %] und 1152–1263 [86,9 %]; VERA-2651 – Teschler-Nicola/Wiltschke-Schrotta 1990). Da dieser im Alter von 25–30 Jahren starb, muss die Tatsache, dass Kollagen lediglich bis zum Alter von 25–30 Jahren eingelagert wird, bei der Ermittlung der Sterbezeit nicht berücksichtigt werden.

Der auf der abgebrochenen Apsismauer niedergelegte Fötus (1986/StF. 11; Abb. 14; VERA-2651) datiert 1285–1384 auf Sigma 1 (68,3 %; 1285–1384

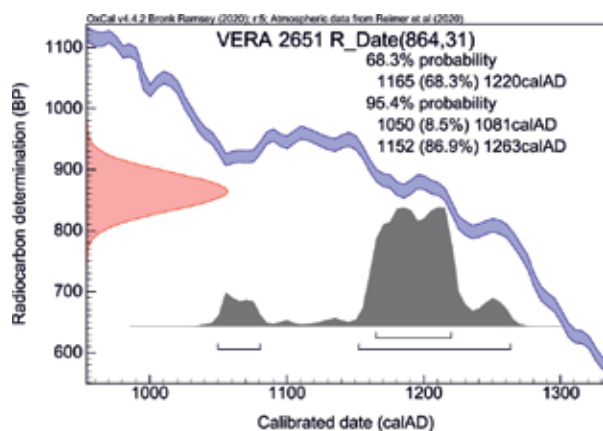

Abb. 13. Kalibrationsgrafik der ¹⁴C-Messung des Erschlagenen (Bestattung 1988/2; Daten VERA, Universität Wien; Graphik E. Nowotny).

²⁸ Bestattung 1986/2, 1986/StF. 5, 1988/2.

²⁹ Bestattung 1986/StF. 11.

³⁰ AMS-Anlage VERA (Vienna Environmental Research Accelerator, Universität Wien), durchgeführt von Eva Maria Wild.

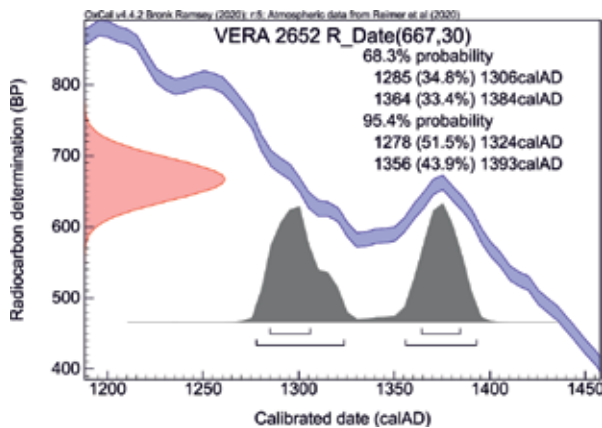

Abb. 14. Kalibrationsgrafik der ^{14}C -Messung des auf der abgebrochenen Apsis-Mauer niedergelegten Embryos (Bestattung 1986/StF. 11) Daten VERA, Universität Wien; Graphik E. Nowotny).

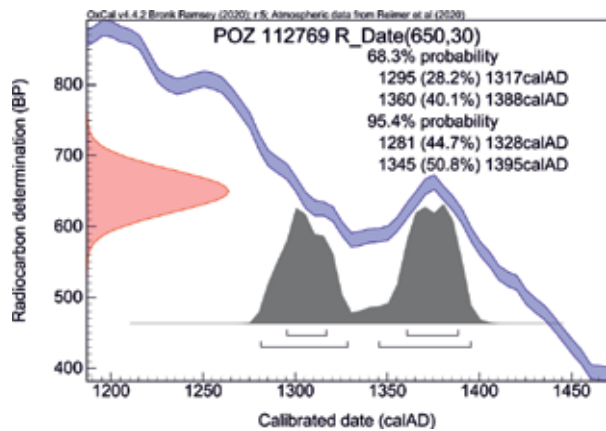

Abb. 15. Kalibrationsgrafik der ^{14}C -Messung des Neonatus östlich der Apsis (1986/StF. 5) (Daten Labor Poznań; Graphik E. Nowotny).

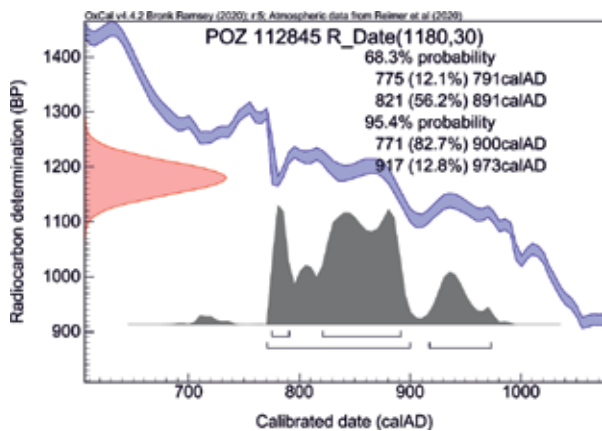

Abb. 16. Kalibrationsgrafik der ^{14}C -Messung des Infans II (1986/StF. 12) in einer von der nördlichen Kirchenmauer geschnittenen Grube (Daten Labor Poznań; Graphik E. Nowotny).

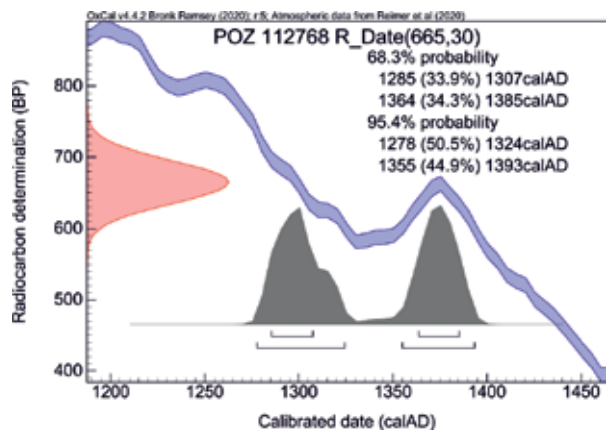

Abb. 17. Kalibrationsgrafik der ^{14}C -Messung des innerhalb der Apsis niedergelegten Neonatus (1986/2; Daten Labor Poznań; Graphik E. Nowotny).

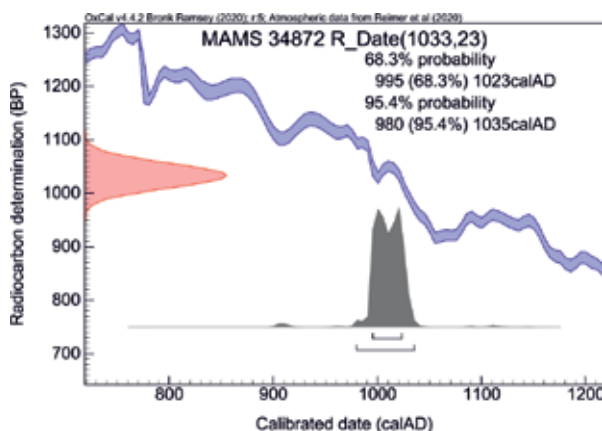

Abb. 18. Kalibrationsgrafik der ^{14}C -Messung der Kirche: Holzkohle aus einer Mörtelprobe der Außenseite der Apsis (Daten Klaus-Tschira-Archäometrie-Zentrum, Universität Heidelberg; Graphik E. Nowotny).

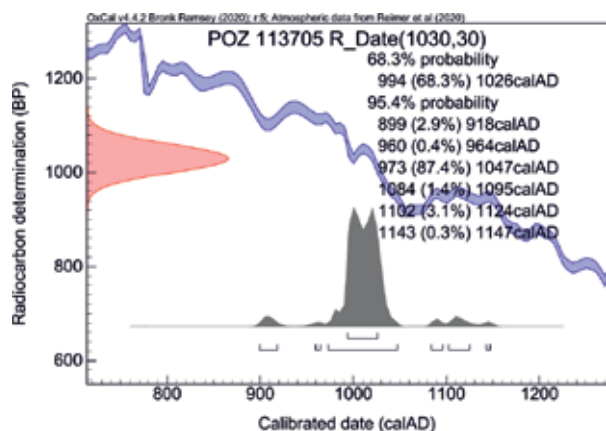

Abb. 19. Kalibrationsgrafik der ^{14}C -Messung der Kirche: Holzkohle aus einer Mörtelprobe vom Sieben der ersten und zweiten Steinlage im mittleren Bereich der Nord-Mauer der Kirche (Labor Poznań; Graphik E. Nowotny).

[34,8 %] bzw. 1364–1384 [33,4 %]) bzw. 1278–1393 auf Sigma 2 (95,4 %; 1278–1324 [51,5 %] bzw. 1356–1393 [43,9 %]).

Der Neonatus (1986/StF. 5; Abb. 15) östlich der Apsis datiert 1295–1388 auf Sigma 1 (68,3 %; bzw. 1281–1395 auf Sigma 2 [95,4 %]). Die Probe an einem der Langknochen des Infans II (1986/StF. 12 = 1986/StF. 7; Abb. 16) in einer von der nördlichen Kirchenmauer geschnittenen Grube datiert 775–891 (68,3 %) und 771–973 (95,4 %), davon 771–900 (82,7 %). Der innerhalb der Apsis, unter dem Verstoß ihrer Mauer (?), niedergelegte Neonatus (1986/2; Abb. 17) erbrachte ein ¹⁴C-Datum von 1285–1385 auf Sigma 1 (68,3 %) bzw. 1278–1393 auf Sigma 2 (95,4 %).

Die Datierung der Kirche war seit ihrer Auffindung Gegenstand von Diskussionen. So war sie vorerst ins Frühmittelalter datiert worden, genauer in die Bestehenszeit der befestigten Höhensiedlung auf dem Schanzberg (*Friesinger/Friesinger* 1991, 13 f., 19; *Kaltenegger* 2007, 140). Erst 2018 wurden erste Holzkohlen aus Mörtelproben der Kirche ¹⁴C-datiert,³¹ 2019 folgten weitere.³²

Die Probe FNr. 12.603 (LaborNr. 34.872) aus dem Jahr 2018 (Abb. 18) ergab ein kalibriertes Datum von 995–1023 (68,3 % Sigma 1) bzw. 980–1035 (95,4 % Sigma 2).³³ Die Mörtelprobe stammt laut Fundzettel von der „äußeren Apsis“, aus deren nördlicheren Hälfte. Damit war wohl die Außenseite der Apsis gemeint.³⁴ Die 2019 datierte Probe (Abb. 19; FNr. 13.396/7, LaborNr. 113705) erbrachte 994–1026 (68,3 % Sigma 1) und 899–1147 (95,4 % Sigma 2), davon 973–1047 (87,4 %). Dieser Mörtelbrocken stammt vom Sieben der ersten und zweiten Steinlage im mittleren Bereich der Nord-Mauer der Kirche.

Da von den Mauern lediglich die unteren Lagen erhalten waren und kein Verputz vorhanden war, liegen hiermit Daten für die Errichtung der Kirche vor. Genau genommen sind es termini postquem für den Bau der Kirche, da keine Waldkante vorhanden war und da unbekannt ist, wie lange das Holz nach seiner Schlagerung gelagert worden war (sog. Altholz-Problem), bevor es beim Kalkbrennen/nach dem Brennen des Kalks in die Mörtelmasse gelangte.

Die Kirche wurde also in oder nach den Jahrzehnten um 1000 errichtet.

Zeitstellung der Bestattungen im Verhältnis zur Kirche

Von jenen Bestattungen, die in keinem direkten räumlichen Zusammenhang mit der Kirche stehen – das Grab eines Erschlagenen adulten Mannes (1988/2) und eines Neugeborenen nördlich (1988/3), eines Babys (6–9 Mon.; 1975/1) westlich und eines Neonatus östlich der Apsis (1986/StF. 5) gibt es vom erst- und vom letztgenannten Individuum ¹⁴C-Daten: Die ¹⁴C-Daten des Erschlagenen (1988/2) implizieren, dass er – geht man von seiner wahrscheinlichsten Datierung (1152–1263) und vom tpq. der Errichtung der Kirche (995–1023) aus – spätestens sechs Generationen nach der frühestmöglichen Errichtungszeit der Kirche niedergelegt wurde. Beim Neonatus (1986/StF. 5) östlich der Apsis ist dieser Zeitraum noch länger. Der Erschlagene liegt nahe der Kirche und ist ähnlich orientiert.³⁵ Dies ist die älteste Bestattung, die mit hoher Wahrscheinlichkeit auf die Kirche Bezug nimmt; somit ergibt sich ein terminus antequem für ihre Erbauung.

Aufgrund des geringen Abstandes der Knochenstreuung eines Neugeborenen (1988/3) zum Erschlagenen von ca. 30 cm ist wohl am ehesten davon auszugehen, dass dieses hier gleichzeitig oder bald in der Zeit danach niedergelegt wurde, denn es ist bei unregulär angelegten Bestattungen unwahrscheinlich, dass sie (siehe unten zur Interpretation) markiert wurden und somit lange „sichtbar“ blieben.

Durch die ¹⁴C-Daten des Fötus auf der abgebrochenen Apsismauer ist ein terminus antequem des fortgeschrittenen 13. Jh. bis ins fortgeschrittene 14. Jh. für den Verfall bzw. den Abriss (bis auf die untersten Lagen) der Kirche gegeben. Da der Bereich, in dem sich der Neonatus (1986/2) im Innenraum der Apsis fand, mit Verstoß bedeckt war, muss diese Bestattung vor dem Verfall/Abriss der Kirchenmauern niedergelegt worden sein und gibt für diesen somit einen terminus postquem des fortgeschrittenen 13. Jh. bis ins fortgeschrittene 14. Jh. Sollte hier nicht ein hölzerner Vorgängerbau existiert haben,³⁶ was eine ältere Bestattung genau an dieser Stelle erklären könnte, ist davon auszugehen, dass die Niederlegung des Neonatus wohl nach der Auflassung der Kirche geschah, da hier ja nicht offiziell bestattet werden durfte (siehe unten).

³¹ Am Klaus-Tschira-Archäometrie-Zentrum an der Universität Heidelberg, ein Institut des Curt-Engelhorn-Zentrums für Archäometrie Mannheim (MAMS), in Auftrag gegeben von Falko Daim, dem hier für das zur Verfügung Stellen der Daten gedankt sei.

³² Labor Posen (Poznań) mit Unterstützung des Landes Niederösterreich.

³³ Eine zweite Probe (FNr. 13.006) enthielt ausreichend Kohlenstoff, jedoch nur 2,9 %, und erbrachte einen Ausreisser von 13 000 BP.

³⁴ Theoretisch könnte auch das Äußere der Mauer im Gegensatz zum Inneren der Mauer, und somit die innere oder äußere Außenwand gemeint sein.

³⁵ Der Bau ist OSO – WNW orientiert. Eine ähnliche Orientierung weist der Erschlagene auf, weicht jedoch etwas stärker nach Süden ab.

³⁶ Auch derartige Überlegungen müssen an anderer Stelle erfolgen.

Abb. 20. Datierung der in und um die Kirche auf der Unteren Holzwiese von Thunau niedergelegten Bestattungen. Legende: a – Datierung unklar; b – frühmittelalterliche Bestattung; c – hochmittelalterliche Bestattung; d – spätmittelalterliche Bestattung (Kartengrundlage: M. Doneus, Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie der Universität Wien; Graphik E. Nowotny).

Ein weiteres ^{14}C -Datum betrifft stratigraphisch mit der Kirche in Zusammenhang stehende menschliche Knochen: 1986/StF. 12 (= 1986/StF. 7) ist eines der mit einigen Knochenresten repräsentierten zwei Individuen, die sich – teilweise im Sehnenverband – in einer Grube fanden, welche von der nördlichen Kirchenmauer geschnitten wurde. Die Probe datiert 777–887 (68,2 %) und 730–951 (95,4 %), davon 769–901 (87,5 %). Es handelt sich also um eine frühmittelalterliche Bestattung, die beim Bau der Kirche gestört wurde. Das Gleiche mag für die Reste der zwei weiteren Individuen aus der gleichen Grube bzw. dem gleichen Bereich gelten, wenn auch nicht restlos auszuschließen ist, dass es sich um urgeschichtliche Reste handelt: Da es am Schanzberg urnenfelderzeitliche Befunde und Funde gibt,³⁷ könnten auch die Knochen durchaus in diese Zeit datieren. Denn ein durch eine ^{14}C -Messung betroffener Knochen aus einem in diese Periode datierten Befund der Oberen Holzwiese zeigt eine Sonderbehandlung von Verstorbenen auf: Diese waren nicht verbrannt, sondern Teile von ihnen zusammen mit Gefäßen in einer Grube deponiert worden (Lochner 2018, 33). Daneben sind aber von der Unteren Holzwiese auch Bestattungen im Siedlungskontext sowie am inneren Fuß des östlichen Walles am Steilabbruch zum Kamp bekannt, die durch ihre Ausstattung eindeutig ins Frühmittelalter zu stellen sind.

Es ist zusammenzufassen, dass zu verschiedenen Zeiten in und bei der Kirche auf der Unteren Hol-

zwiese vereinzelt Bestattungen niedergelegt wurden (Abb. 20). Frühmittelalterliche Bestattungen sind sowohl im Bereich der später erbauten Kirche als auch am Südrand der Unteren Holzwiese nachgewiesen. Im Hochmittelalter wurde ein Erschlagener (und daneben wohl auch ein Neonatus) unweit der Kirche bestattet; sie muss also in dieser Zeit bereits gestanden haben. Im Spätmittelalter (spätes 13.–spätes 14. Jh.) wurden drei Bestattungen niedergelegt: Ein Fötus auf der abgebrochenen Apsismauer, ein Neonatus etwas östlich der Apsis und ein Neonatus im Innenraum der Apsis. Bei der Niederlegung des Letztgenannten müssen die Wände der Kirche zumindest noch teilweise gestanden sein. Der endgültige Verfall/Abbruch der Mauern der Kirche liegt somit zwischen dem späten 13. und dem späten 14. Jh. (1280–1380). Dieser Zeitraum würde sich auch mit der Auflassung der Burg Thunau („Ruine Schimmelsprung“) zur Deckung bringen lassen.

Nicht zuletzt deuten die, für eine hoch aufgehende Steinkirche wohl zu geringen, Schuttmengen auf Steinraub im Hoch-/Spätmittelalter hin.

Die Kirche wurde also frühestens im späten 10. Jh. und spätestens vor dem letzten Drittel des 13. Jh. errichtet und muss spätestens vor dem letzten Viertel des 14. Jh. verfallen gewesen sein. In der Zeit zwischen (frühestens) dem ersten Viertel des 12. Jh. und (spätestens) dem späten 14. Jh. wurden – nach Ausweis der ^{14}C -Daten – vereinzelt Bestattungen in räumlichem Bezug zur Kirche niedergelegt.

³⁷ Freundliche Mitteilung E. Szameit.

GESCHICHTE UND ARCHÄOLOGIE DES RAUMES

Die politische Zugehörigkeit weiter Teile des Waldviertels im 9. Jh. ist unklar. So liegt auch der Raum um Thunau im Grenzgebiet zwischen (Ost-)Fränkischem Reich, (Groß-)Mähren und dem Gebiet der Böhmen (Zehetmayer 2007, 22, Abb. 2.1). In einer historischen Quelle wird ein *vir venerabilis* namens Joseph genannt, der 902/903 Güter zu Stiefern im unteren Kamptal dem Bistum Freising vermacht und dabei auch bereits Schenkungen seiner Vorfahren bekräftigt. Als Zeugen werden Personen sowohl mit bairisch-fränkischen Namen als auch mit biblischen und slawischen Namen genannt (Bitterauf 1905, Nr. 1037; Weltin/Zehetmayer 2008, Nr. 10b mit Kommentar). Hieraus wurde gefolgert, dass es sich bei dem Schenkenden um einen durch die Taufe mit einem biblischen Namen versehenen slawischen Edlen handle, dessen Sitz mit gewisser Wahrscheinlichkeit auf dem Thunauer Schanzberg (siehe Abb. 2) lag (Friesinger 1992; Friesinger/Friesinger 1991, 6; s.a. Szameit 1995, 280 f.). Eine weitere Nachricht, deren Bezug auf Thunau diskutiert wurde, ist jene aus den Annalen des Stiftes Altaich zum Jahr 1041 zur Eroberung und Zerstörung einer *urbs* an der Grenze der böhmischen Mark durch Luitpold, die dessen Vater, dem Markgrafen Adalbert, davor „entrissen“ worden war (Friesinger 1992, 69 ff.; Friesinger/Friesinger 1991, 21 f.).

Nach dem Sieg über die Ungarn 955 schreitet der ottonische Markenausbau erst langsam und im Donautal voran, so war abermals nur ein schmaler Streifen unmittelbar nördlich der Donau unter der Herrschaft der Ostfranken, nachdem 965/970 wieder eine Mark eingerichtet wurde. Ab der ersten Hälfte des 11. Jh. geht der Landesausbau dann durch die Siege über böhmische Truppen in den 1040er Jahren zunehmend deutlicher Richtung Norden voran, wobei dem Kamptal die Rolle einer Kolonisations-schneise zugesprochen wird. Als Hinweis darauf wird die Tatsache gewertet, dass die Bischöfe von Freising recht früh im hohen Mittelalter (spätestens in den 1020er Jahren) wieder in Schiltern präsent waren (Zehetmayer 2018, 173).

Nachdem der Ort 1082 durch die Bedrohung durch die Böhmen an Bedeutung gewonnen hatte (Zehetmayer 2018, 175 f.), erfolgte im letzten Jahrzehnt des 11. Jh. der Ausbau der Burg Gars (siehe Abb. 21) als Residenz unter Leopold II, worauf ein Dendrodatum des Bergfrieds von 1090 verweist. Dabei scheint der Mauerbefund darauf hinzudeuten, dass das zentrale „Feste Haus“ bereits einer älteren Burganlage angehörte (Fries 2018, 188). Diente das Kamptal tatsächlich als Kolonisationsschneise, so könnte das Gebiet um Thunau bereits vor dem angenommenen Burgenbau durch Markgraf Leopold II.

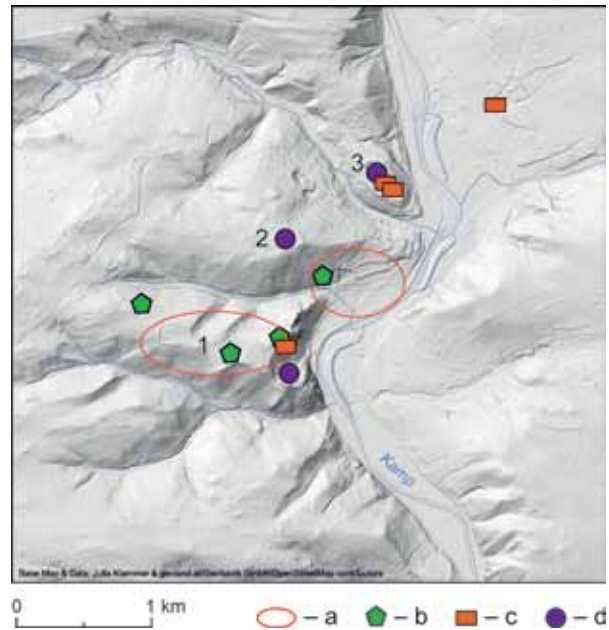

Abb. 21. Der Raum um Thunau im (Früh-)Mittelalter. Kartiert wurden im Text genannte (früh-)mittelalterliche Strukturen. 1 – Schanzberg Thunau; 2 – Goldberg; 3 – Garser Burgberg. Legende: a – frühmittelalterliches Nutzungsareal; b – frühmittelalterliche(s) Gräber(feld); c – mittelalterliche Kirche; d – mittelalterliche Wehranlage (Kartengrundlage Julia Klammer & Geoland.at/Geofabrik; Graphik E. Nowotny).

in die Babenbergermark integriert gewesen sein (Obenaus 2015a, 32), möglicherweise bereits in der Zeit zwischen 1020 und 1040 (Zehetmayer 2014, 92 ff.).

Gars war temporär regionales Zentrum des Landesausbaus bis Leopold III spätestens 1114 seinen Herrschaftsschwerpunkt weiter gegen Osten verlagerte (Fries 2018, 188). Ab diesem Jahr sind die Kuenringer als Burggrafen von Gars sicher nachweisbar, die von hier aus die herrschaftliche Erschließung des Waldviertels erfolgreich weiter vorantrieben. Dieses „später einflussreiche, bedeutende, landesfürstliche Ministerialengeschlecht“ hatte auf der Burg Gars bis zu seinem Erlöschen 1367 seinen Sitz (Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009, 142).

Archäologisch wurde festgestellt, dass nach dem Ende der frühmittelalterlichen Besiedlung des Schanzberges in der zweiten Hälfte des 10. Jh. (siehe oben) die zugehörige Talsiedlung von Thunau am Fuße des Goldberges (siehe Abb. 21) noch weiterlief. Der Ausgräber zieht für diese Zeit aufgrund der zunehmenden Verwestlichung der materiellen Kultur eine Art ottonenzeitliche „Protokolonisation“, ein lockeres Einbeziehen in ein zukünftiges Ausbaugbiet ohne unmittelbare Herrschaftsausübung in Erwägung (Obenaus 2018, 86). Um 1000 schließlich wurde auch diese Talsiedlung aufgegeben (Obenaus 2015a, 31; 2015b, 118). Im Zuge der Errichtung des neuen Herrschaftszentrums verlagerte sich der

Schwerpunkt der Siedlung wahrscheinlich zum heutigen Gars hin (*Obenaus 2015a*, 32; 2018, 86).

Ab dem späten 12. und dem beginnenden 13. Jh. wurden schließlich kleine Wehranlagen in der Nähe der Burg Gars (*Fries/Salzer 2014*, bes. 423 ff.; 2015) – die Ruine Schimmelsprung und das sog. „Kloster“ (siehe Abb. 21) – angelegt, die eher kurzzeitig in Benutzung waren. Als möglicher Grund für die Dichte der Burgen in diesem Raum wurde ein Kampzübergang Richtung Zitternberg angedacht, der schließlich mit der Errichtung der Kampbrücke bedeutungslos wurde (*Obenaus 2015a*, 32). Die Burg *Tumbenowe* (Schimmelsprung) bildete den Mittelpunkt einer lokal begrenzten Herrschaft. Sie musste 1209 bereits bestehen (*Fries/Salzer 2014*, 423) und erfuhr nach 1300 keine baulichen Veränderungen mehr (*Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009*, 149). Diese Herrschaft wurde durch eine Nebenlinie der Burggrafen von Gars errichtet, deren nähere Herkunft offen bleibt (*Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009*; *Fries/Salzer 2014*, 423).

RÄUMLICHE BETRACHTUNG EXTRA-SITE UND DER SOZIALE RAUM

Die lokale Landschaft

Zunächst soll die Kirche in einen größeren Kontext gesetzt werden, sprich in der lokalen Landschaft verortet werden (Abb. 21): Aufgrund der Position der Kirche am Ostrand des Plateaus des sich etwa 140 m über dem Kamp erhebenden Schanzberges (siehe Abb. 3) war sie bis weithin im Tal und die umgebende Landschaft hin sichtbar. Wie bereits oben ausgeführt wurde, wurde möglicherweise der mit Granulitplatten verblendete Wall in diesem Bereich abgetragen, um Baumaterial für die Kirche zur Verfügung zu haben und wohl auch um eine bessere Sichtbarkeit zu gewährleisten.

Die nächstgelegene mittelalterliche Baustruktur ist die Ruine Schimmelsprung, die etwa 240 m Luftlinie südlich der Kirche, auf einem zum Kamp abfallenden Geländesporn situiert ist. Zwischen den beiden Punkten bricht das Gelände zum Kamp ab, sodass Kirche und Burg gegenseitig nur über Umstände zu erreichen waren.

Der soziale Raum

Theorien zum sozialen Raum gehen davon aus, dass Landschaft, Kirchenarchitektur sowie Friedhöfe als soziale (Re-)Konstruktionen der Vorstellungen des Lebens nach dem Tode konzipiert wurden, also den Kosmos der irdischen und post-mortem Sphä-

ren (re)kreierten. Dabei wurden soziale Identitäten und Strukturen entworfen, gefestigt und angefochten (*Hausmair 2017b*, 212, 216 mit Literatur). Eine in der Höhe, gleichfalls gegen den Himmel sichtbar, errichtete Kirche wie jene von Thunau mag – unabhängig davon, ob sie noch in Verwendung stand oder nicht – als immerpräsente (da sichtbare) symbolische Verbindung von Erde und Himmel, als Art materialisierte göttliche Achse wahrgenommen worden sein (*Hausmair 2017b*, 221).

Mittelalterliche reguläre Bestattungsplätze

Es stellt sich die Frage danach, wo die Bevölkerung in der Zeit der irregulären Bestattungstätigkeit bei der Kirche der Unteren Holzweise regulär ihre Toten bestattete (Abb. 21). Das Gräberfeld am Goldberg scheint im Frühmittelalter als zentraler Bestattungsplatz der Bevölkerung des Umlandes gedient zu haben (*Obenaus 2014*, 85), wurde jedoch im 11. Jh., soweit bisher bekannt, nicht mehr belegt (*Obenaus 2011*, 529). Im heute genutzten Friedhof im Bereich der Babenbergerburg und der ehemaligen Pfarrkirche St. Gertrud erfolgten naturgemäß keine archäologischen Untersuchungen. Es sei zumindest der Erkenntnisstand zu den zugehörigen Kirchen zusammengefasst: Bezüglich der ehemaligen Pfarrkirche der Hl. Gertrud in Thunau belegten erst jüngst Bauforschungen, dass die ältesten erfassbaren Bauteile voll in den Gründungsbau integriert waren. Diese werden ins 12. Jh. (um/vor 1130) datiert (*Fries 2014*, 484, 500).

Ein Vorgänger der heutigen Pfarrkirche von Gars (Hll. Simon und Judas Thaddäus – ehemalige Marktkirche) wird erst 1282 urkundlich erwähnt (*Dehio 1990*, 239). Archäologische Untersuchungen der Kirche sind auch hier ausständig. Lediglich im Zuge von Erdarbeiten für eine Gasleitung wurden im Vorfeld der heutigen Pfarrkirche zahlreiche Bestattungen undokumentiert zerstört,³⁸ wodurch eine nähere Datierung derzeit unmöglich ist.

Mit der Einrichtung der Pfarre Gars, die eine der 13 Eigenpfarren war, auf deren Zehentbezug Leopold III gegenüber dem Passauer Bischof Reginmar im Jahr 1135 verzichtete (*Dienst 1981*, 31 ff.), wird aus logischen Überlegungen erst nach der Einsetzung der Kuenringer als Burggrafen um 1100 gerechnet. Es wird angenommen, dass sie aus einer davor bestehenden Eigenkirche entstand (*Zehetmayer 2014*, 101 f., 98), deren Lokalisierung unklar ist.

Als älterer Sakralbau ist die Burgkapelle der Burg Gars zu nennen. Diese wurde möglicherweise bald nach der Ernennung Ulrichs I zum Bischof von Passau 1092 (*Auer 2007*, 457) oder aber nach dem Tod

³⁸ Freundliche Mitteilung Martin Obenaus.

des Markgrafen 1095 (bis 1121) geweiht; hier gehen die Meinungen auseinander (Fries 2018, 182, Abb. 2; 187; Zehetmayer 2014, 102). Im *Dehio* (1990, 1176) ist sie noch deutlich später datiert.

Es ist also zumindest die Existenz der St. Gertrudskirche in Thunau ab dem 12. Jh. belegt und somit wahrscheinlich, dass hier die Menschen in dieser Zeit regulär bestatteten.

Die primäre Funktion der Kirche

Eine ausführliche Diskussion der Zugehörigkeit und primären Funktion der Kirche würde den Rahmen des vorliegenden Artikels sprengen; dies soll an anderer Stelle zusammen mit der umfassenden Vorlage ihrer Befundung erfolgen. Es sei an dieser Stelle lediglich festgestellt: Die Kirche wurde in den Jahrzehnten um 1000 oder in der Zeit danach bis spätestens im mittleren Drittel des 13. Jh. errichtet und verfiel spätestens vor dem letzten Viertel des 14. Jh. Sie wurde also vor, während oder nach dem Einbeziehen dieses Gebietes in die Babenbergermark errichtet. Prinzipiell kommen zwei Interpretationen der primären Funktion Kirche in Betracht: Es könnte sich um eine abseits gelegene Burgkapelle der Burg Schimmelsprung oder eine (adelige) Eigenkirche gehandelt haben.³⁹ Sollte Erstgenanntes der Fall sein (Szameit 2018, 15), so wäre – bedingt durch die Datierung der Burg Schimmelsprung⁴⁰ – die Errichtung der Kirche auf den Zeitraum der ersten beiden Drittel des 13. Jh. einzuschränken. Der endgültige Verfall/Abbruch der Mauern der Kirche liegt zwischen dem späten 13. und dem späten 14. Jh. (1280–1380). Ihr Abbruch könnte in Folge von Umbaumaßnahmen der ersten Hälfte des 13. Jh. an der Burg Schimmelsprung (Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009, 148 f.), die einen aus dem Erweiterungsbau herauspringenden, zweiteiligen rechteckigen Baukörper als mögliche Burgkapelle mit sich brachten,⁴¹ oder aber auch im Zuge deren Auflassung (um 1300) erfolgt sein.

INTERPRETATION DER BESTATTUNGEN

Der Erschlagene

Der dekapitierte Mann (Bestattung 1988/2) wurde mit Steinplatten beschwert; in seinem Kopfbereich waren gar zwei davon übereinander gelegt worden

(Abb. 11: a; Taf II: 1). Auch dass er entgegen der normalen Bestattungspraxis mit dem Kopf nach Osten niedergelegt wurde, unterstreicht seinen Sonderstatus. Die abweichenden Bestattungspraktiken könnten als Maßnahmen zur Bannung eines „gefährlichen Toten“, also gegen Wiedergängertum gedacht gewesen sein. Ob der Sonderstatus bereits zu Lebzeiten bestand oder erst durch seinen gewaltsamen Tod – neben etlichen (Hieb-)Verletzungen wurden Hinweise auf Dekapitation festgestellt – muss offen bleiben.

Als gefährlich galten prinzipiell Tote, die zu Lebzeiten psychisch oder physisch von der Norm abwichen oder deren Todesumstände nicht „normal“ waren. Weiters waren Tote, die schlecht integrierten Sozialgruppen angehört hatten (Štefan 2009, 147 mit Abb. 5 [in Bezug auf das 9.–12. Jh.]; siehe auch Haneliak 1999), und solche, die stark an das Diesseits gebunden schienen (Obenaus 2015b, 120), negativ konnotiert. Besondere Übergangsrituale sollten die Verbindung zu den Lebenden durchtrennen; wie es in schriftlichen Quellen zu den frühmittelalterlichen Slawen beschrieben wird (Profantová 2005, 314). Die Maßnahmen, die potentielle Wiedergänger am Verlassen des Grabes hindern sollten, zielten darauf ab, die Bestattete bzw. den Bestatteten unbeweglich zu machen, „nochmals zu töten“ oder im Grab einzuschließen (Aspöck 2005, 234, Anm. 72).

Durch die ¹⁴C-Datierung des Erschlagenen – 1050–1263 auf Sigma 2 (95,4 %): 1050–1081 (8,5 %) und 1152–1263 (86,9 %) – sind die bisherigen Interpretationen seines Todes im Zusammenhang mit ungarischen Einfällen des 10. Jh. oder kumanischen Übergriffen des frühen 14. Jh. (Obenaus 2015b, 120) auszuschließen. Diese Deutungen hatten sich auch darauf gestützt, dass die (Hieb-)Verletzungen am Schädel, am Hals und an den Extremitäten (Abb. 22–24) wohl durch eine leichte, scharfkantige Waffe (Teschler-Nicola/Wiltschke-Schrotta 1990), möglicherweise einen Säbel, entstanden.

Theoretisch könnte der Tod dieses Individuums mit Konflikten bezüglich des Kampfüberganges zusammenhängen. Denn dass gleich zwei kleine Wehranlagen – Ruine Schimmelsprung und „Klosterl“ – (ab dem späten 12. und dem beginnenden 13. Jh.; siehe oben) angelegt wurden, könnte mit der offenbar nötigen Sicherung dieses Überganges erklärt werden (Obenaus 2015a, 32; 2015b, 120). Zieht man das unwahrscheinlichere, frühere ¹⁴C-Datum in Betracht, so könnten Kampfhandlungen im Zuge der Errichtung des neuen Herrschaftszentrums durch die Babenberger als mögliche Erklärung dienen.

³⁹ An dieser Stelle sei Thomas Kühtreiber herzlich für seine Anregungen zur Interpretation der Kirche gedankt.

⁴⁰ Der Kernbau dieser Burg datiert wohl um 1200 (Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009, 148 f.).

⁴¹ Anregung von Thomas Kühtreiber. In diesem Fall hätte die Errichtung der Kirche auf der Unteren Holzweise vor diesen Neuerungen erfolgen müssen.

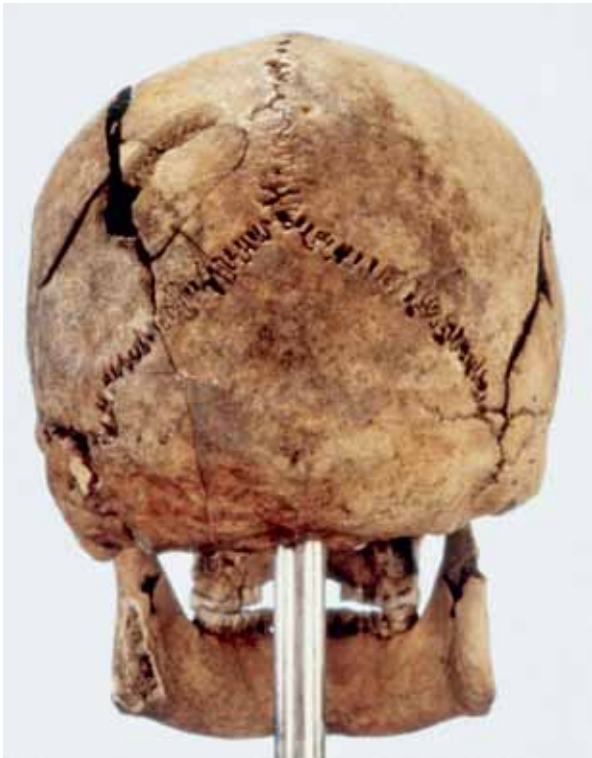

Abb. 22. Bestattung 1988/2. (Hieb-)Verletzungen am Schädel (Foto IUHA).

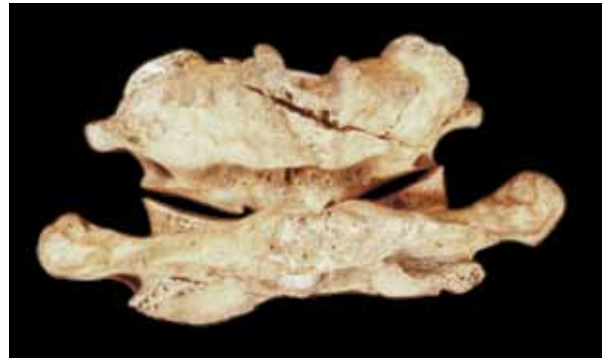

Abb. 23. Bestattung 1988/2. (Hieb-)Verletzungen an einem Halswirbel (Foto IUHA).

Abb. 24. Bestattung 1988/2. (Hieb-)Verletzungen am rechten Ellbogen (Foto IUHA).

Kinderbestattungen in und bei Kirchen

Jenseitstopographie und Taufe

Die Bestattung – vor allem von Kindern – in der Nähe und besonders an den Mauern von Kirchen ist ein immer wieder auftretendes Phänomen. Diesbezüglich wurde in den letzten Jahren vermehrt die Interpretation als „Traufkinder“ bemüht, die durch das vom Dach der Kirche tropfende Regenwasser nachträglich eine Taufe erfahren sollten. Dies wurde erst jüngst von Kollegin Hausmair als neuzeitliches Phänomen, das auf das Mittelalter projiziert wird, kritisiert (Hausmair 2020).

Hingegen ist die Entwicklung der Vorstellungen der Jenseitstopographie und in Folge der Bestattungsnormen für die Interpretation der archäologischen Befundung von Belang: Eines der einflussreichsten Verbote, ungetauften Kindern ein christliches Begräbnis in geweihter Erde zukommen zu lassen, stammt aus dem Jahr 1286 (Hausmair 2017b, 211 mit Literatur). Sehr viel älter überliefert ist die Idee, das Individuum sei bereits als Ungeborenes mit der Erbsünde belastet, wovon es durch die Taufe erlöst werden könne (Fürst 1999). Ohne Taufe zu Sterben schloss das betroffene Individuum von der Möglichkeit der Auferstehung am Tag des Jüngsten Gerichts und

somit der Erlösung aus. Hingegen hatten Getaufte die Hoffnung auf Läuterung durch das Fegefeuer. Vor allem im 12. Jh. etablierte sich in der christlichen Theologie die Vorstellung eines *limbus puerorum* (Abb. 25), eines eigenen Platzes am Rande der Hölle, in den ungetaufte Kinder eingehen würden (Ulrich-Bochsler 1997, 108 f.; Hausmair 2017b, 211 mit weiterer Literatur). Auch die Taufsitten änderten sich im Laufe der Zeit: In Mitteleuropa war lange eine saisonale Taufe zu Pfingsten und Ostern traditionell (Cramer 1993, 138), was sich bis zum 13. Jh. zu einer bald nach der Geburt erfolgenden Taufe wandelte (Singman 1999).

Bestattungen bei abgelegenen Kirchen

Bei wenigen weiteren abgelegenen Kirchen Niederösterreichs ist eine jener von Thunau ähnliche Situation bekannt: Eine weitere Filialkirche ohne reguläres Bestattungsrecht, die der Bestattung von Kindern diente, ist jene von St. Georg/Göttweig (Hausmair 2013; 2017b, 211–213). Das Gleiche gilt für die Kirchen am Michelberg, wo zwar auch Bestattungen anderer Altersklassen vorkommen, Föten und Neonaten jedoch 70 % ausmachen

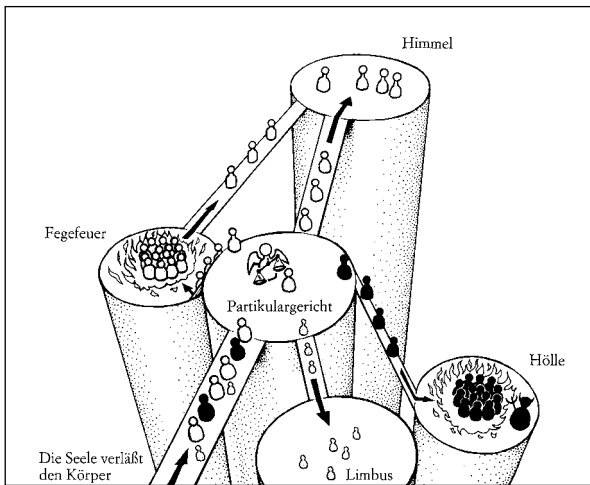

Abb. 25. Im Hochmittelalter festigte sich die Vorstellung einer komplexeren Jenseitstopographie (nach Jezler 1994).

(Stadlmayr/Berner/Pany-Kucera 2013, 290). Während die Bestattungen von Göttweig etwa zwischen das 13. und späte 16. Jh. datiert werden, wird am Michelberg bereits im frühen Hochmittelalter und bis in die frühe Neuzeit bestattet. An beiden Fundorten befinden sich sämtliche Gräber außerhalb der Kirchen.

Am Fundort Göttweig liegen die Bestattungen vor allem direkt an oder wenige Meter von der Südmauer des Kirchensaals und des Chorquadrates entfernt und lediglich in je einem Fall an der Nordmauer und östlich am Chorquadrat (Hausmair 2017b, 233, Abb. 3). Am Michelberg wurden die Neonaten und Feten in manchen der Phasen – der spätmittelalterlichen (und vielleicht auch der frühhochmittelalterlichen, wobei hier ein zugehöriger Kirchenbau zwar nicht nachgewiesen, jedoch wahrscheinlich ist [Lauermann 2018; Stadlmayr/Berner/Pany-Kucera 2013, 267]) sowie früh-neuzeitlichen Phase – in räumlichen Konzentrationen unmittelbar südlich und östlich des Kirchenchors bestattet (Stadlmayr/Berner/Pany-Kucera 2013, 267, 270, Abb. 223; 290).

Während am Thunauer Schanzberg lediglich eine sehr geringe Anzahl an Bestattungen festgestellt wurde und diese – soweit datierbar – vor allem nach dem Bestehen der Kirche angelegt wurden, bestanden die Kirchen am Michelberg und wohl auch in Göttweig bis zur letzten Bestattungsphase weiter bzw. wurden in dieser Zeit erneuert.

Verschränkung mit dem archäologischen Befund

Unter Berücksichtigung der oben angeführten Grundideen zum sozialen Raum kann angenommen werden, dass durch die Niederlegung von Bestattungen in räumlichem Bezug zu einer Kirche ohne Bestattungsrecht tatsächlich empfundene Vorstellungen ausgedrückt wurden⁴² oder aber ihre problematische Identitäten positiv beeinflusst werden sollten. Dabei kann es sich prinzipiell um einen „symbolischen Akt zur Integration der Kinder in die christliche Gemeinschaft“ handeln oder es spielten konkrete „Hoffnungen zur Änderung der Totenidentität“ (Hausmair 2013, 276) eine Rolle.

Die Niederlegung in geweihter Erde außerhalb der Kirche wird mit dem Verweilen im Fegefeuer als läuterndes Zwischenstadium außerhalb des Himmels verglichen; desto näher die Bestattung dem Allerheiligsten war, desto näher war das Individuum dem Himmel (Hausmair 2017b, 226). Auch sollten im Kircheninnenraum niedergelegte Tote von den Gebeten der Gläubigen und den Fürbitten der Heiligen profitieren, sodass die Zeit im Fegefeuer verkürzt werde (Ulrich-Bochsler 1997, 37), was jedoch nicht auf den Limbus zutrifft.

In Niederösterreich sind weitere Fundstellen, die flächendeckend rund um eine Kirche untersucht sind und deren mittelalterliche Bestattungen anthropologisch untersucht wurden, selten (Stadlmayr/Berner/Pany-Kucera 2013, 281). Für Wien ist etwa noch die Jakobskirche in Wien Heiligenstadt zu nennen, wo ein reiner Kinderfriedhof außerhalb entlang der Südmauer aufgedeckt wurde. Hier waren vom Hochmittelalter bis in die Neuzeit 430 Kinder niedergelegt worden; von den anthropologisch untersuchten 131 waren 55 Feten (Müllan 2006). Auch bezüglich mittelalterlicher Bestattungen im Kircheninnenraum fehlt eine umfassende Datengrundlage. An einigen wenigen Fundorten sind vereinzelte Kinderbestattungen vorhanden; in vielen Fällen fehlt eine genaue archäologische und anthropologische Vorlage und Auswertung.⁴³ Eine Ausnahme ist beispielsweise Altlichtenwarth, wo 17 Kinder dokumentiert wurden; davon waren nur zwei Neugeborene (Grossschmidt et al. 1994; Sauer 2008, 94).

Umfassende Untersuchungen zu in und bei Kirchen Bestatteten gibt es zum Berner Gebiet im Mittelalter. Diese seien hier herangezogen, auch wenn es sich hierbei um Kirchen mit regulärem Friedhof handelt. Ulrich-Bochsler spricht von

⁴² So argumentiert etwa Hausmair in Bezug auf den Kirchfriedhof von Kirchlintach, dass die Kinder – unter denen keine Feten oder Neonatalen waren – nahe des Altarraums bestattet wurden, um somit ihre Nähe zu Gott, die ihnen als relativ frisch Getauften in der christlichen post-mortalen Vorstellungswelt zugesprochen wurde, auszudrücken (Hausmair 2017b, 219).

⁴³ Beispielhaft seien angeführt: Unterwaltersdorf (Sauer 2008, 47 f.); Klosterneuburg-St. Martin (Neugebauer/Neugebauer-Maresch/Koch 1999, 59); Niederhollabrunn-St. Laurentius (Lauermann 1991, 66 f.); Hollabrunn-St. Ulrich (Lantscher 1993, 349 ff.).

einer Bestattungswelle innerhalb von Kirchen im 14./15. Jh. (Ulrich-Bochsler 1997, 37). Dabei waren Bestattungen von Kindern, besonders Früh- und Neugeborenen, im Inneren der Kirchen sowie auch auf den Friedhöfen generell zwischen der Jahrtausendwende und der Reformation – jedoch mit Höhepunkt im Spätmittelalter – stark vertreten (Ulrich-Bochsler 1997, 116–120); in manchen Kirchen fehlen Bestattungen von Erwachsenen komplett. Die Zunahme dieses Phänomens deckt sich zeitlich mit der Umstrukturierung der Jenseitstopographie (siehe oben). Bei der Altersverteilung kommt offenbar auch der Wandel in den Taufsitten zu tragen: Die verstärkt bei Früh- und Neugeborenen festgestellte Jenseitsvorsorge erklärt sich dadurch, dass – wie oben bereits erwähnt – ab dem ausgehenden Hochmittelalter ältere Kinder durch die häufiger stattfindende Taufe wohl in geringerem Maße als Ungetaufte starben und bestattet wurden.

Im archäologischen Befund sieht es so aus, dass die häufige Lage der Toten dieser Altersklassen mit Bezug zu Altären oder Taufsteinen sowie anderen heilsfördernden Plätzen, an denen viel gebetet wurde, und besonders Altäre von Johannes dem Täufer oder Maria nach Ulrich-Bochsler als Hinweise auf ungetaufte Kinder verstanden werden könnte (Ulrich-Bochsler 1997, 118 f.). Sie rechnet hier mit vielfach heimlicher Bestattungstätigkeit; innerhalb der Kirchen musste es sich bei Toten dieser Altersklassen prinzipiell um illegale Bestattungen handeln, da es hier keine ungeweihten Stellen gab.⁴⁴

Die Abweichung von der üblichen (Ost-)Ausrichtung bei Gräbergruppen von Früh- und Neugeborenen, sowohl an besonderen Stellen in mittelalterlichen Berner Friedhöfen als auch außerhalb deren Friedhofsmauer, sieht Ulrich-Bochsler als Hinweis auf deren ungetauften Status, da diese am Tag des Jüngsten Gerichts ohnehin nicht an der Gottesschau teilnehmen könnten. Hierzu sei angemerkt, dass innerhalb der Berner Kirchen Bestattete dieser Altersstufen unterschiedliche Orientierungen aufweisen (Ulrich-Bochsler 1997, 118 f.).

Die Bestatteten der Unteren Holzwiese

Aufgrund der sehr geringen Anzahl an hier Bestatteten ist offensichtlich, dass die Kirche der Unteren Holzwiese zu keiner Zeit einen regulären Bestattungsort aufwies und die hier Niedergelegten folglich eine problematische Identität haben mussten.

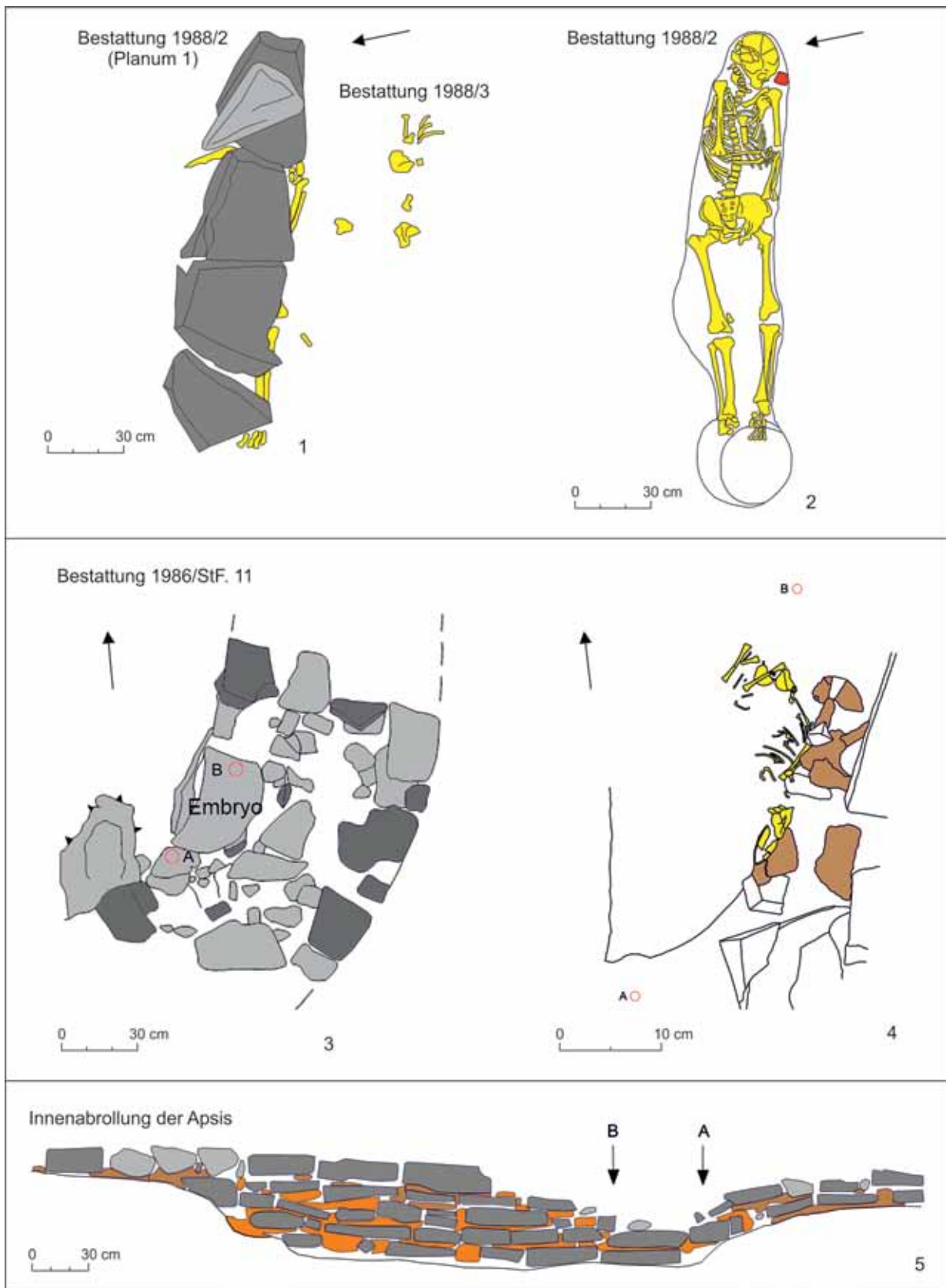
Dies und das – klammert man den Erschlagenen aus – sehr niedere Alter der vier im Hoch- und Spätmittelalter in oder in unmittelbarer Nähe der Kirche der Unteren Holzwiese von Thunau Bestatteten⁴⁵ legen nahe, dass es sich um die Bestattungen Ungetaufter handelt. Wären sie getauft gewesen, so hätten sie am regulären Friedhof ihre Ruhe gefunden. Sie durften jedoch aufgrund ihres besonderen Status, den sie durch ihre Todesumstände – vor der Taufe Verstorbene (Föten, Neonaten und Kinder) und gewaltsam zu Tode Gekommene – in der christlichen Gemeinde inne hatten, nicht auf einem regulären Bestattungsort beigesetzt werden, sollten aber dennoch in der Nähe einer (ehemaligen) Kirche ruhen. Interessant ist, dass die beiden starken Abweichungen von der regelhaften Orientierungsrichtung auf der Oberen Holzwiese von Thunau die Bestattung in der Apsis sowie jene des Erschlagenen betreffen.

Der im Innenraum der Apsis bestattete Neonatus (Abb. 6) wurde, so der Befund mit Verstoß über der Bestattung, zu einer Zeit angelegt, als die Kirchenmauern noch nicht verfallen waren oder zumindest noch teilweise standen. Einerseits drängt sich die Vermutung auf, dass die Kirche zu dieser Zeit nicht mehr in Benützung war, da sich eine illegale Bestattung hier sonst wohl sehr schwierig gestaltet hätte. Andererseits gibt es vielfache Beispiele von heimlicher Bestattungstätigkeit innerhalb von Kirchen (siehe oben). Eine weitere hier erfolgte Bestattung wird durch Knochen eines weiteren Neonatus (1986/StF. 10), die erst beim Sieben des Aushubs aus der Apsis aufgefunden wurden, angezeigt.

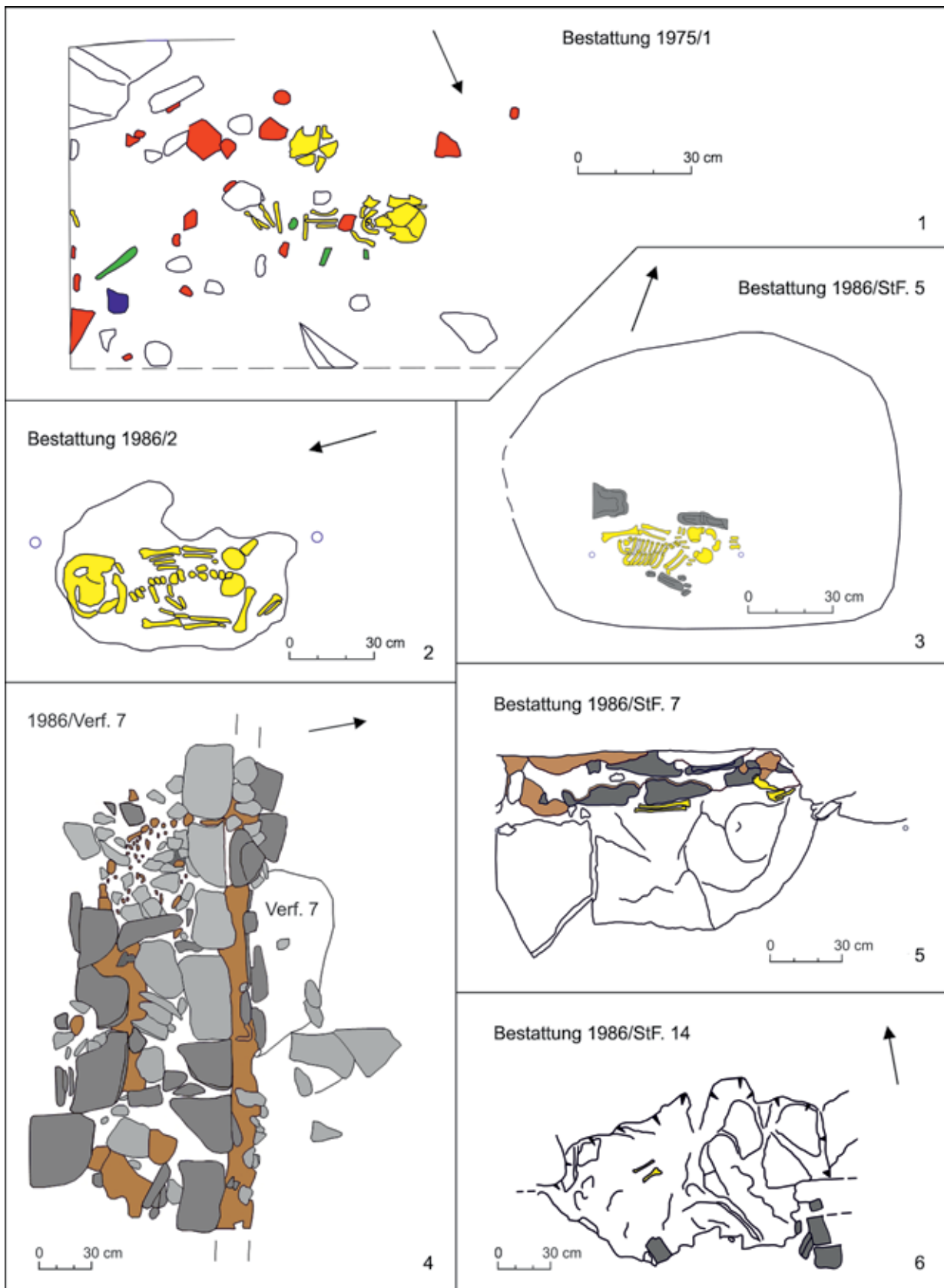
Bei diesen Bestattungen im Innenraum der Apsis handelt es sich um eine Annäherung an das Allerheiligste des Kirchen-Kosmos, den Altar. Auch wenn die Bestattungen erst erfolgten, als die Kirche nicht mehr in Verwendung stand, so hatte doch die heilsbringende Wirkung dieses geweihten Platzes und wohl auch der hier ausgeführten Praktiken in den Vorstellungen der Menschen offenbar weiter Bestand. Die Annäherung an den Altar konnte darauf abgezielt haben, die ungetaufte „Seele“ zu beschützen und/oder ihre problematische Stellung in der christlichen postmortalen Welt zu verbessern. Zur Frage, warum der Fötus auf der abgebrochenen Apsismauer (1986/StF. 11) nicht im Altarraum niedergelegt wurde, lassen sich lediglich Überlegungen anstellen. Möglicherweise wagte man es nicht, die Schwelle zum Allerheiligsten komplett zu missachten/zu übertreten, stellte doch bereits die Bestattung bei dieser Kirche eine Verletzung der christlichen Bestattungsregeln dar.

⁴⁴ Auf Friedhöfen hingegen werden eine abseitige Lage von Bestattungen, oder gar außerhalb der Friedhofsmauern, sowie eine abweichende Orientierung als Kennzeichen von Ungetauften interpretiert. Denn um illegale Bestattungen Ungetaufter zu unterbinden wurden im Lauf des Spätmittelalters ungeweihte Plätze auf Friedhöfen für das Bestatten Ungetaufter zur Verfügung gestellt (Ulrich-Bochsler 1997, 118 f.).

⁴⁵ Die über 12 m entfernt niedergelegte Infans I-Bestattung (1975/1) ohne Datierung wird hier ausgeklammert.

Taf. I. 1 – Bestattung 1975/1; 2 – Bestattung 1986/2; 3 – Bestattung 1986/StF. 5; 4 – Übersicht: Verf. 7, geschnitten durch die N-Mauer der Kirche; 5 – Detail (Planum 4): Bestattung 1986/StF. 7 in Verf. 7; 6 – Detail (Felsplanum): Bestattung 1986/StF. 14 in Verf. 7 (Graphik E. Nowotny).

Taf. II. 1 – Bestattung 1988/2 und 1988/3 (Planum 1); 2 – Bestattung 1988/2 (Planum 2); 3 – Bestattung 1986/StF. 11 in einer Störung der Apsismauer (Übersicht); 4 – Bestattung 1986/StF. 11 in einer Störung der Apsismauer; 5 – Innenabrollung der Apsismauer (Graphik E. Nowotny).

LITERATUR

- Aspöck 2005 – E. Aspöck: Graböffnungen im Frühmittelalter und das Fallbeispiel der langobardenzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca* 87, 2005, 225–264.
- Auer 2007 – L. Auer: Die Notiz über die Weihe der Garser Burgkapelle. In: T. Kölzer (Hrsg.): *De litteris, manuscriptis, inscriptionibus... Festschrift zum 65. Geburtstag von Walter Koch*. Wien – Weimar – Köln 2007, 453–459.
- Bitterauf 1905 – Th. Bitterauf (Hrsg.): *Die Traditionen des Hochstifts Freising. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte*. Neue Folge 4. München 1905.
- Cramer 1993 – O. Cramer: *Baptism and Change in the Early Middle Ages, c. 200–c. 1150*. Cambridge 1993.
- Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009 – F. Daim/K. Kühtreiber/Th. Kühtreiber (Hrsg.): *Burgen. Waldviertel, Wachau, Mährisches Thayatal*. Wien 2009.
- Dehio 1990 – *Dehio Niederösterreich – Nördlich der Donau – Die Kunstdenkmäler Österreich*. Wien 1990.
- Dienst 1981 – H. Dienst: Niederösterreichische Pfarren im Spannungsfeld zwischen Bischof und Markgraf nach dem Ende des Investiturstreites. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 34, 1981, 1–44.
- Ehrenberger/Fries/Salzer 2015 – A. Ehrenberger/O. Fries/R. K. Salzer (Hrsg.): *Garser Burgen. Herrschaftsmittelpunkte vom Frühmittelalter bis zur Neuzeit*. Horn 2015.
- Fries 2014 – O. Fries: Die Gertrudskirche. Ergebnisse einer Bauforschung. In: *Marchart/Holzweber* 2014, 473–502.
- Fries 2018 – O. Fries: Die hochmittelalterliche Burg in Gars am Kamp. Bemerkungen zur Baugeschichte der markgräflichen Burganlage. Ergebnisse einer Bauforschung. In: *Nowotny/Obenaus/Uzunoglu-Obenaus* 2018, 179–191.
- Fries/Salzer 2014 – O. Fries/R. K. Salzer: Der Burgenbau auf dem Gebiet der Marktgemeinde Gars. In: *Marchart/Holzweber* 2014, 419–434.
- Fries/Salzer 2015 – O. Fries/R. K. Salzer: Burgen und abgekommene Adelssitze auf dem Gebiet der Marktgemeinde Gars am Kamp. In: *Ehrenberger/Fries/Salzer* 2015, 65–115.
- Friesinger 1992 – I. Friesinger: Die historischen Nachrichten zur Geschichte der slawischen Befestigungsanlage von Thunau. *Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university* E 37, 1992, 68–72.
- Friesinger/Friesinger 1991 – H. Friesinger/I. Friesinger: Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau/Gars am Kamp, Archäologie Österreichs. *Mitteilungen der österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 2, 1991, 6–22.
- Friesinger/Vacha 1987 – H. Friesinger/B. Vacha: *Die vielen Väter Österreichs. Römer, Germanen, Slawen. Eine Spurensuche*. Wien 1987.
- Fürst 1999 – A. Fürst: *Augustins Briefwechsel mit Hieronymus. Jahrbuch für Antike und Christentum* Erg 21. Münster/Westfalen 1999.
- Grossschmidt et al. 1994 – K. Grossschmidt/F. Kanz/St. Tangl/E.-M. Winkler: Die Skelette in der Pfarrkirche. Erste Ergebnisse der anthropologischen Untersuchungen. In: R. Edl (Hrsg.): *Altlichtenwarth. Pfarr- und Alltagsgeschichten*. Altlichtenwarth 1994, 109–116.
- Hanuliak 1999 – M. Hanuliak: Vampirismus auf Gräberfeldern von der Wende des Früh- zum Hochmittelalter. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 4, 1999, 577–585.
- Hausmair 2013 – B. Hausmair: Gender – Alter – Lebensverlauf. Alters- und geschlechtsbezogene Identitäten im mittelalterlichen Bestattungsritual. In: N. Hofer/Th. Kühtreiber/C. Theune (Hrsg.): *Mittelalterarchäologie in Österreich – eine Bilanz. Beiträge der Tagung in Innsbruck und Hall in Tirol 2. bis 6. Oktober 2012*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 29. Wien 2013, 173–279.
- Hausmair 2017a – Brake a rule but save a soul. Unbaptized children and medieval burial regulation. In: B. Hausmair/B. Jervis/R. Nugent/E. Williams (Hrsg.): *Archaeologies of rules and regulations. Between text and practise*. New York – Oxford 2018, 273–290.
- Hausmair 2017b – B. Hausmair: Topographies of afterlife. Reconsidering infant burials in medieval mortuary space. *Journal of Social Archaeology* 17, 2017, 210–236.
- Hausmair 2020 – B. Hausmair: 'Traufkinder' im Mittelalter? Überlegungen zu Kleinkindbestattungen, Taufstatus und einem populären Deutungsansatz. In: Th. Kühtreiber/C. Theune/R. Risy/G. Scharrer-Liska (Hrsg.): *Leben mit dem Tod. Der Umgang mit Sterblichkeit in Mittelalter und Neuzeit*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 35. Wien 2020, 150–166.
- Herold 2008 – H. Herold: Der Schanzberg von Gars-Thunau in Niederösterreich. Eine befestigte Höhensiedlung mit Zentralortfunktion aus dem 9.–10. Jh. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38/2, 2008, 283–299.
- Jezler 1994 – P. Jezler (Hrsg.): *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter. Eine Ausstellung des Schweizerischen Landesmuseums in Zusammenarbeit mit dem Schnütgen-Museum und der Mittelalterabteilung des Wallraf-Richartz-Museums der Stadt Köln*. Zürich 1994.
- Kaltenegger 2007 – M. Kaltenegger: Frühmittelalterliche Kirchen- und Klosterbauten im Alpenvorland (Oberösterreich, Niederösterreich, Burgenland). In: H. R. Rennerhauser (Hrsg.): *Frühe Kirchen im östlichen Alpengebiet. Von der Spätantike bis in ottonische Zeit*. Band 2. Abhandlungen. Neue Folge 123. München 2007, 139–141.
- Kühtreiber 2013 – K. Kühtreiber: Das keramische Fundmaterial und die frühen Grabbefunde aus den archäologischen Untersuchungen der Jahre 1996 und 2000/2001 in St. Stephan. In: N. Hofer (Hrsg.): *Archäologie und Bauforschung im Wiener Stephansdom. Quellen zur Baugeschichte des Domes bis zum Ende des 13. Jahrhunderts*. Wien 2013, 185–265.
- Lantscher 1993 – M. Lantscher: Ausgrabungen in der Stadtpfarrkirche St. Ulrich von Hollabrunn. *Fundberichte aus Österreich* 32, 1993, 349–358.
- Lauermann 1991 – E. Lauermann: Archäologische Untersuchungen in der Pfarrkirche St. Laurentius von Niederhollabrunn. *Fundberichte aus Österreich* 30, 1991, 59–68.
- Lauermann 2018 – E. Lauermann: Was spricht für einen mittelalterlichen Sakralbau auf dem Michelberg? Eine Spurensuche. In: J. Drauschke/E. Kislinger/K. Kühtreiber/T. Kühtreiber/G. Scharrer-Liska/T. Vida (Hrsg.): *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte. Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums 150. Mainz 2018, 521–534.
- Marchart/Holzweber 2014 – B. Marchart/M. Holzweber (Hrsg.): *Garser Geschichten. Gars am Kamp. Tausend Jahre Kulturlandschaft*. Krems 2014.
- Müllan 2006 – B. Müllan: *Harris Lines in subadulten Röhrenknochen des Kinderfriedhofs Heiligenstadt*. *Digitales Röntgen, Mikro-CT, Mikroradiographie und Lichtmikros-*

- kopie – Ein Methodenvergleich*. Diplomarbeit Universität Wien. Wien 2006. Unpubliziert.
- Neugebauer/Neugebauer-Maresch/Koch 1999 – J.-W. Neugebauer/Ch. Neugebauer-Maresch/R. Koch: *Die Pfarrkirche Klosterneuburg – St. Martin einst und heute. Topographie, Archäologie, Bauforschung, Kunstgeschichte und bildende Kunst*. Klosterneuburg/Wien 1999.
- Nowotny 2018 – E. Nowotny: *Thunau am Kamp – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf der Oberen Holzweise*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 87. Wien 2018.
- Nowotny/Obenaus/Uzunoglu-Obenaus 2018 – Nowotny/M. Obenaus/S. Uzunoglu-Obenaus (Hrsg.): *50 Jahre Archäologie in Thunau am Kamp. Festschrift für Herwig Friesinger*. Archäologische Forschungen in Niederösterreich 5. Krems 2018.
- Obenaus 2008 – M. Obenaus: Ostösterreich – Ein Grenzraum im 9. und 10. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. In: R. Zehetmayer (Red.): *Im Schnittpunkt frühmittelalterlicher Kulturen. Niederösterreich an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert*. NÖLA. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 13. St. Pölten 2008, 194–217.
- Obenaus 2011 – M. Obenaus: Die neuen Forschungen in der Talsiedlung von Thunau am Kamp (Ein Zwischenbericht). In: J. Macháček/Š. Ungerman (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Studien zur Archäologie Europas 14. Bonn 2011, 529–549.
- Obenaus 2014 – M. Obenaus: Frühgeschichtliche Entwicklung. In: *Marchart/Holzweber 2014*, 39–90.
- Obenaus 2015a – M. Obenaus: Der Raum Gars/Thunau vom Früh- zum Hochmittelalter. In: *Ehrenberger/Fries/Salzer 2015*, 15–35.
- Obenaus 2015b – M. Obenaus: Eine mittelalterliche Wehranlage am Goldberg? In: *Ehrenberger/Fries/Salzer 2015*, 117–120.
- Obenaus 2018 – M. Obenaus: Zum Abschluss der archäologischen Untersuchungen im Bereich der frühmittelalterlichen Talsiedlung von Thunau am Kamp. In: *Nowotny/Obenaus/Uzunoglu-Obenaus 2018*, 75–90.
- Profantová 2005 – N. Profantová: Die Elite im Spiegel der Kindergräber aus dem 9. und 10. Jahrhundert in Böhmen. In: P. Kouřil (Hrsg.): *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25. Brno 2005, 313–334.
- Sauer 2008 – F. Sauer: *Die Pfarrkirche von Unterwaltersdorf. Archäologische und bauhistorische Untersuchungen*. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte A. Sonderheft 7. Wien 2008.
- Sauer 2014 – F. Sauer: *Die Pfarrkirche von Altlichtenwarth. Archäologische und bauhistorische Untersuchungen*. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte A. Sonderheft 21. Wien 2014.
- Singman 1999 – J. L. Singman: *Daily Life in Medieval Europe*. Westport 1999.
- Szameit 2018 – E. Szameit: Zweimal 25 Jahre Ausgrabungen des Instituts für Urgeschichte und Historische Archäologie der Universität Wien in Thunau/MG Gars am Kamp, NÖ. Ein kurzer Überblick. In: *Nowotny/Obenaus/Uzunoglu-Obenaus 2018*, 12–19.
- Stadlmayr/Berner/Pany-Kucera 2013 – A. Stadlmayr/M. Berner/D. Pany-Kucera: Von Kindern und Kirchen – Der vergessene Friedhof auf dem Michelberg. In: E. Lauer-mann/V. Lindinger (Hrsg.): *Der Michelberg und seine Kirchen. Eine archäologisch-historische Analyse. Ein interdisziplinäres Forschungsprojekt der Landesarchäologie*. Rahden/Westf. 2017, 231–266.
- Štefan 2009 – I. Štefan: Frühmittelalterliche Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren. Archäologie der Randgruppen? *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 50/1–2, 2009, 139–162.
- Teschler-Nicola/Wiltschke-Schrotta 1990 – M. Teschler-Nicola/K. Wiltschke-Schrotter: Der Erschlagene von Gars-Thunau. *Archäologie Österreichs* 1/1–2, 1990, 40, 41.
- Ulrich-Bochsler 1997 – S. Ulrich-Bochsler: *Anthropologische Befunde zur Stellung von Frau und Kind in Mittelalter und Neuzeit*. Bern – Stuttgart – Wien 1997.
- Zehetmayer 2007 – R. Zehetmayer: Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts. In: R. Zehetmayer (Hrsg.): *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs*. St. Pölten 2007, 17–29.
- Weltin/Zehetmayer 2008 – M. Weltin/R. Zehetmayer (Hrsg.): *Niederösterreichisches Urkundenbuch 1. Publikationen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 8/1. St. Pölten 2008.
- Zehetmayer 2014 – R. Zehetmayer: Die Babenbergerzeit. In: *Marchart/Holzweber 2014*, 91–116.
- Zehetmayer 2018 – R. Zehetmayer: Die herrschaftliche Durchdringung des Kamptales vom 9. bis zum 11. Jahrhundert im Spiegel der Schriftquellen. In: *Nowotny/Obenaus/Uzunoglu-Obenaus 2018*, 170–178.

Manuskript angenommen am 13. 10. 2020

Abstract translated by author
Súhrn preložil Lubomír Novotný

Mag. Dr. Elisabeth Nowotny
Zentrum für museale Sammlungswissenschaften
Donau-Universität Krems
Postanschrift:
Schloss Asparn/Zaya
Schlossgasse 1
A – 2151 Asparn/Zaya
elisabeth.nowotny@donau-uni.ac.at

Nepokrstené a nehodné?

Stredoveké hroby pri kostole na Untere Holzwiese v Thunau, Dolné Rakúsko

Elisabeth Nowotny

SÚHRN

Hradisko Schanzberg v Thunau (obr. 1–3) v severnom Dolnom Rakúsku je známe ako včasnostredoveké mocenské centrum. V roku 1975 a najmä v 80. rokoch minulého storočia tu bol v polohe Untere Holzwiese objavený kostol (obr. 4) a niekoľko hrobov. Predložené systematické zhodnotenie hrobov ako aj rádiouhlíkové dáta kostola a niektorých pochovaných prinášajú nové poznatky k ich datovaniu a interpretácii.

Objekt sa skúmal predovšetkým s ohľadom na jeho sekundárnu funkciu ako miesto pochovávaní. Halový kostol s odsadenou polkruhovitou apsidou (obr. 5), orientovaný VJV smerom meria 9 x 6,8 m. Múry zhotovené z granulitových platní a iných kameňov spájaných maltou sa dochovali až do výšky piatich vrstiev. Len niekoľko metrov od kostola sa našli zvyšky včasnostredovekého valu, z ktorého mohli granulitové platne pochádzať.

Spolu bolo zdokumentovaných desať hrobov, resp. ich zvyškov (obr. 4; 12). Dva z nich (1986/StF. 7 + 1986/StF. 12 a 1986/StF. 14) boli zrejme poškodené pri stavbe kostola. Jeden novorodenec (*neonatus*; 1986/2; obr. 6; 22; tab. II: 2) bol položený vo vnútornom priestore apsidy, ďalší (hrob 1986/StF. 10), sa zistil pri preosievaní odpadového materiálu a jeden plod (*fetus*) na už odlomennom múre apsidy (1986/StF. 11; obr. 10; 14; tab. I: 3, 4). Asi 4,4 m severovýchodne od kostola odkryli hrob dospelého muža (1988/2; obr. 11; 13; tab. I: 1, 2) a vedľa neho hrob novorodenca (1988/3; tab. I: 1), 12,3 m západne od kostola ležalo dieťa vo veku infans I (1975/1; tab. II: 1) a 2,1 m východne od apsidy bol odhalený ďalší plod (1986/StF. 5; obr. 7; tab. II: 3).

Tri zdokumentované hrobové jamy boli plytké a úzke. Hrob 1988/2 bol zakrytý piatimi kamennými platňami. Orientácia hrobov s kostolom sa jasne zhoduje len v jednom prípade: Z(SZ) – V(JV). Dva hroby sa silne odklňajú od hrubej orientácie v smere Z – V. V hroboch sa nenachádzali predmety jednoznačne súvisiace s hrobovou výbavou.

Skúmané kosti priniesli nasledovné kalibrované dáta na sigma 2 (95,4 %): zabitý jedinec (1988/2; obr. 13) 1050–1263 po Kr., novorodenec na múre apsidy (1986/StF. 11; obr. 14) 1278–1393, novorodenec východne od apsidy (1986/StF. 5; obr. 15) 1281–1395; novorodenec v apside (1986/2; obr. 17) 1278–1393 a kosti z rozrušenej jamy (1986/StF. 12; obr. 16) 775–973.

Kostol bol dosiaľ datovaný do včasného stredoveku (Friesinger/Friesinger 1991, 13 nn.; Kaltenecker 2007, 140). Až v 2018 a 2019 bolo datovanie upresnené rádiouhlíkovou

metódou. Datované boli uhlíky pochádzajúce z malty: vzorka z apsidy 980–1035 (95,4 %; obr. 18), ďalšia z preosievania spodných kamenných vrstiev severného múru 899–1147 (95,4 %), z toho 973–1047 (87,4 %; obr. 19). Kostol bol teda postavený v desaťročiach pred alebo po roku 1000 a najneskôr pred poslednou tretinou 13. stor. Zdá sa, že zabitý jedinec z vrcholného stredoveku má vzťah ku kostolu. Jeho vybudovanie tak spadá do doby tesne pred, v priebehu, alebo po pričlenení tohto územia do marky Babenbergovcov.

Stratigrafický vzťah dvoch neskorostredovekých hrobov s kostolom datuje ich konečný zánik/zbúranie medzi neskoré 13. a neskoré 14. stor., čo by mohlo súvisieť aj s vzdaním sa hradu Thunau (ruina Schimmelsprung). Tento ústredný bod panstva ležal vzdušnou čiarou asi 240 m južne od kostola. Principiálne v prípade kostola mohlo ísť o bokom ležiacu hradnú kaplnku tohto hradu alebo o (šľachtický) súkromný kostol. V prvom prípade by sa vybudovanie obmedzilo na prvé dve tretiny 13. stor.; jeho zbúranie mohlo byť dôsledkom prestavby na hrade v prvej polovici 13. stor. (Daim/Kühtreiber/Kühtreiber 2009, 148 n.) alebo aj jeho opustenia (okolo 1300).

V Dolnom Rakúsku sú ďalšie celoplošne preskúmané kostoly s antropologicky vyhodnotenými stredovekými hrobmi zriedkavé. Pri odľahlých kostoloch s mnohými hrobmi detí možno menovať St. Georg/Göttweig (Hausmair 2013) a Michelberg (Stadlmayr/Berner/Pany-Kucera 2013, 290). Naproti tomu, rozsiahle výskumy sa uskutočnili v oblasti Bernu. Nárast hrobov detí, najmä predčasne a novonarodených, sa časovo zhoduje s reštrukturalizáciou topografie záhrobia a u týchto vekových kategórií sa zistená zvýšená starostlivosť o záhrobie vysvetľuje zmenou vo zvykoch krstu. Predovšetkým v 12. stor. sa v kresťanskej teológii etablovala predstava *limbus puerorum* (obr. 25) pre nepokrstené deti (Hausmair 2017a, 274 nn.; 2017b, 216). Sezónny krst na Turíce a Veľkú noc (Cramer 1993, 138) sa do 13. stor. zmenil na krst nasledujúci skoro po narodení.

U dospelého muža z Untere Holzwiese sa zistili (sečné) zranenia a doklady dekapitácie (obr. 22–24). Odlišné zvyky pochovávaní (orientácia a kamenné platne; obr. 17) mohli byť opatreniami ochraňujúcimi pred „nebezpečným mŕtvym“. So zreteľom na C¹⁴ dáta mohla jeho smrť súvisieť buď s bojovými akciami a vznikom nového panského centra Babenbergovcov, alebo konfliktami týkajúcimi sa prechodu cez rieku Kampu (Obenaus 2015a, 32).

Teórie o sociálnom priestore vychádzajú z toho, že krajina, architektúra kostolov ako aj cintoríny (re)kreujú kozmos pozemských a posmrtných sfér. Nad Kampou sa vo výške asi 140 m vypína kostol v Thunau (obr. 21). Ten mohol byť – nezávisle na tom, či ešte plnil svoju funkciu – vnímaný ako stále prítomné symbolické spojenie zeme s nebom (*Hausmair 2017b*, 221 nn.).

Kostol zjavne nikdy nebol regulárnym miestom na pochovávanie. Pozícia a veľmi nízky vek detí tu ojedinele pochovaných vo vrcholnom a neskorom stredoveku (obr. 20) naznačujú, že ide o nepokrstených jedincov. Pochovanie na regulárnom cintoríne bolo im a mužovi so sťatou hlavou, vzhľadom na ich mimoriadny, nega-

tívny status v kresťanskej spoločnosti, odopreté. Pri zrejme ilegálnom uložení zosnulých v kostole a v jeho areáli mala byť ich problematická postmortálna identita pozitívne ovplyvnená. Aj blízkosť ku Všetkým svätým kostolného kozmu (oltár) slúžila na ochranu nepokrstenej „duše“. Ozdravujúce pôsobenie vysväteného miesta malo aj po opustení kostola naďalej trvalé zastúpenie v predstavách ľudí. Nejasným zostáva, prečo *fetus* na poškodenom múre apsidy nebol hneď pochovaný do priestoru oltára. Pravdepodobne nebola odvaha úplne prekročiť prah ku Všetkým svätým, hoci už samotné pochovanie do posvätnéj zeme znamenalo porušenie kresťanských pravidiel pochovávaní.

SPOMIENKA

Moje roky so slovenskou archeológiou

Bogusław Gediga

Pred niekoľkými rokmi ma veľmi potešilo pozvanie na účasť na konferencii venovanej poľsko-českým vzťahom v dejinách archeológie do roku 1989, ktorú organizovalo Moravské zemské múzeum v Pavilóne Anthropos v Brne. Mal som vtedy príležitosť a česť predniesť referát, v ktorom – na základe mojich osobných skúseností – som si spomínal na svoje stretnutia s českou archeológiou, respektíve s českými archeológmi. Pomerne dlhé roky, ktoré mi boli dané na to, aby som žil na tomto svete, najmä vo vybranom a milovanom povolání, ktorým je pre mňa archeológia, mi umožnili spomenúť si na dávne kontakty. Radosť z toho, že som sa mohol zúčastniť na tomto úspešnom stretnutí bola úprimná, pretože rovnaké pocity vo mne vzbudzuje každá návšteva Čiech, Moravy a Slovenska. Tieto krajiny aj ľudia, ktorí v nich žijú, najmä moji kolegovia a kolegyne, sú mi blízki. Neraz som premýšľal o tom, čo by som si vybral, keby som v inom živote čelil možnosti voľby, kde žiť, ak nie v mojom Poľsku. Určite by som si vybral jednu z krajín našich južných susedov.

Výsledky brnianskej konferencie boli zverejnené v Acta Musei Moraviae a redigoval ich doc. Martin Oliva. Vo svojich spomienkach, ktoré som tam predstavil, som nemohol úplne ignorovať ani moje kontakty so slovenskými archeológmi, najmä z čias, keď existovalo jednotné Československo. Moje vzťahy k slovenskej archeológii sú takisto užitočnou a hodnotnou kapitolou v mojom živote, a preto som sa rozhodol zaspomínať si na tieto vzťahy v predkladanom článku. Ako som už v Brne spomenul, môj prvý kontakt s česko-slovenskými archeológmi sa uskutočnil v roku 1955 vo Vroclavi, kam v rámci študijných ciest prišli dr. Karel Tihelka z Brna a dr. Juraj Bárta z Nitry. Oblasť výskumu J. Bártu boli úplne iné ako moje, preto som ho zoznámil s archeológmi, ktorí skúmali staršie obdobia. Ja som mal vtedy príležitosť stráviť viac času s K. Tihelkom, čoho efektom bolo dlhodobé a srdečné priateľstvo so starším kolegom. Po rokoch som mal opäť možnosť sa krátko stretnúť s J. Bártom v kancelárii Darinky Bialekovej v Nitre, vtedy ešte na hrade, a porozprávať sa s ním. Bol to čas politickej transformácie

v Poľsku a aj nedostatkov v zásobovaní. Zároveň to bolo obdobie vytvárania nového pohľadu na ekonomiku. Postupne sme sa emancipovali zo socialistickej vízie, v ktorej pretrvávajúce nedostatky aj základných, každodenne potrebných produktov boli normou. Na Slovensku tie nedostatky bolo cítiť menej. A preto, namiesto toho aby sme sa venovali archeológii, sme sa s dr. J. Bártom, každý zo svojho uhla pohľadu, zhovárali o týchto problémoch.

Ako si pamätám, keď sme patrili do skupiny bratských krajín, ktoré tento socializmus budovali, tak napriek neustále deklarovanému priateľstvu už samotné približovanie sa k štátnym hraniciam bolo komplikované, a to kvôli existencii pohraničných zón. Prekročenie hraníc bolo nesmierne ťažké. Boli však obdobia väčšej liberalizácie a jedno z nich som využil na to, aby som uskutočnil výmenný pobyt československých a poľských archeológov. Podarilo sa to vďaka láskavej reakcii vtedajšieho riaditeľa Archeologického ústavu v Brne prof. Josefa Poulíka. V lete roku 1962 prišla do Poľska skupina, ktorú tvorili najmä pracovníci Archeologického ústavu v Brne, ale boli tu aj archeológovia z Prahy, Opavy a Archeologického ústavu SAV v Nitre. Medzi nimi bola aj sympatická dr. Viera Vendtová-Platonová, s ktorou sme s mojou predčasne zosnulou manželkou Janinou Bukowskou-Gedigovou dlhé roky komunikovali prostredníctvom listov, pretože pani Viera neskôr odišla zo Slovenska. Skupina archeológov navštívila najvýznamnejšie archeologické centrá a múzeá v Poľsku, aj historické a pamiatkové miesta ako Gniezno, Ostrów Lednicki, Biskupin, ale aj Osvienčim a tamojšie táborové múzeum. Pre niekoľkých členov tejto skupiny bola táto návšteva veľkým a dramatickým zážitkom, pretože tam stratili svojich blízkych. Následne sme sa za priaznivého počasia dostali k Baltickému moru. Tento výlet viedol k nadviazaniu užších kontaktov a priateľstiev na mnohé roky. Z Poliakov okrem mňa skupinu sprevádzali aj archeológovia prof. Jerzy Szydlowski a dr. Elżbieta Szydlowska. Na začiatku jesenných mesiacov toho istého roku poľská skupina odcestovala do Československa. Počas prehliadky Čiech, Moravy a Slovenska sa o našu skupinu staral sympatický dr. Milan Stloukal.

Na Slovensku sme navštívili niekoľko krásnych historických miest, dedín a pamätihodností, ako napríklad Spišský hrad. Hlavným cieľom však bolo navštíviť Archeologický ústav SAV v Nitre a najvýznamnejšie múzeá. V Nitre nás so samozrejmom srdečnosťou privítali. dr. Viera Vendtová a dr. Darina Bialeková. S nimi mňa a moju manželku Janinu spojili priateľské vzťahy, ktoré našli veľa praktických významov. Tieto dámy hrali úlohu hlavných hostiteliek a starali sa o nás. Darinku sme navštevovali vždy, keď sa nám podarilo dostať do Nitry. Často sme sa, aj so synom, v Nitre zastavili cestou na dovolenku do Maďarska. Tieto vzťahy s Darinkou sa ani po smrti mojej manželky Janiny nezmenili. Darinku sa mi tiež podarilo pozvať na zasadnutie Archeologickej komisie Poľskej akadémie vied vo Vroclavi, kde predstavila krásny, ako to u nej býva zvykom, starostlivo premyslený príspevok o svojom výskume. Počas spomínanej návštevy ústavu v Nitre, vtedy ešte na hrade, sme sa pre záujem mojej manželky Janiny o neolit stretli s Vierkou a Jurajom Pavúkovcami. Tento vzťah pretrval roky. Vierka bola neskôr na krátkom pobyte vo Vroclavi a my sme mali to potešenie hostiť ju v našom dome. Podobne, keď som bol v Nitre ja, vždy som skončil v ich pohostinnej domácnosti. S Jurajom máme spoločné aj smutné a bolestivé zážitky, moja Janina a Vierka už nie sú medzi nami. Ostali nám na ne pekné spomienky a s Jurajom nás dlhé a srdečné priateľstvo spája dodnes. Okrem iného, Juraj navštevuje Vroclav aj kvôli konferenciám o neolitických otázkach, ktoré organizuje Archeologická komisia Poľskej akadémie vied vo Vroclavi, ktorej mám tú česť roky predsedieť. Vždy to boli milé a užitočné stretnutia. V roku 2004 som pozval Juraja Pavúka, aby predstavil referát na zasadnutí spomenutej komisie. Bola to veľmi zaujímavá prednáška prezentujúca začiatky neolitu, po ktorej nasledovala živá diskusia účastníkov, významných odborníkov v oblasti neolitu, ako boli prof. A. Kulczycka-Leciejewiczowa a prof. W. Wojciechowski, ktorí, žiaľ, už nie sú medzi nami. Juraj vtedy prišiel do Vroclavi s partnerkou Máriou. Bolo to krásne obdobie tesne pred Vianocami, keď je Vroclav obzvlášť pôvabná. Vždy keď sa stretneme v Nitre, Mária si na tento pobyt rada zaspomína. Nie je to náhoda, že sa viac venujem spomínanej návšteve skupiny poľských archeológov z roku 1962, pôsobiacich hlavne na Sliezske, pretože išlo o prvé rozsiahle stretnutie so slovenskou archeológiou a mojimi kolegyňami a kolegami archeológmi z nitrianskeho ústavu. Priateľské vzťahy nadviazané pri tejto príležitosti v mnohých prípadoch pretrvali roky a priniesli plodné výsledky aj v oblasti výskumu. Počas tohto pobytu sa nám ale nepodarilo stretnúť s vtedajším

riaditeľom ústavu doc. dr. A. Točíkom, ktorý vtedy v Nitre nebol.

Keď ide o poľsko-slovenské stretnutia skupín archeológov, chcel by som ešte spomenúť veľký medzinárodný Kongres medzinárodnej únie prehistorických a protohistorických vied v Prahe, ktorého som mal príležitosť zúčastniť sa v roku 1966. Najmä jeden večer tohto podujatia mi utkvil v pamäti. Slovenskí archeológovia, ktorí sa zúčastnili tohto kongresu zorganizovali poľsko-slovenské stretnutie v príjemnej reštaurácii na Malej Strane. Slovenskí kolegovia pozvali niekoľkých poľských účastníkov a strávili sme spolu milý večer, plný srdečnosti a dlhých diskusií, ktoré trvali až do neskorých nočných hodín. Pamätám si ten večer ako významné stretnutie a priateľské gesto slovenských archeológov, ktorým potvrdili naše dobré vzťahy. Ako si pamätám, v tejto pomerne veľkej skupine som najviac času strávil rozhovormi s kolegyňami Máriou Lamiovou, Darinou Bialekovou, Zojou Benkovskou a s Titusom Kolníkom a jeho manželkou Evou.

Ďalšia moja spomienka sa spája s Medzinárodným kongresom slovanskej archeológie v roku 1975 v Bratislave. Počas tohto podujatia Jozef Paulík pozval niekoľkých poľských kolegov do svojho domu v bratislavských Vinohradoch na víno. Napriek nepopierateľnej kvalite vína sme viedli veľmi zaujímavú diskusiu, v ktorej dominovali archeologické otázky. Po niekoľkých rokoch som sa s Jozefom znovu stretol počas dlhšieho pobytu v Nitre. Pozval ma vtedy do svojho rodinného domu v Bratislave, kde som mal príležitosť spoznať jeho milú matku a sestru. Navštívil ho vtedy aj prof. Ján Dekan. Tento večer sa skončil až neskoro v noci a bol plný zaujímavých rozhovorov a diskusií jednak o archeológii, jednak o umení. Som vďačný za to, že som mohol aspoň nakrátko spoznať tohto vynikajúceho a pozoruhodného vedca a bádateľa s mimoriadne širokým obzorom. Počas tejto diskusie nám nakoniec došlo aj víno. Vtedy nás Jozef Paulík zaviedol do obrovských pivníc, kde sme našli mnohé vínové sudy. Žiaľ, všetky už boli prázdne.

V Drážďanoch, kde dlhé roky miestne archeologické múzeum a „Landesamt“ viedol nezabudnuteľný prof. dr. Werner Coblentz – s ktorým som mal možnosť sa priateľiť až do konca jeho dní – sa často organizovali medzinárodné konferencie venované problematike doby bronzovej a včasnej doby železnej. Berúc do úvahy vtedajšie podmienky v Nemeckej demokratickej republike, boli to konferencie s veľkou mierou slobody. Účastníkmi boli vždy aj archeológovia zo Slovenska, takmer vždy aj priateľ Wernera Coblentza doc. Anton Točík a prof. Mária Novotná. Vďaka účasti na

týchto konferenciách som mal príležitosť Antona Točíka spoznať. Naše bližšie zoznámenie sa však uskutočnilo počas konferencie o opevnených sídliskách doby bronzovej a doby železnej, ktorá sa, pokiaľ si dobre pamätám, konala v roku 1982 v Smoleniciach. Konferencia bola obsahovo veľmi úspešná a poskytla tiež príležitosť spoznať veľa nových kolegov a kolegýň zo Slovenska a prehĺbiť naše vzťahy. Okrem mne už dobre známej Márie Novotnej a Zoji Benkovskej sa konferencie zúčastnili aj kolegovia Jozef Vladár, Ladislav Veliačik, Peter Romsauer či Václav Furmánek, s ktorými nás priateľské vzťahy spájajú dodnes. Najmä večerné spoločenské stretnutia tvorili priaznivé prostredie pre rozhovory a vytváranie užších kontaktov. Práve počas takýchto večerov som sa s Antonom Točíkom zoznámil lepšie. Prvý, a potom každý ďalší večer sme strávili spolu popíjaním vína a veľmi zaujímavými rozhovormi a spomienkami. Najčastejšie sa k nám pridali dr. Evžen Plesl a dr. Jindra Nekvasil – žiaľ, obaja už nie sú medzi nami, rovnako ako Anton – a aj ostatní slovenskí archeológovia. Na tieto večerné stretnutia si často spomínam. Anton bol múdry človek, vzdelaný archeológ a láskavý a príjemný spoločník na dlhé rozhovory.

Naše diskusie sa týkali všetkého, jednak archeológie a nám známych archeológov, jednak aj vzťahov medzi našimi krajinami, najmä v oblasti archeológie. V neskorších rokoch, kedykoľvek som bol v Nitre, vždy som Antona Točíka navštívil, v budove ústavu pod hradom, kde vtedy pracoval. Anton ma vždy pozýval na obedy, ktoré sám majstrovsky a vášnivo pripravoval. Často sa ich zúčastnilo aj niekoľko zamestnancov ústavu. Pamätám si, že raz boli účastníkmi takéhoto stretnutia u Antona aj Titus Kolník a jeho manželka. Anton ma pozval domov aj na večeru, kde som mal možnosť stretnúť jeho manželku a dcéru, ktoré kuchtili spolu s ním.

Predtým, než začnem venovať pár slov spoločným aktivitám poľských a slovenských archeológov striktne v oblasti vedy, musím spomenúť niekoľko ďalších slovenských archeológov, s ktorými som mal možnosť stretnúť sa, a s ktorými som už roky v blízkych kamarátskych a priateľských vzťahoch. Pred mnohými rokmi – myslím, že to bolo v sedemdesiatych rokoch minulého storočia – navštívil Vroclav v rámci študijnej cesty prof. Vojtech Budinský-Krička. Mal som vtedy príležitosť sprevádzať ho počas pobytu v mojom meste a viesť s ním veľmi zaujímavé diskusie o archeológii najmä na východnom Slovensku, ale aj o všeobecnejších problémoch. Bolo to pre mňa dôležité stretnutie, ktoré obohatilo moje vedomosti. Zároveň bolo cenné aj preto, že som mohol počas svojho života

stretnúť ďalšieho zaujímavého človeka. Rovnako oceňujem moje stretnutie s dr. Mikulášom Dušekom vo Vroclavi, ktorého som dovtedy poznal iba podľa jeho publikačnej činnosti. Osobné stretnutie a spoznanie bádateľa je vždy cenným doplnením vedomostí, a tak to bolo aj v tomto prípade. Viac som sa s ním už nikdy nestretol, pretože zomrel krátko po pobyte u nás.

Počas môjho dlhšieho pobytu v Nemecku koncom sedemdesiatych rokov minulého storočia, som mal v Saarbückene príležitosť spoznať prof. Jána Lichardusa. Ján a jeho milá manželka prof. Marion Itten hostili mňa, moju manželku Janinu a syna Krzysztofa. Bol to krásny pobyt, plný zaujímavých rozhovorov a spomienok. Témou bola samozrejme predovšetkým archeológia, ale keďže to bola tiež doba veľkých zmien v Poľsku a vzniku Solidarity, živo sme diskutovali aj o politike. Pamätám si, že Ján viedol s mojím synom veľmi horúce diskusie, obaja mali totiž podobné, dosť radikálne názory. S Jánom som sa ešte stretol o pár rokov neskôr na jednej konferencii v Krakove. Bolo to po smrti mojej manželky Janiny a bolo to stretnutie plné smutných spomienok a Jánových srdečných gest voči mne.

Ako som už spomenul, na seminároch a konferenciách organizovaných prof. Wernerom Coblencom v Drážďanoch bola vždy prítomná prof. Mária Novotná. Mal som príležitosť zoznámiť sa s ňou pred mnohými rokmi a náš priateľsky vzťah pokračuje dodnes. Nie tak dávno, v roku 2017, sme sa s Máriou stretli na konferencii v Trnave, kde sme si pripomenuli roky nášho priateľského vzťahu. Mária sa na moje pozvanie tiež zúčastnila jednej z konferencií organizovanej každé dva roky v Biskupine. S jej manželom Bohuslavom som sa spoznal oveľa neskôr ako s Máriou, ale nejako sme sa hneď mali radi a stal sa mojím drahým priateľom. Prvýkrát sme sa stretli na konferencii organizovanej Marekom Gedlom v Krakove v roku 1978. Neskôr navštevoval Bohuslav aj Vroclav, vždy ako náš milý hosť. Naposledy sme sa videli na kongrese UISPP v talianskom Forlí v roku 1996, kam prišiel spolu s Máriou. Nemôžem zabudnúť na našu rozlúčku na konci kongresu. Chvíľu po tom, ako sme sa rozišli sa ku mne Bohuslav vrátil a dlho ma objímal. Bolo to naše posledné stretnutie. Krátko na to som sa dozvedel správu, že zomrel. Často si túto udalosť pripomínam, pýtam sa sám seba, či existuje priestor pre také takmer prorocké predpovede v našom vedomí. Bohuslav akoby vedel, že sme sa vtedy videli naposledy.

Keď si spomínam na stretnutia so slovenskými archeológmi, ktoré sa potom zmenili na dlhodobé srdečné priateľstvá, musím spomenúť – možno nie vždy v chronologickom poradí – ešte zopár

blízkych kolegýň a kolegov. Koncom rokov päťdesiatych alebo začiatkom šesťdesiatych som sa zoznámil s dr. Zojou Benkovskou. Prišla do Vroclavi v rámci študijných výmen medzi Poľskou a Československou akadémiou vied. Viedol som vtedy jeden s mojich prvých výskumov na známom pohrebisku lužickej kultúry v Jordanówe Śląskim pri Vroclavi, takže som mal príležitosť prezentovať nové materiály. Pamätám si, že keď som ukazoval predmety z doby bronzovej, bola tam jedna ihlica a povedal som, že je analogická s tou, ktorú publikovala Zoja v jednom z posledných čísel Slovenskej archeológie. Moja skvelá pamäť zapôsobila na Zoju veľmi pozitívne, no úprimne musím priznať, že to bola náhoda. Akurát som písal svoju dizertáciu a spomenutú ihlicu som si všimol keď som hľadal analógie. V tomto čase sa Zoja zaujímala o zdroje včasných fáz lužickej kultúry a konca kultúr mohylových – predlužických. Podľa toho čo som vedel, takéto nové materiály sa mali nachádzať v múzeách v Opole a Kluczborku. Išli sme tam, no bez veľkých úspechov. Milé spomienky mám tiež na naše náhodne stretnutie v Nitre. Išli sme s manželkou Janinou a synom na dovolenku a nakrátko sme sa zastavili v Nitre, kam akurát z Rakúska prišla aj Zoja. Zobrala nás na prehliadku po Nitre svojou peknou Alfou Romeo, ktorá vtedy vzbudzovala na cestách veľký dojem. Naše ďalšie stretnutia sa neskôr konali väčšinou vo Viedni a pri príležitosti rôznych konferencií. Vždy je to čas spomienok a rozhovorov o novinách v poľskej, slovenskej a rakúskej archeológii.

Je pre mňa ťažké spomenúť si na prvé stretnutie s prof. Jozefom Vladárom. Bolo to dávno, a tiež sme už dlho vo vreľých priateľských vzťahoch. Mnohokrát som ho pozýval na konferencie do Vroclavi a Biskupinu, no akosi sa mu tam nikdy nepodarilo dôjsť. V roku 2000, keď sa opäť nemohol konferencie zúčastniť, poslal zaujímavý príspevok napísaný spoločne s kolegom prof. Jozefom Bátorom. Príspevok bol venovaný umeniu a bol publikovaný v roku 2001 v zborníku z tejto konferencie. Párkrát však vo Vroclavi Jožko bol a vždy sme vtedy trávili čas spolu. V jeden príjemný večer sme ho hostili aj v našom dome. Vždy keď sa stretneme, najčastejšie v Nitre, nájdeme si čas na rozhovor a spomienky. Jožko je mimoriadne srdečný a je mi veľkým potešením sa s ním stretávať. Máme veľa spoločných spomienok z mnohých vedeckých podujatí a na časy, ktoré sme spoločne prežili. Na svoje stretnutie s profesorom – keď sme ho pred pár rokmi navštívili na ústave v Nitre – tiež milo spomína moja súčasná manželka prof. Danuta Minta-Tworzowska.

Približne v sedemdesiatych rokoch minulého storočia nastúpila na Archeologický ústav v Nitre veľmi aktívna skupina mladších kolegov zaobe-

rajúcich sa dobou bronzovou a staršou dobou železnou. Išlo o skupinu dnešných profesorov a doktorov vied, ako sú Elena Miroššayová, Jozef Bátora, Václav Furmánek, Peter Romsauer, Ladislav Veliačik, neskôr aj Susanne Stegmann-Rajtár. Patrí k nim tiež Karol Pieta, ktorý sa zaoberá trochu mladšími obdobiami praveku. Čoskoro sa okrem iných objavili na študijných pobytoch a rôznych konferenciách v Poľsku, a potom aj vo vtedajšej Nemeckej demokratickej republike. Vznikla tak príležitosť lepšie sa spoznať. Moje vzťahy s týmito slovenskými kolegami sa rýchlo stali úzkymi a pretrvávajú dodnes. Často sa navštevujeme a naše priateľstvá sa takmer podobajú rodinným vzťahom. Pozorne sledujem vedecké výsledky svojich kolegýň a kolegov a teším sa z ich úspechov. Tiež som mal možnosť zúčastniť sa na niektorých ich vedeckých obhajobách ako člen komisie. S každou z vyššie spomenutých osôb ma spájajú živé, príjemné spomienky, anekdoty a udalosti, ktoré si možno treba pripomenúť v rozsiahlejších memoároch. Ako príklad by som rád spomenul moje stretnutia s dr. Elenou Miroššayovou. Spoznali sme sa pred mnohými rokmi, keď prišla do Vroclavi v rámci študijnej cesty. Bola to vtedy mladá žena, ktorá čakala dieťa. Ja som ľahkomyseľne navrhol pani Elene aby sme išli do Sobótki pri Vroclavi, kde sa nachádzajú známe mohutné kamenné skulptúry. Pani Elena prijala tento návrh s veľkým entuziazmom. V Sobótke sme navštívili múzeum a boli sme pozrieť aj sochy, ktoré sa nachádzajú dole v meste. Časť z nich, možno najmä tie najzaujímavejšie, sa však nachádzajú hore na vrchu Ślęza a naozaj som sa začal obávať, keď sa pani Elena rozhodla, že na vrchol pôjdeme. Keď sme sa vrátili späť, pocho-pil som s akou odvážnou osobou som sa stretol. Potom, počas rokov nášho kamarátstva sa táto jej črta prejavila ešte mnohokrát. Podarilo sa mi aj párkrát navštíviť oddelenie Archeologického ústavu v Košiciach. Na každú z tých návštev spomínam s potešením. Raz som bol v Košiciach spolu s kolegom Lacom Veliačikom. Hostila nás pani Elena a prítomná bola aj dr. Zlata Čilinská. Ju som mal príležitosť spoznať už skôr, na konferencii v Prilepe v Macedónii, venovanej náboženstvu Slovanov. Bol to čas politickej transformácie na Slovensku. So Zlatou sme sa o tom dlho zhovárali a zistili sme, že naše názory sú veľmi podobné. Páčila sa mi triezvosť jej názorov a môj obdiv a sympatia k nej rástli. Ďalší pobyt v Košiciach, na ktorý si rád spomínam, som uskutočnil pred pár rokmi s mojou manželkou Danutou. Hostiteľkou bola drahá pani Elena Miroššayová. Pri tejto príležitosti sme išli spolu do Nižnej Myšle navštíviť výskum dr. Ladislava Olexu. Bola to

pre mňa tiež prvá príležitosť osobne sa stretnúť s pánom kolegom.

Pani dr. Elena Miroššayová sa tiež zúčastnila jednej z konferencií, ktoré som organizoval v rámci Archeologickej komisie Poľskej akadémie vied, pobočka Vroclav a Archeologického múzea v Biskupine v roku 2008. Predniesla zaujímavú prednášku, ktorá bola zahrnutá do ďalšieho zborníka v rámci Prac Komisji Archeologicznej O/PAN vo Vroclavi a Biskupińskich Prac Archeologicznych.

Takéto úzke vzťahy s našimi slovenskými kolegami a kolegynami, hlavne s bádateľmi doby bronzovej a staršej doby železnej, sa vytvorili s celou skupinou poľských bádateľov týchto pravekých období. Okrem iných aj s už zosnulými profesormi Marekom Gedlom a Tadeuszom Malinowskim, ako aj Zbigniewom Bukowskim, Janom Dąbrowskim, neskôr aj s mladšími profesormi Janom Chochorowskim, Wojciechom Blajerom a ďalšími bádateľmi s podobnými výskumnými záujmami – teda s poprednými poľskými bádateľmi v oblasti týchto epoch. Tieto dobré vzťahy pokračujú a prinášajú ovocie aj v oblasti vedy. V priebehu rokov prichádzali nové generácie výskumníkov a ja som mal možnosť stretnúť sa a nadviazať s nimi kontakty počas pobytu v Nitre a na rôznych konferenciách. Tu okrem iných mám na mysli najmä Rudolfa Kujovského a Ondreja Ožďániho.

Moje priateľské vzťahy so slovenskými archeológmi nie sú obmedzené, ako sa môže zdať, na bádateľov doby bronzovej a staršej doby železnej. Mal som príležitosť stretnúť sa so všetkými riaditeľmi Archeologického ústavu v Nitre, počnúc doc. Antonom Točíkom a neskôr jeho nástupcom prof. Bohuslavom Chropovským. Veľakrát sme sa s Bohuslavom stretli v Nitre, ale aj na rôznych konferenciách, z toho raz, ako si pamätám, aj v Drážďanoch u Wernera Coblensa, a aj na kongrese v Mainzi. Spoločne sme sa zúčastnili zaujímavej konferencie na Kaukaze v Gruzínsku, v Kakheti. Bolo to tiež obdobie politických nepokojov. Gruzínsko sa usilovalo získať nezávislosť. Videli sme, ako sa tamojší ľudia odklňajú od naučeného sovietskeho modelu. Tento proces sa jednoznačne dalo pozorovať u našich gruzínskych kolegov a kolegyň archeológov. Bolo to zvlášť viditeľné počas večerného spoločenského stretnutia, ktoré pripravili organizátori konferencie. Rovnaký postoj jednoznačne preukázali aj vysokí predstavitelia Gruzínskej akadémie vied, ktorí sa stretnutia zúčastnili. V tomto prístupe všetkých gruzínskych účastníkov došlo k obzvlášť zreteľnému návratu k tradičnej religiozite. Mohli sme to vidieť aj všade v meste, najmä v samotnom Tbilisi, hlavne v okolí početných kostolov. Túto zmenu som si všimol nielen ja. Pre Bohuslava bol

v tom čase tento proces ešte trochu prekvapivý a ťažko pochopiteľný. Stretnutie sa uskutočnilo v srdečnej atmosfére, hoci archeológovia z Azerbajdžanu, ktorý bol v konflikte s Gruzínskom, zostali trochu dištancovaní. V jednom okamihu hudba hrala melódie gruzínskeho ľudového tanca a mladé gruzínske archeologičky vyskočili na pódium a začali pôvabne tancovať. Zrazu vybehla na pódium aj Vierka Pavúková, ktorá sa tiež zúčastnila konferencie, a zatancovala si s nimi, v žiadnom prípade nezaostávajúc za ich tanečnými schopnosťami.

Potom som mal ešte príležitosť stretnúť sa s prof. Chropovským pri príležitosti oslavy jubilea Archeologického ústavu v Nitre. Prvý deň pozval mňa a Jozefa Vladára k sebe domov a dal mi za úlohu vziať so sebou aj profesorov J. Machnika a R. Schilda. Prišli sme do jeho krásneho veľkého domu, kde bol Bohuslav sám. Uviedol nás do svojej vínnej pivnice, hrdo sa chválil svojim vínom a potom nás pohostil svojimi vynikajúcimi ročníkmi. Keď sme sa s ním lúčili, Bohuslav bol v zlom stave. Odprevadil nás až na ulicu k autu, zakýval nám a potom ktorýsi z nás povedal, že Bohuslava vidíme asi naposledy. On však žil ešte niekoľko rokov a venoval sa rôznym aktivitám, len, žiaľ, už som sa s ním v Nitre nestretol.

Môj priateľský vzťah s ďalším riaditeľom ústavu v Nitre, prof. Alexandrom Ruttkayom siaha do dávnych čias, ešte do obdobia predtým, než sa stal riaditeľom. Vždy, keď prídem do Nitry, tiež s manželkou Danutou, stretávam sa s jeho srdečnou pohostinnosťou. Saša bol pred rokmi aj vo Vroclavi. Nepamätám si, či to bolo na konferencii organizovanej Archeologickou komisiou pobočky Poľskej akadémie vied vo Vroclavi, alebo či bol pozvaný s referátom na jej zasadnutie. Prišiel so svojou milou manželkou. Pozval som ich k sebe domov. V ten večer boli u mňa aj môj syn Krzysztof s manželkou Małgorzatou. Bolo to príjemné stretnutie. Keďže Małgorzata, rovnako ako manželka Sašu, je lekárka, obe viedli dlhú diskusiu o medicíne a zdravotnej starostlivosti na Slovensku a v Poľsku. My so Sašom sme sa tichšie bavili o archeológii. Obaja sme sa často zúčastňovali rôznych konferencií a iných stretnutí, a vždy bolo príjemné znovu sa s ním stretnúť.

Súčasného riaditeľa ústavu doc. PhDr. Mateja Ruttkaya, CSc., som spoznal taktiež dávno predtým, než sa stal riaditeľom. Dokonca som ho pozval na prednášku na stretnutie Archeologickej komisie Poľskej akadémie vied vo Vroclave, ale akosi sa to nepodarilo zrealizovať. Nič nie je stratené, dúfam, že sa Matej dostane aj do Vroclavi, alebo na konferenciu v Biskupine. Mám pekné spomienky na môj posledný pobyt v Nitre, najmä na večer, keď sme sa

stretli s Matejom a Karolom Pietom a viedli dlhý rozhovor o archeológii a našej budúcej spolupráci. Verím, že tato spolupráca bude pokračovať.

Pár slov by som chcel ešte venovať mojim spomienkam zo stretnutí so slovenskými archeológmi, ktorí sa nezaoberajú iba dobou bronzovou či staršou dobou železnou. Rád by som spomenul aspoň niekoľkých z nich, pretože som vďačný, že som mal možnosť ich spoznať, a že s nimi dodnes zostávam v priateľských vzťahoch. Počas spomínaného výletu v roku 1962 do vtedajšieho Československa navštívila skupina poľských archeológov aj významnejšie múzeá na Slovensku. Samozrejme, boli sme v bratislavskom Slovenskom národnom múzeu, ale aj v Košiciach vo Východoslovenskom múzeu. Pri tejto príležitosti som sa mohol krátko stretnúť s dr. Ľudmilou Kraskovskou, s ktorou som mal o pár rokov neskôr možnosť dlhšieho rozhovoru za účasti dr. Magdy Pichlerovej. Počas tohto stretnutia mi prezentovala svoje materiály z terénneho výskumu na pohrebisku v Nových Košariskách. V Košiciach nás po krásnej výstave previedol dr. Ján Pástor. Na tejto výstave bolo cítiť, aká je pre neho dôležitá, zároveň s témou, ktorej bola venovaná. Rád si spomínam na to stretnutie, hoci som už nikdy nemal príležitosť sa s pánom doktorom stretnúť.

Keď som o mnoho rokov neskôr išiel s manželkou Janinou na krátku dovolenku na Zemplínsku šíravu a Vihorlat, na popud Darinky Bialekovej sme sa zastavili v Michalovciach, v miestnom Zemplínskom múzeu, kde nás pohostili Vizdalovci. Obdivovali sme nádhernú muzeálnu expozíciu, ale nechali sme sa očariť aj srdečnosťou dr. Jaroslava Vizdala a jeho manželky.

Keď tak krátko spomínam moje stretnutia so slovenskou archeológiou, je mi samozrejme ťažko si spomenúť na všetky kolegyné a kolegov archeológov, ktorých som mal príležitosť stretnúť a spoznať. Chcel by som ale spomenúť ešte aspoň jednu veľmi milú osobu, pani prof. Tatianu Štefanovičovou. Naše stretnutia majú dlhú históriu. Už mnoho rokov sa máme možnosť stretávať na rôznych konferenciách, sympóziách a iných podujatiach, napríklad v Mikulčiciach, Brne, Varšave, tiež v Nemecku a mnohých ďalších. Spoločne sme boli členmi komisie k profesúre nášho kolegu a neskôr aj môjho priateľa Evžena Neustupného na brnianskej univerzite. Každé z týchto stretnutí bolo pre mňa milým zážitkom a pani Tatiana mi zostáva v pamäti ako nesmierne milá, dobre vychovaná, múdra a srdečná osoba.

Aby som uzavrel svoje spomienky na viaceré osobné stretnutia, musím ešte spomenúť jeden pekný večer v mojom dome. Pred rokmi, aj keď si už presne dátum nepamätám, do Vroclavi prišla

na študijný pobyt dr. Lucia Benediková s kamarátkou Janou Katkinovou, ktorá, ako som sa dozvedel a správu prijal so zármutkom, už nie je medzi nami. V tom istom čase bol vo Vroclavi aj môj priateľ prof. Gerhard Trnka z Viedne. Pozval som všetkých troch k sebe domov. V tom čase moja manželka Janina už nežila, bol som sám, ale obe milé slovenské kolegyné prevzali úlohu gazdiniek. Stretnutie bolo príjemné a víno povzbudzovalo naše srdcia a mysle. Rozprávali sme sa a spomínali sme do neskorých hodín. Odvtedy som mal možnosť stretnúť Luciu Benedikovú mnohokrát v Nitre a naposledy koncom roka 2019 v Prahe. Sú to pre mňa vždy milé stretnutia.

Mnohokrát som už spomínal rôzne formy vedeckej spolupráce so slovenskými archeológmi. Viac razy som osobne organizoval takúto spoluprácu. Z mojej iniciatívy bola uzavretá oficiálna dohoda o spolupráci medzi Archeologickým a etnologickým ústavom Poľskej akadémie vied a Archeologickým ústavom SAV v Nitre. V rámci tejto spolupráce sa uskutočnil spoločný výskumný projekt, ktorého vedúcim bol zo slovenskej strany môj priateľ Laco Veliačik. Každý rok sa pracovné stretnutia konali striedavo v Poľsku a na Slovensku, najčastejšie v Nitre. Témami týchto stretnutí boli vybrané problémy, napríklad výskum keramiky, problematika doby bronzovej, staršej doby železnej a včasného stredoveku, v menšej miere aj staršie obdobia. Okrem toho sa na Spiši na oboch stranách hranice uskutočnil spoločný terénny výskum, ktorý viedol prof. Paweł Valde-Nowak na poľskej strane a dr. Ivan Cheben na slovenskej strane. Mrzí ma, že nebolo možné zhrnúť výsledky týchto výskumov, prezentované na vyššie uvedených pracovných stretnutiach, v publikácii. Tak trochu sa to stalo kvôli vedúcim, hoci kolega Ivan Cheben mi sľúbil, že on sám v publikácii zhrnie výsledky slovenského tímu. Verím, že sa tak aj stane.

Stretnutia mali vždy pracovný charakter, diskutovalo sa o rôznych problémoch a prebiehali aj živé diskusie. Špeciálne si pamätám takúto zaujímavú diskusiu na jednom zo stretnutí o včasnostredovekej keramike v Nitre, a potom aj vo Vroclavi, kde viacerí účastníci z tímu pod vedením prof. Andrzeja Buka, ako aj viacerí slovenskí kolegovia predstavili veľmi zaujímavé príspevky. Jedno zo stretnutí sa konalo 23.–25. júna 1999 v Liptovskej Mare. Organizátorom tohto seminára bol Archeologický ústav SAV v Nitre. Slovenskej skupine predsedal Ladislav Veliačik a hostiteľom bol do veľkej miery Karol Pieta. Predmetom tohto stretnutia bola architektúra v archeologickom kontexte a možnosti jej interpretácie. Špeciálnu pozornosť sme venovali výsledkom výskumu Karola Pietu z Havránku. Karol tiež účastníkov previedol po archeologickej rezervácii. Na ďalší

deň navrhol navštíviť hradisko nachádzajúce sa vysoko v horách. Trochu som sa obával, ako to zvládnem. Bol som, samozrejme, o niečo mladší ako teraz, no nebol som už mladý. Karol ma však na túto cestu povzbudil, pričom presvedčivo tvrdil, že rovnaký výstup zvládol aj môj poľský priateľ, prof. Zbigniew Bukowski. Vyrazili sme, na vrchol som sa dostal síce posledný, ale úspešne. Po celej ceste ma, ako povestný anjel strážny, sprevádzal srdečný kolega a priateľ dr. Gabo Fusek, ktorý sa so mnou neustále a bez únavy rozprával. Na vrchole hory ma Karol privítal potleskom. Vtedy mi tiež povedal, že profesor Z. Bukowski skutočne vystúpil na tento vrchol, avšak ešte pred 20 rokmi.

Keďže som niekoľko rokov pôsobil ako predseda Archeologickej komisie pobočky Poľskej akadémie vied vo Vroclavi, mal som možnosť, ako som to už uviedol vyššie, pozývať slovenských archeológov na zasadnutia tejto komisie, ako aj na konferencie ňou organizované. Je to veľmi cenná forma spolupráce, ktorá poskytuje archeológom, hlavne z vroclavského centra, príležitosť stretnúť sa s poprednými slovenskými odborníkmi a zoznámiť sa s nimi a ich výskumami. Žiaľ, kvôli pandemickej kríze, bola táto forma spolupráce dočasne prerušená. Po zmene situácie sa však obnoví a verím v účasť slovenských archeológov na týchto stretnutiach. Zoznam slovenských archeológov, ktorí na týchto stretnutiach predniesli príspevky, je skutočne dlhý, o niektorých som už hovoril vyššie. Jednou z posledných, ktorá sa na stretnutí zúčastnila bola prof. Klára Kuzmová z Trnavy. Do Vroclavi prišla s krásnou prednáškou „Rímsky kastel v Iži a jeho pozícia na hraniciach Panónie (stavebno-historický vývoj, materiálna kultúra)“, ktorá vyvolala živú diskusiu aj u historikov umenia prítomných na tomto stretnutí.

Veľmi dôležitými udalosťami v oblasti vedy, a to nielen podľa môjho názoru, sú každé dva roky mnou organizované medzinárodné konferencie v Biskupine v rámci vyššie uvedenej Komisie a v spolupráci s Archeologickým múzeom v Biskupine, ako aj Archeologickým a etnologickým ústavom Poľskej akadémie vied. Dôležitosť týchto konferencií spočíva najmä v tom, že sa zaoberajú otázkami, ktoré sa na rôznych vedeckých archeologických stretnutiach často neprezentujú. Najčastejšie ide o problémy spojené s problematikou symbolickej kultúry minulých spoločností, teda umenia, náboženstva, ale aj kultúrnych súvislostí v rôznych obdobiach praveku a včasného stredoveku, histórie a metodických zmien v našom výskume a vzťahu archeológie k v súčasnosti dominantným trendom v oblasti ideológie a kultúry. Už v roku 1998 bol v programe prvej konferencie príspevok V. Furmánka a O. Ožďániho, publikovaný v zborníku „Kultura symboliczna...” v roku 2000.

Predmetom ďalšieho stretnutia v Biskupine v roku 2000 bolo umenie doby bronzovej a staršej doby železnej v strednej Európe. Na tomto stretnutí sa s referátmi zúčastnila pomerne veľká skupina slovenských archeológov, a to Klára Marková, Mária Novotná, Jozef Bátora či Jozef Vladár, ktorých texty, vhodne pripravené na vydanie, boli zaradené do zborníka „Sztuka epoki brązu...” z roku 2001.

Jedna s ďalších konferencií v Biskupine, ktorá sa konala v roku 2004, bola venovaná architektúre a stavebníctvu v dobe bronzovej a staršej doby železnej. Zúčastnili sa jej Karol Pieta a Ladislav Veliačik, ktorí prišli do Biskupinu s manželkami. Texty na základe ich príspevkov boli publikované v zborníku „Architektura i budownictwo...” v roku 2006.

V roku 2008 sa ďalšia konferencia v Biskupine venovala úlohe hlavných kultúrnych centier pri formovaní kultúry strednej Európy v staršej dobe železnej. Aj počas tejto konferencie sme mali potešenie hostiť dvoch slovenských archeológov s referátmi: dr. Eleny Miroššayovú a prof. Petra Romsauera. V ďalšom zborníku „Rola głównych centrów kulturowych...” z roku 2010 bol zverejnený iba text pani Eleny. Petrovi sa príspevok vtedy nepodarilo pripraviť do tlače.

Pozvánky na ďalšie konferencie v Biskupine sú vždy posielané slovenským archeológom prostredníctvom hlavných stredísk, ale bohužiaľ, nie vždy sa im (z rôznych dôvodov) podarí podujatia zúčastniť. V roku 2016 archeológovia zo Slovenska opäť nahlásili svoju účasť na konferencii venovanej inšpirácii a funkciám pravekého a včasnostredovekého umenia. Boli to milé kolegyne z Trnavskej univerzity, Lucia Nováková a Andrea Ďurianová a aj prof. Mária Novotná so synom Ľubomírom. Všetci sa prihlásili s veľmi zaujímavými referátmi. Bohužiaľ, Mária a jej syn, z rodinných dôvodov nakoniec na konferenciu nedorazili, ale pán Ľubomír, rovnako ako dve trnavské kolegyne, poslal text do ďalšieho zborníka „Inspiracje i funkcje...” vydaného v roku 2018. Ostáva mi dúfať, že sa téma nasledujúcich konferencií v Biskupine stane pre slovenských kolegov zaujímavá a povzbudí ich k účasti na týchto stretnutiach.

Dôležitou formou vedeckej spolupráce sú publikácie. V čase, keď mi je dané byť redaktorom popredného časopisu poľskej archeológie, ktorým je „Przegląd Archeologiczny” a ktorého sté výročie sme oslávili a pripomenuli 67. ročníkom v roku 2019, snažím sa udržiavať kontakty so slovenskými archeológmi aj v tejto oblasti. V našom časopise sme publikovali články Gabriela Fuseka, Petra Romsauera Ladislava Veliačika či Mateja Ruttkaya. Zverejnené boli však i príspevky poľských vedcov Piotra Wyrosta a Wiesławy Chrzanowskej o chove a poľovníctve v dobe bronzovej a staršej doby železnej na

Slovensku vo svetle výsledkov archeozoologických výskumov osteologických materiálov získaných na slovenských náleziskách. Pre redakciu časopisu „Przegląd Archeologiczny“ sú cenné posudky textov určených na tlač, ktoré na našu žiadosť vykonávajú slovenskí archeológovia. Doteraz sme využili cennú pomoc P. Romsauera a K. Pietu. Dúfam v ďalší rozvoj spolupráce v tejto oblasti a aj v to, že medzi členmi redakčnej rady budúceho funkčného obdobia budú zástupcovia slovenských archeológov.

V tomto krátkom článku som chcel uviesť pár spomienok z mojich stretnutí so slovenskou archeológiou. Sú to dôležité udalosti v mojom profesionálnom, ale aj súkromnom živote, a to kvôli tomu, že som mal príležitosť stretávať sa s ľuďmi, ktorí zanechali v mojom živote dôležitú stopu a spomienky na udalosti, na ktorých som sa vďaka týmto stretnutiam mohol zúčastniť. Dúfam tiež, že to bude príspevok k histórii archeologického výskumu v Európe, a najmä k poľsko-slovenským vzťahom v tejto oblasti.

LITERATÚRA

- Architektura i budownictwo epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w środkowej Europie.* Red. B. Gediga/W. Piotrowski. Prace Komisji Archeologicznej 16. Biskupińskie Prace Archeologiczne 5. Biskupin – Wrocław 2006.
- Inspiracje i funkcje sztuki pradziejowej i wczesnośredniowiecznej.* Red. B. Gediga/A. Grossman/W. Piotrowski. Prace Komisji Archeologicznej 22. Biskupińskie Prace Archeologiczne 13. Biskupin – Wrocław 2018.
- Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej.* Red. B. Gediga/D. Piotrowska. Prace Komisji Archeologicznej 13. Biskupińskie Prace Archeologiczne 1. Warszawa – Wrocław – Biskupin 2000.
- Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza.* Red. B. Gediga/W. Piotrowski. Prace Komisji Archeologicznej 18. Biskupińskie Prace Archeologiczne 8. Biskupin – Wrocław 2010.
- Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej.* Red. B. Gediga/A. Mierzwinski/W. Piotrowski. Prace Komisji Archeologicznej 14. Biskupińskie Prace Archeologiczne 2. Wrocław – Biskupin 2001.

Preložila Magdalena Adamus

RECENZIA

Aleksandra Pankiewicz: Pottery at the Borderland. Southern influences in Silesia and Lesser Poland in the 9th and 10th century. Yellow Point Publications. Wrocław 2020. 462 strán, 54 celostranových ilustrácií. ISBN 978-83-950094-3-3.

Autorka publikácie sa zamerala na obdobie 9.–10. stor. v južnom Poľsku a severných Čechách a Morave v súvislosti so skutočnosťou, že v rámci nich došlo k výrazným politickým, ekonomickým i ďalším dôležitým zmenám, ktoré sa mohli odraziť v rôznych archeologických prameňoch, vrátane keramiky. Keramické fragmenty patria k najčastejším nálezom na archeologických lokalitách.

Predmetom analýzy bolo skúmať prejavy vplyvov Veľkej Moravy, a následne premyslovských vplyvov na území južného Poľska. Štyri skúmané regióny – Sliezske (Horné, Dolné i České), Malopoľsko, severné Čechy a Morava – sa vyznačujú veľkou rozmanitosťou, preto bádatelka charakterizuje každý z nich samostatne. Do určitej miery zohľadnila aj poznatky o keramike zo západného Slovenska. Tento postup jej umožnil čo najvšestrannejšie a najdetailnejšie postihnúť jej znaky, čo by pri porovnávaní väčších územných celkov mohlo byť skreslené. Takýto postup zvolila preto, aby sa prostredníctvom získaných poznatkov pokúsila určiť výskyt podobných, resp. odlišných znakov a vlastností keramiky v jednotlivých regiónoch. Na tomto základe ďalej zisťovala možnosti a prejavy vzájomného ovplyvňovania. Z archeologických prameňov sa ďalej snažila zistiť, ktoré z nich by mohli mať vypovedaciu funkciu k jednotlivým fázam hrnčiarskej produkcie a transportu keramických nádob, ako aj ku začleneniu hrnčiarskeho remesla do ekonomickej a sociálnej štruktúry spoločenstva.

Výsledky analýzy keramiky potom zakomponovala do obrazu zisteného na základe rozboru aj iných archeologických nálezov, hlavne šperkov a zbraní, ale aj písomných prameňov. V 10. a 11. kapitole publikácie skúma, akým spôsobom a ako intenzívne sa môžu odzrkadľovať prejavy veľkomoravských vplyvov na keramických a nekeramických nálezoch v regiónoch južného Poľska, a následne odrazy českých-premyslovských vplyvov. Zistenia pre územie Sliezska nadväzujú do určitej miery na autorkinu knihu „Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX–X wieku w świetle źródeł ceramicznych“ (Wrocław 2012).

V 12. kapitole sú komplexne zhrnuté výsledky a charakteristiky uvedených kultúrnych kontaktov na pozadí vtedajšej úrovne v južnom Poľsku. Prvá podkapitola je venovaná rozboru situácie v Malopoľsku a v Sliezsku už

v 8. až prvej polovici 9. stor., aby bolo charakterizované prostredie, do ktorého mohli uvedené vplyvy pôsobiť. Nasleduje zhrnutie charakteru a intenzity južných vplyvov, ako aj otázka adaptácie veľkomoravských kultúrnych vzorov na juhu Poľska, vrátane stôp a dokladov cudzích etníc. Podobný rozbor je predmetom podkapitoly venovanej otázke dokladov a prejavov premyslovských vplyvov v južnom Poľsku. Tento prístup je vysoko náročný, okrem iného i s ohľadom na značnú rozkolísanosť datovania konkrétnych lokalít i mikroregiónov, ich vzájomného porovnávania, ako aj na rôznu úroveň dokumentácie jednotlivých lokalít (hradísk, otvorených sídlisk, pohrebísk, depotov).

13. kapitola – záver – je venovaná diskusii o príslušnosti oblastí južného Poľska v 9. a 10. stor. najprv k Veľkej Morave a neskôr premyslovským Čechám. Bádatelka detailne rozoberá stopy a doklady, ktoré by mohli zanechať južné vplyvy spoza Karpát a Sudet v prípade priameho politického podriadenia južného Poľska. Ďalej následne porovnáva iné politické, kultúrne a ekonomické vplyvy rôzneho charakteru a stupňa a ich odrazu či odzrkadlenia v archeologických nálezoch, v štruktúrach osídlenia, a to predovšetkým s dôrazom na keramiku a hrnčiarsstvo. Vďaka jej kritickému prístupu a uvedenému rozčleneniu práce sa jej podarilo vytvoriť pomerne objektívny a komplexný obraz, resp. mozaiku týchto kontaktov a vzájomných ovplyvnení. Odrazy južného pôsobenia v Sliezsku i v Malopoľsku sú značne nerovnomerné. Autorka upozorňuje, že dosiahnuté zistenia odrážajú konkrétnu úroveň archeologického bádania, vrátane chronológie, pričom nové výskumy by mohli prispieť k určitej transformácii tohto obrazu. Silné veľkomoravské vplyvy pozorovala v Malopoľsku, konkrétne najmä v Krakovsku, vrátane vysokej úrovne hrnčiarskeho remesla. Podľa súčasnej analýzy sa výrazne prejavujú aj v postveľkomoravskom období. V Sliezsku sú zistené južné vplyvy rozmanitejšie a nie sú tak koncentrované.

Domnievam sa, že v budúcnosti by mohli byť výsledky obohatené podrobnejšou analýzou materiálu z veľkomoravských lokalít zo Slovenska.

Zaujímavá na štruktúre publikácie je kombinácia anglického textu v prvej časti monografie, po ktorej nasledujú obrázky i mapy, až potom poľský text v plnom rozsahu. Knihu vhodne dopĺňa zoznam literatúry a tiež index geografických názvov.

Ivona Vlkolinská

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2020.68.16>

